Universiteit
Leiden
The Netherlands

Republiek op drift? Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Janssen, J.A.

Citation
Janssen, J. A. (2023, February 16). *Republiek op drift?: Le Petit Journal, Le Temps en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893*.

Version:	Publisher's Version
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Republiek op drift?

Le Petit Journal, *Le Temps* en de republikeinse kritiek op de Franse democratie, 1887-1893

Proefschrift

ter verkrijging van
de graad van doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van rector magnificus prof. dr. ir. H. Bijl,
volgens besluit van het college voor promoties
te verdedigen op 16 februari 2023
klokke 15.00 uur
door

John Alexander Janssen

geboren te Alkmaar
in 1984

Promotor: Prof. dr. H. te Velde
Copromotor: Dr. H.J. Storm

Promotiecommissie: Prof. dr. B. Rieger

Prof. dr. I. de Haan (Universiteit Utrecht)

Prof. dr. M. Beyen (Universiteit Antwerpen)

Dr. N.G. Pas (Universiteit van Amsterdam)

Dr. A. Heyer

Inhoud

Inleiding ***5***

1. Naar een gewortelde Republiek: Frankrijk 1875-1889 **21**
1.1 Het politieke bestel van de jonge Republiek 22
1.2 Boulanger en het boulangisme 39
1.3 Nasleep en betekenis 48

2. De Franse pers in het fin de siècle ***57***
2.1 Een nieuwe persvrijheid 57
2.2 Journalistiek in beweging 61
2.3 De vrijheid en het gif 66
2.4 *Le Petit Journal, Le Temps* 71

3. *Le Petit Journal I* **74**
3.1 Mei- december 1887 *74*
3.2 Januari 1888- augustus 1889 *94*
3.3 Politieke kritiek: tussenbalans *113*

4. *Le Temps I* **118**
4.1 Mei-december 1887 118
4.2 Januari 1888- augustus 1889 130
4.3 Politieke kritiek: tussenbalans 153

5. Van Boulanger tot Panama: Frankrijk 1889-1893 **157**
5.1 Na Boulanger 157
5.2 De onderneming 160
5.3 Schandaal 166
5.4 Na sleep en erfenis 174

6. *Le Petit Journal II* **179**
6.1 September 1889- augustus 1892 179
6.2 September 1892- maart 1893 184
6.2.1 September- december 184
6.2.2 Januari- maart 191

6.3 Politieke kritiek: eindbalans 199

7. Le Temps II **206**
7.1 September 1889- augustus 1892 206
7.2 September 1892- maart 1893 213
7.2.1 September-december 213
7.2.2 Januari-maart 222
7.3 Politieke kritiek: eindbalans 232

8. Republikeinse kritiek op de democratie **239**
8.1 De kritiek tegen het licht 239
8.2 Vergelijking 242
8.3 Gedeelde taal? 249

Conclusie **252**

Summary **264**

Archieven & Literatuur **269**

Dankwoord **277**

De auteur **278**

Inleiding

In zijn vuistdikke overzichtswerk *The Transformation of the World* (*Die Verwandlung der Welt*) beschrijft de historicus Jürgen Osterhammel het einde van de negentiende eeuw als een periode van ongekende beweging van personen, goederen en kapitaal.[1] Voor Frankrijk, destijds Europa's eerste parlementaire democratie gebaseerd op algemeen mannenkiesrecht, was dit zeker het geval. Het was een woelige tijd, vol diepe sociale veranderingen, culturele bloei, nationalisme, kolonialisme, nieuw kapitalisme en opkomend socialisme. Of, zoals de Roemeens-Brits-Amerikaanse historicus Eugen Weber het formuleerde: 'a restless, anxious, uneasy time.'[2] Maar wat de periode wellicht nog het meest onderscheidt is de hevige politieke polarisatie en de opeenvolging van crises.

Het begin van de Franse Derde Republiek (1870-1940) was al tumultueus geweest: zij verrees op de as van het Tweede Keizerrijk, na de verloren oorlog tegen Pruissen. Nauwelijks een half jaar na het uitroepen ervan in september 1870 kreeg de regering bovendien al te maken met de Parijse Communeopstand. Nadat de republikeinse staatsvorm in 1875 per constitutioneel amendement ook formeel was verankerd volgde een tijd van relatieve rust, maar zeker in de jaren 1880 ontbrak het niet aan crises van formaat.[3] Zelfs als we de chronische politieke instabiliteit – alleen al tot 1914 zagen zo'n zestig regeringen het licht –, de strijd tussen staat en kerk en de stakingen buiten beschouwing laten, dan vallen in deze categorie nog vóór de eeuwwisseling zeker vier episodes te noemen. In chronologische volgorde waren dat het boulangisme, de Wilsonaffaire, het Panamaschandaal en de Dreyfusaffaire.[4]

Afgemeten aan hun maatschappelijke impact en hevigheid springen het boulangisme, een anti-establishment beweging die zich concentreerde rond de populaire generaal Georges Boulanger, en de Dreyfusaffaire eruit.[5] Toch onderscheiden de eerste drie in de vorige alinea

---

[1] Jürgen Osterhammel, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014).

[2] Eugen Weber, *France, Fin de Siècle* (Cambridge MA en Londen 1986) 125.

[3] Vgl. James R. Lehning, die de eerste twee decennia met gevoel voor understatement 'a period of relative peace' noemt. Lehning, *To be a Citizen. The Political Culture of the Early French Republic* (Ithaca 2001) 10. Relatief vreedzaam was de periode wel, maar verre van kalm. Dat moge ook blijken uit het vervolg. NB. Het geciteerde paginanummer (idem voor andere, navolgende verwijzingen naar dit boek) verwijst naar de online publicatie, te raadplegen via: https://doi-org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.7591/9781501727603

[4] Zie Michel Winock, *La Fièvre Hexagonale. Les grandes crises politiques 1871-1968* (Parijs 1986). Zie ook Weber, *France, Fin de Siècle*, 125. NB. Het boulangisme begon vóór de Wilsonaffaire, maar duurde nog zeker tot een jaar na die affaire voort.

[5] Zie ook Michael Curtis, *Three against the Third Republic. Sorel, Barrès and Maurras* (New Jersey 1959) 23. Nb. Het genoemde paginanummer verwijst naar de online publicatie (2015), alleen te bereiken na inlog:

genoemde crises zich op een belangrijk punt van de casus Dreyfus. Die beruchte affaire, waarin een Joodse kapitein valselijk van hoogverraad werd beschuldigd en daarvoor ook werd veroordeeld, ontstond in het leger.[6] Voor de zogeheten anti-Dreyfusards stond vooral de Franse nationale en militaire eer op het spel, voor de Dreyfusards waarheid en gerechtigheid.[7] Het politieke systeem – de parlementaire democratie – stond niet in de eerste plaats ter discussie, waar dit bij de andere crises wel zo was, althans directer.

Zo werd door het Wilsonschandaal de in 1885 herkozen president van de Republiek Jules Grévy eind 1887 gedwongen om af te treden. Dit vanwege onthullingen over de corruptiepraktijken van zijn schoonzoon, de republikeinse afgevaardigde Daniël Wilson. Samen met enkele medeplichtigen had die zijn invloed te gelde gemaakt door in ruil voor aanzienlijke geldsommen hoge Franse onderscheidingen (*Légion d'honneur*) te bemachtigen voor zijn cliënten. Het schandaal veroorzaakte grote verontwaardiging en woede bij het publiek. 'Afgevaardigden aan de lantaarn! We hangen ze op!' zong een boze Parijse menigte die zich bij het Kamergebouw (*Palais Bourbon*) had verzameld. Ook werkte het Wilsonschandaal de opkomst van het boulangisme in de hand.[8]

Spil in die beweging was generaal en voormalige minister van Oorlog Georges Boulanger, die vanwege zijn oorlogszuchtige taal richting Duitsland en zijn grote populariteit als minister aan de kant was gezet.[9] Gesteund door een keur aan tegenstanders van de republikeinse machthebbers begon hij vervolgens een politieke solocarrière, niet zonder succes. Boulanger hekelde de politieke elite en bepleitte onder meer de afschaffing van het parlementaire stelsel en een dominantere rol voor een gekozen president.[10] Hij viel het parlement aan wegens zijn vermeende gebrekkige representativiteit en noemde afgevaardigden ineffectief en corrupt. In een bepaald opzicht was dit nieuw, in feite was Frankrijk het eerste Europese land waar de institutionele vertegenwoordigende democratie werd verweten om juist dat na te laten waarvoor ze uiteindelijk in het leven was geroepen: de behoorlijke behartiging van de belangen van de gewone bevolking.

---

https://doi-org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.1515/9781400879281

[6] Pierre Miquel, *L'Affaire Dreyfus* (Parijs 1959).

[7] Michel Winock, *La Droite* (Parijs 2008) 97. Zie ook Vincent Duclert en Henry Russo, *La République imaginée* 1870-1914 (Parijs 2010) 348 en 382.

[8] Maurice Agulhon, *La République 1880-1932,* I (Parijs 1990) 64; 'Ah! Ça ira, ça ira, les députés à la lanterne! Ah! Ça ira, ça ira, les députés, on les pendra!' Geciteerd uit Jean-Yves Mollier, *Le Scandale de Panama* (Parijs 1991) 34.

[9] Agulhon, *La République*, 63 en 65. NB. Boulanger maakte deel uit van de kabinetten Freycinet en Goblet (1886-1887). In mei 1887 hield premier Rouvier hem echter buiten zijn nieuwe kabinet.

[10] Het boulangisme wordt uitgebreid behandeld in het eerste hoofdstuk.

Het boulangisme wordt dan ook beschouwd als de eerste Franse nationale populistische beweging.[11] Zowel deze constatering als het feit dat het populisme ook zal terugkeren in een van de deelvragen van dit proefschrift, noodzaakt hier een nadere beschouwing van de literatuur over het fenomeen, die de afgelopen twee decennia een ware bloei doormaakte.[12] In de Franse historiografie verscheen de term in de jaren 1980, in de context van het nationaal-populisme. De academische interesse werd aangewakkerd door de lotgevallen van Jean Marie Le Pens Front National.[13] Buiten Frankrijk was het op dat moment al onderwerp geweest van diverse academische publicaties.[14] Hoewel de aanpak en de onderscheiden typen verschillen wordt over het algemeen wel benadrukt dat populisme niet met een specifiek politiek regime is verbonden, noch is het een vast omschreven ideologie. Eerder betreft het een politieke trend of stijl die zich kan hechten aan een wisselende ideologische inhoud.[15]

Toch is er volgens sommigen wel degelijk een essentie. Volgens de vooraanstaande Franse socioloog en historicus Pierre Rosanvallon in een recent boek is er in de literatuur te veel gekeken naar de oorzaken en naar wat het populisme uitdrukt of waarvan het een symptoom is, terwijl theorievorming over het wezen ervan erbij is ingeschoten. Hij benadrukt de coherente en positieve, niet louter afwijzende inhoud van het populisme.[16] Ook schetst hij,

---

[11] Dupuy, *La politique du peuple*, 7, 178 en 181. Dupuy noemt dit traditionele gezichtspunt, maar onderstreept ook de continuïteit tussen dit populisme van de late jaren 1880 en (historische voorbeelden van) wat hij 'la politique du peuple' noemt (zie bijv. 181, 212, 228). Over populisme als een van de aspecten van het boulangistische anti-parlementarisme, zie Jean Garrigues, 'Le boulangisme est-il antiparlementaire?', *Parlement(s), Revue d'histoire politique*, no. HS 9 (2013/3), 49-58.

[12] Zie bijv. Paul Taggart, *Populism* (Buckingham etc. 2000); Pierre-André Taguieff, *L'illusion populiste. De l'archaïque au médiatique* (Parijs 2002); John Lukacs, *Democracy and Populism. Fear and Hatred* (New Haven, CT etc. 2005); te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*; Sergiu Gherghina, Sergiu Mişcoiu and Sorina Soare (eds.), *Contemporary Populism. A Controversial Concept and its Diverse Forms* (Newcastle upon Tyne 2013); Hanspeter Kriesi en Takis S. Pappas (eds.), *European Populism in the Shadow of the Great Recession* (Colchester UK 2015); Jan-Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016); Cas Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe* (Abingdon, Oxon 2016); Rovira Kaltwasser, Taggart, Ochoa Espejo and Ostiguy (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017). In het *Oxford Handbook*, voor een algemene discussie van populisme, zie met name Cas Mudde, 'Populism. An Ideational Approach', 27-47; Pierre Rosanvallon, *Le siècle du populisme* (Parijs 2020).

[13] Prominent in dit opzicht is Jean-André Taguieff, 'La rhétorique du national-populisme', *Mots*, No. 9, Oktober 1984 (113-139).

[14] Onder meer Ghita Ionescu en Ernest Gellner (eds.), *Populism: its meanings and national characteristics* (Londen 1969) en Margaret Canovan, *Populism* (New York en Londen 1981).

[15] Pierre-André Taguieff, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', *Vingtième Siècle*, No. 56, Oktober-december 1997, 4-33 (8-10); Marco Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"' in: Gherghina, Mişcoiu en Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 114-137 (115-116); Paul Taggart, *Populism*, 4; Henk te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 245.

[16] Rosanvallon, *Le siècle du populisme* (Parijs 2020) 11. Wat de zaak volgens Rosanvallon ingewikkeld maakt is dat de populisten zelf op enkele uitzonderingen na niet grondig hebben geanalyseerd waar ze zelf uitdrukking aan geven, en het populisme aldus en in tegenstelling tot de grote ideologieën van voorgaande eeuwen zoals het liberalisme, het socialisme, het communisme en zelfs het anarchisme niet is verbonden met (auteurs van) fundamentele analytische oeuvres.

voordat hij de geschiedenis induikt, een ideaaltype. Daarin vinden we allereerst een conceptie van het volk (gezien als een eenheid die tegenover de rest staat: wij tegen zij). Ook is er een preferentie voor directe democratie, die bepalend is voor legitimiteit en een spontane uitdrukking van de algemene wil. Er is een voorkeursvorm van representatie, met de leider als belichaming van de beweging en tegelijkertijd van het volk; een economische politiek en een filosofie van de economie, te weten nationaal-protectionisme, evenals een belangrijke, mobiliserende rol voor passies en emoties in het publieke debat.[17] Daarnaast acht Rosanvallon het nuttig om een aantal zaken te onderkennen. Allereerst het bestaan van een 'populistische atmosfeer' of tendens ('une atmosphère de populisme') in de wereld van vandaag, buiten de specifieke verschijningsvormen van het fenomeen; voorts het verschil tussen populistische bewegingen en populistische regimes (het bestaan van een breed spectrum met betrekking tot die laatste); tenslotte het voorkomen van zowel een politiek linkse als een rechtse vorm van populisme: te onderscheiden in regimes, maar steeds minder in doctrinaire verschillen, althans in Frankrijk en Italië.[18]

We kunnen de beschrijving concreter maken. Om te beginnen door te zeggen dat populisme vaak door sociale klassen heen snijdt en de tegenstelling poneert van het volk versus de politieke machthebbers of elite. De retoriek van het populisme draait dikwijls om schuld van die elite of het establishment en lof voor het eenvoudige, eerlijke volk; het neigt er dan ook toe om wantrouwend te staan ten opzichte van indirecte machtsuitoefening. In plaats daarvan wordt een direct appèl op het volk gedaan. Politieke legitimiteitscrises faciliteren zijn opkomst.[19]

Ondanks de ideologische flexibiliteit in de praktijk kunnen we zelfs nog verder gaan.[20] Uitgaande van een corpus aan academische literatuur stelt de politieke wetenschapper Marco Tarchi een rudimentaire definitie voor. Hij beschrijft het populisme als 'een specifieke geestesgesteldheid die samenhangt met een visie op de sociale orde die is gebaseerd op het geloof in de aangeboren deugden van het volk, waarvan het primaat wordt geclaimd als de

[17] Rosanvallon, *Le siècle du populisme*, 14 en passim. Volgens Rosanvallon varieert het per (historisch of hedendaags) geval in hoeverre de elementen voorkomen.
[18] Ibidem, 71 e.v. Genoemde tendens zou dan wijzen op een brede aantrekkingskracht van het populisme, niet in de laatste plaats veroorzaakt door de zwakke intellectuele kritieken en de afwezigheid van een aantrekkelijk politiek alternatief (dat de beloftes van het populisme kan matchen).
[19] Taguieff, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', 8-10.
[20] Terwijl hij erkent dat het populisme geen coherent wereldbeeld impliceert, beargumenteert Tarchi op overtuigende wijze (net als Rosanvallon) de 'unitary essence' of essentiële kern van populisme en presenteert een gedegen en heldere (hier ontbreekt het bij Rosanvallon nog wel eens aan) analyse van het fenomeen. Marco Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"' in: Gherghina, Mişcoiu and Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 114-137.

bron van de legitimiteit voor politieke en overheidsactie.'[21] Tarchi benadrukt diverse belangrijke kenmerken.[22] Voor populisten is *het volk* een geïdealiseerde, homogene entiteit. Dit impliceert geen zoektocht naar of strijd voor gelijkheid. Sociale verschillen (hierarchieën) worden geaccepteerd, mits als organisch of natuurlijk beschouwd. De politieke elite wordt daarentegen verguisd en geacht de macht uit te oefenen voor eigen gewin.[23] Volgens Cas Mudde is het onderscheid tussen het pure volk en de gecorrumpeerde elite het kernidee van het populisme, dat hij defnieert als 'een ideologie die de maatschappij als uiteindelijk verdeeld ziet in twee homogene en vijandige groepen, ''het pure volk'' versus ''de corrupte elite'', en die meent dat politiek een uitdrukking behoort te zijn van de volonté generale of algemene wil van het volk.'[24]

Tarchi schrijft dat de politiek volgens de populistische logica moet worden gezuiverd en de vijanden van het volk, met name de politieke elite, partijen, professionele politici, intellectuelen en de bureaucratie, verdreven en een leiderschap geïnstalleerd waarin het volk zich herkent, dat zijn kwaliteiten weerspiegelt en zijn aspiraties accommodeert. Ongeacht de variaties in het populisme, meent Tarchi, 'blijft de populistische boodschap inhoudelijk dezelfde: de gemeenschap moet samenkomen, de wonden hechten die zijn toegebracht, de leiding nemen over de samenleving die in onervaren of oneerlijke handen is gevallen, zijn gezonde verstand opleggen, de verloren cohesie hervinden, reageren op de risico's van desintegratie of verval, en de voorschriften van natuurlijke orde herbevestigen. De vijanden van het volk verzetten zich hevig tegen het bereiken van deze doelen.'[25]

---

[21] 'A specific forma mentis, connected to a vision of the social order that is based on a belief in the innate virtues of the people, whose primacy is claimed as the source of the legitimacy for political and governmental action.' Geciteerd uit: Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"', 123. Tarchi noemt verschillende manieren waarop het concept kan worden uitgelegd: bijv. als een politieke stijl of als een formule van legitimatie. De noodzaak van verdere verheldering van de term populisme onderstrepend gaat Tarchi in op de vraag aan wie of wat de term volk in de gegeven definitie refereert.

[22] Ibidem, 125-137 (zie met name 125-128).

[23] Zie ook Müller, die schrijft dat 'populisten zelf politieke moraliteit vaak in termen van werk en corruptie zien' ('populists themselves often conveive of political morality in terms of work and corruption'). Müller, *What is Populism?* 23.

[24] 'An ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, ''the pure people'' versus ''the corrupt elite'', and which argues that politics should be an expression of the volonté générale (general will) of the people.' Geciteerd uit: Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe*, 58 en 68. Cas Mudde, 'Populism. An Ideational Approach' in: Rovira Kaltwasser e.a. (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017), 27-47 (29). Zie ook Cas Mudde, 'The populist zeitgeist', *Government and Opposition* 39 (4), 2004: 541-63 (543).

[25] 'The substance of the populist message remains the same: the community must come together, stitch the wounds that have been inflicted upon it, assume direct leadership of the society that has fallen into inexperienced or dishonest hands, impose its good sense, find its lost cohesion, react to the risks of disintegration or decay, and reaffirm the precepts of the natural order. The enemies of the people fiercely oppose the achievement of these objectives.' Geciteerd uit: Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"', 127.

Müller wijst erop dat populisten de fragmentatie van de gemeenschap verafschuwen. Ze koesteren juist de notie van een verenigd geheel. 'Dit ideale volk wordt vervolgens geacht moreel puur te zijn en onfeilbaar wat betreft zijn wil' en om slechts één echte vertegenwoordiger te hebben: de populisten.[26] Volgens Tarchi is de essentie van de populistische mentaliteit een wantrouwen van alles dat niet in 'de dimensie van onmiddellijkheid, eenvoud, gewoonten en tradities' past.[27] Müller merkt echter op dat in de populistische logica, hoewel populisten pretenderen uit naam van *het* volk te spreken, niet alle inwoners ook als behorend tot dat zelfde volk worden gerekend.[28]

De Franse politiek filosoof Taguieff maakt in een al wat oudere studie een nuttig onderscheid tussen aan de ene kant populisme als protest en aan de andere kant populisme als vorm van identitaire politiek, oftewel een *populisme protestataire* en een *populisme identitaire*.[29] De twee kunnen naast elkaar bestaan, ook binnen dezelfde beweging, toch zijn er verschillende thema's, elk vergezeld van een bepaald vocabulaire, die horen bij de ene of juist bij de andere vorm. Zo wordt de *populisme protestataire* volgens Taguieff gekenmerkt door een aversie tegen elites, vertrouwen in het volk, wantrouwen jegens een vertegenwoordigend systeem, het idee van een volksappèl via een referendum, personificatie van de macht door middel van een charismatische, viriele en eerlijke leider, een discours dat sociale klassen overstijgt en een nadruk op nationale eenheid.[30]

Hoewel dit type populisme zeker een bepaalde gedeelde (conceptie van) identiteit veronderstelt, is die identiteit geen politieke strijdkreet en geen grond die wordt gebruikt om een groep of groepen buiten het collectief te sluiten. Eerder plaatst het de eenvoudige,

---

[26] 'This ideal people is then presumed to be morally pure and unerring in its will.' Geciteerd uit: Müller, *What is Populism?*, 20.

[27] 'The dimension of immediacy, simplicity, the direct and visible relationship with reality, customs and traditions.' Geciteerd uit: Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"', 128.

[28] Müller, *What is Populism?*, 21. Vgl. Mudde, *On Extremism and Democracy in Europe*, 58. Hoewel Müller een onderscheid maakt tussen populisten en rechtse populisten is zijn visie expliciet essentialistisch: als aan bepaalde voorwaarden niet is voldaan, dan is volgens hem geen sprake van populisme. Bijvoorbeeld als niet wordt geclaimd dat men namens het volk als geheel spreekt. Hetzelfde geldt voor een kritiek van elites. Het probleem van een essentialistische visie is echter dat het kan leiden tot het over het hoofd zien van gevallen die, hoewel wellicht geen pure voorbeelden, nog steeds in het populistische spectrum vallen. Zie verder de hoofdtekst.

[29] Pierre-André Taguieff, 'Le Populisme', *Universalia 1996* (Parijs: Encyclopedia Universalis) 118-125; Taguieff, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', 21; Taguieff, *L'illusion populiste*, 125-135. Vgl. Michel Winock, 'Populismes français', *Vingtième Siècle*, No. 56, October-December 1997, 77-91. Winock gebruikt het onderscheid in zijn analyse van het boulangisme, de geschriften van Édouard Drumont en het optreden van de Antisemitische Liga.

[30] Michel Winock, 'Populismes français', 80. Winock's opsomming – hier gebruikt – is gebaseerd on Taguieffs beschrijving van *populisme protestataire*. Het vermeende anti-elitarisme moet echter worden genuanceerd. Zoals Tarchi stelt is het niet het bestaan van een elite als zodanig wat populisten verafschuwen, maar hun gebrekkige accommodatie van de wensen van het gewone volk, het electoraat waaraan ze hun macht ontlenen. Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"', 128.

bescheiden burger tegenover de machthebbers. Het volk wordt gezien als een *demos*.[31] Wat zoveel zegt als: allereerst verbonden door geografie in plaats van door etniciteit of afstamming. Het *populisme identitaire* daarentegen maakt van identiteit een speerpunt: in plaats van met de gewone burger versus de elite is het eerder bezig met het willen beschermen van een vermeende collectiviteit, een collectieve nationale identiteit van het volk.[32] Die identiteit, gebaseerd op historische ervaring, cultuur en (met name) etniciteit, wordt beschouwd als bedreigd door 'de ander.' Het volk wordt als een *ethnos* gezien: er is meer nodig dan alleen geografie om het te definiëren. Zo wordt de mogelijkheid van een verdeling gecreëerd. 'De ander', hoewel mogelijk een landgenoot of landgenote, wordt als een vreemdeling beschouwd, iemand die niet bijdraagt aan de natie maar ervan profiteert, er dus op parasiteert en haar intussen ook corrumpeert, met als doel om het nationale collectief te verzwakken. Waar de identiteit van die vreemdeling kan verschillen, uit dit type populisme zich doorgaans middels xenofobie. In Frankrijk verscheen het voornamelijk in de vorm van antisemitisme.[33]

We keren terug naar het boulangisme. Dat onderstreepte dat de Franse parlementaire democratie een keur aan verstokte vijanden had. De boulangistische crisis was zeker niet de laatste keer dat die vijandschap opvlamde. Nauwelijks was de Derde Republiek in rustiger vaarwater beland of het vertrouwen in de politiek en politici liep opnieuw een forse deuk op, toen in november 1892 in de Kamer van Afgevaardigden (*Chambre des Députés*) beschuldigingen werden geuit over grootschalige corruptie onder een grote groep republikeinse parlementariërs; zij zouden enkele jaren daarvoor zijn betaald om voor een wet te stemmen die gunstig was voor de Panama-onderneming, die als het doel had het creëren van het gelijknamige kanaal. Het betrof zowel afgevaardigden als senatoren. Een verhit debat volgde, waarmee het startschot werd gegeven voor wat bekend zou komen te staan als de Panama-affaire, het grootste financiële schandaal van de Derde Republiek.

Hoewel de mensen in een democratie misleid kunnen worden, schreef de achttiende-eeuwse revolutionair Camille Desmoulins, houden ze van de deugd, terwijl in een monarchie schurken de toon zetten.[34] Voor velen bewees het Panamaschandaal dat dit allesbehalve evident was: zetten niet juist in een democratie schurken de toon? 'Als er, na de onthullingen over alle parlementaire boevenstreken, geen revolutie, opstand of tenminste straatprotesten

[31] Taguieff, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', 23.
[32] Winock, 'Populismes français', 81; Taguieff, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', 21.
[33] Winock, 'Populismes français', 81.
[34] Camille Desmoulins, *Le Vieux Cordelier* (Parijs, eerste ed. 1793-1794; 1936) 68.

zullen zijn', noteerden schrijvers Edmond en Jules de Goncourt op 24 december 1892 in hun dagboek, 'dan bewijst dat dat Frankrijk een verzwakte natie is, klaar om te bezwijken aan anarchie of buitenlandse verovering.'[35] Het was in 1888 begonnen met een faillisement, dat lang na-etterde. In de herfst en winter van 1892 veranderde het narratief, toen twee de regering vijandig gezinde kranten, *La Cocarde* en *La Libre Parole*, olie op het vuur gooiden. De zaak veranderde in een schandaal, dat volgens sommigen de potentie had om het voortbestaan van de republiek zelf op het spel te zetten.

Anders dan de Dreyfusaffaire hadden de Wilson- en Panamaschandalen net als het boulangisme in zekere zin het politieke bestel zelf als inzet. Dat wil zeggen, de republikeinse vorm en instituties werden door tegenstanders aangewezen als oorzaak van de politieke en maatschappelijke problemen en om die reden ter discussie gesteld: ook al had de democratie met de vestiging van de Derde Republiek een overwinning behaald, de buit was nog geruime tijd niet veilig. Zeker tot de eeuwwisseling lagen er kapers op de kust. In feite was de legitimiteit van de republikeinse instituties allesbehalve algemeen geaccepteerd.[36] Het Wilsonschandaal, het boulangisme en het Panamaschandaal vormen wat dit betreft dieptepunten voor de jonge Derde Republiek. Gelet op deze drie grote, elkaar opvolgende crises die in wezen betrekking hadden op dezelfde kwestie, te weten het functioneren van de Franse parlementaire democratie, gelden de jaren 1887-1893 vanuit het perspectief van het democratische bestel dan ook als buitengewoon uitdagend. Daarom is dit een interessante periode om nader te onderzoeken: hoe doorstond de relatief onervaren parlementaire democratie deze beproeving?

Juist in dat soort turbulente tijden, is de aanname van dit onderzoek, zullen we in het publieke debat discussies over een politiek systeem tegenkomen. Deze aanname sluit aan op de literatuur over politieke schandalen.[37] Die kunnen – naast andere effecten –[38] onthullend

---

[35] 'Si, à la suite des révélations de toutes les canailleries parlementaires, il n'y a pas une révolution, une émeute, au moins un bouillonnement de la rue, ça prouvera que la France est une nation qui n'a plus de fer dans le sang, une nation anémiée, bonne pour la mort par l'anarchie ou par la conquête étrangère!' Geciteerd uit: Edmond and Jules de Goncourt, *Journal. Mémoires de la vie littéraire 1891-1896. Tome IV* (Parijs 1956) 338.

[36] Vgl. Henk te Velde, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015) 246. Ondanks de vestiging in 1870 slaagden republikeinen er de facto pas in 1879-1880 in om de politieke macht te grijpen (zie hoofdstuk één). In de jaren 1890 en 1930 laaide de onvrede in de Derde Republiek echter weer op.

[37] Hoewel er wel sprake is van toenemende interesse onder historici is de studie van de kenmerken en ontwikkeling van politieke schandalen primair het domein van de sociologie. Voor recentere publicaties, zie Frank Bösch, *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880-1914* (München 2009); Jens Ivo Engels, Frédéric Monier en Natalie Petiteau, *La politique vue d'en bas. Pratiques privées, débats publics dans l'Europe contemporaine, XIXe-XXe siècles* (Parijs 2012); Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption à l'époque contemporaine* (Parijs 2014); Frédéric Monier, Olivier Dard en Jens Ivo Engels, *Patronage et corruption politiques dans l'Europe contemporaine* (Parijs 2014); Frédéric Monier, *Corruption et politique: rien de nouveau?* (Parijs 2011); Claude Dufresne, *Les affaires de la IIIe République*

zijn voor een botsing van morele en politieke waarden en getuigen van een bepaalde dominante politieke moraal.[39] Maar ze kunnen óók dienen als startschot voor institutionele of maatschappelijke debatten over de merites van een politiek systeem, of over specifieke onderwerpen.[40]

Dat laatste geldt zeker voor de boulangistische crisis, waarin de democratie – voor het eerst binnen een Europese parlementair-democratische context – de maat werd genomen. Maar het gaat eveneens op voor de Wilson- en Panama-affaires, die zoals gezegd het hart raakten van de democratie: de volksvertegenwoordiging. Omdat deze drie politieke crises inhoudelijke overlap vertoonden en zich in hetzelfde tijdsgwricht voordeden, worden ze in dit onderzoek gebruikt om het fundamentele debat te belichten dat ze veroorzaakten: het debat over het functioneren van het republikeinse systeem, oftewel de vertegenwoordigende democratie op basis van algemeen mannenkiesrecht met een indirect gekozen president als staatshoofd.

Een deel van dit debat is bekend. Vanaf het prille begin kampte de Derde Republiek met principiële tegenstanders en was de democratie controversieel.[41] Zo meenden de monarchisten dat Frankrijk door een koning diende te worden geleid. Gezamenlijk stuurden ze aan op een terugkeer van de monarchie oftewel een restauratie, ook al konden ze het onderling niet eens worden over de erfelijke lijn waaruit die koning moest voortkomen: Orléans of Bourbon. Bonapartisten op hun beurt verlangden naar een heerser uit het

(Parijs 2008); Damien de Blic, 'Cent ans de scandales financiers en France. Investissement et désinvestissement d'une forme politique', in: Luc Boltanski e.a. (eds.), *Affaires, scandales et grandes causes. De Socrates à Pinochet* (Parijs 2007). John Garrard beschrijft schandalen als 'points of social declaration and declamation, with much to tell us about the society and/or political system wherein which they occur.' Garrard, 'Scandals: a tentative Overview', in: James Moore en John Smith (eds.), *Corruption in Urban Politics and Society, Britain 1780-1950* (Aldershot 2007) 23-40, aldaar 30. Voor een historisch overzicht dat op Frankrijk is toegespitst, zie Jean Garrigues, *Les scandales de la République: de Panama à l'affaire Cahuzac* (Parijs 2013).

[38] Zie hierover bijv. Scott Brenton, 'Scandals as a Positive Feature of Liberal Democratic Politics: A Durkheimian perspective', *Comparative Sociology* 11 (2012) 815-844. Volgens Brenton worden door schandalen de normen voor geaccepteerd gedrag aangescherpt, wat zuiverend zou werken; Engels en Monier wijzen op de rol van politieke schandalen als sleutelmomenten bij de vorming en transformatie van ethische systemen. Engels en Monier, 'Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe-XXe siècles)', 129.

[39] Paul Jankowski, *Shades of Indignation*. *Political Scandals in France, Past and Present* (New York 2008) 6; Vgl. Sighard Neckel, 'Political Scandals. An Analytical Framework', *Comparative Sociology* 4 (2005) 105: 'Scandals are thus the unintended side-effects of the symbolic rules of political representation in societies with an unequal public distribution of power. They are triggered (...) when (…) moral obligations are violated by those who, as political representatives, represent the principal moral obligations towards society as a whole.'

[40] Over corruptiedebatten als bevragingen of discussies van politieke systemen, zie Jens Ivo Engels, 'Revolution und Panama. Korruptionsdebatten als Systemkritik in Frankreich vom 18. Jahrhundert bis zur Dritten Republik', in: Jens Ivo Engels, Andreas Fahrmeir en Alexander Nützenadel (eds.), *Geld, Geschenke, Politik: Korruption im neuzeitlichen Europa* (München 2009) 143-174.

[41] Vgl. Lehning, *To be a Citizen*, 1. 'It was from the start a controversial and contested regime.' Lehning doelt hier primair op de monarchistische en bonapartistische tegenstanders, maar behandelt later uitgebreid de interne, republikeinse meningsverschillen.

Napoleontische huis en naar een dominante uitvoerende macht, liefst gepaard met volksraadplegingen.

Beide groepen koesterden een diepe haat tegen de parlementaire democratie. Die, oordeelden ze, miste legimiteit, en hoewel ze haar uiteindelijk zouden accepteren, gebeurde dat doorgaans eerder uit praktische noodzaak dan uit overtuiging en nooit met veel enthousiasme. Velen op 'rechts' bleven de republikeinse democratie als een historische fout zien, op zijn best een tijdelijke situatie; een middel om hun niet per se democratische doelen te bereiken. Die laatste verschilden, maar een vertegenwoordigende democratie met het parlement als zwaartepunt van de wetgevende macht was er nooit een van.[42]

De socialisten op hun beurt zagen de Derde Republiek vooral als een bourgeois structuur die was ontworpen om de arbeidersklasse te onderdrukken. Hun opkomst begint in de jaren 1890. In dezelfde periode zag ook een nationalistische machtskritiek het licht. Een deel van politiek rechts beschouwde de Republiek als een project van protestanten, Joden en vrijmetselaars, dat niet het ware of echte Frankrijk vertegenwoordigde maar in plaats daarvan buitenlandse belangen diende.[43] Sommigen waren bovendien van mening dat een parlementair, democratisch Frankrijk militair gezien nooit opgewassen zou zijn tegen het Duitse Keizerrijk, zodat de felbegeerde revanche voor het verlies van Elzas en Lotharingen zou uitblijven.[44]

Tegenstanders van de Derde Republiek probeerden voorts aan te haken bij een breder gedeeld gevoel van teleurstelling over de parlementaire democratie, waarvan de nadelen duidelijk begonnen te worden. In theorie was het Franse parlement haast almachtig, als reactie op het Tweede Keizerrijk werd in de constitutie van 1875 de uitvoerende macht ondergeschikt gemaakt aan de wetgevende.[45] In de praktijk sloeg verdeeldheid de klok en werd het parlement gedomineerd door een niet aflatende machtsstrijd tussen de verschillende facties die met enige regelmaat van samenstelling veranderden. Ondanks het algemeen mannenkiesrecht bleven het parlement en de parlementaire cultuur voorbehouden aan de

---

[42] Maurice Agulhon merkt op dat een aanzienlijk deel van de Franse conservatieven openlijk contrarevolutionaire (1789) denkbeelden uitte. Agulhon, *La République 1880-1932,* 11. Vgl. Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France,* (Parijs 1992), passim.

[43] Een idee dat bijv. werd gecultiveerd door de invloedrijke monarchistische schrijver Charles Maurras. Marc Ferro, *Histoire de France* (Parijs 2009) 318; Philip Nord, *The Republican Moment. Struggles for democracy in nineteenth-century France* (Cambridge MA en Londen 1998) 245. NB. Voor politiek rechts waren de jaren 1873-1877 een stuk draaglijker. Na het einde van de centrumregering onder leiding van Adolphe Thiers werd het zogeheten regime van morele orde (zie hoofdstuk één) gevestigd en werd er alweer gepraat over een restauratie. In deze jaren woekerde de onvrede vooral onder de liberale middenklasse.

[44] Ferro, *Histoire de France*, 318.

[45] Raymond Carré de Malberg, *La loi, expression de la volonté générale. Étude sur le concept de la loi dans la Constitution de 1875* (Parijs 1931) 196.

hoogopgeleide, goed ingevoerde elite, terwijl de politieke invloed voor de meeste stemgerechtigde burgers was beperkt tot het stembiljet.[46] Het parlement, zo leek het, ruziede vooral, terwijl ministers vertrokken en via de draaideur weer op het toneel verschenen.[47] Aldus had de nieuwe republikeinse orde met zijn 'gouvernement représentatif' in feite een golf van ontevredenheid veroorzaakt, waardoor tegenstanders van het politieke systeem beweerden dat parlement en democratie met elkaar in strijd waren.[48]

Gelet op deze schare ideologische tegenstanders was het alle hands aan dek voor de verdedigers van de jonge Derde Republiek. Het lag dan ook niet per se voor de hand dat gedurende de jaren 1887-1893 – de Franse parlementaire democratie bestond nauwelijks twee decennia – ook principiële medestanders hun bedenkingen uitten. Het stond immers nog lang niet voor iedereen vast dat alle politieke opties binnen het kader van de Republiek en de parlementaire democratie dienden te liggen en dat het parlement daarin de voornaamste zetel van de macht behoorde te zijn. Het primaat van de parlementaire democratie was met andere woorden nog niet definitief gevestigd.[49]

Toch werd die parlementaire democratie niet alleen door ideologische tegenstanders bekritiseerd. Het was geen kwestie van republikeinen tegen anti-republikeinen, of democraten tegen antidemocraten. Er was ook onvrede *van binnenuit*. In dit onderzoek worden de crisisjaren 1887-1893 gebruikt om in te zoomen op dit tot nu toe relatief onderbelichte onderdeel van het publieke debat: de republikeinse kritiek op de Franse democratie.[50] Met

---

[46] Te Velde, *Sprekende politiek*, 207-208; Lehning, *To be a Citizen*, 156. Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 78.

[47] Vgl. Jean Estèbe, 'Le parlementaire' in: Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome III (Parijs 1992) 328; Mayeur refereert in dit verband aan de relatieve ministeriële stabiliteit. Hetzelfde gold volgens hem voor hoge ambtenaren. Mayeur, *La vie politique*, 102-105. Zoals te Velde opmerkt betekende de dominante posititie van het parlement echter dat wanneer het er niet in slaagde om een bevredigende uitkomst te produceren, dit de legitimiteit van het hele systeem negatief beïnvloedde. Te Velde, *Sprekende politiek*, 217. Vgl. Jean Garrigues e.a. (eds.), *Histoire du Parlement de 1789 à nos jours* (Parijs 2007).

[48] Te Velde, *Sprekende politiek*, 211-212 en 217-218. Het betrof hier eerdergenoemde ideologische tegenstanders, maar ook boulangisten (zie inleiding en hoofdstuk 1.2). Politieke kritiek op het parlement kreeg haar evenknie in de Franse literatuur uit de periode. Te denken valt aan Alphonse Daudet's *Numa Roumestan* (1880), Eugène-Melchior de Vogüé's *Les morts qui parlent. Scènes de la vie parlementaire* (1899) en Maurice Barrès' *Leurs Figures* (1902).

[49] De geschiedenis van de Derde Republiek laat zich voor een groot deel lezen als een poging om die republikeinse democratie via onderwijs, cultuur, legerdienst en politieke hervormingen te doen wortelschieten.

[50] Hiermee wordt niet bedoeld dat elke republikein er hetzelfde over dacht. Republikeins betekent hier: komend van republikeinse zijde. Wat niet impliceert dat deze kritiek uitsluitend republikeins was of dat zij volledig verschilde van vroegere of latere rechtse, conservatieve kritiek. NB. Dikwijls kwam de republikeinse kritiek neer op kritiek *op een rivaliserende republikeinse factie*. Terecht onderstreept Lehning in dit verband de onderlinge republikeinse onenigheid, voortvloeiend uit het feit dat er geen consistente republikeinse ideologie bestond, maar men binnen het republikeinse kamp over allerlei zaken – sociaal beleid, de Grondwet, het kolonialisme en meer – juist sterk van mening verschilde (hoofdstuk twee gaat hier verder op in). Lehning richt zich echter niet specifiek op de lange crisis die in dit proefschrift centraal staat, te weten de jaren 1887-1893, noch op kranten. Lehning, *To be a Citizen*, 2. Vgl. Nord, *The Republican Moment*, 245 en 249. Nord stelt dat 'the friends of democratic institutions' veelal niet minder kritisch richting het republikeinse regime waren dan haar ideologische tegenstanders. Sommige republikeinen, schrijft Nord – vooral leden van de vroegere elites – waren niet werkelijk

dien verstande dat voor 1887 is gekozen als beginjaar omdat toen Boulangers politieke campagne begon en het Wilsonschandaal plaatsvond; 1893 als eindjaar omdat het Panamaschandaal toen op zijn hoogtepunt was.

Dat publieke debat vond voor een belangrijk deel in de media plaats. De geschreven pers floreerde in fin-de-siècle Frankrijk, terwijl de populariteit van voorheen invloedrijke politieke salons juist afnam.[51] Dankzij onder meer verbeterde druktechnieken zoals de rotatiepers, transport per spoor, de impact van reclame en een hogere geletterdheid onder de bevolking lazen meer mensen de krant.[52] Er bestonden bovendien sterke banden tussen pers en politiek. Met name de grote dagbladen waren belangrijke ideologische steunpilaren van de Derde Republiek en steunden de opeenvolgende regeringen al dan niet direct. Tegelijkertijd was de opkomst van de publieke opinie in het achttiende-eeuwse Frankrijk sterk verbonden geweest met een machtskritiek die de onthulling van schandalen bevorderde.[53] Aan het einde van de negentiende eeuw kampten diverse West-Europese landen met wat volgens historicus Frank Bösch misschien wel als een obsessie met (politieke, sociale, morele) schandalen kan worden beschouwd. Hiertoe droegen niet alleen de politieke en sociale democratisering bij, maar zeker ook de ontwikkeling van de massapers.[54]

Om deze redenen is er in dit onderzoek voor gekozen om kranten centraal te stellen. Met het boulangisme inclusief Wilsonschandaal en de Panama-affaire als voornaamste foci en tevens als katalysators van republikeinse kritiek, worden twee belangrijke spelers in het publieke debat bestudeerd, te weten de republiekgezinde kranten *Le Petit Journal* en *Le*

---

toegewijd aan de Republiek. De latere Vichy periode toont volgens hem aan waarom dat relevant was: zij waren toen onder de eersten die haar verraadden. Hoewel zeker grondig en inzichtelijk gaat Nords boek niet gedetailleerd in op de republikeinse kritiek in geschreven (republikeinsgezinde) media, wat wel de focus is van dit onderzoek, terwijl het hier juist niet of nauwelijks gaat over de senior ambtenaren, militairen, landeigenaren en bedrijfsdirecteuren die, aldus Nord, zich gemakshalve aan het republikanisme conformeerden, om het vervolgens toen het in gevaar kwam de rug toe te keren.

[51] Pierre Albert e.a., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976), passim; over de afnemende rol van politieke salons: te Velde, *Sprekende politiek*, 221. Over de ontwikkeling van de publieke opinie in Frankrijk, zie Mona Ozouf, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs 1989), m.n. 21-53. Zie ook Hannah Barker en Simon Burrows (eds.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America* (Cambridge 2002).

[52] Jean-Marie Mayeur, *La vie politique, sous la Troisième République, 1870-1940* (Parijs 1984) 75-76; Lehning, *To be a Citizen*, 162.

[53] Frank Bösch, *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880-1914* (München 2009) 11. Volgens Bösch was deze kritiek in essentie ethisch. Over de ontwikkeling van de publieke opinie in Frankrijk, zie Mona Ozouf, *L'homme régénéré. Essais sur la Révolution française* (Parijs 1989), m.n. 21-53. Zie ook Hannah Barker en Simon Burrows (eds.), *Press, Politics and the Public Sphere in Europe and North America* (Cambridge 2002).

[54] Bösch, *Öffentliche Geheimnisse*, 1. In het Franse geval, vooral in de steden, was politieke mobilisatie in de achttiende eeuw begonnen. Simon Schama, *Citizens: a Chronicle of the French Revolution* (New York 1989). Voor een vergelijkende aanpak zie Alexander-Schmidt-Gernig, 'Die Presse als "vierte Gewalt"? Politischer Skandal und die Macht der Öffentlichkeit um 1900 in Deutschland, Frankreich und den USA', in: Martin Kirsch e.a. (eds.), *Der Verfassungsstaat vor der Herausforderung der Massengesellschaft. Konstitutionalismus um 1900 im europäischen Vergleich* (Berlijn 2002), 169-192.

Temps. Beide golden als prominent, zij het om verschillende redenen.[55] *Le Petit Journal*, opgericht in 1863, was met een prijs van vijf cent zeker twee keer zo goedkoop als de concurrenten.[56] De krant verscheen op een klein formaat van 44 x 30 centimer, maar behoorde qua oplage juist tot de grootste landelijke dagbladen of *quotidiens* van de Derde Republiek. In 1890 was hij goed voor meer dan een miljoen exemplaren. *Le Petit Journal* had een nationaal bereik en was tot *Le Petit Parisien* op gelijke hoogte kwam en hem zelfs voorbijstreefde wellicht de belangrijkste titel uit de massapers van fin-de-siècle Frankrijk.[57]

Schommelend tussen de 20.000 en 35.000 exemplaren tussen 1880 en 1904 was de oplage van *Le Temps* minder indrukwekkend.[58] Maar in tegenstelling tot *Le Petit Journal* werd de krant gerespecteerd en veel gelezen in hogere Parijse kringen, vooral door het politiek gematigde deel van de economische, politieke en intellectuele republikeinse elite. *Le Temps*, door de Franse historicus Henri Avenel in zijn monumentale overzichtswerk over de Franse pers uit 1900 omschreven als 'misschien wel de belangrijkste stem van het publieke denken van onze tijd', had als preoccupatie politiek, maar schreef ook over kunst en wetenschap; de literaire rubriek kon bogen op beroemde medewerkers als Anatole France.[59] Behalve om zijn serieuze toon, anonieme, oftewel niet door de redacteuren ondertekende, redactionele commentaren en solide netwerk van buitenlandse correspondenten stond de krant bekend om zijn goede contacten met de Quay D'Orsay, het Franse ministerie van Buitenlandse Zaken, waarvan het als de spreekbuis werd gezien.[60] Voor *Le Temps* gold dan ook het journalistieke adagium dat je de invloed van een krant niet alleen kan afmeten aan de oplage.[61]

Hoewel er binnen het republikeinse kamp een meer behoudende groep, de zogeheten *opportunistes*, en een vooruitstrevender groep, de *radicaux*, bestond (hierover uitgebreid

---

[55] Pierre Albert e.a., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976); Mayeur, *La via politique*, 75.
[56] De vergelijking geldt met betrekking tot wat Avenel *journaux politiques* noemt. Henri Avenel, *Histoire de la Presse Française* (Parijs 1900) 859.
[57] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 301-302; Mayeur, *La vie politique*, 75. Vanaf 1884 gaf de krant ook met succes een geïllustreerd supplement uit. Over de oplage en het bereik van *Le Petit Journal* zijn voor de jaren 1888-1891 geen cijfers beschikbaar, maar gebaseerd op de cijfers van 1882 en 1908 is het een veilige aanname om te zeggen dat *Le Petit Journal* tot de jaren 1900 als de meest verkochte krant van Frankrijk gold (Parijs vormde het grootste deel van de afzetmarkt). Voor vergelijkende cijfers zie Albert e.a., *Documents pour l'histoire de la presse nationale,* 40-55.
[58] Martin, *Médias et journalistes*, 96. Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a, *Histoire générale*, 352-353.
[59] '*l'Un des organes les plus considérables, peut-être le premier, de la pensée publique de nos jours.'* Henri Avenel, *Histoire de la Presse Française depuis 1789 jusqu'à nos jours* (Parijs 1900) 512.
[60] Martin, *Médias et journalistes*, 96; Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 210-211; citaat afkomstig uit Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 510.
[61] Martin, *Médias et journalistes*, 96-97.

hoofdstuk één) en de gekozen kranten beide tot de eerste stroming behoorden, zijn *Le Petit Journal* en *Le Temps* samen representatief voor een belangrijk deel van de republikeinse opinie. Zoals gesteld is juist kritiek vanuit deze gelederen extra interessant, omdat zij wellicht het minst viel te verwachten.[62] Aan critici had de Franse parlementaire democratie immers geen gebrek.

Door te focussen op hun politieke commentaren 1887-1893 zullen we erachter komen welke bezwaren de kranten koesterden jegens het parlementaire bestel, dat wil zeggen wat volgens hen de tekortkomingen waren van de Franse republikeinse democratie.[63] Juist om het analyseren van die kritiek gaat het in dit proefschrift: te laten zien dat die democratie niet alleen door tegenstanders werd gehekeld, maar ook van principiële medestanders kritiek had te verduren. Zoals zal blijken bestond er op dit vlak inhoudelijk verschil tussen *Le Petit Journal* en *Le Temps*. Ook wat frequentie betreft: met name als er geen crisis speelde waren de politieke commentaren van *Le Petit Journal* überhaupt schaarser.[64] Maar er was ook overlap.

De hoofdvraag die dit onderzoek zal proberen te beantwoorden luidt: hoe stonden *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893 en met name tijdens het Wilsonschandaal, het boulangisme en het Panamaschandaal tegenover de Franse parlementaire democratie? Door te kijken naar deze twee belangrijke en wat hun stijl en doelpubliek betreft complementaire republikeinsgezinde kranten kunnen we van het debat binnen het republikeinse kamp een substantieel beeld krijgen, zodat ook andere vragen kunnen worden beantwoord: was de republikeinse kritiek incidenteel of structureel? Welke thema's komen het meest naar voren? Hoe verhouden deze zich tot het populisme? Ondanks een duidelijke overlap, zo zal blijken, had elke krant zijn eigen specifieke grieven. Ook verschilde hun inschatting van de schandalen en het boulangisme aanmerkelijk. Bovenal, hoewel beide pro-establishment, betoonde zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* zich een kritisch waarnemer van de politiek; een voorwaarde om te spreken van *republikeinse* kritiek en niet simpelweg de kritiek van *Le Petit Journal* of *Le Temps*.

Zij is hoe dan ook een fenomeen dat aandacht en analyse verdient. Niet alleen omdat we door op de politieke commentaren te focussen een beter beeld krijgen van de kranten en de manier waarop zij hun democratie begrepen en bekritiseerden, welke thema's ze daarbij

[62] Over het onderwerp is bovendien weinig geschreven. De auteur van dit proefschrift zijn geen studies bekend die gedurende langere tijd focussen op republikeinse kritiek van kranten.
[63] Het onderzoek concentreert zich op het bestel als zodanig, derhalve in principe niet op politieke commentaren over specifieke onderwerpen op het gebied van bijv. sociale zekerheid, onderwijs of buitenlandpolitiek.
[64] Bedoeld wordt hier de voorpagina-commentaren, die de voornaamste bron vormen voor dit proefschrift.

benadrukten en hoe ze dat deden. De kritiek zegt tevens iets over de toen heersende politieke mentaliteit – een wijdverbreid ongenoegen over hoe de representatieve democratie functioneerde – zeker als we haar ook op de minst verdachte plekken aantreffen. In casu: bij republikeinen. Door juist het republikeinse kamp of spectrum centraal te stellen in plaats van ideologisch vijandige kranten wil dit proefschrift bijdragen aan een completer beeld van de politieke strijd in de Franse Derde Republiek, een in politiek (en cultureel) opzicht essentiële periode in de Franse geschiedenis.

Kijken we voorbij de horizon van die Derde Republiek, dan kan blootlegging en analyse van de republikeinse kritiek in de jaren 1887-1893 ook ons begrip van de vertegenwoordigende democratie als zodanig versterken; in sommige gevallen herinneren de bestudeerde commentaren aan populististische kritiek in onze eigen tijd. Dat is minder vreemd dan het wellicht lijkt, aangezien die kritiek inmiddels wordt beschouwd als iets wat met de democratie samengaat; als haar bijproduct.[65] Het 'geval Frankrijk' onderstreept de waarde van die stelling op een nieuwe manier. De relevantie van dit onderzoek is daarom niet tot Frankrijk beperkt. Noch is zij louter historisch.

Eerder kan de Franse casus worden beschouwd als een laboratorium voor de democratie. Een casus waarin we kunnen zien dat en hoe een instititutionele democratie, waarin de nadruk lag op een specifieke, onbuigzame invulling van het concept van volkssoevereiniteit en waarin georganiseerde politieke partijen nog geen opgang hadden gemaakt, die bovendien haar impliciete beloftes niet afdoende waarmaakte en zwaktes toonde, onder druk kwam te staan; hoe die democratie met populistische tegenstand en ook met kritiek vanuit eigen kring werd geconfronteerd, en hoe ze omsprong met die uitdagingen.

Dat brengt ons bij de methode. Gekozen is voor een chronologische, integrale bestudering van de belangrijkste opiniërende voorpagina-artikelen van de geselecteerde kranten tussen het moment waarop Boulanger als minister van Oorlog aan de kant werd gezet en het strafproces over het Panamaschandaal, oftewel tussen eind mei 1887 en maart 1893. In het geval van *Le Petit Journal* betrof dit primair de dagelijkse, door het collectieve pseudoniem Thomas Grimm ondertekende kroniek; bij *Le Temps* ging het vooral om het titelloze hoofdredactioneel commentaar, in beide gevallen nu en dan aangevuld door andere relevante, op het functioneren van democratische instituties en hun personeel, de politici, gerichte (nagenoeg steeds voorpagina) berichten.

[65] Politiek wetenschapper Jan-Werner Müller refereert aan het populisme als de 'schaduw' van de democratie. Jan Werner Müller, *What is Populism?* (Philadelphia 2016) 20 en 101; te Velde wijst op de 'inherente verbinding tussen populisme en democratie.' Te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010) 245.

Het onderzoek sluit zoals opgemerkt aan op de literatuur over politieke schandalen, die een debat teweeg kunnen brengen dat licht werpt op specifieke aspecten van een politieke cultuur. Dit laatste geldt ook voor de boulangistische crisis, die weliswaar geen politiek schandaal pur sang was, maar wel degelijk door zo'n schandaal, te weten de Wilsonaffaire, werd aangejaagd, terwijl een fundamenteel politiek debat plaatsvond over de parlementaire Derde Republiek. Die, met een populaire voormalige minister die bezwoer in hart en nieren republikein te zijn als uitdager, belandde in zwaar weer.

Dit proefschrift bestaat uit acht hoofdstukken. Omdat is gekozen voor een chronologische aanpak per crisis – eerst het boulangisme, dan het Panamaschandaal – is ook de behandeling van de politieke context van de jaren 1887-1893 in tweeën gedeeld: hoofdstuk één neemt de periode tot eind 1889 voor zijn rekening, met daarin een hoofdrol voor het politieke bestel van de jonge Derde Republiek. Ook komt het boulangisme inclusief Wilsonschandaal aan bod, terwijl het geschetste theoretisch kader van het populisme wordt gebruikt bij de duiding daarvan; bij de analyse van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* zal dit opnieuw van pas komen. In hoofdstuk twee staat de Franse pers centraal en wordt het journalistieke profiel van zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* uitgediept. Hoofdstuk drie is gewijd aan het eerste deel van de politieke commentaren van *Le Petit Journal*, te weten de jaren 1887, 1888 en een deel van 1889. Aldus omvat deze periode het ontstaan van het boulangisme en de crisis die het teweegbracht. Hoofdstuk vier zal zich voor dezelfde periode richten op *Le Temps*. In hoofdstuk vijf worden de jaren 1889-1893 behandeld, met hier een hoofdrol voor het Panamaschandaal; zes en zeven focussen opnieuw op *Le Petit Journal* respectievelijk *Le Temps*, maar nu voor de in hoofdstuk vijf beschreven periode, oftewel vanaf september 1889 tot en met het uitbreken van het Panamaschandaal. Hoofdstuk acht behandelt de blootgelegde kernthema's, vergelijkt de kranten met elkaar en reflecteert op de aangetroffen kritiek.

Tot slot enkele opmerkingen over het gebruik van citaten. Geen historicus ontkomt eraan, en zeker niet een die (Franse) kranten als bron gebruikt. Omwille van de leesbaarheid worden in de regel echter alleen zeer korte citaten samen met hun Nederlandse vertaling in de tekst zelf weergegeven; van de overige verschijnt alleen de vertaling, met het Franse origineel in de voetnoten. Alle vertalingen zijn van eigen makelij. Dikwijls was het daarbij ter behoud van de oorspronkelijke betekenis nodig om naar de geest van het Frans te vertalen en niet al te veel naar de letter. In de gevallen waarin wat meer vrijheid is genomen staat dit in de voetnoten voorafgaande aan de vertaling vermeld door de zinsnede 'vrije vertaling van'.

1. Naar een gewortelde republiek: Frankrijk 1875-1889

Op een bepaalde manier leest de Franse geschiedenis vanaf 1870 als het verhaal van één lange spanning. Tussen wat de republiek volgens sommigen moest zijn – robuust, genereus, vrijheidslievend, vooruitstrevend – en volgens anderen daadwerkelijk was: corrupt, partijdig, slap, behoudend. Zoals ook de geschiedenis van de Verenigde Staten zich laat lezen als de strijd of discrepantie tussen de aspiraties die in de constitutie liggen vervat en de alledaagse realiteit. Maar anders dan de Amerikaanse was de Franse republiek onmiddelijk na haar stichting al controversieel.

De Derde Republiek was de eerste georganiseerde parlementaire democratie met algemeen mannenkiesrecht in Europa.[1] Het algemeen kiesrecht voor mannen was in Frankrijk in 1848 al eens ingevoerd en ook in 1792 werd het al gepraktiseerd, maar dit keer bleek de democratie bestendig. Maar, niet zonder worstelingen. Behalve uitdagingen van reactionaire zijde en turbulentie door politieke schandalen bloeide in de tweede helft van de jaren 1880 ook een beweging op die het systeem wilde veranderen, en die een directe bedreiging vormde voor de republikeinse machthebbers. Het boulangisme was niet de *bron* van alle maatschappelijke onvrede, maar het was wel een uitlaatklep voor de grieven die velen jegens de institutionele democratie koesterden.

Op een fundamenteler niveau, misschien door zijn georganiseerde karakter en specifieke geschiedenis, bestond er in de Franse democratie na 1870 een zekere frictie tussen enerzijds het idee van volkssoevereiniteit en anderzijds, als zowel haar tegenstelling als haar uitdrukking, regering via een representatief systeem.[2] Het boulangisme bewees dat deze spanning niet slechts theoretisch was: zij vormde een enorme beproeving voor het republikeinse gezag, die republikeinen dwong om hun opinies kritisch te toetsen en hun loyaliteit aan het parlementaire bestel te herbevestigen.

---

[1] Dit was bevestigd in de organische wet of *loi organique* van 30 november 1875, toen de *Chambre* en de Senaat in een gemeenschappelijke sessie besloten dat alle mannen boven de 21 jaar die zich als kiezer hadden geregistreerd in nationale verkiezingen konden stemmen. Dus, zonder beperkingen op het gebied van geboorte, eigendom, etc.

[2] Zoals Pierre Rosanvallon stelt: een van de twee fundamentele ficties of theoretische aannames van het democratische systeem is dat democratische rechtvaardiging naar het idee van de algemene wil verwijst. Democratisch in de breedste zin betekent: de gehele maatschappij belichamend, de uitdrukking van sociale algemeenheid ('social generality'). Pierre Rosanvallon, *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité* (Parijs 2008) 10-11. Rosanvallon poneert echter ook een spanning die specifiek geldt voor de Franse geschiedenis: de implicaties van het idee van politiek rationalisme vs. het idee van soevereiniteit van een algemene wil (449).

1.1 Het politieke bestel van de jonge Republiek

In 1885 bracht Frankrijk een laatste hommage aan een van zijn belangrijkste literaire en politieke helden. Victor Hugo, *pair de France* en beschermheer van de republiek – volgens hem de enige staatsvorm die een volk waardig was – kreeg een staatsbegrafenis.[3] Hetzelfde jaar bracht ook de eerste nationale verkiezingen waarin republikeinen verantwoording moesten afleggen over hun regeerperiode. Maar hoewel er al vijftien jaar was verstreken sinds de vestiging van de Derde Republiek, het institutionele schip bleef wankel. De jaren 1879-1889 gelden in feite als crisisjaren: economisch, sociaal en moreel.[4] En ook daarna vlamde hevige onrust te pas en te onpas op. Desondanks schoot de democratie in deze jaren wortel, zowel in het politieke bewustzijn als in de realiteit.[5] Geleidelijk kreeg de Franse politiek zijn republikeinse smoel. [6]

De *lois constitutionnnelles* van 1875 en de zogeheten *lois organiques* die daaruit voortvloeiden hadden daarvoor de weg gebaand.[7] De wetten waren het gevolg van een politiek compromis dat een einde maakte aan de impasse die na de nationale verkiezingen van februari 1871 was ontstaan. Hoewel de republiek op 4 september 1870 was uitgeroepen en een nagenoeg geheel uit republikeinse afgevaardigden bestaande noodregering (*gouvernement de la Défense nationale*) was gevormd, hadden deze verkiezingen geresulteerd in een monarchistische meerderheid in de *Assemblée Nationale*.[8] Intern waren de monarchisten echter verdeeld. De *légitimistes* onder hen golden als fel gekant tegen (de waarden van) de Franse revolutie. Behalve op traditie, het katholieke geloof en de gewoonte, legden ze de nadruk op het heilige, sacrale aspect van de monarchie; ze streefden naar een restauratie van de Franse monarchie onder leiding van een troonpretendent afkomstig uit de oudste tak van het huis van Bourbon. De orléanistes, ook wel *doctrinaires* genoemd en geassocieerd met de

[3] Michel Winock, *La gauche en France* (Parijs 2006) 48.
[4] Garrigues, *Histoire du Parlement*, 281.
[5] Agulhon, *La République*, I, 25-27.
[6] Symbolisch benadrukt in 1879 door de terugkeer van de belangrijkste politieke instituties vanuit Versailles naar Parijs en door de aanwijzing van de Marseillaise als het nationale volkslied, ging de 'republikanisering' daarnaast met diverse kleinere maatregelen gepaard, zoals de wijziging van straat- of pleinnamen en de plaatsing van bustes van Marianne in gemeentehuizen, etc. Agulhon, *La République,* I, 32. Zie ook Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir, l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914* (Parijs 1989).
[7] Mayeur, *La vie politique,* 56-57, 67, 98-101 en 408-409; *loi organique du 30 novembre 1875 sur l'élection des députés*, *Journal Officiel*, nr. 35, 31 december 1875. Aldaar artikel 15 en 16. NB. De wet is online te raadplegen via: https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/jo/id/JORFCONT000000007075
[8] Deze verkiezingen waren op basis van algemeen mannenkiesrecht georganiseerd. Zie Pierre-Henri Prélot, 'Le suffrage universel dans la république. Les débats parlementaires 1871-1875', *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 2013 (2), nr. 38, 305-328, aldaar 305-306. Url: https://www.cairn.info/revue-francaise-d-histoire-des-idees-politiques1-2013-2-page-305.htm

Julimonarchie onder leiding van Louis-Philippe (1830-1848), waren aanhangers van een andere pretendent, uit het huis van Orléans. Maar gehechtheid aan dat huis was niet hun belangrijkste kenmerk: eerder waren dat hun minder principiële, liberalere houding, elitisme (een hoofdrol voor notabelen) en ook de politieke opkomst van de gegoede burgerij die met de Julimonarchie gepaard was gegaan.[9]

Ondanks hun verdeeldheid slaagden de monarchisten erin een gemeenschappelijke kandidaat te vinden voor de troon. Dit werd de *comte de Chambord*, de kinderloze kleinzoon van de voormalige Bourbon koning Charles X (1824-1830). Na zijn dood zou Chambord worden opgevolgd door een pretendent afkomstig uit het huis van Orléans. Zover kwam het echter nooit, want de graaf maakte duidelijk dat hij de troon alleen zou bestijgen als de revolutionaire Franse driekleur zou worden vervangen door de witte vlag van het huis van Bourbon. Dat zagen de orléanisten niet zitten. De plannen voor een restauratie gingen de ijskast in en er volgde tussen 1873 en 1877 een regeerperiode van 'royalistes sans roi', oftewel monarchisten zonder koning, ook wel de *ordre moral* genoemd.[10]

In deze jaren werd het beleid conservatiever en nam religie een prominenter maatschappelijke plaats in dan voorheen, wat zich onder meer uitte in een toenemend aantal bedevaartstochten naar plekken als Lourdes.[11] De politieke veteraan en gematigde republikein Adolphe Thiers, die reeds aan het hoofd had gestaan van de regering die na de verkiezingen van februari 1871 was gevormd, en die in augustus 1871 officieel was verkozen tot de eerste president van de Derde Republiek, moest in 1873 plaatsmaken voor de katholieke conservatief Patrice de MacMahon, de voormalig bevelhebber van de regeringstroepen die de Parijse Commune bedwongen.

Toch zagen twee jaar later als gevolg van een deal tussen gematigde republikeinen en orléanisten de constitutionele wetten het licht. Ze legden de republikeinse staatsvorm vast en regelden de staatsinrichting van de Derde Republiek. De wetgevende hoofdrol werd toebedeeld aan het parlement, dat voortaan zou bestaan uit een direct en eens per vier jaar integraal (het geval van voortijdig overlijden of aftreden uitgezonderd) middels algemeen mannenkiesrecht gekozen Kamer van Afgevaardigden of *Chambre des Députés* en een indirect gekozen Senaat.[12] Het aantal leden van de *Chambre* lag rond de 590, maar varieerde.

[9] Michel Winock, *La Droite*, 38, 42, 44 en 66-77.
[10] Michel Winock, *La Droite racontée en famille* (Parijs 2008) 44. NB. Zelfs nadat de comte de Chambord in 1883 zonder nageslacht overleed, weigerden de legitimisten zich achter de orléanistische kandidaat – de comte de Paris – te scharen. Zie Mayeur, *La vie politique*, 86.
[11] Marc Ferro, *Histoire de France*, 300; Winock, *La Droite*, 44.
[12] Over de belangrijke institutionele rol die de Senaat in de jaren 1875-1914 speelde, zie Jean Garrigues, 'Le Sénat de la Troisième République (1875-1914). Réflexions sur une Chambre Méconnue', *Assemblées et*

De Senaat bestond uit 225 gewone leden, gekozen per departementale verkiezing door een electoraal college van ambtsdragers en functionarissen en elke drie jaar voor een derde vernieuwd, en 75 door de Kamer en Senaat in verenigde zitting – als *Assemblée Nationale* – voor het leven gekozen leden. In eenzelfde soort gezamenlijke zitting kozen de Kamer en de Senaat per absolute meerderheid een president, die zeven jaar in functie bleef en herkiesbaar was.

In theorie was de president behoorlijk machtig. Zo mocht hij ministers benoemen, gezamenlijk verantwoordelijk aan het parlement voor het gevoerde beleid; beschikte hij net als de parlementariërs over het recht van intitiatief en had hij bovendien het recht om met voorafgaande instemming van de Senaat de Kamer van Afgevaardigden te ontbinden. In de praktijk had hij echter mede als gevolg van zijn onschendbaarheid (de ministers waren niet aan hem verantwoordelijk en hij niet aan het parlement) en het benodigde ministeriële contraseign voor zijn officiële besluiten een beperkte rol. Ook de invulling die in de praktijk aan het ambt werd gegeven was in dit verband relevant. Op sommige gebieden, zoals de buitenlandpolitiek, was de presidentiële invloed echter fors. Daarnaast bracht de praktijk – de *lois constitutionnelles* repten er met geen woord over – mee dat regeringen werden geleid door een premier of *président du Conseil* die zelf zijn ministersploeg van circa tien leden samenstelde en die door de president werd benoemd. Dit hoefde niet per se de leider te zijn van de grootste groep in de Kamer, maar om te functioneren had een regering wel het vertrouwen van een Kamermeerderheid nodig.[13]

Toch stelt de Franse historicus Jean-Marie Mayeur terecht dat Frankrijk in deze tijd geen sterke presidentiële macht of sterke premier kende. Het politieke primaat lag bij het parlement, zodanig dat Mayeurs collega-historicus Jean Garrigues voor wat betreft de jaren pre-1914 aan het 'parlementarisme absolu' of 'absolute parlementarisme' refereert, dat volgens hem mede vanwege de aanwezigheid van een fors contingent advocaten, journalisten en professoren onder de volksvertegenwoordigers tevens het gouden tijdperk van de welsprekendheid was.[14]

---

parlements dans le monde, du Moyen Âge à nos jours: actes du 57 e congrès de la Commission internationale d'histoire des assemblées d'État et de la vie représentative (2010), 1169-1181. Url: http://www.parlements.org/publications/congres_CIHAE_2006_Jean_Garrigues.pdf

[13] Een precedent dat Grévy schiep. Mayeur, *La via politique*, 100. Zoals Mayeur terecht benadrukt was dit zeker gezien de politieke context – het gebrek aan een stabiele Kamermeerderheid en de losse organisatie van politieke groepen (zie onder) – een belangrijk voorrecht. NB. De term *conseil des ministres* of ministerraad komt wel in de constitutionele wetten voor.

[14] Jean Garrigues, 'Les débuts de la Troisième République 1870–1914: un âge d'or de l'éloquence parlementaire', *Parliaments, Estates and Representation*, 31:2 (2011), 165-179, aldaar 165-166. Url: https://www-tandfonline-com.ezproxy.leidenuniv.nl/doi/full/10.1080/02606755.2011.613173

Hoewel de ministers officieel collectief verantwoordelijk waren aan beide Kamers, lag het politieke zwaartepunt door zijn directe verkiezing in eerste instantie bij de Kamer van Afgevaardigden.[15] Met de begrotingscommissie en het recht van interpellatie beschikte die over significante bevoegdheden.[16] Tot eind jaren 1890 werd alleen de *Chambre* in de praktijk bevoegd geacht om een regering naar huis te sturen. Het uitgangspunt voor wat betreft wetgeving was evenwel gelijke rechten: ook senatoren beschikten over het recht van initiatief, en voordat een wet van kracht kon worden, dienden beide Kamers van het parlement een identieke tekst aan te nemen.[17] Evenmin bespoedigend voor het wetgevingsproces werkte het feit dat nieuwe wetsvoorstellen vanuit de regering pas in de Kamer behandeld konden worden nadat er eerst een Kamerrapport over was verschenen. Voordat een wettekst in stemming werd gebracht kon de met bestudering belaste Kamercommissie er bovendien nog aan sleutelen.[18]

Volgens een decreet van januari 1871 geschiedden Kamerverkiezingen per gewone meerderheid in de hoofdplaatsen van de kantons op basis van een lijstensysteem of *scrutin de liste*. Per departement circuleerde een kandidatenlijst; het was mogelijk dat dezelfde kandidaten in meerdere departementen werden gekozen, terwijl in een tweede ronde was voorzien als geen van de kandidaten meer dan een achtste van het aantal in het betrokken departement ingeschreven kiezers haalde. In 1875 werd dit systeem veranderd in een districtenstelsel, waarbij ieder arrondissement tenminste één afgevaardigde koos; afhankelijk van het aantal inwoners waren dit er meer. In juni 1885 voerde de Kamer echter op initiatief van de tweede regering Ferry (1883-1885) opnieuw de *scrutin de liste* in, terwijl ieder departement een aantal afgevaardigden kreeg toegewezen proportioneel aan het aantal inwoners. Verkiezing geschiedde per absolute meerderheid; bij gebrek daaraan diende een tweede ronde te worden georganiseerd.

Door hun verdeeldheid bewees dit systeem de republikeinen een slechte dienst: in meer dan 30 departementen presenteerden ze concurrerende lijsten. De verkiezing van Boulanger als afgevaardigde in Parijs in 1889 vormde de druppel: in dat jaar werd het

[15] Vgl. Mayeur, die stelt dat de Senaat en de president tegenwicht moesten bieden aan de *Chambre des Députés*. Mayeur, *La via politique*, 57, 105 en 107,

[16] Mayeur, *La vie politique*, 109. NB. Mayeur benoemt het niet expliciet, maar het interpellatierecht gold voor alle parlementariërs, omdat het voortvloeide uit artikel 6 van de wet van 25 februari 1875 (*loi constitutionelle* die de publieke machten organiseerde), houdende dat ministers collectief verantwoordelijk zijn *devant les Chambres* (meervoud) *de la politique générale du gouvernement*.

[17] Mayeur, *La vie politique*, 107-108. Financiële wetten dienden echter in eerste instantie te worden gepresenteerd in en beoordeeld door de Kamer van Afgevaardigden.

[18] Mayeur, *La vie politique*, 106. Commissieleden werden aangewezen door zogeheten *bureaux*, zijnde door loting aangewezen delen van de Kamer (elf in totaal).

districtenstelsel heringevoerd.[19] De gedachte hierachter was vooral praktisch: in plaats van het politieke debat naar een hoger, landelijk plan te tillen, hadden de departementale kieslijsten de opkomst van het boulangisme gefaciliteerd. Het 'terughalen' van de verkiezingen van het departementale naar het lokale niveau zou daarom een barrière vormen tegen het boulangisme (en mogelijke toekomstige gelijksoortige bewegingen), doordat verkiezingen minder snel om vage programma's zouden draaien, die tactische, anti-republikeinse allianties mogelijk maakten, maar eerder om concrete, lokale onderwerpen. Zaken als economische problemen, ministeriële instabiliteit en politieke schandalen zouden minder invloed hebben op verkiezingen.[20]

Ondanks de republikeinse constitutionele structuur duurde het nog een tijdje voordat de republikeinen de politieke macht in de Derde Republiek daadwerkelijk in handen hadden en er kon worden gesproken van een *République des républicains*. Een eerste belangrijke stap werd daarvoor gezet in 1876, toen de republikeinen een meerderheid behaalden in de Kamer van Afgevaardigden. Een tweede stap volgde in 1877 tijdens de zogeheten crisis van 16 mei, die president MacMahon veroorzaakte nadat hij de republikeinse premier Jules Simon in een open brief om uitleg had gevraagd over zijn toegeeflijke houding tegenover de Kamer en in het bijzonder de leider van de republikeinse meerderheid, Gambetta.[21] Simon trad af, waarna MacMahon de orléanist Albert de Broglie aanstelde, die een rechts kabinet vormde. De president liet ook de Kamer ontbinden, maar verkiezingen leverden opnieuw een republikeinse meerderheid op, van 323 tegen 208 conservatieven. MacMahon overwoog

[19] Elk arrondissement had, ongeacht het aantal inwoners, tenminste één afgevaardigde; arrondissementen met meer dan 100.000 inwoners hadden per bepaald aantal extra inwoners recht op een extra afgevaardigde. NB. Dit systeem, waarin een arrondissement met 90.000 inwoners evenals een arrondissement van 2000 inwoners beschikte over één afgevaardigde, leidde zoals Mayeur opmerkt (82) tot een oververtegenwoordiging van kleine(re) arrondissementen. Toch zou het tot kort na de Eerste Wereldoorlog blijven bestaan. Over de modus van de landelijke verkiezingen, zie Mayeur, *La vie politique*, 23, 59, 81, 82, 116 en 130.

[20] Thomas Ehrhard en Cédric Passard, 'Réformes électorales et changements institutionnels dans un contexte de démocratisation. Le choix du scrutin uninominal sous la Troisième République en France', *Swiss Political Science Review*, 24 (2018), 140-160, aldaar vooral 148 en 150-151. Online te raadplegen via: https://doiorg.ezproxy.leidenuniv.nl/10.1111/spsr.12298

[21] De Commune opstand ontstond in 1871 als gevolg van de onvrede van soldaten van de Nationale Garde, die na de nederlaag tegen Pruisen de nieuwe, conservatieve regering Thiers – waarin afgevaardigden uit Parijs naar hun smaak te weinig waren vertegenwoordigd – weigerden te aanvaarden. Op 18 maart van voornoemd jaar omsingelden nationale gardisten het stadhuis. Jules Ferry, in november 1870 benoemd als burgemeester, kon ternauwernood vluchten. Ook de regering vluchtte – naar Versailles – terwijl de hoofdstad in handen kwam van links. Op 28 maart 1871 werd de gemeenteraad omgedoopt tot *Commune de Paris*. Een heftige belegering door regeringssoldaten volgde op 21 mei. Een week en veel bloedvergieten later (ca. 20.000-25.000 doden) was het verzet gebroken. De overlevende *Communards* werden niet gespaard: maar liefst veertigduizend gevangenen wachtte berechting. Honderd van hen werden ter dood veroordeeld; een kwart van deze vonnissen werd daadwerkelijk voltrokken. Anderen kregen gevangenisstraffen, dwangarbeid of werden gedeporteerd (veelal naar de nieuwe Franse kolonie Nieuw-Caledonië). Sommigen profiteerden in 1879 van de amnestiewet, die er op aandringen van Gambetta kwam. Op de plaats waar de opstand was uitgebroken kwam in juli 1873 als gevolg van een parlementair besluit de basiliek van het heilige hart te staan, oftewel de Sacré-Coeur. Zie H.L. Wesseling, *Frankrijk in Oorlog, 1870-1962* (Amsterdam 2007) 63-64; Mayeur, *La vie politique*, 90.

vervolgens een nieuwe ontbinding, maar bond gelet op het ontbreken dit keer van de benodigde steun in de Senaat ten slotte zelf in en benoemde na een kort zakenkabinet in december 1877 de liberale republikein Jules Dufaure als premier.[22] Die zou het tot februari 1879 volhouden.

Dat was tevens het jaar van de derde en beslissende stap naar een *République des républicains*. Nadat ook senaatsverkiezingen begin januari een republikeinse meerderheid hadden opgeleverd, werd de positie van MacMahon onhoudbaar. Hij trad eind januari af en werd vervangen door Jules Grévy: de republikeinen hadden nu de drie belangrijkste staatsinstituties in handen.[23] Een onderlinge verzoening tussen rivaliserende republikeinse facties maakte de weg vrij voor het eerdergenoemde tweede kabinet Ferry (het eerste begon in september 1880 en hield het nog geen half jaar uit). Dit duurde van februari 1883 tot maart 1885 en was van grote betekenis voor republikeinse inrichting van de Derde Republiek, die tot aan het einde van de negentiende eeuw op hoofdlijnen intact bleef.[24] Onderdeel hiervan was dat de republikeinse staatsvorm, na de val van het Tweede Keizerrijk nog als voorlopig beschouwd en pas in 1875 formeel gevestigd, in 1884 per grondwettelijk amendement onschendbaar werd verklaard.[25] Zowel vanuit nationaal als vanuit een Europees perspectief was dit uitzonderlijk.[26]

Over het algemeen draaide het politieke debat in deze tijd rondom een aantal terugkerende thema's: de (on)mogelijkheid van een herstel van de monarchie oftewel restauratie, de positie van de katholieke kerk, koloniale politiek, de opkomst van Boulanger en de ontwikkeling van de parlementaire praktijk. De meeste van deze onderwerpen, hoewel karakteristiek voor het decennium 1879-1889, waren ook in latere jaren nog aan de orde en sloten economische thema's en andere ontwikkelingen zoals de kapitalistische expansie, de geleidelijke opkomst van het socialisme en een indrukwekkende artistieke bloei vanzelfsprekend niet uit.[27]

In zijn overzichtswerk over het negentiende-eeuwse Frankrijk somt de Britse historicus Robert Tombs op wat er was bereikt sinds de verkiezingsoverwinning van de republikeinse partijen in 1881. Zo was de levenslange zittingstermijn van senatoren

[22] Mayeur, *La vie politique*, 61-68.
[23] Ook werden vanaf eind 1877 veel hoge ambtenaren vervangen door republikeinen. Daarover Mayeur, *La vie politique*, 110-113.
[24] Mayeur, *La vie politique*, 74.
[25] Mayeur, *La vie politique*, 23.
[26] Vgl. Philip Nord, *The Republican Moment*, 1-5.
[27] Het arbeiderscongres van Marseille in 1879 kan gelden als het beginpunt van de Franse arbeidersbeweging. Het zou echter nog een decennium duren voordat arbeiders in het parlement werden vertegenwoordigd. Tot die tijd ging hun steun (en stem) voornamelijk naar de *radicaux* (zie vervolg hoofdtekst) en de boulangisten.

afgeschaft; waren de regels voor het houden van publieke bijeenkomsten versoepeld; de persvrijheid was ingesteld; prinsen van de koninklijke huizen Bourbon en Orléans met politieke aspiraties waren verbannen; een koloniaal expansiebeleid werd ontwikkeld; in het hele land behalve in Parijs werd de gekozen burgemeester ingevoerd; werk op zondagen werd toegestaan; begraafplaatsen en ziekenhuizen werden geseculariseerd; religieuze ordes tot de orde geroepen en de Jezuïeten verbannen; scholen werden geleidelijk maar met volharding losgeweekt van de kerk.[28] Kortom, een indrukwekkende lijst. Historicus Jean Garrigues refereerde in dit verband aan de 'republikeinse sokkel'.[29]

Deze republikeinse prestaties waren mede te danken aan het ontbreken van een sterke en coherente conservatieve oppositie.[30] Niet alleen de koningsgezinde monarchisten hadden onderlinge geschillen; ook de bonapartisten waren na het overlijden van de *prince impérial* (en tevens enige zoon van Napoleon III) Louis-Napoleon Bonaparte in 1879 verdeeld. In hun geval tussen aanhangers van prins Jérôme, die een volle neef was van Napoléon III, en diens oudste zoon, Victor. Dit terwijl hun traditionele basis onder het volk afbrokkelde en ze tot de 'gewone' conservatieve opposititie gingen behoren.[31]

In tegenstelling tot de republikeinen hadden de groepen op rechts volgens Mayeur bovendien geen politieke leiders van formaat. Debet hieraan was volgens hem deels het bestaan van monarchistische troonpretendenten.[32] Ook mislukten pogingen om een brede conservatieve partij naar Engels model danwel een katholieke partij te smeden, terwijl een duidelijke oppositiestrategie ontbrak. Men hoopte en verwachtte dat de republikeinen zich in de macht zouden verslikken; intussen werd met wisselend succes ingezet op destabilisatie. Nu en dan werd door enkelingen het thema van de staatsgreep van stal gehaald, wat de republikeinen er juist toe bracht hun onderlinge verschillen te overbruggen.[33]

Dat die verschillen er waren staat vast. Waar sommige republikeinen meenden dat met de 'republikeinse sokkel' het belangrijkste zo'n beetje wel was bereikt, vonden anderen dat er nog veel werk aan de winkel was. Immers, er waren nog katholieke scholen, het concordaat van Napoleon met de paus was nog van kracht, en de door hen verafschuwde Senaat en ook het presidentschap bestonden nog steeds. Daarnaast was het platteland politiek sterk

[28] Robert Tombs, *France 1814-1914* (Londen 1996) 444-445.
[29] Garrigues, *Histoire du Parlement*, 281.
[30] Mayeur, *La vie politique*, 86. Bij de landelijke Kamerverkiezingen van 1885 behaalde rechts evenwel geen slecht resultaat: 201 afgevaardigden, tegen 383 republikeinen (voor hen vormde dit een verlies van tientallen zetels ten opzichte van de verkiezingen van 1881). Zie Agulhon, *La République*, 62.
[31] Mayeur, *La vie politique*, 86-87.
[32] Mayeur, *La vie politique*, 87. Toch waren er wel belangrijke sprekers of *grands orateurs*, zoals (legitimist) Albert de Mun. Vgl. Winock, *La Droite*, 45.
[33] Mayeur, *La vie politique*, 87.

vertegenwoordigd ten opzichte van en ook ten koste van de steden. Al deze onderwerpen waren hete hangijzers in de rivaliteit die binnen de republikeinse meerderheid bestond:[34] tussen de gematigde republikeinen, die orde en (begrotings) discipline benadrukten – ook wel *républicains de gouvernement* genoemd of, door hun tegenstanders, *opportunistes* – en de radicaal republikeinse factie van de *radicaux*.[35]

De *opportunistes* vormden de grootste republikeinse groep. Vanaf de jaren 1870 waren ze primair onderverdeeld in de *Union Républicaine* geleid door Léon Gambetta (in 1870 minister van Binnenlandse Zaken; in 1879-1881 Kamervoorzitter en vanaf november 1881 enkele maanden premier), die als *radical* begon maar naar het midden was opgeschoven, en *Gauche Républicaine* geleid door Jules Ferry, die in de jaren 1879-1885 eveneens een veelheid aan politieke ambten bekleedde, waaronder tweemaal het premierschap. Maar ook het kleinere, door Thiers' ideologische opvolger, de financier en meervoudig minister van Financiën Léon Say geleide *Centre-gauche* moet hier worden genoemd.[36] Van deze groepen gold *Centre-Gauche* het meest als liberaal. Het verschil tussen de overige twee groepen was er in de eerste plaats een van personeel: de leden van *Gauche-Républicaine* kwamen over het algemeen uit de gegoede burgerij en hadden familiebezit; in tegenstelling tot de leden van de *Union Républicaine* betekende toetreding tot de politiek voor hen geen stijging op de sociale ladder. Daarnaast was de *Union Républicaine* voorstander van een iets fermere houding van de staat ten overstaan van gevestigde zakelijke belangen van bijvoorbeeld banken en spoorwegondernemingen, en meende zij dat bij diezelfde staat het initiatief behoorde te liggen voor sociale hervormingen. Voorts wenste Gambetta een sterke staat die steunde op naar Brits model georganiseerde partijen, met het premierschap weggelegd voor de leider van de (republikeinse) meerderheid: met name voor de *radicaux* een weinig aantrekkelijk vooruitzicht. Maar ook voor diverse *opportunistes* een ongewenst systeem; voor hen riekte het te zeer naar '*pouvoir personnel*'.[37]

Enkele landelijke verkiezingsuitslagen kunnen de politieke krachtsverhoudingen verduidelijken, hoewel hier moet worden benadrukt dat de onderlinge grenzen fluïde waren en

[34] Vgl. Agulhon, *La République*, I, 43. Agulhon wijst erop dat de gelijkstelling van 'links' aan 'republikeins' laat zien dat men moet oppassen voor anachronistische interpretaties van termen als politiek links en rechts.
[35] Tombs, *France 1814-1914*, 444-445; Mayeur, *La vie politique*, 88, 92 en 94. Om recht te doen aan de specifieke historische context van de termen en om al te sterke associaties met de Nederlandse betekenis van de woorden opportunisme en radicalisme te vermijden is er in dit proefschrift voor gekozen om de Franse terminologie – *opportunistes/ radicaux* – te handhaven.
[36] Agulhon, *La République*, I, 68; Goguel, *La politique des partis*, 56; Mayeur, *La vie politique*, 72.
[37] Mayeur, *La via politique*, 93-95. Mayeur wijst er overigens op dat zich onder de leden van de *Union* ook *radicaux* bevonden.

de cijfers daarom niet exact.[38] Op een totaal van 545 leverden de Kamerverkiezingen van 1881 ongeveer 411 republikeinse afgevaardigden op, van wie 204 zich identificeerden als behorend tot *l'Union républicaine*; dit waren er 168 voor *Gauche républicaine*; 39 voor *Centre Gauche* en circa 50 voor de *radicaux* van *l'Extrême gauche*. De conservatieven kregen een forse verkiezingsnederlaag te verduren en behaalden slechts 90 zetels, waarvan 45 voor de bonapartisten.[39] Bij de verkiezingen van 1885 (585 zetels) kwamen 367 republikeinse afgevaardigden als winnaar uit de bus, tegen 201 voor rechts; de 222 *opportunistes* hadden nu evenwel te maken met 144 *radicaux*.[40] De verkiezingen van 1889 brachten op een totaal van 576 zetels ongeveer 350 republikeinen (inclusief zeven socialisten)[41] tegen 162 conservatieven en 48 boulangisten.[42]

Vanaf het moment dat zich in 1876 een republikeinse meerderheid aftekende in de Kamer van Afgervaardigden, hadden de *opportunistes* het voortouw bij de totstandkoming van nieuwe regeringen. Dat wil zeggen: in principe, want een van de precedenten die het presidentschap van Jules Grévy schiep was dat de leider van de grootste partij niet per se de regering vormde. Naast Grévy zelf, Gambetta (die eind 1882 stierf) en Ferry golden onder meer Charles de Freycinet, Maurice Rouvier, Émile Loubet, Pierre Tirard en Alexandre Ribot als prominente persoonlijkheden.[43] In 1885 verenigden de *opportunistes* zich samen met de overgebleven leden van *Centre Gauche* in de *Union des Gauches*.

Maar niet alleen de *opportunistes* kenden verschillende interne richtingen of nuances. Ook bij de *radicaux* was er in deze periode sprake van een subdivisie: *extrême-gauche radicale*, in 1876 gevormd en geleid door Georges Clemenceau en zijn luitenant (en tevens hoofdredacteur van de door hem opgerichte krant *La Justice*) Camille Pelletan, versus het

[38] Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 97 en 134; Rudelle, *La République Absolue,* noot 64 op p. 85 (paginanummer verwijst naar de uitgave door Éditions de la Sorbonne uit 2021).
[39] Zie Mayeur, *La vie politique,* 72. NB. Niet iedere afgevaardigde identificieerde zich met een goep.
[40] Voor het genoemde totale aantal zetels zie Mayeur, *La vie politique*, 116. Voor de verdeling tussen *opportunistes* en *radicaux* zie Rudelle, *La République Absolue*, 129 (Éditions de la Sorbonne; 2021).
[41] Een onderscheid tussen *opportunistes* en *radicaux* heb ik niet aangetroffen in de werken van Rudelle, Mayeur, Agulhon of anderen. Voor een grove schatting kan echter de website van de Franse journalist en politicoloog Laurent de Boissieu worden geraadpleegd (https://www.france-politique.fr/chambre-des-deputes.htm). Boissieu gaat voor 1889 uit van ca. 112 *radicaux* tegen 254 *opportunistes*.
[42] Rudelle, *La République Absolue*, 227 (Éditions de la Sorbonne, 2021). NB. Mayeur gaat uit van 366 republikeinse zetels tegen 168 voor rechts en 42 voor de boulangisten. Mayeur, *La via politique*, 134. NB. Rudelle wijst erop dat de inhoudelijke verschillen tussen *opportunistes* en *radicaux* bij de verkiezingen van 1889 minimaal waren. Met het oog op hun rol bij de opkomst van het boulangisme (en ook in het belang van de afgesproken republikeinse samenwerking bij deze verkiezingen) moesten laatstgenoemden hun plannen voor een wijziging van de grondwet immers laten varen en ook – om gematigde kiezers niet van zich te vervreemden – hun retoriek over een scheiding tussen kerk en staat op een lager pitje zetten (227, 229).
[43] Dit is terug te zien in hun aanwezigheid in kabinetten. Zo maakte Freycinet in de jaren 1879-1893 deel uit van maar liefst tien regeringen; voor Rouvier waren dat er zeven; voor Tirard elf en voor de *radical* René Goblet zes. Dit duidt op de relatieve stabiliteit van het politieke personeel, ondanks de instabiliteit van regeringen. Zie Mayeur, *La vie politique*, 104.

politiek gematigder deel van de *radicaux*, *Gauche radicale*, in 1881 opgericht door René Goblet en met Charles Floquet, Henri Brisson en later, in de jaren 1890, Léon Bourgeois als andere belangrijke namen.[44]

Het ging hierbij overigens niet om strak georganiseerde politieke partijen, die een stabiel of duidelijk afgebakend electoraat vertegenwoordigden.[45] Mede door de afwezigheid van de vrijheid van vereniging waren dat soort partijen er in de Derde Republiek nog niet. Wat dat betreft verliep de Franse politieke ontwikkeling trager dan die in de Verenigde Staten, Engeland en Duitsland.[46] Evenmin pretendeerden afgevaardigden een bepaald volksdeel te vertegenwoordigen; de politieke groepen waren eerder een soort labels die golden voor een aantal specifieke onderwerpen, en die de leden verder een hoge mate van politieke vrijheid lieten.[47] Zoals opgemerkt waren de ideologische grenzen niet al te scherp. Tussen en binnen de facties van *opportunistes* en *radicaux* bestonden er zowel gedeelde als betwiste ideeën. Er was geen gedetailleerd politiek programma dat de afgevaardigden moesten onderschrijven. Met uitzondering van een aantal kernthema's leidde het 'lidmaatschap' van de facties dan ook niet noodzakelijk tot een bepaald stemgedrag. Politieke solidariteit kon bovendien als gevolg van diverse dwarsverbanden bestaan, zoals geografische nabijheid, electorale belangen, oude strijdcamaraderie, lidmaatschap van dezelfde sociale club of salon, en ook persoonlijke vriendschap.[48] Behalve van fundamentele en strategische overwegingen kon verbinding aan een factie ook afhangen van de positie van een kandidaat of afgevaardigde in zijn kiesdistrict, en van ambitie.[49] Uiteraard maakte deze situatie het niet makkelijk om stabiele regeringen te vormen; die hadden al te vaak te kampen met rap wisselende meerderheden.

Het voorgaande laat onverlet dat het mogelijk en ook noodzakelijk is om de twee voornaamste facties wat scherper te duiden. Zo hadden beide een afkeer van monarchie, clericalisme en bonapartisme. Beide koesterden de revolutie van 1789 en de principes

---

[44] Agulhon, *La République*, I, 68; Goguel, *La politique des partis*, 56; Mayeur, *La vie politique*, 72.
[45] Aan zowel het *opportunisme* als het *radicalisme* lag echter een grondige filosofische reflectie op de republiek ten grondslag. Zie Claude Nicolet, *L'idée républicaine en France 1789-1924* (Parijs 1982) e.g. 187, 222 en 256-264.
[46] Mayeur, *La vie politique*, 76-77. NB. Openbare bijeenkomsten waren wel geoorloofd, maar alleen indien van tevoren aangekondigd. NB. Als andere belangrijke verklaring voor de gebrekkige of in deze periode nog onvoltooide politieke organisatie wijst Mayeur op de republikeinse ideologie, die het algemeen kiesrecht als bron voor politieke macht ziet en niet uitgaat van een intermediair of een tussenmacht, terwijl volgens hem ook het republikeinse personeel weinig voor zo'n tussenmacht voelde. Mayeur stelt echter ook dat de soep als het op syndicaten (een soort corporaties) aankwam niet zo heet werd gegeten (feitelijk waren dat immers ook verenigingen). Het ging dus vooral om politieke en religieuze verenigingen.
[47] Vgl. Nicolas Roussellier, *Le Parlement de l'éloquence. La souveraineté de la délibération au lendemain de la Grande Guerre* (Parijs 1997) 37.
[48] Agulhon, *La République,* I, 69.
[49] Ibidem, 69-70.

waarmee zij was verbonden.[50] Deze ideologische verbondenheid en raakvlakken raakten dikwijls echter ondergeschikt aan de praktijk, waar wederzijds wantrouwen en soms zelfs vijandigheid de toon zetten. Die meningsverschillen, die in de nasleep van de Frans-Duitse oorlog scherper aan het licht kwamen, toen de republiek opeens geen theorie meer was, maar echt bestond, hingen voor een belangrijk deel samen met de *toepassing* van voornoemde revolutionaire principes.[51]

De *opportunistes* waren ideologisch gematigder dan de *radicaux* en wilden de republiek versterken maar ook stabiele regeringen vormen. Voor hen was de republiek 'de regering die ons het minst verdeelt.'[52] Meer dan de *radicaux* waren de *opportunistes* liberaal en voor vrijhandel. En ook: tot compromissen geneigd. Op hun beurt waren de *radicaux*, weliswaar eerder op patriottische dan morele gronden, fel gekant tegen de koloniale politiek van de *opportunistes*, die zou afleiden van de belangrijkste prioriteit: revanche op Duitsland.[53] Ook stonden ze dichterbij de arbeiders en de Parijse lagere sociaaleconomische klassen.[54] Terwijl de politieke leiders van de *opportunistes* een geloof in ordentelijke vooruitgang koesterden en de verspreiding van cultuur zagen als een manier om sociale mobiliteit te promoten en onderwijs voor het electoraat als een voorwaarde voor verlichte politiek en oplossingen voor sociale problemen, zagen *de radicaux* de republiek als een directer middel voor een sociaal progressieve politiek. Ze streefden naar een ''*République démocratique et sociale*'', die voor hen in ieder geval een herziening van de grondwet noodzaakte, goedgekeurd door de bevolking (aldus Clemenceau in 1881) en met afschaffing van de Senaat en het presidentschap. Ook pleitten ze voor een progressieve winstbelasting, sociale hervormingen (beperking van de werkdag en instelling van een pensioenfonds voor oudere arbeiders en voor hen die door een arbeidsongeval arbeidsongeschikt waren geraakt), officiële erkenning van vakbonden, gekozen rechters en bestuurlijke decentralisatie, en verlangden ze daarnaast een scheiding tussen kerk en staat. Tot de jaren 1890 werden de *radicaux* – zeker in

[50] Vgl. Ibidem, 27. Agulhon legt uit dat dit vooral een symbolisch beroep was op de idealen van de vrijheidstraditie die in 1789 werd gesticht, om het autoritaire en clericale monarchisme af te wijzen dat in de jaren 1870 en 1880 het belangrijkste politieke alternatief was.

[51] De vijandschap tussen Ferry en Clemenceau was deels persoonlijk. Er zijn meer voorbeelden te noemen. Zo hadden sommige republikeinse leiders, waaronder de in 1879 tot president verkozen Jules Grévy, een hekel aan Gambetta. Over deze rivaliteiten zie Agulhon, *La République*, I, 56-61.

[52] 'Le gouvernement qui nous divise le moins.' De woorden zijn van Thiers, die ze uitsprak in 1850. Geciteerd uit: Goguel, *La politique des partis*, 34. NB. Agulhon nuanceert de verschillen tussen de facties door erop te wijzen dat de gematigdheid van *opportunistes* zoals Jules Ferry voornamelijk geldt in contrast met de *radicaux*. Vgl. Agulhon, *La République*, I, 54.

[53] Agulhon, *La République*, I, 75.

[54] Ibidem, 53 en 88. Deze sympathie werd steeds minder wederzijds. De arbeidersbeweging evalueerde richting het socialisme. Afgezien van enkele bastions in het Zuidoosten en Westen van het land lag de electorale machtsbasis van de *radicaux* vooral in de steden, en dan met name bij kleine zelfstandigen en ambachtslieden. Zie Tombs, *France1814-1914*, 443.

de Kamer, waar de socialisten op dat moment nog niet of nauwelijks vertegenwoordigd waren – als extreem-links beschouwd.[55]

In 1879 werd *opportuniste* Grévy gekozen tot president.[56] In zijn acht jaar durende presidentschap schiep hij twee belangrijke precedenten. Al aan het begin van zijn eerste termijn beloofde hij dat hij de Kamer van Afgevaardigden nooit tegen haar wil zou ontbinden, en stond daarmee aan de wieg van een politiek neutrale invulling van zijn ambt. Daarnaast, door niet de leider van de grootste republikeinse factie – de door hem verafschuwde Léon Gambetta – maar William Waddington van *Centre Gauche* uit te nodigen om een regering te vormen, initieerde hij een andere, reeds genoemde politieke conventie, namelijk dat de grootste factie niet per se de premier leverde.[57] Dit baande de weg voor enkele premiers afkomstig uit kringen van *radicaux*, zoals Henri Brisson (april-december 1885) en René Goblet (december 1886- mei 1887).

Frankrijk had het zwaar in de jaren 1880. Vooral sinds 1882 was er sprake van een economische crisis. De export daalde, de landbouwproductie zakte in als gevolg van concurrentie en natuurrampen, en er was hoge werkloosheid in de metaalindustrie. Daarbovenop kwam een financiële krach in 1882.[58] Tegelijkertijd raakte het kapitalisme sterk verweven met de Derde Republiek. Aanvankelijk waren ze nog stevig pro-Napoleon III, maar na zijn nederlaag bij Sedan gooiden de Franse industrie en *haute finance* het ideologische roer om: voortaan steunden ze de republiek. Dit baarde met name de voormalige *communards* oftewel de medestanders van de Parijse Commune die tot de linkerflank van de *radicaux* behoorden, zorgen. Zij zaten niet te wachten op een kapitalistische, bourgeois republiek.[59] Symptomatisch voor deze ontwikkeling was de betrokkenheid van de staat bij de spoorwegen. Daarmee had het immers een belang bij het voorkomen van stakingen en koos het in tijden van conflict doorgaans de kant van de werkgevers. Mede het feit dat dit gebeurde in een tijd van economische problemen en in een land zonder noemenswaardig sociaal vangnet gaf aanleiding tot demonstraties, terwijl stakingen dikwijls eindigden in gewelddadige confrontaties met de politie en bijdroegen aan een algemeen gevoel van malaise. De *radixaux*

[55] Agulhon, *La République*, I, 48-49; Goguel, *La Politique des partis*, 34; Nicolet, *L'idée républicaine*, 261; Mayeur, *La vie politique*, 89-90. De geschillen tussen de republikeinse stromingen zijn enigszins te vergelijken met die in de hedendaagse Amerikaanse democratische partij, waar een gematigde, centristische vleugel mede uit electorale overwegingen niet wil dat het progressieve kamp over zaken als een nationaal minimumloon en gender begint. NB. Als een van de oorzaken van het trage op gang komen van het georganiseerde socialisme in Frankrijk noemt Mayeur de onderdrukking van de Commune. Mayeur, *La vie politique*, 90.
[56] Het amendement Wallon bepaalde dat de Franse president werd gekozen door middel van een meerderheid in een verenigde sessie van het parlement: de *Chambre* en de senaat.
[57] Tombs, *France 1814-1914*, 443-444.
[58] Tombs, *France 1814-1914*, 445.
[59] Agulhon, *La République*, I, 51.

beschuldigden de *opportunistes* intussen van nalatigheid en pleitten voor nationalisatie van spoorwegbedrijven, belastinghervorming (invoering van een progressieve winstbelasting) en uitbreiding van de rechten van vakbonden (die waren tot 1884 verboden). Om hun plannen te verwerkelijken wilden ze een in hun ogen belangrijk obstakel uit de weg ruimen: de Senaat.[60]

De steun van het grootkapitaal voor de republiek was echter niet onvoorwaardelijk.[61] De politieke opgang van de *opportunistes* en *radicaux* bracht 'affairisme' mee; het financiële en industriële kapitalisme nestelde zich in het politieke hart van de republiek, waar het een warm onthaal kreeg. De interesse was wederzijds.[62] De Franse historicus Marc Ferro refereert in dit verband aan een impliciet pact: de zakenwereld zou de regering helpen met het afbetalen van de Franse herstelbetalingen aan Duitsland en met het op orde krijgen van de nationale financiën, en in ruil daarvoor zou de staat de arbeidersklasse beteugelen en zijn helpers niet vergeten bij de toekenning van grote opdrachten zoals bijvoorbeeld het bouwen van infrastructuur of de bevoorrading van Franse steden en kolonies.[63]

De innige persoonlijke banden tussen de financiële en zakenwereld enerzijds en anderzijds de politiek, volgens Ferro belichaamd door mannen als de bankier en minister van Financiën Léon Say en minister (Publieke Werken, Buitenlandse Zaken, Oorlog) en viervoudig premier Charles de Freycinet, bleken vruchtbare grond voor corruptie en misbruik van bevoegdheden.[64] Mayeur heeft in dit verband gewezen op de veranderende samenstelling van het politieke personeel – minder notabelen, meer nieuwe mannen uit de burgerij die van huis uit minder bezit hadden en daarom gevoeliger zouden zijn voor bepaalde verleidingen – en op het feit dat de staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politieke campagnes: die kostten doorgaans al gauw 20.000 francs (een veelvoud hiervan, omgerekend naar huidige waarde) en moesten de afgevaardigden zelf ophoesten.[65] In verband met het Panamaschandaal benadrukt de Franse historicus Jean-Yves Mollier echter juist de continuïteit ten opzichte van het economische systeem in het Tweede Keizerrijk. Net als de grote financiers uit die periode wisten de bankiers van de Derde Republiek hoe de hazen liepen en profiteerden ze van de '*symbiose*' tussen banken, politiek en (landelijke) pers; ze hadden te maken met gewillige

[60] Tombs, *France 1814-1914*, 446.
[61] In ruil zou de republiek zich volgens historicus Jean Bouvier niet met het kapitalisme bemoeien en het door middel van o.a. wetgeving faciliteren. Jean Bouvier, *Les deux scandales de Panama* (Parijs 1964) 16. Vgl. Marc Ferro, *Histoire de France*, 306.
[62] Vgl. Bouvier, *Les deux scandales de Panama*, 16 e.v.
[63] Ferro, *Histoire de France*, 306.
[64] Idem. Vgl. Mollier, *Le scandale*, 85 en 478. NB. Say was minister van Financiën tussen 1872 en 1883; Freycinet was minister van Publieke Werken tussen 1877 en 1879; van Buitenlandse Zaken in 1879-1880; premier was hij in achtereenvolgens 1879-1880, 1882, 1886 en 1890-1892).
[65] Mayeur, *La vie politique*, 79 en 82. In het geval van het Wilsonschandaal ging deze vlieger echter niet op; Wilson kwam uit een steenrijke familie. Zie Mollier, *Le scandale*, 253-255.

afgevaardigden of senatoren, die het dikwijls vanzelfsprekend vonden dat ze bij grote projecten werden betrokken.[66]

Diverse commentatoren stonden kritisch tegenover de impact hiervan op de maatschappij. Al in 1882 klaagde Guy de Maupassant over de morele veranderingen die hij sinds enige jaren proefde: 'de enorme financiële catastrofe van recente tijden,' noteerde hij kort na het faillisement van de Union Générale bank begin februari van dat jaar, 'bewijst definitief dat eerlijkheid aan het verdwijnen is.'[67] Van de sociale normen in grote ondernemingen tot de persoonlijke ethiek van huispersoneel en leveranciers, Maupassant vreesde dat het niet lang zou duren voordat alle fatsoen was verdwenen. De journalist en boulangistische politicus Maurice Barrès Barrès ventileerde een soortgelijk sentiment en beschreef in 1900 in zijn roman *Appèl au Soldat* de veranderde mentaliteit (of moraliteit). Politicus, socioloog en historicus André Siegfried, wiens vader Jules in 1885 werd gekozen als *opportunistische* afgevaardigde in de *Chambre* voor het departement Seine-Maritime (toen Seine-Inférieure), reflecteerde er op zijn beurt op toen hij in de jaren vijftig van de vorige eeuw zijn jeugd beschreef. 'We ademden een lucht van corruptie in, van onzekerheid en scepticisme, volkomen tastbaar, zelfs voor een kind. De algemene houding, vooral in de zakenwereld en in de politiek, was er een van cynisme. Elke dag, als hij over het algemene belang sprak, over toewijding aan de publieke zaak, werd mijn vader door zijn gasten behandeld als een naïveling.'[68] Ook in het parlement 'heerste cynisme' volgens Siegfried junior, die vertelt hoe zijn vader 'net als veel andere nieuwe afgevaardigden met het vizier op het algemeen belang en met als voornaamste zorg het vaderland' aankwam in Parijs, om vervolgens te merken dat hij in een slangenkuil was beland, waar intriges en persoonlijke ambitie de toon zetten. Het was vlak voor de uitbraak van het Panamaschandaal.[69]

---

[66] Mollier, *Le scandale*, 478.

[67] Guy de Maupassant, 'L'Honneur et L'Argent', in : *Le Gaulois*, 12 februari 1882. Geciteerd in Guy de Maupassant, *Choses et Autres. Choix de chroniques littéraires et mondaines 1876-1890* (Zonder plaats/ Le livre de poche classique 1993) 268-270. 'L'immense catastrophe financière de ces temps derniers vient de prouver d'une façon définitive (…) qua la probité est en train de disparaître.'

[68] 'On respirait un air de corruption, d'incertitude et de scepticisme, parfaitement perceptible, même pour un enfant (…). L'affectation générale, surtout dans le monde des affaires et de la politique, était celle du cynisme (…). Quand il parlait d'intérêt général, de dévouement à la chose publique, mon père se faisait journellement traiter de « naïf » par ses invités (…).' André Siegfried, *Mes Souvenirs de la IIIe République; mon père et son temps: Jules Siegfried, 1836-1922* (Parijs 1952) 101 e.v. Geciteerd in Bouvier, *Les deux Scandales*, 17-18.

[69] Ibidem. Vertaling van: 'Là aussi régnait le cynisme (...) comme tant de nouveaux députés, avec le souci de l'intérêt général, la préoccupation dominante de la patrie (...).' Na zijn eerste jaar was zijn vader zodanig gechoqueerd, vervolgt Siegfried niet zonder gevoel voor melodrama, dat zijn zenuwen het letterlijk begaven (Bouvier, *Les Deux Scandales*, 18). Overigens had de bank van de familie (Siegfried & Compagnie) goed verdiend aan de Panamaonderneming; degene die daar concreet van profiteerde was waarschijnlijk niet Jules, maar zijn broer Jacques (Bouvier, 110).

De Kamerverkiezingen die Siegfried senior zijn zetel opleverden brachten weliswaar een republikeinse overwinning (367 afgevaardigden tegen 201 voor de conservatieven), maar niet ten opzichte van vier jaar eerder, toen de conservatieven slechts zo'n negentig zetels haalden.[70] Zij verkleinden bovendien niet de kloof tussen de door Jules Ferry geleide *opportunistes* en de door Georges Clemenceau en Henri Rochefort geleide *radicaux* van *extrême gauche*, na de verkiezingen geschat op een honderdtal, maar waarbij nog zo'n veertig 'gewone' *radicaux* komen die ideologisch dichtbij stonden.[71] Die kloof, die samen met de eerdergenoemde fluïde ideologische grenzen een stabiel tweepartijenstelsel onmogelijk maakte, kwam eind 1881 reeds aan het licht, toen behalve diverse *opportunistes* ook prominente *radicaux* (onder wie Henri Brisson) weigerden om zitting te nemen in de regering Gambetta en zo haar lot vroegtijdig bezegelden. Ook was er Clemenceaus aanval op Ferry in maart 1885 naar aanleiding van een koloniaal incident in Indochina (het Tonkin incident), die het doek begin april deed vallen voor Ferry's regering. Vooral tegen zijn koloniale politiek bestond brede oppositie: conservatieven benadrukten de kosten, *radicaux* de morele tegenargumenten en de afleiding die het beleid vormde van revanche voor het verlies van Elzas en Lotharingen.[72]

Bij tijden aarzelden *radicaux* bovendien niet om met de conservatieven samen te werken, als ze daarmee de *opportunistes*, die met zo'n 200 zetels niet over een Kamermeerderheid beschikten, konden dwarsbomen.[73] En bij voornoemde verkiezingen van 1885 presenteerden de groepen zoals opgemerkt in talrijke departementen concurrerende kandidatenlijsten. Slechts na een conservatieve overwinning in de eerste ronde slaagden de republikeinen erin zich te verenigen.

De *radical* Brisson nam het stokje over van Ferry en presenteerde op 6 april een nieuw kabinet, met ministers uit verschillende republikeinse groepen, een zogeheten *gouvernement de concentration républicaine*, die het volhield tot december.[74] De verdeeldheid in de Kamer maakte de vorming van stabiele regeringen inmiddels vrijwel onmogelijk. De eind december 1885 zonder tegenkandidaat als president herkozen Grévy benoemde op 6 januari 1886

[70] Rudelle, *La République Absolue*, 141-142 en 155. Zo behaalden de conservatieven in 1885 ongeveer twee keer zoveel zetels als in 1881, wat volgens Mayeur iets zegt over de onvrede over het beleid van de *opportunistes* en over de economische moeilijkheden. Mayeur, *La vie politique*, 117.
[71] Mayeur, *La vie politique*, 117.
[72] Vgl. Ferro, *Histoire de France*, 317. Ferro schrijft dat de *radicaux* echter niet aarzelden het koloniale rijk te verdedigen toen Duitsland het voortbestaan ervan bedreigde (bijvoorbeeld in Marokko en Kameroen).
[73] Over de verkiezingen van 1885 en het opkomende boulangisme, zie Odile Rudelle, *La République Absolue* (Parijs 1982) 105-152; Mayeur, *La vie politique*, 117 e.v.
[74] Mayeur, *La vie politique*, 116. NB. Het was nog tijdens en op initiatief van Ferry's regering dat de Kamer in maart 1885 een wet aannam ter herinvoering van het *scrutin de liste*. In juni keurde de Senaat de wet goed.

Freycinet als premier. Die mocht voor de derde keer in zijn carrière een kabinet vormen, dat behalve uit *opportunistes* ook uit enkele *radicaux* zou bestaan, die op individuele titel zitting namen; met *'l'homme des radicaux'* Georges Boulanger als minister van Oorlog.[75] Op steun van de *radicaux*, gebrand op verdergaande sociale hervormingen, kon deze regering echter niet lang rekenen. Dankzij hun gezamenlijk optrekken met conservatieven in een tamelijk onbeduidende kwestie (de begroting voor onderprefecten) viel zij in december 1886. Nu was het de beurt aan de *radical* Goblet, maar ook die hield het niet lang vol en maakte in mei 1887 plaats voor een regering geleid door *opportuniste* Rouvier en gedoogd door een deel van de conservatieven. De opdracht om die regering te vormen zou voor president Grévy echter de laatste zijn; in december 1887 dwong een politiek schandaal op het hoogste niveau hem tot aftreden.

Dit schandaal, later bekend als de Wilsonaffaire, was in oktober van hetzelfde jaar aan het licht gekomen en betrof corruptie met betrekking tot een van de meest prestigieuze officiële onderscheidingen, de *Légion d'honneur*. In de kern kwam het schandaal erop neer dat Grévy's eigen schoonzoon, afgevaardigde en meermalig assistent staatssecretaris van Financiën Daniel Wilson, deze eretekens samen met enkele medeplichtigen onder wie een generaal werkzaam bij de generale staf van het leger voor forse sommen te koop aanbood.[76] Het bredere, minder vaak beschreven verhaal is dat Wilson, die in tegenstelling tot Grévy tot de *radicaux* behoorde en behalve over een eigen krant (*L'Union l'libérale*) over een enorm netwerk en uiteenlopende zakelijke belangen beschikte, zijn kantoor in het presidentiële paleis gebruikte om zowel zijn eigen diensten als posities aan te bieden aan mensen die die belangen weer konden dienen.[77]

Vanwege de betrokkenheid van een afgevaardigde en het feit dat alles zich min of meer onder de neus van de president had afgespeeld had de affaire – waarover de kranten gretig berichtten – een sterk gezagsondermijnend effect en vormde een nieuwe deuk in het aanzien van politici. '*Ah, quel malheur d'avoir un gendre!*' ('Ach, wat een pech om een schoonzoon te hebben!') ging het liedje dat Émile Carré naar aanleiding van de affaire schreef; de woedende Parijse menigte die zich op 30 november 1887 bij het Kamergebouw

[75] Mayeur, *La vie politique*, 118.
[76] Mayeur, *La vie politiqie*, 125.
[77] Mollier, *Le scandale*, 260-268. Een nuttige samenvatting van de affaire door historicus Jean Garrigues verscheen op 6 september 2010 op de site van de Franse krant *Libération*, te raadplegen via: https://www.liberation.fr/france/2010/09/06/en-1887-deja-le-scandale-des-decorations_676747/

(*Palais Bourbon*) had verzameld zong wat minder onschuldige teksten: 'Afgevaardigden aan de lantaarn! We hangen ze op!'.[78]

Nauwelijks twee weken daarvoor had Rouvier in de Kamer uitstel verlangd van een interpellatie van zijn regering door Clemenceau over het schandaal, maar hij kreeg nul op het rekest; met 317 tegen 228 stemmen kwam er daarmee op 19 november een einde aan zijn regering. De conservatieve gedoogsteun was verdampt; de autoritaire, onverzettelijke vleugel van de conservatieven onder leiding van de baron de Mackau – die later Boulanger zou steunen – en Albert de Mun kreeg nu de overhand. Grévy op zijn beurt vond niemand bereid om Rouvier op te volgen, wat hem er uiteindelijk op 2 december toe bracht om zelf af te treden.[79] Nog diezelfde maand werd de relatief onbekende *opportuniste* Sadi Carnot gekozen als nieuwe president. Carnot, een compromiskandidaat, was niet per se een voor de hand liggende keus. Dat was eerder een andere, prominentere *opportuniste,* Jules Ferry, maar die werd gedwarsboomd door een breed verbond van tegenstanders, waartoe behalve zijn aartsrivaal, Clemenceau, en andere *radicaux* ook voormalige *Communards* en de boulangistische steunclub *Ligue des patriotes* (zie 1.2) behoorden.[80]

Qua timing kwam het Wilsonschandaal voor de regering – en eigenlijk voor alle republikeinen – bijzonder ongelegen. Er heerste reeds een diepe algemene onvrede over de nationale politiek, terwijl de economische situatie sinds de krach van 1882 al niet best was, en stakingen soms een landelijke weerklank hadden. Arbeiders keerden zich van de parlementaire Republiek af, maar het antiparlementarisme beperkte zich niet tot hen; de burgerij was eveneens kritisch, vooral in de grote steden, terwijl met name bij nationalisten een sentiment ontstond dat de Derde Republiek onmachtig was en niet in staat om militaire revanche op Duitsland te bewerkstelligen.[81] Van de algemene onvrede was de populariteit die generaal Boulanger ondanks zijn gedwongen retraite uit de politiek nog altijd genoot een goede graadmeter.[82]

---

[78] 'Ah! Ça ira, ça ira, les députés à la lanterne! Ah! Ça ira, ça ira, les députés, on les pendra!' Geciteerd in Mollier, *Le scandale de Panama*, 34.
[79] Mayeur, *La vie politique*, 125.
[80] Agulhon, *La République,* I, 65; Mayeur, *La vie politique*, 126.
[81] Mayeur, *La vie politique*, 119-120. Wilsons vrijspraak in hoger beroep in maart 1888 (er bestond in Frankrijk geen wet die het verbood om letterlijk invloed te gelde te maken) deed weinig om die onvrede weg te nemen.
[82] Volgens Goguel speelde de affaire een belangrijke rol bij de transformatie van het boulangisme van een mentaliteit, of 'état-d'esprit', naar een politieke beweging. Goguel, *La politique des partis*, 63.

1.2 Boulanger en het boulangisme

Net als veel andere hoge officieren bezocht Georges Ernest Jean-Marie Boulanger de militaire academie van Saint-Cyr. Hij vocht daarna in diverse buitenlandse oorlogen (Italië, Algerije, Indochina en de Frans-Pruissische), optredens die hem behalve een opmars in de rangen van het *Légion d'honneur* – het kruis ontving hij in 1859 naar aanleiding van zijn optreden bij het Italiaanse Turbigo – en diverse promoties ook een aantal ernstige verwondingen opleverden. In 1871 was hij betrokken bij de onderdrukking van de Parijse Commune. In de jaren 1880 schopte Boulanger, inmiddels brigadegeneraal en commandeur in de orde van het *Légion d'honneur*, het tot directeur van de infanterie op het ministerie van Oorlog. Zijn volgende post was bevelhebber van het koloniale leger in Tunesië. Daar kwam het echter al gauw tot een geschil met de resident, waarna Boulanger terugkeerde naar Parijs. Inmiddels had hij mede dankzij zijn hervormingen als infanteriedirecteur al een zekere populariteit verworven. Onder de vleugels van *Extrême-gauche* leider Georges Clemenceau werd Boulanger in januari 1886 als minister van Oorlog opgenomen in het (derde) kabinet Freycinet, een coalitieregering die volgde op de regering Brisson, die op haar beurt de regering Ferry had vervangen. Boulanger, in juli van dat jaar benoemd tot grootofficier in de orde van de *Légion d'honneur*, had een solide republikeinse reputatie.[83]

Boulanger was begaan met het lot van de gewone soldaat, wier situatie hij wilde verbeteren door onder meer de legerdienst te bekorten. Die bedroeg in het geval van pech bij de loting – iedere man van twintig jaar oud kreeg een nummer – in theorie tenminste tien, maar in de praktijk toch nog vier jaar.[84] Boulanger bereidde een wetsvoorstel voor om dit terug te brengen tot drie; één voor studenten en seminaristen.[85] Ook voerde hij een nieuw geweer (Lebel) in en beperkte hij het aantal gevallen waarin het leger kon worden ingezet om

[83] Die hij waarmaakte door onder meer de man uit het leger te ontslaan aan wie hij zijn eigen benoeming in 1880 tot brigadegeneraal te danken had, te weten de *duc d'Aumale* (de vierde zoon van de voormalige koning Louis-Philippe en tevens een belangrijke orléanist), die overigens sinds 1883 al niet meer in actieve dienst was. Dit kon dankzij de wet van juni 1886, die de koninklijke troonopvolgers (de legitimistische pretendent was in 1883 gestorven, zodat de wet effectief de Orléanistische familie betrof en de Bonapartes) en hun zonen uit Frankrijk verbande. Daarnaast werd het leden van deze families verboden om een officiële functie danwel een gekozen mandaat te vervullen. NB. Voor een handzaam overzicht van zijn carrière, zie 'Suicide du Général Boulanger', *Le Petit Journal*, 1 oktober 1890.

[84] Zoals Frankrijkspecialist Henk Wesseling aangeeft golden er echter veel vrijstellingen en was er bovendien in de kazernes onvoldoende ruimte. Henk Wesseling, *Frankrijk in Oorlog* (Amsterdam 2007) 115. Voor een gedetailleerde beschrijving van de regelgeving en discussies omtrent de geldende dienstplicht, zie Annie Crépin, 'L'armée, école de la République' in: Annie Crépin, *Défendre la France: Les Français, la guerre et le service militaire, de la guerre de Sept Ans à Verdun* (Rennes 2005) 331-350, 331-334 aldaar. Online te raadplegen via: https://books.openedition.org/pur/17221.

[85] Anders dan Wesseling schrijft (115) werd de wet weliswaar in 1889 aangenomen, maar niet onder Boulanger; die was toen geen minister meer. Mayeur, *La vie politique*, 122 en 133.

binnenlandse (sociale) conflicten te beëindigen en was hij voorstander van een ferme, patriottische houding tegenover Duitsland. De baard, tot die tijd verboden voor soldaten, mocht bovendien weer gedragen worden en de legerparade van 14 juli werd hersteld; tijdens het défilé op de renbaan van Longchamp in 1886 werd Boulanger, gezeten op een zwart paard, door een Parijse menigte toegejuicht. [86] De populaire chansonnier Paulus bewees hem de eer: 'Moi, je faisais qu'admirer/Notr' brav' général Boulanger.'[87]

Zijn populariteit schoot omhoog, maar buiten de kring rond Jules Ferry werd de generaal door de republikeinen nog altijd gezien als een van hen.[88] In de lente van 1887 overspeelde Boulanger echter zijn hand tijdens de zogeheten Schnaebelé-affaire. Die betrof de arrestatie in april door de Duitse politie van een Franse politiecommissaris van Pagny-sur-Moselle, Schnaebelé, die werd beschuldigd van spionage. De zaak voedde revanchistische sentimenten en had een enorm escalatiepotentieel. Boulanger was zich hier ongetwijfeld van bewust, maar verkondigde niettemin in de pers dat hij bereid was tot mobilisatie en stelde in de ministerraad een ultimatum aan Duitsland voor. Hij werd teruggefloten door de president van de republiek, Grévy, die geen oorlog wilde. De Duitse kanselier Bismarch beval vervolgens Schnaebelé's vrijlating, die door veel Fransen werd toegeschreven aan de ferme houding van Boulanger. Al snel doken nieuwe liedjes op met de generaal in de hoofdrol. In één daarvan werd hij bezongen als ''général Revanche''.[89]

Hoewel met name de *radicaux* hem nog als zodanig – 'général revanche', de man die Bismarck had geïntimideerd – zagen, beschouwden de *opportunistes* hem voortaan als een onacceptabel risico. In mei van hetzelfde jaar verenigden zij zich met de conservatieven tegen de door de *radical* Goblet – die in december 1886 het stokje van Freycinet had overgenomen en die Boulanger had aangehouden als minister van Oorlog – geleide regering en veroorzaakten zo haar val (275 tegen 257 stemmen). Goblets opvolger, de aan de zakenwereld gelieerde *opportuniste* Rouvier, werd gesteund door de gematigde republikeinen en gedoogd door een deel van de conservatieven, en zette Boulanger aan de kant. We schrijven eind mei 1887. Een week daarvoor, middenin de regeringscrisis, had de oude *Communard* en nationalistische journalist (*L'Intransigeant*) Henri Rochefort opgeroepen om Boulangers naam aan het stembiljet toe te voegen bij een deelverkiezing in het Seine departement; 38.000

[86] Agulhon, *La République*, I, 63; Mayeur, *La vie politique*, 121.
[87] Geciteerd uit Stéphane Bern, *Secrets d'Histoire, tome 7* (Parijs 2016) 285.
[88] Mayeur, *La vie politique*, 121-122.
[89] Jean Garrigues, 'Boulanger, ou la fabrique de l'homme providentiel', *Parlement(s), Revue d'histoire politique* (2010/1) nr. 13, 8-23, aldaar 12-13; Mayeur, *La vie politique*, 122.

mensen volgden zijn voorbeeld. Boulangers medestanders aarzelden nu niet meer om alles uit de kast te halen om de publieke opinie ten gunste van hun held te mobiliseren.[90]

Om hem uit de buurt te hebben liet de regering Boulanger niet lang daarna overplaatsen naar Clermont-Ferrand, waar hij het bevel kreeg over het 13e legerkorps. Op acht juli probeerde echter een uitzinnige menigte van *Marseillaise* en pro-Boulanger liedjes zingende sympathisanten onder leiding van de dichter en *Ligue des Patriotes* voorman Paul Déroulède het vertrek van zijn trein vanaf het Gare de Lyon te beletten.[91] Die Ligue was oorspronkelijk een verband van gymnastiek- en veteranenclubs opgericht in 1882 met het oog op 'de ontwikkeling van de morele en fysieke krachten van de natie' en revanche op Duitsland voor de verloren oorlog van 1870-1871.[92]

De Ligue was kenmerkend voor een bredere beweging in de jonge Republiek gericht op het promoten van onderwijs en patriottisme onder burgers.[93] Aanvankelijk maakten ook gematigde republikeinen er deel van uit, maar naarmate de organisatie sterker anti-regering werd (vooral het koloniale beleid van de *opportunistes* en hun behoedzaamheid versus Duitsland werden gehekeld) vertrokken ze, waardoor de Ligue verder verruwde en tenslotte een platform en ordedienst werd voor het boulangisme. Dat gebeurde onder het leiderschap van Déroulède, die in 1885 Henri Martin opvolgde als voorzitter.

Déroulède voelde een diepe afkeer van het parlementaire systeem. Hij benadrukte volkssoevereiniteit en zag in generaal Boulanger de aangewezen man om als (gekozen) president een politiek bestel te leiden met een zwakke wetgevende macht. Met een dergelijk bestel, zo was de gedachte, zou het gezag van de regering worden hersteld en zou Frankrijk bovendien een ferme positie innemen ten opzichte van Duitsland. Op het Gare de Lyon spoorde Déroulède Boulanger tevergeefs aan om naar het presidentieel paleis (Élysée) te marcheren.

Het incident – ook wel beschreven als een soort massahysterie – alarmeerde een grotere groep republikeinse politici, die Boulangers effect op de Parijse menigtes met argusogen bekeken.[94] Voorheen slechts een politiek risico, zagen deze republikeinen hem in

---

[90] Agulhon, *La République*, I, 63; Mayeur, *La vie politique*, 122-124. Mayeur wijst erop dat het tolereren door conservatieven van een regering van *opportunistes* vooral gebeurde uit angst voor de *radicaux*; dit liep niettemin vooruit op de zogeheten *ralliement*: de feitelijke aanvaarding van de Republiek door rechts. Mayeur benadrukt bovendien (124) dat naarmate Boulanger aan populariteit won, conservatieven hun 'geld' op hem begonnen te zetten. Letterlijk, in het geval van zijn steenrijke bewonderaarster financiële steunpilaar, de hertogin van Uzès.

[91] Mayeur, *La vie politique*, 124.

[92] 'Développer les forces morales et physiques de la nation.' Geciteerd uit Mayeur, *La vie politique*, 120.

[93] De combinatie van fysieke ontwikkeling en nationalisme was niet nieuw: in Duitsland richtte de nationalist en sportleraar Friedrich (*Turnvater*) Jahn begin negentiende eeuw turnclubs (en studentenverenigingen) op.

[94] Sirinelli, *Histoire des droites en France*, tome I, 185; Mayeur, *La vie politique*, 120-121 en 124; Robert Lynn Fuller, *The origins of the French nationalist movement* (Jefferson (NC) 2012) 31-32. Fuller onderstreept dat

toenemende mate als een gevaarlijke demagoog die de politieke status quo bedreigde.[95] Toch had Boulangers beschermheer Clemenceau in een Kamerdebat op 12 juli dat volgde op verklaringen van premier Rouvier over het niet opnemen van Boulanger in zijn regering (dit naar aanleiding van een interpellatie van een afgevaardigde van *extrême gauche*) behalve kritiek – Boulanger was te snel te populair geworden – ook lof voor diens ‘‘grote en dubbele verdienste: hij heeft het republikeinse sentiment in het leger ontwikkeld, en het nationale sentiment in het land’’. Sprekend in hetzelfde debat, over Boulangers populariteit, zei Clemenceau: ‘‘die zou het parlement moeten hebben, als het de aspiraties van dit op vooruitgang beluste land had weten te begrijpen’’.[96]

Twee dagen later, op de nationale feestdag *Quatorze Juillet*, werd op straat Boulangers naam gescandeerd, terwijl de regering werd uitgejouwd. Terwijl sommigen – onder wie ook Clemenceau – de generaal nu steeds meer als potentiële Caesar zagen, kregen anderen juist in de gaten dat ze via Boulanger de voor hen onbevredigende status quo konden aanvallen, of dat nu ging om de republiek of (de politieke koers van) de *opportunistes*. Zo vergaarde de generaal een waaier van aanhangers: van monarchisten en teleurgestelde *radicaux* tot bonapartisten en socialisten.[97] Voor die laatste groep speelde naast Boulangers legerhervormingen ook zijn optreden als minister van Oorlog tijdens een staking van mijnwerkers in Decazeville in 1886 een belangrijke rol. Daarbij was geweld uitgebroken. Boulanger had soldaten gestuurd, maar in de Kamer benadrukte hij juist de broederschap tussen de soldaten en de arbeiders. Het conflict werd zonder bloedvergieten beëindigd.[98]

Vanaf de zomer van 1887 ontstond een politieke beweging, waarvan de geboorte niet los valt te zien van het ongunstige economische tij, het gevoel van nationale kwetsbaarheid en de alomtegenwoordigheid van parlementaire crises; een mix aan omstandigheden die de aantrekkingskracht van de daadkrachtige, onbevlekte (niet corrupte) generaal goed kan verklaren. Zeker toen die ook nog eens met een politiek programma kwam dat op het eerste gezicht aan duidelijkheid niets te wensen liet. De Wilsonaffaire, tevens de eerste keer dat ook

---

Boulangers naam op dat moment al een jaar opdook in uitingen van volksagitatie. Specifiek noemt hij in dit verband de positieve berichtgeving van linkse Parijse kranten als *L’Intransigeant* en *La Lanterne*.

[95] Agulhon, *La République,* I, 65; Mayeur, *La vie politique*, 124.

[96] ‘‘Un grand et double mérite; il a développé le sentiment républicain dans l’armée et le sentiment national dans le pays.’’ En: ‘‘C’est celle que devrait avoir le Parlement, s’il avait su comprendre les aspirations du pays avide de progrès.’’ Geciteerd uit: ‘A la Chambre’, *Le Petit Journal*, 13 juli 1887.

[97] Agulhon, *La République*, 63-66. Over rechtse steun voor Boulanger, zie Philippe Levillain, ‘Les droites en République’ in: Jean-François Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France,* tome I (Parijs 1992) 184-195, aldaar 189-190; Goguel, *La politique des partis*, 64. In hun biografie van Jean Jaurès schrijven Candar en Duclert dat zowel de *radicaux* als de socialisten vooral werden aangetrokken tot het boulangisme als protestbeweging. In dit verband kunnen ook Boulangers militaire hervormingen worden genoemd, die de gewone soldaat baatten. Gilles Candar and Vincent Duclert, *Jean Jaurès* (Parijs 2014) 108.

[98] Fuller, *The origins*, 32.

het staatshoofd in verband werd gebracht met een schandaal, wierp de critici van de status quo bovendien nieuwe munitie in de schoot, en gaf aanleiding tot het ontstaan van een nieuwe, gedeelde taal van de extreem linkse en rechtse vijanden van de republiek.[99]

De onvrede groeide. Clemenceau accepteerde boulangistische steun tegen Ferry's presidentskandidatuur, maar keerde zijn voormalige protégé de rug toe; Boulangers entourage telde op dat moment echter nog steeds (voormalige) *radicaux* en socialisten.[100] Onder de *opportunistische* regering geleid door Tirard, die door Carnot in december 1887 als premier was benoemd, volgde in maart 1888 ontslag uit het leger, wat de weg vrij maakte voor een politiek avontuur. Hiervan had men in februari al een voorproefje gekregen. Toen, op initiatief van de journalist en voormalige bonapartist Georges Thiébaud en met de medewerking van Paul Déroulède, werd Boulangers naam toegevoegd aan het stembiljet in een zevental deelverkiezingen, wat hem 55.000 stemmen opleverde op een totaal van ongeveer 469.000.[101]

Vanaf maart deed Boulanger met zijn *parti national* officieel mee als kandidaat in diverse deelverkiezingen, die door het systeem van de departementale kieslijsten (*scrutin de liste*) een behoorlijk gewicht hadden. De op Amerikaanse verkiezingen geïnspireerde campagnestrategie – met liedjes, brochures, foto's, portretten en straatventers – van zijn campagnechef Arthur Dillon pakte goed uit. Met behulp van bonapartistische, confessionele, radicale en socialistische stemmen – dezelfde coalitie die Ferry van het presidentschap had afhouden, zoals Mayeur opmerkt –[102] behaalde Boulanger diverse overwinningen, zoals op 8 april in de Dordogne en op 15 april in Nord, steeds ten koste van de 'regeringskandidaten'. Na

[99] Agulhon wijst erop dat het corruptieschandaal kritiek op de *opportunistes* op zowel sociale als morele gronden mogelijk maakte, die bovendien goed in verschillende narratieven paste (de hebzuchtige en bourgeois republiek danwel de republiek als intrinsiek zondig, modern regime). Agulhon, *La République,* I, 64.

[100] Mayeur, *Les débuts*, 171 en 173; *La vie politique*, 129. Over de jonge *radicaux* die, deels uit persoonlijke ambitie, boulangist werden, zie Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 89. Voor een ander deel benadrukten deze *radicaux* volgens Hutton de behoefte aan morele vernieuwing, en gebruikten ze met succes het imago van Boulanger – of zijn mythe – om de massa's achter zich te krijgen (89-90). Zoals Hutton ook opmerkt (91) bestudeerde de beroemde psycholoog/socioloog Gustave Le Bon de boulangistische campagnebijeenkomsten en menigtes voor zijn (toen nog te schrijven) boek over de psychologie van de massa's, *La Psychologie des Foules* (1895).

[101] Rudelle, *La République Absolue*, 171-172 (paginanummers verwijzen naar de digitale uitgave van Éditions de la Sorbonne uit 2021). Het aantal van 55.000 kwam neer op zo'n 12 procent van de stemmen. Geen enorm percentage, aldus Rudelle, maar gelet op het gefragmenteerde electoraat niettemin significant en tevens corresponderend het 'spontane boulangisme', dat wil zeggen de kiezers die pertinent verandering wilden, hoewel ze ernstig twijfelden over welke.

[102] Mayeur, *La vie politique*, 126.

elke overwinning diende hij zijn ontslag in, en deed vervolgens mee aan nieuwe verkiezingen: in augustus werd hij wederom in Nord gekozen en in Somme en Charente-Inférieure.[103]

Volgens een verkiezingsmanifest uit april 1888 stond Boulanger voor werkgelegenheid, vrijheid, eerlijkheid, rechtvaardigheid, het volk en vrede.[104] Een behoorlijke lijst. Boulanger werd vooral ook gepresenteerd als een sterke leider, iemand die zou opkomen voor uitgebuite arbeiders, maar ook iemand die de industrie, handel en de landbouwproductie zou beschermen, en bij wie de nationale veiligheid in goede handen was. Het manifest hekelde daarentegen diegenen die zouden profiteren van de ellende van de arbeiders en voor wie het leven goede baantjes, eer, luxe en macht in petto had. Boulanger, zo werd benadrukt, had schone handen en zou Frankrijk beschermen tegen (oneerlijke) buitenlandse concurrentie. Zoals Patrick H. Hutton heeft opgemerkt wakkerde de boulangistische beweging, 'als de eerste manifestatie sinds de Commune van de ''Jakobijnse'' alliantie van radicaal republikeins leiderschap en de arbeidersbevolking in de steden, het patriottisme, egalitarisme en de volkswaakzaamheid aan waarmee de revolutionaire beweging in Frankrijk traditioneel werd geassocieerd.'[105] Overigens werden niet alleen arbeiders en ambachtslieden opgeroepen om op Boulanger te stemmen. Boeren, burgerij, bedrijfseigenaren of *patrons* die, zo stelde het verkiezingsmanifest, door de parlementaire chaos in hun belangen waren geschaad, en zelfs de intellectuele elite werd aangemoedigd om de generaal – kampioen van de onderdrukten – te steunen.

Gevoed door een melange aan sentimenten, waarbij patriottisme, anti-parlementarisme, socialisme en een hang naar orde de boventoon voerden, en gesteund door een gevarieerde schare van volgelingen, vatte Boulanger zijn vrij vage politieke programma samen met het klinkende 'dissolution, constituante, révision'. Deze leus viel in feite te lezen als een soort stappenplan: ontbinding van de *Chambre*, te volgen door algemene verkiezingen voor een grondwetgevende vergadering, die op haar beurt de door Boulanger gehekelde Franse constitutie zou herzien. Wat zijn gevolg van nationalisten, linkse republikeinen, arbeiders, monarchisten en antisemieten wellicht nog het meest aantrok was de persoon van

---

[103] Agulhon, *La République,* I, 66; Mayeur, *Les débuts*, 173-175. Exemplarisch waren de verkiezingen in het departement Nord, waar Boulanger zowel de conservatieve stem won als die van de mijnwerkers. Zoals Mayeur terecht opmerkt was met name de arbeiders- of socialistische steun opmerkelijk, gelet op Boulangers rol bij de onderdrukking van de Parijse Commune opstand.

[104] William Fortescue, *The Third Republic in France 1870-1940. Conflicts and Continuities* (Londen 2000) 44. NB. De hele paragraaf is op het manifest gebaseerd.

[105] 'As the first expression since the Commune of the ''Jacobin'' alliance of radical republican leadership and urban popular following, the boulangist movement rekindled the sentiments of patriotism, egalitarianism and popular vigilance with which the revolutionary movement in France had traditionally been identified.' Geciteerd in: Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 85. NB. Volgens Mayeur stond ook iemand als Paul Déroulède in de Jakobijnse traditie. Mayeur, *La vie politique*, 121.

Boulanger zelf en de kans die hij bood om het republikeinse establishment aan te vallen. Om het met de woorden van historicus Jean Garrigues te zeggen: hij functioneerde als *rassembleur des mécontents* oftewel 'verzamelaar van ontevredenen'.[106]

Maar hoewel Boulanger zelf het cement vormde van zijn coalitie en hoewel de leden daarvan als puntje bij paaltje kwam flink van mening verschilden wat betreft politieke doelen, waren ze het over één ding wel eens: Frankrijk was ziek en decadent, en om dat euvel te verhelpen moest de grondwet fundamenteel op de schop. De constitutionele wetten van 1875 hadden een situatie geschapen die aan staatkundige duidelijkheid te wensen overliet. Immers, de wetgevende macht was dominant, maar naast de leden van de *Chambre* hadden ook de senatoren stemrecht en het recht van initiatief. De uitvoerende macht, met als personificatie een president die door het parlement werd gekozen en die regeerde noch de mogelijkheid bezat om het parlement zonder zijn eigen instemming te ontbinden, was bovendien zwak. Dat kon beter, vonden de boulangisten.[107]

Herziening was geen nieuw politiek thema. Zowel in kringen van *opportunistes* als onder *radicaux* werd er al over gesproken.[108] Laatstgenoemden wilden verder gaan. Zo was Clemenceau voor afschaffing van het presidentschap en de Senaat. Maar ook iemand als Gambetta was voor het constitutioneel vastleggen van verkiezingen met een departementaal stembiljet. Jules Ferry steunde een verandering in de manier waarop senatoren werden gekozen. In 1884 werd de constitutie daadwerkelijk aangepast; de levenslange zittingsduur van senatoren werd geschrapt en de republikeinse identiteit van de staat werd vastgelegd. Voor de *radicaux* hing het streven naar wijziging van de grondwet ook samen met iets anders: het radicalisme was verbonden aan het verlangen naar een sterk leiderschap dat een einde maakte aan de halfbakken compromissen van de *opportunistes*. Dit kon niet los worden gezien van de wens om het volk te laten beslissen en de volkssoevereiniteit te herstellen die met het parlementarisme en de constitutionele wetten van 1875 uit zicht was geraakt.[109] Dit verklaart mede waarom *radicaux* deel uitmaakten van Boulangers entourage en waarom ze hem zo lang steunden (dat wil zeggen tot het gevaar van alleenheerschappij voor hen ging overheersen). Ook Boulanger zag immers een disfunctionele republiek en weet dat vooral aan

[106] Garrigues, 'Boulanger, ou la fabrique de l'homme providentiel', 15 en 23; zie ook Jean Garrigues, *Le général Boulanger* (Parijs 1991) 355.
[107] Dit brengt ons weer bij Rudelle's interpretatie van het boulangisme als een institutionele crisis.
[108] Agulhon, *La République,* I, 71 en 74. NB. Agulhon merkt op dat het constitutionele conservatisme van de *opportunistes* pas dateerde van de boulangistische crisis.
[109] Mayeur, *La vie politique,* 127.

het parlementaire bestel.[110] Maar anders dan voor de *radicaux* was voor Boulanger een constitutionele herziening die een sterke regering met aan het hoofd een president zou garanderen een essentieel onderdeel van de oplossing.[111]

Op 19 april 1888 maakte Boulanger zijn opwachting als afgevaardigde tijdens de regering (*concentration républicaine*) geleid door de *radical* en ex-Kamervoorzitter Charles Floquet, die Tirard begin die maand was opgevolgd als premier. Niet veel later viel hij de republikeinse machthebbers en het republikeinse bestel hard aan en stelde constitutionele verandering voor. Enkele van zijn eisen waren het houden van een constitutionele vergadering met een expliciet mandaat; afschaffing van de senaat of tenminste directe verkiezing van senatoren; de ministeriële verantwoordelijkheid zo aanpassen dat de wetgevende macht de uitvoerende niet kon verzwakken; invoering van een presidentieel veto voor parlementaire wetten; incompatibiliteit van het ministersambt en een mandaat als afgevaardigde.[112] Op 12 juli vroeg Boulanger om ontbinding van de *Chambre* en diende daarbij zijn eigen ontslag in als afgevaardigde. De reactie daarop van premier Floquet leidde tot een duel tussen de twee. Hoewel Boulanger dat verloor en ernstig gewond raakte, bleef het hem in diverse deelverkiezingen voor de wind gaan. Op 27 januari 1889 won hij zelfs de deelverkiezingen in het sleuteldepartement Seine, en versloeg daar de republikeinse establishment kandidaat met circa 245.000 tegen 163.000 stemmen, op een totaal van grofweg 444.000.[113] Het was omineus dat met name in de volkswijken massaal op de generaal was gestemd, wat een nationalistische, anti-parlementaire 'draai' van Parijs inluidde.[114] Er gingen bovendien geruchten van een staatsgreep, maar zover wilde Boulanger niet gaan. Hij zette zijn kaarten op de algemene verkiezingen van september.

Zijn republikeinse tegenstanders hergroepeerden zich.[115] De vrijmetselaars met hun in mei 1888 door onder anderen door *radicaux* Clemenceau en Arthur Ranc opgerichte *Société*

---

[110] Hierin was hij niet uniek. Naast de anarchisten keerden in de late jaren 1880 ook delen van de arbeiders- en middeklasse de parlementaire republiek de rug toe. Factoren die hier een belangrijke rol bij speelden waren de economische onzekerheid, de sociaal conservatieve politiek van de republiek, de instabiliteit van regeringen en de invloed van de pers. Vgl. Mayeur, *Les Débuts*, 165-166. Volgens Goguel begon dit proces al in 1848. Vgl. Goguel, *La politique des partis*, 36.

[111] Zoals opgemerkt zagen nationalisten als Paul Déroulède herziening als een pad naar herstel van de Franse militaire slagkracht t.o.v. Duitsland. Vgl. Mayeur, *Les débuts*, 167. Hoewel Boulanger Déroulède's zorg voor het Franse aanzien in het buitenland deelde, was zijn parlementaire kritiek breder (niet alleen verbonden aan revanchisme). Wat de *radixaux* betreft was de herziening vooral bedoeld om hindernissen op te ruimen tegen hun progressieve republikanisme.

[112] Zie bijv. het *Journal Officiel* van 5 juni 1888, 87e Sessie (Séance du lundi 4 juin 1888) 1627-1632.

[113] Rudelle, *La République Absolue*, 196 (paginanummer verwijst naar de uitgave van Éditions de la Sorbonne uit 2021).

[114] Parijs was niet langer (alleen) een dominant 'linkse' stad. Mayeur, *La vie politique*, 129.

[115] Net als in de tweede ronde van de Kamerverkiezingen van oktober 1885 (toen om een overwinning van rechts te voorkomen) volgden republikeinen een politiek van concentratie.

des droits de l'homme et des citoyens kwamen op voor de parlementaire republiek en gooiden hun gewicht in de strijd. Geen nieuwe Caesar, was de leus met een verwijzing naar Napoleon I en III.[116] Intussen nam het parlement Floquets voorstel voor een nieuwe verkiezingswet aan. Met steun van de *opportunistes* en een deel van de *radicaux* werd het systeem van departementale kieslijsten vervangen door het stemmen per arrondissement of district, wat vele kleine verkiezingen betekende (en de noodzaak om als kandidaat een district te kiezen) in plaats van één grote, departement-brede verkiezing die, zo was gebleken, als een groter podium kon dienen voor demagogen. De *opportunistes* verenigden zich echter met politiek rechts om andere voorstellen van Floquet te torpederen: een winstbelasting en directe verkiezing van senatoren in twee rondes. Een nederlaag die in februari tot zijn aftreden leidde.[117]

Ook electoraal waren er voor Boulanger niet alleen successen. In de Ardèche lieten 'zijn' conservatieve kiezers het afweten en brachten zo zijn nederlaag teweeg, terwijl hij het in de republikeinse bastions in het Oosten en Zuidoosten van het land niet eens probeerde.[118] In maart 1889 deed Boulanger een uiterste poging om katholieke stemmen te winnen; bij een banket georganiseerd door Jules Delahaye, de journalist en later de afgevaardigde die het Panamaschandaal in de Kamer zou onthullen, hield hij een toespraak waarin hij ze uitnodigde om de Derde Republiek te aanvaarden als een republiek die ten opzichte van religie liberaal en tolerant zou moeten zijn: '*une République ouverte'*. De toespraak mishaagde monarchistische leiders die op Boulanger rekenden voor hun eigen doeleinden, terwijl links hem wegzette als 'leider van de klerikalen'.[119]

Intussen kwam de tegenbeweging op stoom. Floquets opvolger en tevens voorganger Tirard (februari 1889- maart 1890) ging verder op de ingeslagen anti-boulangistische weg. Zijn minister van Binnenlandse Zaken, Ernest Constans, liet de *Ligue des Patriotes*, vanaf het begin een belangrijke steunpilaar van de beweging, ontbinden. De parlementaire immuniteit van enkele ligaleden (boulangistische afgevaardigden) werd opgeheven, wat de weg vrij maakte voor een strafrechtelijke vervolging: wegens het vormen van een geheim genootschap. Geruchten circuleerden dat ook Boulanger zelf zou worden opgepakt omdat hij een gevaar zou vormen voor de staatsveiligheid.[120] Begin april 1890 vluchtte hij naar Brussel.

---

[116] Mayeur, *Les débuts*, 175; Mayeur, *La vie politique*, 130.
[117] De *opportunistes* achtten Floquet bovendien niet in staat het boulangisme een halt toe te roepen. Mayeur, *La vie politique*, 130.
[118] Mayeur, *La vie politique*, 129.
[119] 'Chef des cléricaux'. Geciteerd uit: ibidem, 131. Met zijn oproep tot aanvaarding was Boulanger de paus voor; die zou eind 1890 via de kardinaal van Algiers, Charles Lavigerie, hetzelfde opperen.
[120] Mayeur, *La vie politique*, 132.

In Frankrijk zelf denderde de anti-boulangistische operatie door. De Senaat trof voorbereidingen om bijeen te komen als hoogste rechtbank om Boulanger samen met twee medestanders, Arthur Dillon en Henri Rochefort, te berechten voor staatsondermijnende misdrijven waarvoor het de exclusieve bevoegdheid had. Volgens aanklager Quesnay de Beaurepaire (ook tijdens de Panama-affaire nog in functie), die in zijn requisitoir geen enkel concreet bewijs presenteerde, hadden de verdachten onder meer gedurende 1886, 1887, 1888 en 1889 ''*concerté et arrêté un complot ayant pour but soit de détruire ou de changer le gouvernement, soit d'exciter les citoyens ou habitants à s'armer contre l'autorité constitutionnelle*'', oftewel een complot beraamd gericht tegen de regering danwel om de Fransen aan te zetten zich te wapenen tegen de overheid.[121]

Daarnaast werd het in juli 1889 bij wet verboden om in meerdere verkiezingsdistricten kandidaat te staan. Waar dit al betekende dat Boulanger in slechts één arrondissement had kunnen meedoen aan de landelijke verkiezingen – hetgeen de reikwijdte van zijn campagne aanzienlijk had beperkt – werd via de bijkomende verplichte verklaring van kandidaatstelling een massale proteststem op Boulanger verhinderd. De kalmte leek intussen terug te keren, niet in de laatste plaats doordat de aandacht verschoof naar de op 5 mei geopende Wereldtentoonstelling, die ook de positie van de Republiek verstevigde.[122] Twee maanden voor het einde van die tentoonstelling bevond een grote meerderheid van de senatoren Boulanger schuldig aan het beramen van een complot tegen en het uitvoeren van een aanval op de regering; hiervoor werden onder meer de feiten van 8 juli 1887 op het Gare de Lyon aangevoerd. Bij verstek werd hij veroordeeld tot levenslange verbanning en gevangenhouding in een versterkt fort. Opmerkelijk genoeg deed het oordeel weinig stof opwaaien.[123] Boulanger, nu onverkiesbaar, liet het er bovendien niet op aankomen. In 1891, na een verblijf in onder meer Londen en op Jersey, pleegde hij in Brussel zelfmoord op het graf van zijn minnares, Marguerite de Bonnemains.

1.3 Nasleep en betekenis

De dood van Boulanger betekende niet het einde van het boulangisme. Per saldo leverden de verkiezingen van september een overwinning op voor de gevestigde republikeinse partijen:

[121] Geciteerd uit: Rudelle, *La République Absolue* (Éditions de la Sorbonne 2021) 220-221.
[122] Mayeur, *La vie politique*, 132.
[123] Agulhon, *La République,* I, 66-67; Mayeur, *La vie politique*, 132; Garrigues, *Histoire du Parlement*, 286; *Le Petit Journal*, 13, 14, 15 en 16 augustus 1889. NB. Als tekenend voor de stemming wijst Mayeur op het banket dat enkele dagen na Boulangers veroordeling ter ere van de wereldtentoonstelling voor 19.000 burgemeesters werd georganiseerd. Ook president Carnot was daarbij aanwezig. Mayeur, *La vie politique*, 132.

366 zetels tegen 168 voor rechts, op een totaal van 576. Rechts en de boulangisten samen wonnen op een totaal van ongeveer 7,5 miljoen nauwelijks 100.000 stemmen meer dan in 1885. Maar ondanks hun zwakke landelijke organisatie slaagden ze er toch in om 42 zetels te winnen; één ging er naar schrijver en journalist Maurice Barrès. Met name in Parijs presteerden ze goed.[124] Buiten de steden was het een ander verhaal. Het ontbreken van een stabiele organisatie alsook geschikte kandidaten die het konden opnemen tegen lokale notabelen speelde de boulangisten parten. Dikwijls steunden ze monarchistische of bonapartistische kandidaten, terwijl de conservatieven zich juist van het boulangisme distantieerden.[125] Voor wat de boulangistische afgevaardigden betreft: net als hun kiezers, die zich van de *opportunistes* en *radicaux* hadden afgekeerd, evolueerden zij in de jaren 1890 naar het nationalisme of socialisme (of, in het geval van Barrès, een mix van deze twee).[126] Om die reden ziet de Israëlische historicus Zeev Sternhell in laatstgenoemde een voorloper van het fascisme.[127]

Niet alleen werden boulangistische afgevaardigden gekozen in de *Chambre*, ook het politieke landschap veranderde wezenlijk. Zo zorgde de boulangistische crisis ervoor dat een deel van de teleurgestelde en voorheen gematigde of progressieve republikeinen hun heil voortaan bij de socialisten zochten. Op rechts vond een splitsing plaats. Monarchistische ambities werden gedwarsboomd: de monarchisten hadden op het verkeerde paard gewed.[128] Het échec deed paus Leo XIII ertoe besluiten om Franse katholieken op te roepen zich achter de republiek te scharen (dat wil zeggen de republikeinse staatsvorm te accepteren); het legitimisme verdween als politieke kracht.[129] Het nationalisme groeide daarentegen en ontwikkelde zich van een revanchistisch en vaak links (bijvoorbeeld de oppositie van de

[124] Mayeur, *La vie politique*, 133-134; Mayeur, *Les débuts*, 180. NB. De boulangistische stemmen gingen vooral ten koste van *extrême gauche* en de conervatieven.
[125] Ibidem, 133. Zoals Mayeur opmerkt bevestigde de landelijke uitslag de trend die enkele maanden dssrvoor al was gebleken bij regionale en lokale verkiezingen; daarin presteerden boulangisten matig tot slecht.
[126] Parijs speelde aldus een belangrijke rol in de evolutie van het nationalisme in Frankrijk. De buitenwijken van de stad werden echter in toenemende mate 'rood' of socialistisch. Mayeur, *Les débuts*, 178-180. Over de connectie tussen boulangisme en socialisme en specifiek over Barrès, zie Sheri Berman, *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge etc. 2006) 82 en 83. Over parlementair boulangisme en socialisme na 1889, zie C. Stewart Doty, 'Parliamentary Boulangism after 1889', *The Historian*, vol. 32 (2), 1970, 250-269; zoals Hutton stelt: 'boulangism ended on a socialist note.' Maar zeker niet alle socialisten waren van het boulangisme gecharmeerd. Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 96 (citaat) en 98.
[127] Zeev Sternhell, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Parijs 1972). Zie ook Zeev Sternhell, *La Droite Révolutionnaire, 1885-1914: les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978).
[128] Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome I, 191. Zoals in de inleiding opgemerkt wordt Boulanger wel de 'grafgraver' van de monarchistische ambities van rechts genoemd. Vgl. Philippe Levillain, *Boulanger, fossoyeur de la Monarchie* (Parijs 1982). NB. Dit feit bespoedigde juist de acceptatie door gematigde conservatieven van de republiek.
[129] Winock, *La Droite*, 45. Winock wijst er echter ook op dat in legitimistische kringen het sociale katholicisme ontstaat, met René de La Tour du Pin en Albert de Mun als belangrijke aanjagers.

radicaux tegen Ferry's koloniale politiek) patriottisme naar een anti-parlementaire, autoritaire en in toenemende mate ook antisemitische stroming, waarvan Parijs het hart zou vormen.[130] Indirect versterkte het boulangisme het politieke gewicht van de provincies.[131] Het maakte de republikeinse gevestigde orde – met name *opportunistes* – gevoeliger voor sociale hervormingen, stimuleerde de organisatie van vakbonden in diverse steden en vormde bovendien een les in politieke organisatie (wat dit laatste betreft letten met name de socialisten goed op).[132]

Op een fundamenteler niveau toonde de boulangistische episode wat volgens Agulhon gold als een belangrijke karakteristiek van de Franse politiek tussen 1879 en 1889. Die was enerzijds te gecompliceerd in het parlement, waar persoonlijke rivaliteiten dikwijls prevaleerden boven democratische afwegingen of het nationale belang, wat onduidelijkheid creëerde voor de buitenwacht en politieke instabiliteit veroorzaakte. Anderszijds was die te simplistisch in crisistijd: fundamentele kritiek op het functioneren van de republiek werd te vaak gelijkgesteld aan anti-republikanisme.[133] Boulanger verbond constitutionele herziening aan anti-parlementarisme, de vermeende trage, moeizame, inefficiënte en door zelfzucht gedreven machinaties van het parlement, met name de *Chambre*.[134] Maar hoewel hij niet voor een terugkeer van de monarchie of het keizerrijk pleitte, zorgde de boulangistische crisis

[130] Mayeur, *La vie politique*, 135. Ferro (*Histoire de France*, 318) beschrijft Boulanger als de eerste man die de angst belichaamde dat de parlementaire republiek niet in staat zou zijn om de demografische, economische en psychologische uitdagingen of bedreigingen aan te kunnen die Frankrijk het hoofd moest moest bieden. Volgens Dupuy was de 'verrechtsing' van zowel het nationalisme als het Parijse electoraat vooral te wijten aan de grotere rol die de lagere en middengroepen van de bourgeoisie speelden in het antiparlementarisme. Roger Dupuy, *La politique du peuple. Racines, permanences et ambiguïtés du populisme* (Parijs 2002) 192-193. Levillain benadrukt een zekere continuïteit: de Parijse buurten die op 27 januari 1889 in meerderheid voor Boulanger stemden, kozen in de presidentiële verkiezingen van 1848 voor Louis Napoleon. Volgens Levillain was Parijs in 1889 nog altijd een bakermat van sociaal-patriottische democratie. 'Les droites en République', in : Sirinelli (ed.), *Histoire des droites en France*, tome I, 191. Echter meer nog dan 1848 was de gewelddadige onderdrukking van de Commune een sleutelervaring voor dit sociaal-radicale en patriottische Parijse electoraat. Vgl. Goguel, *La politique des partis*, 37. NB. Paradoxaal genoeg speelde uitgerekend Boulanger daarin een rol. Dat werd hem kennelijk vergeven.

[131] Mayeur, *Les débuts*, 179-180. Volgens Mayeur zorgde dit ervoor dat het republikeinse radicalisme daar wortel kon schieten. Dit proces werd versterkt door de herintroductie van het districtensysteem en het verbod op meervoudige kandidaturen.

[132] Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', 96-97, 100 en 102.

[133] Agulhon, *La République,* I, 68 en 73. Vgl. Mollier, *Le scandale de Panama*, 28-29. Rudelle's analyse snijdt een verwante kwestie aan: de nadruk op ideologie zorgde er in de Derde Republiek voor dat het veel moeilijker was om compromissen te bereiken die vanuit electoraal oogpunt verdedigbaar waren. Rudelle, *La république absolue*, 288-291.

[134] Zoals altijd waren er voorgangers. Stokebrand Henri Rochefort schreef al in de jaren 1870 over parlementaire verrotting en vergeleek die met tyfus. De bonapartistische kritiek had een vergelijkbare oriëntatie. Pierre-Alexandre Bourson, *L'Affaire Panama* (Parijs 2006), 58; Goguel, *La politique des partis*, 45. Wat die laatste kritiek betreft: die gaat zeker al terug tot 1848. Zie Pierre Rosanvallon, *Le siècle du populisme. Histoire, théorie, critique* (Parijs 2020) 88 e.v.

ervoor dat oproepen tot constitutionele herziening of institutionele verandering met een flinke dosis wantrouwen werden bejegend.[135]

Boulangers anti-parlementaire diagnose van de Franse politieke problemen betekende tot slot niet alleen een uitdaging voor de zittende republikeinse machthebbers in de late jaren 1880. Zijn retoriek, die met name bij *Le Petit Journal* deels al aanwezig was in het publieke discours, liet haar sporen na in de politieke taal. Dit was enkele jaren later te zien tijdens het Panamaschandaal, maar ook daarna zou zij (tot in het decennium na de Tweede Wereldoorlog) met een zekere regelmaat terugkeren.[136] Dit betrof niet alleen extreem linkse of rechtse tegenstanders van de republiek.

Hoe wordt het boulangisme historisch geduid? In haar boek *La République Absolue* beschrijft de Franse historica Odile Rudelle beknopt een aantal interpretaties: de beweging als een gevolg van de gebrekkige politieke opvoeding van het Franse volk; als een Caesarcomplex van een volk dat valt voor een uniform; als het gevolg van economische problemen. Zelf ziet ze het boulangisme primair als een institutionele crisis.[137] Andere historici leggen de nadruk elders. Volgens Mayeur was Boulanger een middelmatige leider en overstijgt het belang van het boulangisme hem. Wat dat laatste betreft benadrukt Mayeur de al genoemde veranderde politieke geografie.[138] Historicus Jacques Néré onderstreepte al in het midden van de vorige eeuw de steun voor het boulangisme van ontevreden arbeiders; hierbij speelde de economische crisis van 1882 een instrumentele rol.[139] Sternhell ziet de beweging als een niet-marxistische vorm van socialisme en als de kraamkamer van het Franse fascisme.[140] Robert Lynn Fuller behandelt het boulangisme als voorloper van het rechtse nationalisme.[141] De Canadese historicus William D. Irvine benadrukt vooral haar rol als hulptroep(en) van het monarchisme, terwijl Philippe Levillain beschrijft hoe (de ondergang van) het boulangisme in feite ook het einde betekende van de machtsaspiraties van monarchistisch rechts.[142]

---

[135] Mayeur, *Les débuts*, 179-180.
[136] In de twintigste eeuw valt bijvoorbeeld te denken aan de jaren ’30 (de Stavisky-affaire) en de na-oorlogse jaren, waarin het thema van constitutionele herziening opnieuw relevant was.
[137] Odile Rudelle, *La République Absolue* (Parijs 1982) 105.
[138] Mayeur, *La vie politique*, 135.
[139] Jacques Néré, *La crise industrielle de 1882 et le mouvement boulangiste* (Université de Paris 1959). NB. Ik heb dit boek niet apart kunnen bestuderen, maar in verschillende publicaties wordt verwezen naar zijn these, waaronder in Mayeur, *La vie politique* (119) en in Lehning, *To be a Citizen* (156).
[140] Zeev Sternhell, *La Droite Révolutionnaire, 1885-1914: les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978).
[141] Robert Lynn Fuller, *The origins of the French nationalist movement* (Jefferson (NC) 2012).
[142] William D. Irvine, *The Boulanger Affair Reconsidered. Royalism, Boulangism and the Origins of the Radical Right in France* (Oxford 1989); Philippe Levillain, *Boulanger, fossoyeur de la Monarchie* (Parijs 1982).

Een van interessantste duidingen in de context van dit onderzoek komt van de Amerikaanse historicus James R. Lehning.[143] Een van de belangrijkste dimensies van het boulangisme is volgens hem de wijze waarop de beweging opereerde in de politieke cultuur van de Derde Republiek. Eén aspect van die cultuur was het streven om de republikeinse idee van de republiek te ontdoen van zijn gewelddadige historische connotaties (van 1793, 1848 en 1871). In plaats daarvan moest er een staatsvorm – de republiek – komen die, in de woorden van founding father Adolphe Thiers, de Fransen 'het minst verdeelde' ('divise le moins'). Dat moest echter gebeuren op een specifieke manier: door algemeen mannenkiesrecht gekozen vertegenwoordigers traden in de plaats van de soevereine natie.[144]

Boulanger toonde een alternatief. Zijn politieke massacampagnes speelden daarbij een essentiële rol. De boulangistische campagne deed wat niet eerder of slechts spaarzaam was gedaan: het inzetten van kranten, posters, liedjes en bijeenkomsten om hun kandidaat, Boulanger, in beeld te krijgen en te houden bij kiezers.[145] Campagnebijeenkomsten waren een *happening*. Door zijn politieke massacampagnes door het land heen, gericht op massale politieke participatie, suggereerde Boulanger als het ware een alternatief voor het officiële republikeinse dogma van politieke participatie (voor mannen) via het stembiljet.[146] Dat alternatief was een mobilisatie van de 'revolutionary crowd', waarin een revolutie omwille van de revolutie werd verlangd; het boulangisme kan volgens Lehning worden gezien een voorloper van het tijdperk van massapolitiek.[147]

Boulanger – we volgen nog steeds Lehning – verenigde bovendien een aantal aspecten van het Franse verleden in zich: hij was het protoype sterke man, een patriottische generaal die een einde zou maken aan de onvrede over het parlementaire bestel van de Derde Republiek. Zijn staat van dienst en retoriek boden zoals we zagen voor ieder wel wat wils. Tegelijkertijd poogde de boulangistische campagne aan te sluiten bij revolutionair erfgoed. Zo kondigde een circulaire uit 1888 het huwelijk aan van Boulanger, zoon van Frankrijk, met

[143] De navolgende vier alinea's zijn gebaseerd op Lehning, *To be a Citizen,* 155-181.
[144] Mayeur refeert in dit verband aan '*la philosophie profonde du régime'*: volkssoevereiniteit die tot uiting komt in parlementsverkiezingen met de beide Kamers als '*maitresses du pouvoir'*. De president (immers verkozen door de Assemblée nationale oftewel het parlement in gezamenlijke zitting) en de regering (via de benodigde steun in de Kamer) zijn van die parlementaire macht afhankelijk. Zie Mayeur, *La vie politique*, 105.
[145] Zie ook Jacques Néré, *Le Boulangisme et la presse* (Parijs 1964).
[146] Vgl. Mayeur, *La vie politique*, 81. Het stembiljet, onderstreept Mayeur, was evenwel niet de enige vorm van participatie van burgers aan de politiek; die vond ook plaats via vieringen en manifestaties: de riten van een 'véritable liturgie républicaine'. Niet in de laatste plaats betrof dit het jaarlijkse 14 juli feest, maar ook de oprichting van standbeelden en begrafenissen van belangrijke republikeinen. Mayeur, *La vie politique*, 83-84. vgl. Maurice Agulhon, *Marianne au pouvoir, l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914* (Parijs 1989).
[147] Of dit puur revolutie om de revolutie was is de vraag; er waren genoeg concrete politieke grieven.

Marianne, de vrouwelijke belichaming van de republiek, op 14 juli. In augustus van hetzelfde jaar stond hij op een verkiezingsposter afgebeeld met de titel ‘‘De schoonmaak. Ze gaan allemaal hun biezen pakken’’ (‘‘Le Coup de Balai, Tous Vont Décamper’’) terwijl hij met een zwaard met daarop de woorden ‘‘Voix du Peuple’’ in zijn handen afgevaardigden de Kamer uitsmeet, met achter hem een blozende *Marianne*. Volgens een liedtekst op dezelfde poster zouden ‘‘de vijfhonderd luie koningen van de Kamer dankzij Boulanger allemaal vertrekken. Maar dit is niet de coup van de tweede december: de ontbinding zal tot herziening leiden.’’[148] Ook werden liedjes over hem gemaakt, gebaseerd op de Marseillaise.

Juist die combinatie van de brede aantrekkingskracht, het dubbele historische appèl – aan de ene kant belichaamd door Boulanger zelf en aan de andere kant als het beroep op het volk tegen de gekozen vertegenwoordiging (‘popular intervention against assemblies’) – en de actieve campagneorganisatie gericht op mobilisatie van kiezers maakte de boulangistische uitdaging aan het adres van de republikeinse elite volgens Lehning zo formidabel.[149]

Boulanger stelde de legitimiteit van de politieke elite en die van de politieke, constitutionele structuur ter discussie. De generaal en zijn beweging mobiliseerden een deel van de massa dat zich tot dan toe politiek onvoldoende vertegenwoordigd voelde. Deze elementen samen zorgden voor een gevaarlijke mix, die het startschot vormde voor een bredere maatschappelijke discussie over de (volgens sommigen afwezige) merites van het politieke systeem. Dat maakt de boulangistische crisis bijzonder geschikt om te dienen als vindplaats voor republikeinse opvattingen over het functioneren van de republiek. Om precies te zijn, voor historisch onderzoek naar een kritisch discours in twee republikeinse kranten over de bestaande institutionele democratie.

Zagen *Le Petit Journal* en *Le Temps* de boulangistische storm als een reactie op de gebreken van het systeem? Zo ja, wat waren volgens hen die gebreken? Eenzelfde soort vraag kan worden gesteld ten aanzien van het Panamaschandaal. Hoe verschilde hun perspectief op de twee crises? Wat moest er gebeuren? Door het analyseren van de opvattingen van *Le Petit Journal* en *Le Temps*, zo zal blijken, komen diverse ambivalenties aan de orde in hun commentaren, niet in de laatste plaats in hun houding ten opzichte van het parlementaire bestel, maar ook een fundamentele, door Lehning al benoemde spanning: tussen de visies op

[148] De liedtekst is een vertaling vanuit het Engels: ‘The five hundred lazy kings of the Chamber all are going to leave thanks to Boulanger. But this is not the coup of the second of December: the Dissolution will lead to Revision.’ Geciteerd uit: Lehning, *To be a Citizen*, 158. NB. *Niet de coup van de tweede december*: dit verwijst naar de coup van 2 december 1851 van – toen nog president – Lodewijk Napoléon Bonaparte (de latere Napoléon III), die de basis legde voor het Tweede Keizerrijk.

[149] Lehning (157): ‘It bears close examination for what it tells us about the conjunction of the revolutionary legacy and new forms of mass politics, a combination that would become lethal for parliamentary institutions across Europe in the twentieth century.’

volkssoevereiniteit en representatieve democratie. Dit onderzoek poogt het standaardbeeld van voor- en tegenstanders van de republiek te corrigeren en zo tot een beter begrip te komen van het politieke debat binnen de Franse democratie. [150] En zoals ook in de inleiding staat te lezen, van de vertegenwoordigde democratie zelf en het terugkerende ongemak daarover.

Dit brengt ons bij een ander in dit verband relevant aspect van het boulangisme, te weten zijn rol als populistische beweging die met een anti-institutionele, soms vage retoriek als katalysator diende voor de heersende onvrede en die erin slaagde een coalitie te vormen van ideologisch tegengestelde groepen.[151] Maar in hoeverre was het boulangisme daadwerkelijk populistisch? En wat was daar, in de Franse context, nieuw aan?

De eerste vraag kan worden beantwoord door terug te grijpen op het theoretisch kader uit de inleiding, met daarbij vooral de tweedeling tussen het protestpopulisme (*protestataire*) en het identiteitspopulisme (*identitaire*) in het hoofd. Zodoende zijn we ook beter toegerust om met name de commentaren in *Le Petit Journal* in de jaren 1887-1889 te plaatsen en analyseren. Maar eerst een waarschuwing. Met betrekking tot het populisme moeten enkele valkuilen worden vermeden. De eerste is om na het identificeren van een ideaaltype te concluderen dat geen enkel reëel (vroeger) bestaand fenomeen dit ideaal past: Isaiah Berlin noemde dit het 'Cinderella complex'.[152] Of het tegenovergestelde: aan de hand van identificatie van slechts een enkel populistisch thema of element concluderen dat we te maken hebben met populisme tout court.

Als we als uitgangspunt het verkiezingsmanifest uit 1888 nemen, dan kunnen we vaststellen dat diverse populistische ingrediënten daarin een rol speelden. Om te beginnen sneed het door sociale klassen heen. Boulanger werd zoals gezegd niet alleen opgevoerd als beschermer van de arbeiders, maar ook van de handel en industrie. Dat riekte naar nationaal-protectionisme. Het feit dat hij – en niemand anders – die beschermersrol op zich zou nemen duidde op een ander element: een sterke, charismatische leider. Het boulangisme was voorts sterk nationalistisch (revanche) en anti-parlementair (Boulanger hekelde de vermeende preoccupatie met het eigenbelang van afgevaardigden en de corruptie), terwijl zijn eigen

[150] Vgl. Bösch, *Öffentliche Geheimnisse*, 4 en 6.
[151] Over het boulangisme als populisme zie Patrick H. Hutton, 'Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890', *Journal of Contemporary History*, 11 (1976), 85-106. Hutton onderscheidt een populistische fase (tot januari 1889) en, daarna, een politieke fase, 'when the momentum generated by the movement was institutionalized, and in which Boulanger played a role of diminishing importance'; Guy Hermet, 'Foundational Populism' in: Sergiu Gherghina, Sergiu Mişcoiu en Sorina Soare (eds.), *Contemporary Populism. A Controversial Concept and its Diverse Forms* (Newcastle upon Tyne 2013) 84-103 (vooral 95-103); Robert Eatwell, 'Populism and Fascism' in: Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo en Pierre Ostiguy (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017) 363-383, passim.
[152] Geciteerd in Taggart, *Populism*, 2.

eerlijkheid werd benadrukt. Hij pleitte voor een grotere rol voor het volk middels referenda, terwijl zijn retoriek in grote mate om schuld (van de elite) en lof (het volk) draaide. Die conceptie van 'het volk' was bij Boulanger – anders dan bij veel van zijn volgelingen – niet antisemitisch.

Was dit nieuw? Deels zeker niet. Reeds de bonapartisten – te denken valt in het bijzonder aan de boeken en toespraken van Lodewijk Napoleon, de latere Napoleon III in de jaren 1830 en met name in 1848 – hadden een sterke antiplarlementaire instelling en prezen het volk, wantrouwig als ze waren jegens indirecte machtsuitoefening door bijvoorbeeld politieke partijen.[153] Het bonapartisme was echter veel minder liberaal dan het boulangisme en streefde naar inperking van de persvrijheid en de vrijheid van vereniging. Het was autocratischer. Voor het revanchisme dat Boulanger vertegenwoordigde gold dan weer dat dat al lange tijd door de *radicaux* werd gesteund.

Echt nieuw of origineel aan het boulangisme waren voornamelijk drie zaken. Om te beginnen de vereniging van alle elementen in één beweging die Boulanger wist te bewerkstelligen: de brede coalitie van *mécontents* of ontevredenen. Daar waren er in 1888 veel van. Sommigen waren het al een tijdje en wachtten slechts de gelegenheid af. Voor anderen kwam de ontgoocheling later en viel zij niet los te zien van de vele regeringscrises en het Wilsonschandaal. Het moment was dus gunstig voor een charismatische man om op het toneel te verschijnen en niet alleen zijn sluitende verklaring te geven voor alles wat misliep, maar ook een oplossing aan te reiken. Het moment had echter nog veel gunstiger kunnen zijn. Voor historici *not done*, maar als we voor een keer toegeven aan *what if history:* wat zou er zijn gebeurd als Boulanger tijdens het Panamaschandaal (1892) nog had geleefd? Wellicht was het dan daadwerkelijk tot een populistisch regime gekomen.

Ook de gevoerde politieke campagne moet hier worden genoemd. Die richtte zich zoals beschreven met onder meer portretten, foto's en liedjes op de massa; dat was in Frankrijk nog niet eerder vertoond. Tenslotte was ook de specifieke vorm van constitutionele herziening die het boulangisme voorstond – binnen een republikeinse context maar gericht op een grondige opschudding van het parlementaire bestel – nieuw. Een herziening die door zijn vijanden werd gezien als een verkapte poging tot een staatsgreep. Die er echter, als we ruim een halve eeuw vooruitkijken, uiteindelijk met de Gaulle en de presidentiële Vijfde Republiek toch zou komen.

[153] Rosanvallon, *Le siècle* (Parijs 2020) 88 e.v. Rosanvallon behandelt het bonapartisme van Lodewijk Napoleon als een 'moment populiste' of populistische periode in de Franse geschiedenis. Dit in het besef dat de ideologie of stroming zeker niet naadloos op het populistisch ideaaltype aansluit.

Maar het boulangisme kan niet worden gereduceerd tot alleen die wens tot grondwettelijke herziening. Om terug te keren bij Lehning: de beweging berustte uiteindelijk ook op een alternatieve, populistische uitleg van het begrip soevereiniteit en keerde zich tegen de praktische representatie daarvan in het parlement van de Derde Republiek.

2. De Franse pers in het fin-de-siècle

Nu zowel de algemene politieke context als de opkomst en de uitgangspunten van het boulangisme zijn geschetst, is het zaak om ons te richten op de pers. In de eerste plaats omdat in dit onderzoek twee kranten centraal staan, maar ook omdat een notie van het functioneren van de pers onontbeerlijk is voor begrip van het maatschappelijk krachtenveld waaruit de politieke crises die hier als vergrootglas worden gebruikt – het boulangisme en het Panamaschandaal – voortkwamen. In dit hoofdstuk wordt daarom de Franse journalistiek aan het einde van de negentiende eeuw beschreven, en worden de gekozen kranten uitgebreider geduid.

2.1. Een nieuwe persvrijheid

'De Fransen', schreef de journalist en professionele antisemiet Édouard Drumont in 1891 'denken niet meer na, ze hebben geen tijd meer om na te denken, ze weten niet meer hoe; ze denken door middel van hun krant, ze hebben een papieren brein.'[1] Een overdrijving, die toch iets over de tijd zegt. In het bijzonder over het belang van geschreven media.[2] Gepropageerd door ondernemers en gesteund door bankiers ontwikkelde zich na de Frans-Duitse oorlog in Frankrijk een ware persindustrie.[3] Die maakte met dank aan investeringen zeker tot aan de Eerste Wereldoorlog een ongekende groei door. Waar in 1870 alleen al de stad Parijs 900 krant en tijdschrifttitels telde, zou dit getal in 1885 oplopen tot 1540. Twee jaar later zou dit 1655 zijn.[4] In 1891 telde Parijs 1998 titels.[5] Met de provincie meegerekend lagen de getallen nog veel hoger. Alleen tijdens de oorlog was er sprake van een drastische daling.[6] Afgezien daarvan steeg ook het totaal aantal verkochte exemplaren en het aantal mensen dat zich professioneel journalist noemde, oftewel mannen die hun brood uitsluitend in de journalistiek

[1] Édouard Drumont, *Le Testament d'un antisémite* (Parijs 1891) 58.
[2] Vergeleken met diverse andere volken – onder wie de Britten – lazen de Fransen gemiddeld veel minder. Kranten waren bovendien vooral een mannelijke en stedelijke aangelegenheid. Theodore Zeldin, *France 1848-1945. Volume II. Intellect, Taste and Anxiety* (Oxford 1977) 540-541.
[3] Voor sleutelpublicaties over de Franse pers in deze periode, zie behalve Zeldin ook Albert in *Histoire générale,* 239-405; Christian Delporte, *Les journalistes en France 1880-1950. Naissance et construction d'une profession* (Parijs 1999); Marc Martin, *Médias et journalistes de la République* (Parijs 1997); Christophe Charle, *Le siècle de la presse 1830-1939* (Parijs 2004); Michael B. Palmer, *Naissance du journalisme comme industrie. Des petits journaux aux grandes* agences (Parijs 2014).
[4] Jean Miot, *La passion de la presse* (Monaco 2008) 157.
[5] Delporte, *Les journalistes*, 43.
[6] Miot, *La passion de la presse*, 157.

verdienden: van duizend in Parijs in 1885, liep hun aantal in de jaren 1895-1900 op naar 2800.[7]

Deze ontwikkeling ontging politici niet. 'We zijn in een nieuwe wereld', waarschuwde de (eerst *radicale* en later gematigde) republikeinse senator en toekomstig lid van de Académie française (gekozen boven Émile Zola) Paul Challemel-Lacour tijdens de behandeling van een wet in 1890. De betreffende wet zou de strafrechtelijke aansprakelijkheid van journalisten (die haast een decennium non-existent was geweest) in de praktijk effectiever vorm geven. 'We bevinden ons in een toestand die totaal onvergelijkbaar is met welke eerdere toestand dan ook.'[8] Niets in Frankrijks verleden of in dat van andere landen, voegde hij toe, wees op de veranderingen die zouden komen. Volgens de senator was er sprake van een ware revolutie, met als eerste kenmerk dat iedereen een paar formulieren kon invullen en een krant kon beginnen, zonder welke persoonlijke vereisten dan ook als het aankwam op geld of juridische verantwoordelijkheid. Dat moest ophouden.[9] Wat Challemel-Lacour de meeste zorgen baarde was dat elke krant naar hartelust kon spotten en belasteren, zonder veel meer te riskeren dan een strafproces.[10] De rechtsgang was traag: alleen de smaad zelf zou de tand des tijds doorstaan.[11] Volgens de senator waren de optimistische ideeën over de effecten van persvrijheid ingehaald door de realiteit. Het was zaak om die fout te corrigeren.[12]

De opmerkingen wijzen niet alleen op een bewustzijn van de veranderingen in het medialandschap. Ze illustreren ook het fundamentele debat dat draaide om de moeilijkheid vrijheid te verzoenen met controle. Wat de pers aanging had dit debat in 1881 een belangrijke wending genomen. Nadat de vrijheid van vergadering al was uitgeroepen, vaardigde het parlement in dat jaar een perswet uit. Simpel gezegd werd de Franse pers vrij verklaard. Oftewel, gereguleerd op basis van het principe van vrijheid.[13] Dit was een belangrijk verschil met de manier waarop de pers door eerdere regimes was behandeld. Zo gold er in het Tweede Keizerrijk lange tijd een toestemmingsvereiste voor de oprichting van nieuwe kranten,

[7] Charle, *Le siècle de la presse*, 144.
[8] 'Nous sommes dans un monde nouveau.' En: 'Nous sommes en présence d'un état de choses auquel ne saurait être comparé aucun autre état antérieur.' Geciteerd uit Avenel, *Histoire de la Presse* Française, 782. Concreet betrof de wet de strafbaarstelling van belediging, smaad en laster gericht tegen de president van de republiek, ministers, parlementsleden, hoge ambtenaren etc. Deze delicten zouden niet langer vallen onder de bevoegdheid van *cours d'assises*, waar ze onderworpen waren aan een jury, maar onder *tribunaux correctionnels*, zonder jury (wat volgens voorstanders behalve een snellere berechting ook uitvoeriger gemotiveerde vonnissen zou waarborgen). NB. Het wetsvoorstel sneuvelde uiteindelijk in de Kamer van Afgevaardigden (zie 777-778 en 784 van genoemd werk).
[9] Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 782.
[10] Ibidem, 783.
[11] Idem.
[12] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale de la presse française*, Tome III, 241.
[13] Agulhon, *La République*, 37; Delporte, *Les journalistes en France,* 20.

evenals voor wijzigingen op redactie- of bestuursniveau van een reeds bestaande krant. Middels het *système de l'avertissement* kon de overheid kranten en bladen in het geval van onwelgevallige berichtgeving na enkele waarschuwingen schorsen en na recidive zelfs helemaal verbieden. Daarnaast golden praktische beperkingen zoals een relatief hoge belasting op papier (*droit de timbre*).[14] Ook na de hervormingswet van 11 mei 1868, die het toestemmingsvereiste en het waarschuwingssysteem afschafte en het *droit de timbre* voor Parijs verlaagde – wet die werd gesteund door Napoléon III en die samen met andere hervormingen was bedoeld om de onvrede weg te nemen over zijn bewind – bleven tal van beperkingen zoals het verbod op al te scherpe kritiek op de regering bestaan.[15] Republikeinen meenden dat het bevrijden van de pers betekende haar in staat te stellen om als heilzame kracht te functioneren voor de verspreiding en versterking van de democratie.[16] Een vrije pers zou niet alleen de economische barrières voor haar ontwikkeling slechten, maar ook pluralisme en onafhankelijkheid stimuleren, en ervoor zorgen dat elke opinie in het land zou worden gehoord.[17]

De meeste republikeinen dachten dat pluralisme de pers ervan zou weerhouden te veel institutionele macht te verwerven of uit te groeien tot een dreiging. Ze dachten dat een en ander wel te beheersen zou zijn.[18] Eén ding is zeker; met de nieuwe perswet had de *Chambre* de zaken in ieder geval overzichtelijker gemaakt. In plaats van een veelheid van toepasselijke artikelen die over diverse wetten waren verspreid, zou er voortaan één perswet gelden.[19] Kranten en bladen werden vrijgesteld van betaling van de zogeheten *cautionnement* of borg aan de regering, journalisten hoefden hun artikelen niet meer persoonlijk te ondertekenen en de directeur van een krant werd primair verantwoordelijk gesteld voor de journalistieke inhoud. De functie van journalist noch die van directeur kende officiële vereisten. Daarnaast werden diverse strafbare meningsuitingen zoals het aanvallen van de constitutie of aanzetten tot haat uit de delictenlijst geschrapt. Op een paar nadrukkelijk beschreven gevallen na, zoals belastering of belediging van een privépersoon, die door de strafrechter zouden worden

[14] Pierre Milza, *Napoléon III* (Parijs 2006) 279; Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 543. Waarschuwingen werden in uiteenlopende gevallen gegeven. Zo kreeg een legitimistische krant er een omdat die zou hebben gesuggereerd dat nationale soevereiniteit in Frankrijk wel tot anarchie of despotisme moest leiden; een andere krant voor het vergelijken van de val van Napoleon I met die van Charles X in 1830 en Louis Philippe in 1848; een theaterkrant werd gewaarschuwd om niet te kritisch te schrijven over de ballerina's van de Opéra. Zie Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 494.

[15] Over die beperkingen zie Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 562. Over de onvrede (en over de hervormingswet) zie Milza, *Napoléon III*, 599 en 605.

[16] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, Tome III, 241.

[17] Delporte, *Les journalistes en France,* 22.

[18] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941', 242.

[19] Idem.

beoordeeld, was de hoofdregel voor de persdelicten die werden gehandhaafd rechtspraak door jury.[20] In de praktijk bleven laster of belediging van personen vaak onbestraft.[21]

Challemel-Lacours bezorgdheid om straffeloosheid was niet nieuw. Al tijdens het Kamerdebat van 1881 begrepen de afgevaardigden wat er op het spel stond. De kwestie was of belediging van de Republiek wel of niet zou tellen als strafbaar feit. Als de Republiek zich niet zou verdedigen, meenden sommigen, en diegenen niet zou aanpakken die haar beledigden, dan zou zij haar fundamenten ondermijnen en zo haar eigen val voorbereiden.[22] Anderen, onder wie Clemenceau, vonden dat hoewel het inderdaad wenselijk was dat de Republiek niet werd beledigd, het onmogelijk was om op een niet arbitraire manier aan te wijzen wat beledigend was en wat niet; wanneer legitieme kritiek doorsloeg naar excessieve aanval. Die willekeur was voor hen ondenkbaar in een Republiek en wilden ze buiten de deur houden, ongeacht de eventuele straffeloosheid die dat soms tot gevolg zou hebben. De ware rechtbank voor een regering gebaseerd op algemeen (mannen)kiesrecht was volgens hen de publieke opinie.[23]

Dit gezichtspunt won het pleit. De republiek, het parlement, noch de grondwet zou zijn verheven boven de perswet.[24] Zo zette de perswet van 1881 de koers uit. Frankrijk, aldus Delporte, was nu Europa's vrijste land waar het op de pers aankwam.[25] Tussen 1881 en 1914 hadden jury's het dan ook bepaald niet druk: er deden zich nog geen twintig persgerelateerde zaken per jaar voor.[26] Een uitzondering vormde het jaar 1896, met 149 zaken. Verscheidene daarvan waren te wijten aan publicatie door de krant *La France* eind 1895 van de lijst met Panama 'chéquards', oftewel de vermeende ontvangers van Panamageld.[27]

---

[20] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941', 242-243; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II. Intellect, Taste and Anxiety*, 548. Franse journalisten hadden echter geen recht op bronbescherming in juridische procedures. Zie Delporte, *Les journalistes en France,* 40.

[21] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243 en 245. Zeldin merkt op dat de smaadwet uitgebreid was en dat aanvallen op ambtenaren of ministers evt. als het delict van *outrage* konden worden gekwalificeerd. Theoretisch gezien kon een krant bovendien worden vervolgd voor het verspreiden van vals nieuws of voor moraalbederf. Zeldins voorbeelden komen echter nagenoeg allemaal van na 1900. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 548. Voor de redenen voor praktische straffeloosheid, zie 549.

[22] Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 769.

[23] Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 769-770.

[24] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243. Het werd echter verboden om de President van de Republiek te beledigen en om het leger te belasteren of beledigen of om soldaten tot ongehoorzaamheid aan te sporen. Zie 248.

[25] Delporte, *Les journalistes en France, 29.*

[26] Idem, 30.

[27] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 246. Vgl. Mollier, *Le Scandale*, 444.

2.2 De journalistiek in beweging

Naast het juridisch kader veranderde ook de journalistiek zelf. Het Tweede Keizerrijk (1852-1870) zag al de geboorte van 'een echte informatieve pers, overvloedig, betaalbaar, goed geïnformeerd en relatief divers.'[28] Gangmaker van deze trend was *Le Petit Journal*. Deze krant, in 1863 opgericht door Moïse Millaud en in 1873 overgenomen door investeerders geleid door journalist en krantenondernemer Émile de Girardin, en waartoe ook de uitvinder van de rotatiepers, Hippolyte Marinoni, behoorde (vanaf 1882 was hij de enige eigenaar), was van gematigd republikeinse signatuur.[29] Vergeleken met meer traditionele dagbladen als *Le Temps* en *Journal des Débats* of met overwegend ideologische kranten was *Le Petit Journal* in diverse opzichten een pionier. De krant was gericht op de gewone man en wilde zijn lezers informeren en tegelijkertijd vermaken. Hij was relatief goedkoop (vijf cent, tegen tien of vijftien voor andere kranten), kon steunen op een sterk distributienetwerk – aan het einde van de negentiende eeuw vond bijna drie kwart van de verkoop plaats buiten Parijs – en werd in tegenstelling tot veel concurrerende titels los verkocht bij de straatkiosk.[30] Een deel van *Le Petit Journals* lezerspubliek bestond uit arbeiders; de krant was ook populair in de kleinere steden (ook in die op het platteland).[31]

Lezers werden niet beschouwd als mensen die vanuit ideologisch oogpunt dienden te worden overtuigd, maar als klanten die tevreden moesten worden gesteld en van wie de loyaliteit aan de krant moest worden aangemoedigd.[32] De formule bleek een succes, en in de jaren 1880 en 1890 volgden andere kranten dan ook gretig de weg waarop *Le Petit Journal* ze was voorgegaan. Enkele getallen kunnen deze ontwikkeling illustreren.[33] Tussen 1880 en 1914 steeg het totale aantal gedrukte dagbladen in Parijs van twee miljoen tot 5,5 miljoen. In de jaren 1880 daalde het aantal Parijse dagbladen echter enigszins: in 1882 waren er 90 titels, tegen 79 in 1892. De provinciale pers maakte een soortgelijke ontwikkeling door. De stijging van het totale aantal gedrukte kranten kwam vooral op het conto van een selecte groep dagbladen: behalve *Le Petit Journal* ook *Le Petit Parisien* (opgericht in 1876), *Le Journal*

---

[28] 'Une véritable presse d'information, abondante, bon marché, bien informée et relativement diversifiée.' Bernard Voyenne, *L'information en France* (Parijs 1972) 34. Voyenne plaatst deze ontikkeling tussen 1836 en 1881.

[29] Specifiek over *Le Petit Journal* zie Martin, *Médias et journalistes*, 33-47; Palmer, *Naissance du journalisme*, 23-40. Zie ook: Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 220-221; Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 854-860.

[30] De toen nog overheersende manier van verkoop ging per abonnement. Wat de prijs betreft: die geldt met betrekking tot wat Avenel *journaux politiques* noemt. Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 859.

[31] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 221.

[32] Delporte, *Les journalistes en France,* 44-45 en 47; Palmer, *Naissance du journalisme*, 13.

[33] Delporte, *Les journalistes en France,* 44.

(1892) en *Le Matin* (1884). Samen werden ze beschouwd als de vier journalistieke reuzen in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog. Hun succes belichaamde de opkomst en bloei van de massapers.[34]

Kranten waren nuttige instrumenten om politieke druk uit te oefenen om specifieke zakelijke belangen te dienen, en de pers trok dan ook veel speculatie aan.[35] Dit ging gepaard met een hevige competitie voor lezers. Kranten transformeerden zich soms tot nieuwsfirma's, die als commerciële bedrijven waren opgericht en aandeelhoudersvergaderingen hielden.[36] Toch waren kranten ondanks de lucratieve financiële speculatie in de perssector in het fin de siècle, waar ze op de lange termijn ook van profiteerden, over het algemeen ondergefinancierd bij de oprichting en hadden dikwijls te kampen met een tekort aan middelen. Het merendeel van de kranten kon het zich dan ook niet veroorloven om een netwerk van buitenlandse correspondenten te onderhouden of om met eigen auteurs verslag te doen van internationale gebeurtenissen.[37]

Parallel aan de concurrentie trad er een bepaalde homogenisering op.[38] Veel kranten hadden parlementaire verslaggevers en ze waren dikwijls afhankelijk van dezelfde informatie afkomstig van persagentschappen – voornamelijk Havas – of publieke instituties zoals politieprefecturen.[39] Daarnaast gingen diverse kranten genres brengen (of uitbreiden) als het human interest verhaal en de 'fait divers', die populariteit genoten onder lezers.[40] De artikelen waren over het algemeen goed geschreven, en dagbladen schonken veel aandacht aan rubrieken over literatuur, theater en kunst.[41] Ook werden nieuwe genres ontwikkeld. Zo was er onder meer een groei van onderzoeksjournalistiek, de 'grand reportage' en het interview.[42]

---

[34] Palmer, *Naissance du journalisme*, 16. Palmer merkt op (14) dat *Le Journal* niet als voorbeeld gold van de populaire massapers. Het wilde een literaire krant zijn. Over de rol van geld in de Franse journalistiek in de jaren 1880-1914, zie Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, hoofdstuk III deel II (258-274).

[35] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 258.

[36] Delporte, *Les journalistes en France,* 50. Vgl. Zeldin, die schrijft dat kapitalisten een 'ijzeren greep' ('inexorable grip') hadden op de pers. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 533.

[37] Thomas Ferenczi, *L'invention du journalisme en France* (Parijs 1993) 178; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 513 en, over winstgevendheid, 528; Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. el., *Histoire générale*, 289. Albert merkt op dat 'les quatre grands' (*Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Journal* en *Le Matin*) al dan niet na reorganisatie werden gesteund door solide financiële structuren, en beschikten over veel medewerkers en indrukwekkende technische middelen.

[38] Dit veranderde het feit niet dat journalisten een divers gezelschap vormden. Zie Charle, *Le siècle de la presse*, 152-153.

[39] Delporte, *Les journalistes en France*, 67 en 69; Palmer, *Naissance du journalisme*, 15 en 20.

[40] Delporte, *Les journalistes en France*, 64-65. De massapers besteedde een niet onaanzienlijk deel van de beschikbare ruimte aan 'fait divers' en schrok niet terug voor een flinke dosis sensationalisme.

[41] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 278.

[42] Zie Delporte, *Les journalistes en France*, 60 en 71; Over het toenemende belang van informatie en verslaggeving, zie ook Palmer, *Naissance du journalisme*, 14. Specifiek over de reportage; Mélodie Simard-

Maar ook op een andere manier veranderde het gezicht van de pers. Voor de grote bloei van de journalistiek was een belangrijk deel van de journalisten afkomstig uit de aristocratie en de gegoede burgerij, maar dit veranderde en er kwam een sterkere aanwezigheid uit intellectuele milieus en families van koop- en ambachtslieden.[43] Ook traden er stilistische veranderingen op. De journalistiek werd minder academisch en levendiger, en dus toegankelijk voor een breder lezerspubliek.[44] Er was ook continuïteit: net als in het Tweede Keizerrijk was er geen professioneel examen vereist zoals in de medische of juridische beroepen.[45] Bovendien was het salaris van journalisten doorgaans niet hoog, en stonden ze ook niet in aanzien.[46] Maar het beroep professionaliseerde. Journalistieke genootschappen werden opgericht, gebaseerd op rol, politieke affiniteit of werkregio.[47] In 1900 werd een internationaal congres voor persagentschappen gehouden in Parijs, maar ook al voor de Dreyfusaffaire werd de journalistiek in Frankrijk steeds meer als full time activiteit gezien: een die zich bovendien emancipeerde tot een onafhankelijke en vrije kracht in de samenleving en die de informatieve functie boven doctrine of propaganda begon te stellen.[48] Een *presse d'information* ontwikkelde zich.[49]

Zoals pershistoricus Marc Martin opmerkt, vervulde de Franse journalistiek in het fin siècle drie sleutelfuncties: informeren van het publiek over politieke ontwikkelingen, vertolking van de meningen van dat publiek buiten verkiezingstijd, en het gidsen van de publieke opinie.[50] De banden met de politiek waren innig. Hoewel de algemene trend vanaf de jaren 1880 tot aan de Eerste Wereldoorlog depolitisering (of thematische verbreding) was van kranten, betekende dat geenszins een verminderde wederzijdse afhankelijkheid van journalisten en politici: de banden tussen politiek en pers werden gevoed door persoonlijke

---

Houde, 'Les corps du reporter: corps propre, corps ''temoin'', corps public', *Contexte* (2018), 20. Url: https://doi.org/10.4000/contextes.6421.

[43] Delporte, *Les journalistes en France*, 83.

[44] Ferenczi, *L'invention du journalisme*, 163.

[45] Een situatie die door Guy de Maupassant werd bekritiseerd in zijn roman *Bel Ami*, die als feuilleton verscheen in *Gil Blas*. In de roman wordt een bloedambitieuze man opgevoerd die weinig heeft gepresteerd en evenmin over journalistiek talent, affiniteit met het beroep of geweten beschikt, maar die er toch in slaagt een baantje te bemachtigen bij een krant en zich vervolgens langzaam maar zeker weet op te werken.

[46] Diverse werken uit de periode getuigen van de lage achting. Theodore Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 504-505.

[47] Charle, *Le siècle de la presse*, 149; Delporte, *Les journalistes en France*, 88.

[48] Ferenczi, *L'invention du journalisme*, 172 and 178-179; Delporte, *Les journalistes en France*, 51 en 62. Delporte beschrijft deze laat negentiende eeuwse ontwikkeling ook als een overgang van een ideologische naar een meer feitelijke journalistiek. Althans, zo was de algemene trend. Er waren uitzonderingen. Zo overleefden sommige politieke of doctrinaire kranten (*La Croix*, *L'Humanité*) het fin de siècle dankzij forse financiële steun of sterke overtuigingen van de lezers zonder problemen.

[49] Palmer, *Naissance du journalisme*, 14.

[50] Martin, *Médias et journalistes*, 149.

relaties en de uitwisseling van diensten.[51] Naast de beroepsverenigingen vormden het parlement en ook plekken als politieprefecturen, salons, theaters en vrijmetselaarsloges ontmoetingsplekken voor het politieke en journalistieke personeel, die uitermate geschikt waren om de onderlinge relaties te cultiveren.[52]

De emancipatie van de pers deed bovendien weinig af aan de groeiende consensus onder belangrijke populaire dagbladen over de ideologische wenselijkheid van het democratische, republikeinse bewind. De vrije, republiekgezinde pers droeg bij aan zijn functioneren, en werd in ruil daarvoor gesteund door de staat.[53] Zo werd in de jaren 1880 en ook in 1905 met steun van de overheid een grote loterij georganiseerd om drie journalistieke, pro-republikeinse organisaties te helpen aan hun financiële verplichtingen te voldoen. Met de opbrengst werd een pensioenfonds opgericht. Ook sponsorde de regering in 1889 een perspaviljoen voor diverse persgenootschappen, als onderdeel van de Wereldtentoonstelling van 1889.[54] Daarnaast steunden politici kranten dikwijls financieel, en werden persorganisaties regelmatig (deels) door hen geleid. En hoe kon een journalist zijn werk doen zonder toegang tot datgene waarvan hij verslag moest doen? Ook vanuit die optiek waren goede politieke contacten voor journalisten essentieel.[55] Ten opzichte van de politiek verkeerde de journalistiek daarom in een enigszins precaire positie.[56] Tegelijkertijd en ondanks de behoefte aan informatie en goede relaties met politici betekende de democratisering van de politiek en de media dat kranten machtiger werden. Evenals de republikeinse politici die hun positie dikwijls dankten aan journalistieke steun werden media zich bewust van hun rol als *powerbrokers*.[57] Hetzelfde gold voor financiers en bankiers. Dit welbegrepen eigenbelang vormde vruchtbare grond voor schandalen, zoals Panama.[58] Overigens was staatssteun voor ideologisch verwante media geen nieuw fenomeen.[59] In dit verband kan ook worden gewezen op de geheime fondsen – vaak door de zakenwereld ter

[51] Ibidem, 141 en 149. Deze relaties bestonden voornamelijk met betrekking tot de parlementaire pers. Zie Delporte, *Les journalistes en France*, 149.
[52] Delporte, *Les journalistes en France*, 149-153; Martin, *Médias et journalistes*, 140-144.
[53] Delporte, *Les journalistes en France*, 52 en 60.
[54] Ibidem, 89 en 95; Martin, *Médias et journalistes*, 147-148. Martin merkt op dat maar liefst 76,2% van de opbrengst van de loterij in 1885-1887 ging naar de bank ging die haar faciliteerde: Crédit foncier.
[55] Delporte, *Les journalistes en France*, 154.
[56] Martin, *Médias et journalistes*, 149.
[57] Charle, *Le siècle de la presse*, 155; Martin, *Médias et journalistes*, 141.
[58] Vgl. Delporte over de overlap tussen de werelden van politiek, zaken en journalistiek. Die, volgens hem, was 'reëel' ('bien réelle'). Delporte, *Les journalistes en France*, 156. In dezelfde zin over de '*symbiose*' van (de landelijke) pers, banken en politiek. Mollier, *Le Scandale*, 478.
[59] Martin, *Médias et journalistes*, 30.

beschikking gesteld – die het ministerie van Binnenlandse Zaken gebruikte om medewerking te verkijgen of juist stilte te regelen, of op informeler manier kranten te beïnvloeden.[60]

De banden tussen pers en politiek waren hecht. Journalisten waren al sinds lange tijd ook politieke actoren. Tijdens en na de Franse Revolutie werd de pers in toenemende mate beschouwd als een politiek instrument. Op historische sleutelmomenten als 1830 en 1848 speelden journalisten een cruciale rol. De pers beïnvloedde politieke machten en hielp de publieke opinie te vormen. Krantenartikelen hadden soms een uitgesproken militant ideologisch karakter.[61] Zeker in de tijd voordat de journalistiek voor vol werd aangezien combineerden talrijke politici hun politieke carrière op enig moment met journalistiek.[62] Hoewel het percentage politici dat vanuit de journalistiek kwam onder de 10% dook waren de leden van deze categorie vaak prominent: de meesten van deze invloedrijke parlementariërs waren op een bepaald moment actief als politieke chef van een dagblad, zowel voor als tijdens hun politieke carrière.[63] Clemenceau, Jaurès, Millerand, Joseph Reinach, Barrès, Drumont, Dupuy, Guyot, Hébrard, Ranc, Viviani, Waldeck-Rousseau, Méline: net als Adolphe Thiers een generatie eerder deelden zij journalistiek engagement, al dan niet middels een 'eigen krant', met een voorliefde voor politiek.[64]

Uiteraard waren er verschillen. Sommige mannen in deze categorie waren journalisten die min of meer toevallig terechtkwamen in de politiek, terwijl anderen primair politici waren die de journalistiek gebruikten om politieke invloed te verwerven of behouden.[65] Maar allemaal getuigden ze van de veelvuldige connecties tussen politici (het parlement) en de pers, en droegen ze bij aan het imago van de pers als een wachtkamer voor politieke macht.[66] Hoewel de algemene trend voor kranten in het fin de siècle inging tegen een puur politiek-ideologische signatuur, waren er tijdens het Panamaschandaal bovendien nog diverse titels die

[60] Over deze geheime fondsen, zie Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale de la presse française*, Tome III, 249-251 en 267. Volgens Zeldin werden diverse republikeinse regeringen vermoedelijk financieel gesteund door Crédit Foncier: ministers gebruikten het geld om de pers aan te moedigen om de Republiek te steunen. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 522. Zoals Albert echter opmerkt moet de invloed van de overheid op de pers ook weer niet worden overschat: regeringen konden bijv. weinig beginnen tegen haatcampagnes in vijandige media.

[61] Delporte, *Les journalistes en France*, 53 and 55; Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 494.

[62] Vgl. Charle, *Le siècle de la presse*, 144. See also Delporte, *Les journalistes en France*, 152-154.

[63] Marc Martin, *Médias et journalistes*, 144. Over deze journalisten-politici zie ook 144-146; Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.

[64] Soms, zoals bij Clemenceau het geval was (opgeleid als dokter) waren ze ook opgeleid of hadden er een carrière op zitten in andere velden. Een van de vele voorbeelden van deze journalist-politici is Émile Garet, die van 1882-1885 de regio Basses-Pyrénées vertegenwoordigde en ook de krant *L'Indépendent* leidde in de stad Pau. Of Charles Prévet, Seine-et-Marne afgevaardigde en later senator, en gedurende enige tijd ook directeur van *Le Petit Journal*.

[65] Voor een verdere typologie, see Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, 152.

[66] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.

hun bestaan aan een politicus of een politieke factie dankten.[67] Sommige ministers hadden hun eigen journalistieke steunpilaar, soms zelfs meer dan een. Voor Freycinet was dit *Le Télégraphe*, voor Jules Grévy *La Paix*, voor Jules Ferry *L'Estafette*.[68] Maar ook het door Clemenceau (samen met Camille Pelletan) opgerichte en als hoofdredacteur bestierde *La Justice* (1880) geldt als een voorbeeld van deze categorie, evenals het Gambettagezinde *La République française*, dat op aanwijzing van (hoofdredacteur en vanaf 1889 tevens afgevaardigde) Joseph Reinach vanaf 1886 Jules Ferry steunde.[69] Hun 'ideologische zaak' prevaleerde boven journalistieke objectiviteit of hun informatiefunctie en ze dienden dan ook als officieuze partijorganen. Voor deze kranten was het aantal verkochte exemplaren tot op zekere hoogte irrelevant. Wat niet betekende dat de kranten die niet een specifieke politicus steunden neutraal waren: *La Croix* (1880) was katholiekgezind; *Le Petit Parisien* zat in het politieke midden, terwijl *Le Gaulois, Le Soleil La Gazette de France* monarchistisch waren, *La Nation* bonapartistisch, etc.[70] Nagenoeg alle kranten die over politiek schreven – ook als ze zoals *Le Petit Journal* niet doorgingen voor politieke kranten pur sang – hadden een specifieke of algemene oriëntatie, die een voorkeur impliceerde voor een bepaalde politieke lijn. Eén ding stond ondanks alle verschillen vast: in de politieke arena wogen krantenartikelen soms net zo zwaar als een Kamerdiscours.[71]

2.3 De vrijheid en het gif

De verregaande persvrijheid in Frankrijk had ook haar schaduwzijden.[72] De pers speelde een belangrijke rol bij het aan het licht brengen van schandalen, maar was ook geneigd om verdeeldheid te benadrukken. Zij informeerde een breed publiek, deels nieuw, maar tegelijkertijd kregen commerciële doeleinden, zoals het vergroten van het aantal lezers, bij de groeiende, niet politiek gebonden pers dikwijls voorrang boven overwegingen van burgerlijke of maatschappelijke verantwoordelijkheid. De pers bracht de politiek onder de aandacht van de massa's, maar veroorzaakte en verergerde ook politieke crises. Censuur was niet langer aan

[67] Charle, *Le siècle de la presse*, 161; Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Claude Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253.
[68] Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 524.
[69] Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, 143 en 145. Andere voorbeelden: de royalistische *Gazette de France*, *Le Petit Caporal*. Zie Charle, *Le siècle de la presse*, 161-162.
[70] Ferenczi, *L'invention du journalisme en France*, 148 en 151. Voor een typologie van Franse kranten in het belle époque – die grotendeels ook geldt voor de vroege jaren 1890 – zie Charle, *Le siècle de la presse*, 157-161.
[71] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Claude Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 253-254. Voor *La Nation* zie Avenel, *Histoire de la presse française*, 717.
[72] Deze paragraaf is gebaseerd Zeldin, *France 1848-1945. Volume* II, 571-573.

de orde, economische en politieke druk wel. De afwezigheid van censuur leidde echter ook tot uitwassen. In het bijzonder werd de Franse fin-de-siècle pers geplaagd door een drietal fenomenen: geneigdheid tot polarisatie, antisemitisme en corruptie.

Zeggen dat het publieke debat in de jaren 1880 en 1890 hevig was is een understatement. Politieke geschriften, manifesten, pamfletten en polemieken: ze konden buitengewoon heftig zijn. Volgens Émile Zola was er in 1894 zelfs sprake van een 'nerveuze overprikkeling' ('surexcitation nerveuse').[73] Volgens sommigen was zij behoorlijk fundamenteel.[74] Ook vergeleken met andere landen gold de Franse pers als extreem.[75] Vanuit het perspectief van de regering was de verregaande persvrijheid daarom soms meer vloek dan zegen. Zij kon sinds 1881 weinig aan de vijandige anti-republikeinse retoriek doen. Zoals Balzac vijftig jaar eerder al een van zijn personages liet zeggen: 'de pers heeft nooit iets te vrezen, terwijl de machthebbers altijd alles te verliezen hebben.'[76] Vijandige retoriek kwam bijvoorbeeld naar voren in het manifest dat Napoléon Joseph Charles Paul Bonaparte op 26 januari 1883 in Parijs liet verspreiden. De auteur was een volle neef van Napoléon III, die ondanks zijn positie als meest senior lid van het huis Bonaparte slecht viel bij een deel van de bonapartistische achterban.[77] In zijn manifest legde hij uit waarom het tijd was voor politieke verandering. Bonaparte beschreef de uitvoerende macht als 'verzwakt, incompetent en machteloos.' Het parlement was 'zonder wil en richting' en 'oneindig verdeeld.' De Fransen waren getuige van 'onophoudelijke politieke crises die het staatshoofd, ministers en het Parlement compromitteren.' Bonaparte hekelde ook de grondwet, vermeende oorzaak van alle genoemde problemen, en herinnerde zijn lezers aan een adagium van zijn oom Napoleon I, namelijk dat 'alles wat zonder het volk wordt gedaan illegitiem is.'[78] Gelukkig voor de

[73] Geciteerd uit Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 244. Zoals Albert toont was Zola zeker niet de enige die de heersende overreacties opmerkte.

[74] Ruwweg twintig jaar voor Zola's opmerkingen had professor in de geneeskunde Ignace Druhen al een boek geschreven met de veelzeggende titel *De l'influence du journalisme sur la santé du corps et de l'esprit* (Over de invloed van journalistiek op de lichamelijke en geestelijke gezondheid) waarin hij schreef dat journalisten in een permanente en besmettelijke staat van uitgelatenheid en malaise leefden. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 505.

[75] Ibidem, 501-502 en 504. Zeldin schrijft dat diverse kranten een schermruimte hadden naast het vertrek waar de journalisten hun kopij schreven: zo konden ze trainen voor de duels die als gevolg van hun artikelen moesten worden uitgevochten.

[76] 'Le Journal ne risque jamais rien, là où le pouvoir a toujours tout à perdre.' Geciteerd uit: Honoré de Balzac, *Illusions Perdues* (Parijs 1837; 1961) 449.

[77] Deze Napoléon-Jérôme, zoals hij ook wel werd genoemd, gold als een linkse bonapartist (hij verlangde naar een autoritaire, anticlericale democratie). Milza, *Napoléon III,* 341-342. NB. Vanaf 1876 was hij afgevaardigde in de Kamer namens Corsica. Zoals eerder opgemerkt verkoos een deel van de bonapartisten zijn zoon, Victor, boven hem. Zie Mayeur, *La via politique*, 86.

[78] 'Le pouvoir exécutif est affaibli, incapable et impuissant.'/ 'Les Chambres sont sans direction et sans volonté.'/ 'Le Parlement est fractionné à l'infini.'/ 'Vous assistez à des crises continuelles qui atteignent le chef de l'État, les Ministres et les Chambres.'/ 'Le mal réside dans la Constitution.'/ 'Tout ce qui est fait sans le peuple est illégitime.' Geciteerd uit: Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 773. Hoewel Bonaparte als gevolg

republikeinse regering had deze Bonaparte een beperkte achterban. Eén ding was echter duidelijk: de Republiek, toen slechts zo'n tien jaar jong en pas sinds 1875 juridisch verankerd (pas in 1884 werd de republikeinse staatsvorm grondwettelijk vastgelegd), inspireerde tot vijandige retoriek. Maar de bonapartisten waren niet de enigen die het parlementarisme bekritiseerden. Behalve van toenemende consensus tussen de Staat en een aantal belangrijke kranten over de ideologische wenselijkheid van de Republiek was er in de jaren 1880 en 1890 ook sprake van felle anti-republikeinse propaganda in rechtse, boulangistische en anarchistische pamfletten, boeken en kranten.[79] Wat de anarchisten aanging werd er pas actie ondernomen nadat een van hen in december 1893 een bom in het Palais Bourbon had gegooid: als reactie hierop beperkte het Parlement in 1893 en 1894 de persvrijheid, door onder meer het aantal strafbare feiten uit te breiden.[80]

De wetswijziging bracht enig soelaas, maar deed weinig om de verspreiding tegen te gaan van een ander fenomeen dat de Franse pers in deze periode kenmerkte: antisemitisme. De pers had dat niet uitgevonden. Integendeel. Het was wijdverbreid in de Franse samenleving en kende verschillende oorzaken of bronnen. Zo was er de oude, christelijke – onder katholieken het sterkst aanwezige maar onder protestanten geenszins afwezige – vijandigheid ten opzichte van Joden, die als hoofdschuldigen werden gezien aan de kruisdood van Jezus. Vijandigheid die in de Middeleeuwen slechts toenam, omdat Joden behalve voor Christus' kruisdood ook voor pestuitbraken verantwoordelijk werden gehouden. Daarnaast bestond er in het fin de siècle antisemitisme onder socialisten, die Joodse kapitalisten hekelden, en was er ook nog een meer economisch en politiek antisemitisme, gericht tegen de (vooral tijdens het Tweede Keizerrijk) toegenomen prominentie van Joden in het Franse economische, politieke en culturele leven.[81] De Dreyfusaffaire diende nog eens als katalysator voor deze gevoelens, en een aantal kranten in het bijzonder vormde er in het fin de siècle de

---

van zijn manifest werd gearresteerd stemde de Kamer ervoor om zijn zaak te seponeren. Maar ook als ze dat niet hadden gedaan, merkt Avenel op (774), dan was strafrechtelijke vervolging onder de perswet van 1881 weinig kansrijk.

[79] Dit gold met name voor de kleinere kranten als *La Cocarde*, *La Libre Parole*, *L'Intransigeant*, *La Lanterne*. Zoals Palmer opmerkt vochten de grote dagbladen niet vaak polemieken uit, omdat het economische risico daarvan uiteindelijk te groot was. Palmer, *Naissance du journalisme*, 18. Het effect van de polemische sfeer moet echter niet worden onderschat. Volgens Albert verzwakte de heftige toon van de polemieken de reputatie van regeringen en van het politieke personeel, en was hij op lange termijn debet aan de keldering van het publieke vertrouwen in de instituties. Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 243.

[80] De wetten die in reactie op het anarchistische geweld werden aangenomen kwamen bekend te staan als de *lois scélérates*. Ook werden provocaties of pogingen daartoe verboden die als doel hadden om mensen hun geld weg te laten halen bij publieke spaarbanken (caisses publiques) of verwante financiële instellingen. Avenel, *Histoire de la Presse Française,* 784.

[81] Ferro, *Histoire de France,* 654.

spreekbuis van en voer er wel bij. Met name *La Libre Parole*, *L'éclair* en *L'Echo de Paris* verdienen in dit verband vermelding.[82]

Naast de heftigheid van de polemieken en het taaie antisemitisme had de Franse pers aan het einde van de negentiende eeuw nog met een derde tekortkoming te kampen, een die in een democratie misschien nog het zwaarst weegt: corruptie. Van betaalde positieve publiciteit tot chantage: journalisten lieten zich soms met praktijken in die het beroep ontsierden en onteerden. Corruptie, door sommigen geweten aan economische impulsen en financiële belangen, was echter niet de norm. De pers speelde juist een belangrijke rol bij de ontmaskering van corruptie in de politiek en de maatschappij.[83] Toch was zij binnen de Franse journalistiek van het fin de siècle wel endemisch, en kende vele gezichten.[84] Met het Panamaschandaal kwam de corrupte pers kortstondig in de schijnwerpers te staan, maar vormde uiteindelijk een ondergeschikt aspect of narratief van de affaire.[85] Ook in andere belangrijke affaires – die pas veel later dan ze zich voordeden werden ontdekt of onthuld – speelde perscorruptie een rol.[86] Dit werd niet alleen bevestigd door de omkopers, zoals bijvoorbeeld de invloedrijke econoom en journalist Arthur Raffalovitch, ingehuurd door de Russische regering om Franse kranten om te kopen en zo het vertrouwen onder Franse investeerders op peil te houden, maar ook door tijdgenoten als Maurice Barrès, Émile Zola en Paul Brulat.[87] Zoals de hoofdredacteur van *Le Radical* Henry Maret (betrokken bij het Panamaschandaal) het in 1900 bracht: 'De dag dat kranten hun prijs verlaagden tot een stuiver, wat onder de kostprijs was, vielen ze in handen van zakenlieden, speculanten.'[88] Met name de economische en financiële journalistiek was kwetsbaar voor de invloed van geld, maar de corruptie bestond niet alleen daar: toen Edmond de Goncourt in 1888 de laaghartigheid van de Franse journalistiek hekelde had hij het over literaire en theaterkritiek.[89]

---

[82] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 342-347. Vgl. Agulhon, *La République*, I, 121.
[83] Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 573.
[84] Charle, *Le siècle de la presse*, 167; Martin, *Médias et journalistes*, 154; Delporte, *Les journalistes en France*, 143; Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 260-261 en 266-272; Mollier, Le scandale, 318-319. Martin schrijft overigens dat de reputatie van de journalistiek bij het grote publiek significant beter was dan in de Parijse kringen die dichterbij de praktijk stonden.
[85] Vgl. Mollier, *Le scandale*, 10.
[86] Delporte noemt de Ottomaanse en Russische leningaffaires. Delporte, *Les journalistes en France*, 145-147.
[87] Arthur Raffalovitch, *L'abominable vénalité de la presse. D'après les documents des archives Russes 1897-1917* (Parijs 1931); André-Lajeune Vilar, *Coulisse de la presse. Moeurs et chantages du journalisme* (Parijs 1895); Maurice Barrès, *Les Déracinés* (Parijs 1897); Paul Brulat, *La Faiseuse de gloire* (Parijs 1901); Émile Zola, *L'Argent* (Parijs 1891).
[88] 'Le jour où les journaux se sont mis à un sou, prix inférieur à ce qu'ils coûtent, ils sont tous tombés aux mains des hommes d'affaires, des spéculateurs.' Geciteerd uit: Delporte, *Les journalistes en France*, 141.
[89] Martin, *Médias et journalistes*, 154. Over vormen van perscorruptie zie ook Delporte, *Les journalistes en France*, 144. Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 518-524. Zoals Martin opmerkt was er ondanks duidelijke verschillen toch ook een connectie tussen financiële journalistiek en theaterkritiek. Zo hadden diverse financiële

Soms was het echter lastig om een scherp onderscheid te maken tussen reële en vermeende corruptie. Het fenomeen kwam in verschillende gedaantes: naast directe betaling voor gunsten vormden persoonlijke relaties en uitwisselingen van gunsten het grijze gebied van de maatschappelijke moraal.[90] De rol en afhankelijkheid van geld in de journalistiek vormde echter een van de belangrijke onderwerpen van debat binnen de professie.[91]

De Franse journalistiek van de jaren 1880 en 1890 biedt de aanblik van een diverse en bruisende tak, die desondanks werd geplaagd door een aantal fundamentele tekortkomingen. De pers was competitief, innovatief en pluralistisch, en ontwikkelde zich tot een massabedrijf. Maar ondanks de uitbreiding van zowel de journalistieke inhoud als het bereik, en ondanks de invloed op de *politieke* opinie (politici) en de onmiskenbare verdiensten wat betreft het interesseren van mensen voor de politiek, was er door de toenemende concurrentie en de heftige polemieken ook sprake van prestigeverlies in de ogen van lezers. En van een verzwakte overredingskracht ten opzichte van de *publieke* opinie. Dit ging gepaard met een wijdverbeide afkeer van politici.[92] De (massa)pers was intussen net zo sensatie- als nieuwsgericht, en bracht dat nieuws vaak op een gesimplificeerde manier.[93]

Organisatorisch en ethisch ontbrak het de journalistiek in Frankrijk aan heldere normen en professionele standaarden, en zijn reputatie kelderde terwijl de pers economische druk ervoer en te vaak ten prooi viel aan financiële belangen. Hoewel de fenomenen van de politicus-hoofdredacteur of politicus-krantdirecteur (verantwoordelijk voor de publicatie en juridisch als eerste verantwoordelijk) en ook van de krant als directe ideologische spreekbuis zeldzamer werden, had het beroep zich nog niet van de grip van de politieke elite geëmancipeerd.[94] Pas in de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog werden de lijnen tussen het parlement en de journalistiek losser. Maar uiteindelijk is het algehele beeld minder somber dan de voorgaande zinnen wellicht hebben doen vermoeden. In lijn met een eminent werk over de Franse persgeschiedenis valt te stellen dat het goed mogelijk is dat de pers in Frankrijk, door de publieke ontevredenheid te kanaliseren naar specifieke kwesties of personen, heeft bijgedragen aan de stabilisatie van het politieke systeem.[95] Immers, die

---

journalisten een kleine theaterrubriek, en was het theater een uitgelezen plek voor de uitwisseling van informatie en geruchten.

[90] Vgl. Delporte, *Les journalistes en France*, 157; Martin, *Médias et journalistes*, 154.

[91] Delporte, *Les journalistes en France*, 157.

[92] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 254-257.

[93] Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 570-571.

[94] Martin, *Médias et journalistes*, 156. NB. Uiteraard werkte die invloed niet slechts één kant op; eerder was sprake van een wisselwerking.

[95] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 257; Jean-Yves Mollier stelt (*Le scandale*, 43) dat de rol van de pers belangrijk was, maar niet onbeperkt. Eerst en bovenal was zijn functie om de gevoelens (volgens Mollier: antisemitisme, Duitslandhaat en boosheid over de trage en

kanalisering maakte ventilatie van de onvrede gemakkelijker, waardoor een meer ongerichte, ergere, want potentieel revolutionaire, onvrede of woede werd voorkomen.

2.4 *Le Petit Journal, Le Temps*

Als we alleen kijken naar oplages, dan staken rond 1910 vier kranten met kop en schouders boven het journalistieke maaiveld uit; de eerste twee waren ook in het fin de siècle getalsmatig prominent of zelfs dominant: *Le Petit Journal*, *Le Petit Parisien*, *Le Journal* en *Le Matin*. In 1910 liepen hun oplages van 600.000 tot 1.4 miljoen exemplaren per dag, en samen vertegenwoordigden ze 75% van de verkoop van alle Parijse kranten en 40% van alle kranten in Frankrijk.[96] Ze waren vooral gericht op nationaal nieuws en hadden weinig buitenlandse correspondenten in dienst. Alle vier concentreerden ze zich op een breed en volks publiek zonder dat dit op een specifieke politieke of sociale manier was gedefinieerd. Alle besteedden bovendien veel geld aan reclame, waren eerder informatief dan doctrinair en steunden op een uitgebreid nationaal distributienetwerk. Maar hoewel niet zo uitgesproken politiek als andere kranten, waren ze niet neutraal.[97] Zo steunden ze het leger, Frans kolonialisme, revanchisme met betrekking tot Elzas-Lotharingen en koesterden ze haat jegens Duitsland. Ze cultiveerden eerder een burgerlijke dan een religieuze moraal; een die was gestoeld op burgerlijke deugden en verantwoordelijkheidsbesef.[98] Hun invloed op de politiek en het zakenleven was significant.[99]

Naast deze journalistieke reuzen bestonden er kwaliteitskranten, die zich situeerden in het politieke midden: *Journal des Débats*, *Le Temps* en *Le Figaro* waren de bekendste. Deze kranten, pro *opportunistes* of gematigd conservatief, waren over het algemeen tijdens het Tweede Keizerrijk opgericht. Ze mikten op een bourgeois publiek, werden alleen per abonnement verkocht en gaven zowel uitgebreide aandacht aan het buitenland en economische en financiële vraagstukken als aan literatuur. Hun oplages fluctueerden doorgaans tussen de 20.000 en 45.000 exemplaren.[100] Naast deze categoriën waren er

---

onbevredigende rechtsgang) van het grootste aantal te kanaliseren. Met een andere insteek dan een dergelijke focus op lezerssentimenten had de krant zijn economische positie ondermijnd.

[96] Charle, *Le siècle de la presse*, 157.

[97] Ibidem, 157-159; Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 298.

[98] Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 298.

[99] Idem.

[100] Charle, *Le siècle de la presse,* 159. Over de toebedeling van krantruimte per onderwerp, zie Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 546. Zeldins cijfers slaan op 1902 en zijn een gemiddelde, maar het is een veilige aanname dat ze een minimumindicatie vormen voor het hele fin de siècle; Zeldin gaat immers uit van de geleidelijk verminderde focus op politiek.

vanzelfsprekend ook andere soorten kranten (met soms thematische overlap): er was de linkse republikeinse pers, de boulangistische pers, de royalistische pers, de imperialistische, katholieke, socialistische, antisemitische, regionale.[101] Ook waren er bladen die aan een onderwerp of beroepsveld waren gewijd, zoals schaken, muziek, geneeskunde, mijnbouw, architectuur, landbouw.[102] De meeste kranten waren niet politiek geëngageerd.[103] De titels die in dit proefschrift centraal staan waren dat overwegend wel. In ieder geval gold dit voor *Le Temps*, waar politiek *altijd* op de voorgrond stond, maar ook voor *Le Petit Journal*, dat er ondanks zijn bredere, meer op *fait divers* gerichte oriëntatie regelmatig over schreef. Beide kranten zaten zoals eerder opgemerkt in de gematigd republikeinse hoek, en behoorden tot de meest prominente kranten van hun tijd als we kijken naar oplage of reputatie.[104] Het was dan ook allesbehalve toevallig dat beide op enig moment geld ontvingen van de Panama onderneming in ruil voor positieve publiciteit.[105]

Le Petit Journal was zoals opgemerkt een van de belangrijkste titels van de massapers uit het Franse fin-de-siècle: onder directeur en eigenaar Hippolyte Marinoni en hoofdredacteur Ernest Judet was hij in 1890 goed voor meer dan een miljoen exemplaren. De krant had een breed publiek, dat voorheen min of meer was verwaarloosd en bestond uit winkeliers, geschoolde arbeiders, opzichters, chauffeurs, huispersoneel etc. Het onderscheid tussen nieuws en roddel was niet altijd even scherp. Naast artikelen over binnenlandse politiek of internationale betrekkingen prijkten stukken over afschuwelijke misdaden, naast een maatschappelijk commentaar nieuws over Guy de Maupassants depressie of een echtscheidingsdrama. Het succes van de krant, die afgezien van een supplement dat vanaf juni 1884 wekelijks verscheen (vanaf eind 1890 deels in kleur) vier pagina's telde, meestal kortere artikelen bevatte en op klein formaat verscheen, was niet zozeer gestoeld op de ontwikkeling van nieuwe journalistieke genres als wel op de aanpassing van bestaande als de kroniek, de *fait divers* en het feuilleton.[106] *Le Petit Journal*, lang gematigd republikeins, maakte in de vroege jaren 1890 een ontwikkeling door naar het nationalisme (een ontwikkeling die de

[101] Voor een opsomming en korte beschrijving van vele hiervan, Albert, 'La Presse française de 1871 á 1941' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 316-384.
[102] Zeldin, *France 1848-1945. Volume II*, 551-553.
[103] Ibidem, 551. Voor de niet-politieke pers, zie 553-568.
[104] Voor concrete cijfers zie Pierre Albert et.al., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976) 44 en 50-55.
[105] Mollier, *Le scandale*, 385. Voor de geschatte bedragen en een lijst van andere kranten die Panamageld ontvingern, zie ook Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) et. al., *Histoire générale*, 268.
[106] Delporte, *Les journalistes en France,* 45-46.

latere Panamacommentaren treffend illustreren). In de aanloop naar de Eerste Wereldoorlog verloor de krant geleidelijk aan invloed.[107]

Le Temps, ook wel *le grand journal de la troisième République* genoemd, behoorde samen met *Journal des Débats* tot de weinige Franse intellectuele kwaliteitskranten in de late negentiende eeuw. De krant was in 1861 opgericht door de ervaren journalist Auguste Nefftzer, die hem vanaf dat jaar gedurende een decennium leidde en vele talenten en prominenten als medewerker wist aan te trekken, zoals de literair criticus en latere senator Edmond Scherer en de journalist en (latere) afgevaardigde (*l'Extrême gauche*) Louis Blanc.[108]

Onder directie van Nefftzers opvolger, Adrien Hébrard, verkocht de krant in 1880 22.000 exemplaren, 30.000 in 1884 en 35.000 in 1904.[109] Hébrard, een invloedrijk zakenman en politicus (senator tussen 1879 en 1897, behorend tot de *opportunistes*) was sinds 1873 tevens de eigenaar van het *Journal des travaux publics*, een economische en financiële krant die namens de overheid aanbiedingen publiceerde voor grote publieke projecten. Bedrijven betaalden Hébrard voor het aanwenden van zijn invloed bij de toekenning van contracten, terwijl Hébrard op zijn beurt net als andere ondernemers uit de periode – Mollier noemt hier onder meer Maurice Bunau-Varilla, die fortuin maakte ten koste van de Panamaonderneming – de krant gebruikte om investeringen te promoten in die sectoren waarin hij een zakelijk belang had.[110]

Officieel was *Le Temps* neutraal. Zoals bij de oprichting werd verklaard: '*Il ne relèvera d'aucun parti, d'aucune secte, d'aucune coterie. Son programme, c'est le large programme de l'esprit moderne: la liberté*'. In de praktijk steunde *Le Temps* echter vooral de *opportunistische* lijn. De krant was pro Ferry, anti-Boulanger en stelde zich tijdens de jaren 1880 en 1890 vaak op een klassiek liberaal en positivistisch (wars van metafysica) standpunt.[111]

---

[107] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 303. Hoewel beschreven als gematigd republikeins zal het volgende hoofdstuk aantonen dat *Le Petit Journal* in de bestudeerde jaren steeds scherper werd in zijn kritiek op het republikeionse regime. Tijdens het boulangisme sprak het bovendien steun uit voor constitutionele herziening, waartegen een krant als *Le Temps* zich juist hevig verzette.

[108] Avenel, *Histoire de la Presse Française*, 510.

[109] Martin, *Médias et journalistes*, 96. Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a, *Histoire générale*, 352-353.

[110] Mollier, *Le scandale*, 111-112. Zie ook Martin, *Médias et journalistes*, 96-97. Hébrard/*Le Temps* ontving ca. 15% van het beschikbare publicitietsbudget van de Panamaonderneming. NB. Mollier schrijft dat (Eugène) Letellier de krant*Le Matin* kocht en Bunau-Varilla *Le Journal*. Het was andersom.

[111] Albert, 'La Presse Française de 1870 à 1940' in: Bellanger (ed.) e.a., *Histoire générale*, 355-356 (ook voor het citaat).

3. *Le Petit Journal* I

Met de politieke context en het journalistieke speelveld van Frankrijk in de jaren 1880 scherper op het netvlies, is het tijd om dieper in te gaan op de politieke commentaren in de eerste geselecteerde krant, *Le Petit Journal*, in de eerste periode, te weten mei 1887 tot september 1889; periode die samenviel met zowel de opkomst als het hoogetepunt van de boulangistische beweging.

Le Petit Journal was kritisch tegenover de republikeinse politieke elite, en zoals we zullen zien was er een zekere sympathie bij de krant voor Boulanger en zijn oproep tot fundamentele verandering. Dit hoofdstuk zal de historische chronologie van de commentaren volgen. In de tussenbalans worden de hoofdthema's uitgelicht. In hoofdstuk zes wordt vervolgens hetzelfde gedaan voor de tweede onderzochte periode, september 1889 tot en met maart 1893. Dat bereidt de weg voor een vergelijking met de politieke kritiek van *Le Temps* en levert het materiaal waarmee we de kernvraag van dit proefschrift kunnen beantwoorden: welke republikeinse kritiek bestond er in de periode 1887-1893 rondom de boulangistische en de Panamacrisis? En ook: wat zegt zij over de (Franse) democratie?

3.1 Mei- december 1887

De politieke carrière van Georges Boulanger als minister eindigde in mei 1887. Op de 27e van die maand maakte *Le Petit Journal* gewag van een manifestatie op de Parijse boulevards, waar menigtes zich hadden verzameld om hun steun aan hem te betuigen. Er was op dat moment nog een regeringscrisis, wellicht voelden de deelnemers al nattigheid. Dat zou niet geheel onterecht zijn geweest, want vier dagen later trad na diverse mislukte pogingen een nieuwe regering aan onder leiding van Rouvier, zonder hun geliefde generaal.

Op 1 juni publiceerde *Le Petit Journal* op de voorpagina Boulangers laatste bericht als minister van Oorlog. Het is gericht aan alle militairen. Na een kort dankwoord droeg Boulanger hen op om ook onder zijn opvolger hun professionele plicht met toewijding te vervullen, 'trouw aan de constitutionele wetten, waarvoor het respect boven alle andere sentimenten in ons hart dient te prevaleren,' waaraan hij toevoegde dat hij de eerste zou zijn

om het goede voorbeeld te geven van deze dubbele – militaire en republikeinse – discipline.[1] Een opmerkelijk bericht voor iemand wiens beweging niet veel later een formidabele uitdager zou worden van de gevestigde orde, hoewel niemand natuurlijk het verloop van de gebeurtenissen kon voorzien. Toch was de boulangistische manifestatie een teken aan de wand.

Ook de volgende dag schreef *Le Petit Journal* over een steunmanifestatie. Dit keer stonden de betogers bij de Opéra. Boulanger, schreef de krant, ligt goed bij het leger en bij de bevolking; Rouvier had hem in de regering moeten houden. Over die regering, gesteund door de *opportunistes* en een deel van de conservatieven, was *Le Petit Journal* echter niet per se kritisch. Eerder opgelucht: dat er eindelijk een regering was gevormd. *Le Petit Journals* beschrijving van de sfeer van de manifestatie is opmerkelijk. Die was volgens de krant niet grimmig. Integendeel. Het werd met een anekdote geïllustreerd. Nadat enkelen luidkeels 'weg met Grévy!' ('A bas Grévy!') riepen verzocht een ordehandhaver hen vriendelijk om dat niet te herhalen: die leus was immers inconstitutioneel. Prima, klonk het. Maar mocht 'Vive Boulanger!' dan wel? Ja, antwoordde de handhaver, waarna hij onmiddellijk werd uitgedaagd om het zélf te roepen. Dat wilde hij wel doen, op voorwaarde dat de manifestanten zich verder koest zouden houden. Dat beloofden ze, waarna de ordehandhaver woord hield. 'Leve Boulanger!' riep hij. De menigte herhaalde het, de Marseillaise werd gezongen en nu en dan klonk een welgemeend 'Aftreden!', maar, zo observeerde *Le Petit Journal*, het was een gemoedelijke middag: de fijne Parijse menigte gedroeg zich voorbeeldig en had zich slechts willen amuseren.[2]

De kritiek op de gang van zaken groeide echter. *Le Petit Journal* riep de oppositie op om actiever te zijn en met hervormingsvoorstellen te komen. De regering Rouvier, schreef de krant, was uit politieke moeheid van al het gekonkel en gemaneouvreer geaccepteerd, maar dat wilde niet zeggen dat de 'intérêts parlementaires' of parlementaire belangen niet meer telden: die waren onverbiddelijk.[3] De krant stipte een thema aan dat met name in 1888 nog verscheidene keren zou terugkomen: terwijl het parlement het toneel was van 'persoonlijke ambities en rivaliteit' en 'de strijd om portefeuilles', was er een groot en 'nationaal' project waarvan de voortgang 'gestaag maar zeker was' en bovendien in competente handen. Een project dat langzaam dichterbij kwam, dat essentieel was voor heel Frankrijk en dus boven de

[1] 'Ordre A L'armée', *Le Petit Journal* 1 juni 1887. '(...) dévoués à vos devoirs professionels et fidèles aux lois constitionnelles, dont le respect doit, dans nos coeurs, dominer tous les autres sentiments. Je serai le premier à vous donner l'example de cette double discipline militaire et républicaine.'
[2] 'Vive Boulanger!', *Le Petit Journal*, 2 juni 1887.
[3] *Le Petit Journal*, 4 en 5 juni 1887.

partijen stond: de wereldtentoonstelling van 1889. Die, meende de krant, moest op grootse wijze de Franse vitaliteit tonen; het parlement deed er daarom goed aan om zich er wat meer mee bezig te houden.[4]

Le Petit Journal hamerde op besparingen, die 'het land eiste' ('le pays l'exige') en op hervorming van de bureaucratie. De krant verlangde een kleine, effectieve overheidsmachine. 'Leidinggevenden gering in aantal, verantwoordelijk, en die ondergeschikten aansturen die niet aan hun toezicht ontsnappen': dit was weliswaar 'het ideaal van succesvol bestuur', maar men kon dat ideaal nog heel wat dichter naderen dan daadwerkelijk gebeurde.[5] De krant bekritiseerde president Grévy om zijn stilzwijgen over zijn eigen rol bij de vorming van de regering Rouvier. Ook op die rol zelf bestond kritiek (te veel bemoeienis). De president, meende de krant, moest de Franse bevolking direct adresseren. Weigering zou terecht voor onverschilligheid worden versleten. De tijden waren immers veranderd; wat werkte toen de financiën er beter voor stonden en 'het parlementarisme nog redelijk functioneerde' was inmiddels een verouderd recept.[6] Het parlementarisme, meende *Le Petit Journal*, functioneerde dus niet goed. Het belangrijkste bezwaar van de krant tegen de gang van zaken? Het stellen van deelbelangen boven het algemene belang.

Op 20 juni 1887 maakte *Le Petit Journal* gewag van het grote aantal boeken, liedjes en brochures over generaal Boulanger dat circuleerde op de Parijse boulevards. Voor het eerst sinds het aantreden van de nieuwe regering stond de krant ook langer stil bij zijn persoon. De generaal, schreef *Le Petit Journal*, was weggestuurd omdat hij populair was. Die populariteit dankte hij aan zijn verdiensten. 'Boulanger, militair, heeft de soldaten weer vertrouwen gegeven en een hechte band gesmeed tussen het leger en het volk, en ook de moed, het enthousiasme en de hoop doen herleven, en tenslotte de angst en woede gewekt van de vijand, die droomt van de vernietiging van Frankrijk'.[7] Maar populariteit kon ook een valkuil zijn. Dat hadden Boulangers tegenstanders goed begrepen. Sterker nog, volgens *Le Petit Journal*

---

[4] 'Les comités Départementaux de l'exposition de 1889', *Le Petit Journal*, 9 juni 1887. 'Pedant que les ambitions et les compétitions personnelles vont leur train, dans le Parlement, pendant qu'on se dispute les portefeuilles, il y a une grande oeuvre qui marche tout doucement, mais sûrement.' Zie ook het artikel 'L'Exposition Universelle' van 24 juni 1887. In de laatste alinea daarvan wordt benadrukt dat de tentoonstelling een essentieel onderdeel zou vormen van de viering van de zogeheten *Centenaire*, oftewel het honderdjarig jubileum van de Franse revolutie.

[5] 'Économies', *Le Petit Journal*, 10 juni 1887. 'Des chefs peu nombreux, responsables, dirigeant des subordonnés qui n'échappent pas au contrôle, tel est l'idéal d'une administration fructueuse: on peut s'en approcher beaucoup plus qu'aujourd'hui.'

[6] 'Tant que le parlementarisme fonctionnait raisonnablement (...).' Geciteerd uit: 'Le Président de la République', *Le Petit Journal*, 16 juni 1887.

[7] Vrije vertaling van: 'Soldat, il a donné aux soldats la foi. Il a préparé, sinon achevé, l'union intime de l'armée et de la nation; réveillé les courages, suscité les enthousiasmes, ravivé les espérances, et enfin excité les craintes et les colères de l'ennemi, qui rêve l'anéantissement de la France.' Geciteerd uit: 'Populaire!', *Le Petit Journal*, 20 juni 1887.

zou het weinig verbazing wekken als zij zelf enkele van de boulevardliedjes hadden verzonnen. En de bevolking? 'In de wetenschap dat dictatoriale plannen van een strijder zonder overwinningen belachelijk zijn, verlangt het volk slechts dat men een militaire chef die zijn bekwaamheid en waarde heeft bewezen de tijd gunt om het werk dat hij is begonnen tot een goed einde te brengen.'[8]

Het eerste van de voorgaande twee citaten toont vooral dat de krant de hechte band tussen het leger en de natie waardevol achtte; band die tijdens de Dreyfusaffaire volgens de tegenstanders van de Joodse kapitein (de zogeheten anti-Dreyfusards, waaronder *Le Petit Journal*) opnieuw in het geding was. Het vermoeden dat Boulangers politieke tegenstanders juist om hem te beschadigen liedjes verzonnen waarin hij werd opgehemeld zegt daarnaast iets over de doortraptheid waartoe *Le Petit Journal* hen in staat achtte. In het tweede citaat werpt *Le Petit Journal* zich op als de interpreet van het volk, dat in de generaal *absoluut geen* reïncarnatie van Napoleon zou hebben gezien. Daarmee raakte het een gevoelige snaar: zoals we bijvoorbeeld bij *Le Temps* zullen zien, dichtten Boulangers tegenstanders hem precies dergelijke aspiraties toe. Toch ligt de belangrijkste kritiek op het parlementarisme misschien wel vervat in de laatste alinea van het artikel: 'Houd op met ministeriële instabiliteit als het om de landsverdediging gaat: zo denkt de massa die haar genegenheid instinctief heeft geschonken aan de soldaat die tot nu toe het meest tot haar hart sprak.'[9] Het grillige parlementarisme, oordeelde *Le Petit Journal*, schaadde de nationale belangen.

Het nationale, deelbelangen- en kwesties overstijgende, was belangrijk voor *Le Petit Journal*. Regelmatig sloeg de krant een patriottische toon aan. Zo publiceerde hij op 14 juni een lofzang op de Franse wetenschap (Pasteur), en riep naar aanleiding van het vijftigjarig jubileumfeest van de Britse koningin Victoria op om de nationale energie, de krachten te bundelen, om te herstellen wat verloren was gegaan en zich te verenigen, zoals de Engelsen, die hun verdeeldheid volgens *Le Petit Journal* aan de kant schoven als het erom spande en zich altijd verenigden tegen de (niet nader genoemde) 'gemeenschappelijke vijand'.[10]

---

[8] Vrije vertaling van: 'Mais sachant que des projets de dictature sont absurde quand il s'agit d'un guerrier sans victoires, la nation demande seulement qu'on donne à un chef militaire, ayant prouvé sa compétence et sa valeur, le temps de mener à bonne fin l'oeuvre par lui commencée (...).' Geciteerd uit: 'Populaire!', *Le Petit Journal*, 20 juni 1887.

[9] 'Assez d'instabilité ministérielle quand il s'agit de la défense nationale, telle est la pensée de la foule don't l'affection, d'instinct, s'est portée sur le soldat qui, jusqu'a présent, a parlé le mieux à son coeur.' Geciteerd uit: idem.

[10] 'L'ennemi commun'. Geciteerd uit: 'De la reine d'Angleterre', *Le Petit Journal*, 20 juni 1887. Uiteraard kon ook een reusachtig project als de aanleg van het Panamakanaal op steun rekenen (zie bijv. 'Le Panama et le Suez', *Le Petit Journal*, 20 juli 1887).

Nauwelijks twee weken nadat *Le Petit Journal* de populariteit van Boulanger had ontleed, reflecteerde het op de manifestatie rondom zijn vertrek vanaf het Gare de Lyon naar Clermont-Ferrand, waar hij was benoemd als commandant van het dertiende legercorps. Er werd geen haat geventileerd, schreef de krant. Noch werden nare dingen gezegd of bedreigingen geuit. De sfeer was eerder uitgelaten, net als bij de bijeenkomst van de *Ligue des Patriotes* enkele dagen ervoor in het Cirque d'Hiver, toen Boulangers naam ook werd gescandeerd. De alomtegenwoordige uitroep 'vive Boulanger!' verraadde onder meer een 'republikeinse euforie' (l'exaltation républicaine'). Tegelijkertijd klonk een zekere bezorgdheid door, want de manifestatie was meer dan alleen een spijtbetuiging over Boulangers uitsluiting uit de regering: het was 'een uitgestrekte hand naar een meester. Ik hoop dat het zal volstaan om te wijzen op wat voor een hellend vlak we ons bevinden, om een heilzame reactie uit te lokken.'[11] Wat die heilzame reactie dan precies moest zijn liet de krant in het midden.

Het artikel was niet per se kritisch op Boulanger zelf. Van zijn vertrek per trein werd bovendien uitgebreid verslag gedaan op de voorpagina. De term 'hellend vlak' verraadde wel een zekere ambivalentie. Ook werd opgemerkt dat Boulanger zich niet voor het karretje had moeten laten spannen van 'de vertegenwoordigers van revolutionaire politiek'.[12] Een standpunt dat op 16 juli werd herhaald, waarbij werd opgemerkt dat 'de vergoddelijking van een man' ('la déification d'un homme') niet altijd gunstig uitpakt. Maar volgens *Le Petit Journal* was het gevaar geweken. De pro-Boulanger manifestatie op de nationale feestdag *Quatorze Juillet* had eerder een ludiek karakter, terwijl Boulanger zich er zelf bovendien niets van aan leek te trekken.[13] Zo onschuldig was de eerdere bijeenkomst op het Gare de Lyon bij nader inzien niet geweest. Daarin, schreef *Le Petit Journal*, had een 'revolutionair gevaar' ('menace révolutionnaire') geschuild. Daarentegen werd Boulangers naam op 14 juli slechts gebruikt als een 'soort embleem van verzet tegen de regering'. Op de keper beschouwd was de viering echter een triomf geweest voor de republikeinen.[14] In werkelijkheid, aldus *Le Petit Journal*, had het nooit getwijfeld aan het gezonde verstand van de Parijzenaars, die, als ze

[11] Vrije vertaling van: 'C'est la main tendue vers un maître. J'espère qu'il suffira de mentionner sur quelle pente nous glissons, pour provoquer une reaction salutaire.'). Geciteerd uit: 'Le départ du Général Boulanger', *Le Petit Journal*, 10 juli 1887.

[12] 'Les représentants de la politique révolutionnaire'. Geciteerd uit: idem. Met 'vertegenwoordigers van revolutionaire politiek' wordt gedoeld op de krachten die de republikeinse orde omver wilden werpen.

[13] 'La Fête nationale', *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

[14] 'Sorte d'emblème d'opposition contre le gouvernement'. Geciteerd uit: idem. Toch waren er wel enkele incidenten, gaf de krant de volgende dag toe. Zo waren manifestanten op weg naar het presidentiële paleis terwijl ze o.a. 'Weg met Grévy!' ('A bas Grévy!') riepen, wat volgens *Le Petit Journal* ongrondwettelijk was. Zie 'Dernier écho de la fête', *Le Petit Journal*, 17 juli 1887.

zich even hadden laten meeslepen, zich snel weer hadden herpakt.[15] Die met andere woorden weer waren doordrongen van de onaantastbaarheid van de republiek.

In een ander artikel van 16 juli sprak *Le Petit Journal* voor het eerst duidelijk van 'de boulangistische beweging', die, zo werd volgens de krant eveneens duidelijk, werd geleid door de *Ligue des Patriotes* en door Paul Déroulède (op dat moment weliswaar officieel geen voorzitter maar wel nauw aan de liga verbonden). Die, schreef de krant, was echter 'te goeder trouw' ('de bonne foi') en hij had de liga verbonden aan de *radicaux*. Déroulède, vervolgde *Le Petit Journal*, zag in Boulanger een man die garant stond voor de noodzakelijke democratische hervormingen en een anti-Duitse politiek. Maar na deze constatering volgde een observatie: 'men wil graag iets anders van generaal Boulanger maken dan een soldaat, wat juist bijzonder ongelukkig zou zijn'.[16]

Le Petit Journal leek over het algemeen niet ontevreden over de regering Rouvier, noch over de *Chambre*.[17] Hoewel het een voorgenomen interpellatie van de regering door enkele Kamerleden afkeurde door erop te wijzen dat die de 'algemene malaise die de geesten al zo belast zou verergeren', schreef het later dat 'alle reglementaire voorzorgsmaatregelen zijn getroffen om te voorkomen dat de zaken niet te lang gaan duren'.[18] Kortom dat de *Chambre* zo efficient mogelijk zou werken. Een artikel dat de balans opmaakte van de zittingstermijn bevatte alleen een technische opsomming (het aantal vragen, interpellaties etc.) en geen kritische kanttekeningen.[19] Toen de krant bovendien gewag maakte van een heftige ruzie tijdens het Kamerreces tussen de afgevaardigden Laur en de Cassagnac, waarbij de eerste de reactionairen (onder wie Cassagnac) verweet dat zij hadden gepoogd om Boulanger toen hij minister was te gebruiken in een complot tegen de republiek, kwam het vlug aanzetten met een Brits incident. In de *House of Commons* had een Ierse afgevaardigde gedreigd de nek van zijn Engelse collega te breken als die hem nog één keer zou interrumperen. 'Een dergelijke mate van ergernis en agressie', concludeerde *Le Petit Journal* droogjes, 'hebben we nog niet helemaal bereikt'.[20]

---

[15] 'La Fête nationale', *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

[16] 'On voudrait faire du général Boulanger autre chose qu'un soldat, ce qui serait précisément très fâcheux'. Geciteerd uit: 'La Ligue des Patriotes', *Le Petit Journal*, 16 juli 1887.

[17] Om stilistische redenen worden in de tekst voor verwijzingen naar de Chambre des Députés afwisselend de termen *Chambre* en Kamer gebruikt.

[18] 'Le malaise qui pèse déjà si lourdement sur les esprits sera aggravé'. Geciteerd uit: 'L'interpellation', *Le Petit Journal*, 12 juli 1887; 'Toutes les précautions réglementaires sont mises en oeuvre en vue d'éviter que rien ne traîne en longueur'. Geciteerd uit: 'Chambre des députés', *Le Petit Journal*, 22 juli 1887.

[19] 'Le bilan de la session', *Le Petit Journal* 26 juli 1887.

[20] 'Nous n'en sommes pas encore tout à fait à ce degré d'exaspération et de violence'. Geciteerd uit: 'Les moeurs parlementaires', *Le Petit Journal*, 31 juli 1887. Overigens was het een opmerkelijke ruzie tussen de heren afgevaardigden. Ten eerste omdat het verwijt van Laur jegens Cassagnac precies datgene was wat de

Een paar weken later sloeg het een andere toon aan. Sinds een maand, merkte *Le Petit Journal* op, werd er gesproken over staatsgrepen. Een deel van de *Chambre* zou 'sympathie' koesteren 'voor de gewelddadige oplossingen' ('sympathie pour les solutions violentes'). Het stelde bovendien vast dat na een aantal incidenten en persoonlijke polemieken in diverse kranten over de legitimiteit en de mogelijkheid van geweld werd gediscussieerd. Als dat alleen theoretische of historische discussies waren, meende het, dan was het van weinig belang. Wat de krant betreft was het republikeinse bewind door het land aanvaard. Dat bewind maakte weliswaar een moeilijke periode door, maar was vitaal genoeg om die op eigen kracht te boven te komen. Gelet op het verleden zou dat bewind kortom niet meer aankloppen bij een 'redder' ('sauveur').[21]

Toch betreurde de krant 'de onverschilligheid van de publieke opinie ten overstaan van deze ongrondwettige manifestaties en consultaties' ('l'indifférence de l'opinion devant des manifestations et des consultations anticonstitutionnelles'). Hoe kon het eigenlijk gebeuren, zo vroeg *Le Petit Journal* zich af, dat dit soort dingen openlijk en koelbloedig werd besproken? Nog niet zo lang daarvoor zou een dergelijke kwestie – wel of geen geweld tegen de republikeinse regering – immers van alle kanten op bezwaren zijn gestuit of had ze überhaupt niet ter sprake kunnen komen. Het kwam zeker niet doordat het idee van gewelddadige verandering school had gemaakt. Volgens de krant bestond er echter wel verschil tussen het parlementaire systeem en de democratie. Het eerste was in de praktijk eerder een sta-in-de-weg voor die democratie, dan een doelmatige kanalisering ervan: '(...) men wordt een beetje moe van bepaalde decepties, zoals men zich verontwaardigt over de hindernissen, de traagheid die het parlementaire systeem opwerpt tegen de wensen en verlangens van de democratie. Deze ontevredenheid incarneert zich niet in een persoonlijkheidscultus, maar ze heeft (wel) het enthousiasme bekoeld van de bevolking voor de instituties die niet doeltreffend genoeg werken.'[22]

Hoewel men nog van mening verschilde over de details, schreef *Le Petit Journal*, waarden de termen herziening en hervorming rond. 'Ieder reflecteert met een gelijk patriottisme over de manieren om de republiek beter richting te geven.' Als dit slechts 'de voorbode' was 'van een herbronning die orde zou weten te scheppen in de parlementaire

republikeinen de reactionairen later, toen bleek dat Boulanger politieke ambities had, verweten. Niet minder opmerkelijk was dat zowel Laur, nu nog behorend tot de gematigde republikeinse factie van de *opportunistes*, als de Cassagnac, overtuigd bonapartist, boulangist zouden worden.

[21] 'Coups d'États', *Le Petit Journal*, 12 augustus 1887.

[22] Vrije vertaling van: '(...) on se fatigue un peu de certaines déceptions, comme on s'indigne des résistances, des lenteurs qu'oppose le système parlementaire aux voeux et aux espérances de la démocratie. Ce mécontentement ne s'incarne pas dans le culte d'une personnalité, mais il a refroidi l'enthousiasme des populations pour des institutions dont la formule n'est point assez efficace.' Geciteerd uit: idem.

verwarring', dan was dat alleen maar goed nieuws. Maar de krant waarschuwde. 'De facties zullen ongetwijfeld begrijpen naar welk gevaar hun verblinding ze leidt: als ze hun directe belangen even vergeten, dan zullen zien in hoeverre hun egoïsme een wig drijft tussen het volk en haar voorkeuren en overtuigingen. In de atmosfeer waarin ze zich bewegen ontbreekt het aan frisse lucht en licht: door koppig te volharden en zich af te zonderen in de kleine kring van hun passies en begeertes zetten ze veel op het spel. Frankrijk heeft grotere, hoogwaardiger, billijker visies, en als het ertoe zou komen zijn aspiraties op een naam, een man te projecteren, dan zou dat slechts gebeuren om zijn verlangens duidelijker uit te spreken; dat men luistert, dat de politici het land geven wat het terecht eist, en de crisis zal (...) vanzelf verdwijnen.'[23]

Het citaat maakt duidelijk dat *Le Petit Journal* niet alleen de eerder bedoelde afstand benoemt tussen het volk en zijn voorkeuren en overtuigingen, maar ook de oorzaak daarvan: het parlement, in het bijzonder de *Chambre*, en de manier waarop Kamerleden hun mandaat invullen: met te veel navelstaren, te veel eigen- of groepsbelang, te weinig factie overstijgende politiek in het belang van Frankrijk en haar grote visies.[24] Het hele artikel toont aan dat een deel van de ideeën over het tekortschieten en de noodzaak van bijsturing van de republikeinse instituties al min of meer *reçu* waren voordat Boulanger ze expliciet aan zijn naam en campagne verbond. Wat *Le Petit Journal* bovendien lijkt te zeggen is dat politici moeten luisteren, omdat de bevolking anders zal bezwijken voor de verlokkingen van het populisme. Een aardige voorspelling.

Of de krant er op dat moment veel vertrouwen in had is de vraag. Op 31 augustus refereerde *Le Petit Journal* aan een wet waarover de Kamer, 'bezig met haar nutteloze discussies' niet had gestemd.[25] Enkele weken later bepleitte de krant een bestuurlijke reorganisatie (minder prefecturen) en refeerde aan politici die 'te veel zijn verstrikt in de middelmatige bekommernis om hun persoonlijke belangen' en deed het vervolgens een beroep op 'mannen van goede wil en oprechte publieke toewijding', die men via de publieke

[23] '(...) le prélude d'un mouvement régénérateur qui remettra l'ordre dans le désarroi parlementaire (...). Les partis comprendront sans doute le péril où leur aveuglement les mêne: ils verront, s'ils oublient un moment leurs intérêts immédiats, à quel point leur égoïsme détache le public de ses préférences et de ses convictions. L'atmosphere, dans laquelle ils se meuvent stérilement, manque trop d'air et de lumière: ils risquent beaucoup en s'obstinant et en s'enferment dans le cercle étroit de leurs passions et de leurs appétits. La France a des vues plus larges, plus hautes, plus équitables: si elle arrivait à résumer dans un nom, dans un nomme, ses aspirations, ce ne serait que pour exprimer plus fortement ses volontés; qu'on l'écoute, que les politiques lui accordent ce qu'elle a le droit d'exiger, et la crise (...) se résoudra sans efforts.' Geciteerd uit: Coups d'États', *Le Petit Journal*, 12 augustus 1887.

[24] Zie ook 'Naturalisation coloniale', *Le Petit Journal*, 27 augustus 1887, waarin de krant oproept tot concrete actie in plaats van 'nutteloze politieke discussies' ('vaines discussions politiques').

[25] '(...) au milieu de ses discussions oiseuses'. Geciteerd uit: 'Moeurs Américaines', *Le Petit Journal*, 31 augustus 1887.

opinie – 'grote meesteres voor allen' ('notre grande maîtresse à tous') – moest zien te bereiken.[26]

Die nadruk op het belang van de juiste, geschikte mensen komt onder meer terug in een artikel over het honderdjarig jubileum van de Amerikaanse grondwet. In het begin, schreef *Le Petit Journal*, kampte ook de Amerikaanse republiek met heel wat agitatie en interne rivaliteit. 'Wat de situatie echter altijd redde was het feit dat de machthebbers, zonder hun eigen partij te verloochenen of afstand te nemen van haar programma, beseften dat ze aan het hoofd van het land stonden, als arbiters en verzoeners, niet als meesters, en dat hun rol was om tussen allen te bemiddelen, in plaats van sommigen te verpletteren.'[27] Het jubileum, schreef *Le Petit Journal* nadat het was ingegaan op de moeilijkheden rondom de totstandkoming van de Amerikaanse grondwet, 'heeft de wereld getoond wat zelfs gebrekkige en vanaf het begin omstreden instituties kunnen verschaffen, als men ze met een wijze standvastigheid in de praktijk brengt, in plaats van zich er continu op voor te bereiden om ze omver te werpen, onder het voorwendsel van verbetering.'[28]

'De waarheid', schreef het een dag later, vlak voor de rentree van de *Chambre*, 'is dat ieder zijn eigen gang gaat, met in gedachten zijn specifieke belang, zonder bekommernis om het belang van Frankrijk.' Zelf hechtte *Le Petit Journal* daarentegen 'niet aan de een of andere persoon, maar wij houden van Frankrijk met heel ons hart, en we zijn overtuigd dat de vooruitstrevende republiek de passende regeringsvorm is.'[29] De antirepublikeinen, vervolgde de krant, waren verdeeld. *Nu* was dus het moment voor de 'redelijke republikeinen' ('républicains de raison') om de gelederen te sluiten, want 'alleen de hervormingsgezinde, vooruitstrevende republiek kan de behoeften bevredigen van de mensen die werken, die in vrede willen leven en de toekomst van hun familie veilig willen stellen.'[30]

---

[26] '(...) trop resserrés dans le médiocre souci de leurs intérêts personnels (...) hommes de bonne volonté et de franc dévouement publique'. Geciteerd uit: 'Plan de réorganisation', *Le Petit Journal*, 21 september 1887. Vier dagen eerder in het artikel 'Le terrain déblayé' noemde de krant de democratie de 'absolute heerseres over de moderne wereld' ('la maîtresse absolue du monde moderne').

[27] Vrije vertaling van: 'Ce qui toujours sauva la situation, c'est que les hommes aux affaires, sans renier leur parti, ni déserter son programme, eurent le sentiment qu'ils étaient à la tête du pays, comme des arbitres et des conciliateurs, non comme des maîtres, et qu'ils avaient à remplir un rôle de médiation entre tous, non d'écrasement contre quelque-uns.' Geciteerd uit: 'Centenaire d'une Constitution', *Le Petit Journal*, 28 september 1887.

[28] Vrije vertaling van: 'Il a montré au monde ce que peuvent donner des institutions même défectueuses et contestées à l'origine, quand on les met en pratique avec une sage constance, au lieu de se prépaper sans cesse à les bouleverser, sous prétexte d'amélioration.' Geciteerd uit: idem.

[29] Vrije vertaling van: 'La vérité est que chacun tire de son côté, ayant en vue son intérêt particulier, sans se préoccuper de l'intérêt de la France. Nous ne tenons pas à tel ou tel homme, nous, mais nous aimons la France de tout notre coeur, et nous sommes convaincus que la République progressive est le gouvernement qui lui convient.' Geciteerd uit: 'Serrons les rangs', *Le Petit Journal*, 3 oktober 1887.

[30] 'La République progressive, réformatrice, peut seule donner satisfaction aux besoins des travailleurs qui veulent vivre en paix et assurer l'avenir de leur famille.' Geciteerd uit: idem.

Dankzij onthullingen in de republikeinse en op schandalen gerichte krant *XIXe Siècle* kwam het Wilsonschandaal aan het licht.[31] 'Je moet tot de wortels van het kwaad gaan om het uit te roeien', schreef *Le Petit Journal* enkele dagen later.[32] Gelegenheid was de arrestatie van een generaal in verband met het te koop aanbieden van *Légions d'honneur*. De affaire, zo werd duidelijk, had verschillende vertakkingen. *Le Petit Journal* onderkende direct het voor de instituties ondermijnende potentieel. Des te belangrijker was het om grondig te werk te gaan, want 'overal (...) klinkt de vrees door dat de rang en de positie van bepaalde beschuldigden het onderzoek zullen dwarsbomen, de getuigenenverklaringen afzwakken, en zullen leiden tot het sneuvelen van de aanklacht.'[33] Een dag eerder nog had *Le Petit Journal* geschreven dat de zaak geen politieke kwestie was. Er rustte nu echter een smet op de nationale eer, die moest worden schoongepoetst. 'Het publiek wil gerechtigheid. Het publiek wil opheldering'.[34]

Ook in deze affaire onderstreepte *Le Petit Journal* het belang van geschikte politici, zij het indirect en met een opmerking die deels iets zegt over de eigen taakopvatting van de krant: 'te vaak hebben alleen beschuldigingen van buitenaf en aanvallen in de pers voor de noodzakelijke zuiveringen kunnen zorgen.'[35] In plaats van samen te werken, zoals kiezers wilden, verdeden de republikeinse politici hun tijd met ruziemaken en zaken van persoonlijk belang, maar ze verwaarloosden het algemeen belang. Als voorbeeld van de verkeerde instelling gaf de krant senator Alfred Naquet. Deze had in een speech gezegd dat als Rouvier premier wilde blijven, hij enkele ministers zou moeten laten vervangen door *radicaux*:[36] precies het politieke gekonkel dat *Le Petit Journal* hekelde. 'Wat wij willen, wij, mensen die werken en belasting betalen, wij, patriotten, is dat de regering eindelijk de langverwachte hervormingen realiseert (...). Het land is moe van het getreuzel. Rouvier of een ander: het wil een echte regering.'[37]

---

[31] Zie onder meer 'Le Trafic des Décorations au Ministère de la Guerre, *Le XIXe Siècle*, 8 oktober 1887.

[32] 'Il faut pousser jusqu'aux racines du mal pour l'extirper ensuite'. Geciteerd uit: 'Jusqu'au bout', *Le Petit Journal*, 12 oktober 1887.

[33] Ibidem. Vrij vertaling van: 'on entend exprimer la crainte que le rang et la situation de certains accusés ne faussent l'enquête, ne dénaturent les témoignages, ne mènent le procès à un avortement.' Toch meende de krant dat het aan het gerechtelijk onderzoek was om het publiek tevreden te stellen en volledige opheldering te verschaffen ('de faire pleine et entière la lumière). 'Il faut en finir', *Le Petit Journal*, 13 oktober 1887.

[34] (...) 'le public veut la justice. Le public veut la lumière'. Geciteerd uit: 'De la lumière', *Le Petit Journal*, 11 oktober 1887.

[35] 'Trop souvent, les dénonciations du dehors, les attaques de la presse ont été seules capables de provoquer des épurations nécessaires.' Geciteerd uit: 'Jusqu'au bout', *Le Petit Journal*, 12 oktober 1887.

[36] 'Ote-toi de la que je m'y mette!', *Le Petit Journal*, 19 oktober 1887.

[37] Ibidem. Vrije vertaling van: 'Ce que nous voulons, nous travailleurs et contribuables, nous patriotes, c'est que le gouvernement réalise enfin les réformes depuis si longtemps attendues (...). Le pays est las du piétinement sur place: M. Rouvier ou un autre; il veut un vrai gouvernement.'

Als het over de politiek ging, merkte *Le Petit Journal* op, dan 'is wat gisteren onwaarschijnlijk was morgen waarheid'.[38] Het liefst zou het alle persoonlijke begeertes en ambities negeren en alleen schrijven over de inhoud, over de belangrijke kwesties, maar feit was dat de eersten zich met de laatste dreigden te vermengen. Terwijl de krant er juist voor pleitte om de niet essentiële debatten – waarom begon Clemenceau weer over de scheiding van kerk en staat? – voor later te bewaren, en te focussen op de prioriteit: het op orde maken van de financiën.[39]

Het probleem was dat aan het kabinet Rouvier een 'abnormale coalitie' ('rapprochement anormal') ten grondslag lag: tussen *radicaux* en conservatieven, waarna de eersten weer afstand hadden genomen van het kabinet.[40] Bovendien was er de Wilsonaffaire. *Le Petit Journal* laakte wat het beschouwde als een gebrek aan daadkracht van de regering. De *Chambre*, schreef het, had de regering een lesje geleerd door met spoed te stemmen voor een enquête, terwijl Grévy afstand had moeten nemen van zijn schoonzoon. Die op zijn beurt deed er goed aan te luisteren naar de 'onpartijdigde raad' ('conseil désinteressé) die de krant hem had gegeven, namelijk om zijn parlementaire taken neer te leggen en volledig mee te werken met het onderzoek.[41] Dit laatste om de publieke opinie – 'soevereine meesteres, wat er verder ook wordt beweerd' – tevreden te stellen.[42]

De kritiek van *Le Petit Journal* lijkt in toenemende mate vooral gericht niet zozeer op de instituties, maar op de personen. Zo schreef het over justitiële hervormingen die het naar eigen zeggen al jarenlang steunde maar die steeds maar niet van de grond kwamen, dat ook de afgevaardigden 'in de zeldzame heldere momenten die het byzantinisme van de zuivere politiek ze laat' zich met de kwestie hadden beziggehouden. Tevergeefs, in dit geval. De juridische bureaucratie (griffiers, advocaten, gerechtsdeurwaarders) bleek te machtig.[43]

Le Petit Journal eiste een snelle, grondige parlementaire enquête die de hele waarheid in de Wilsonaffaire boven water zou halen. 'Als ze opheldering beloven, dan zal de natie de parlementariërs ook aan hun woord houden'.[44] De sprekers of *orateurs* in de Kamer waren

---

[38] 'L'invraisemblance d'hier est souvent la vérité du lendemain'. Geciteerd uit: 'La première bataille', *Le Petit Journal*, 24 oktober 1887.
[39] 'La première bataille' en 'Clemenceau', *Le Petit Journal*, 24 oktober 1887.
[40] 'La Rentrée des Chambres', *Le Petit Journal*, 25 oktober 1887.
[41] 'L'Honneur avant tout', *Le Petit Journal*, 27 oktober 1887; 'La commission d'enquête', *Le Petit Journal*, 29 oktober 1887.
[42] 'Maîtresse souveraine, quoi qu'on en dise'. Geciteerd uit: 'La commission d'enquête', *Le Petit Journal*, 28 oktober 1887.
[43] 'Dans les rares moments de lucidité que leur laisse le byzantinisme de la politique pure'. Geciteerd uit: 'L'Arbitrage', *Le Petit Journal*, 2 november 1887.
[44] 'Les parlementaires sont pris au mot par la nation, quand ils promettent la lumière'. Geciteerd uit: 'L'Enquête', *Le Petit Journal*, 5 november 1887.

echter vooral bezig met de val van het kabinet Rouvier, klaagde de krant, maar het publiek, dat werkte en ploeterde, moest niets hebben van die parlementaire intriges. Gelukkig kon dankzij de persvrijheid al het politieke gekonkel worden ontmaskerd. Van de 'achterkamertjespolitiek' ('politique de couloirs') had het publiek schoon genoeg. [45] *Le Petit Journal* bekende kleur: het hoopte dat er 'een brede, gematigde republikeinse meerderheid' kon worden gevormd, 'liberaal, vooruitstrevend, vastbesloten om de verwachte hervormingen en noodzakelijke besparingen door te voeren.' Maar het waarschuwde: 'Bij de volgende verkiezingen zal het grote publiek de balans opmaken van wat jullie dan voor elkaar zullen hebben gekregen, heren afgevaardigden.'[46]

De Wilsonaffaire domineerde het nieuws. Met de intenties van de afgevaardigden toen ze zich 'met een zeldzame eensgezindheid uitspraken voor de parlementaire enquête' was niets mis, meende *Le Petit Journal*, dat zelf stelde de publieke opinie te vertolken.[47] De interpretaties van het motief en doel daarvan verschilden echter. De krant sprak vertrouwen uit in de Kamer. Die was 'te zeer doordrongen van de principes van democratische gelijkheid' om zich alleen op de kleine vissen te richten en de grote ongestraft te laten wegkomen. 'De eer van het parlementaire regime en het belang van de Republiek vragen om een eerlijke gang van zaken, recht door zee'. Alleen op deze manier konden de gemoederen eindelijk bedaren en zou de commissie de sympathie van het publiek winnen.[48]

De Wilsonaffaire bleef als een donkere wolk boven de Franse politiek hangen. *Le Petit Journal* berichtte er veel over en contrasteerde de 'diepe eerlijkheid van het land' ('profonde honnêteté du pays') met de 'politieke rotzooi' ('ordures politiques'). Tegelijkertijd 'rekent heel Frankrijk op zijn vertegenwoordigers voor het verdedigen van de eer van de republiek.'[49] De krant had respect voor Grévy's staat van dienst, maar achtte zijn positie nu beklagenswaardig en het vroeg zich af of hij gezien alle gebeurtenissen voldoende 'mentale vrijheid' ('liberté d'esprit') had om zijn werk te doen, met name ook om de veranderende Europese omstandigheden waaronder een troonopvolging in Duitsland het hoofd te bieden.[50]

---

[45] 'L'Honnêteté politique', *Le Petit Journal*, 6 november 1887.
[46] Ibidem. Vrije vertaling van: 'une majorité républicaine compacte, libérale, progressive, décidée à faire aboutir les réformes attendues et à réaliser les économies nécessaires. Pour les prochaines élections, le grand public dressera le bilan de ce que vous aurez fait, messieurs les députés (...).'
[47] 'En se prononçant avec un rare ensemble pour l'enquête (...). 'L'opinion publique dont nous sommes les interprètes'. Geciteerd uit: 'Actes et Paroles', *Le Petit Journal*, 10 november 1887.
[48] 'Trop imbue des principes d'égalité démocratique (...). 'L'honneur du régime parlementaire, l'intérêt de la République, réclament une marche honnête et droite'. Geciteerd uit: 'Actes et Paroles', *Le Petit Journal*, 10 november 1887.
[49] 'La France entière compte sur ses représentants pour défendre l'honneur de la République.' Geciteerd uit: 'Question d'Honneur', *Le Petit Journal*, 12 november 1887.'
[50] 'La Présidence', *Le Petit Journal*, 13 november 1887.

Le Petit Journal was weinig positief over de manier waarop de affaire werd aangepakt. Er heerste malaise in de *Chambre* en de onderdelen van het bestuur werkten niet samen maar waren vooral bezig met jijbakken. 'Waar is de regering?' vroeg het zich af.[51] En opnieuw contrasteerde de krant het 'ijverige publiek, vol zelfvertrouwen, oprecht' met de 'beschamende zweren van de politiek'.[52] Soms was de retoriek nog hoogdravender. De schuldigen moesten hard worden aangepakt, vond de krant, zodat de onschuldigen er niet onder zouden lijden. 'Want het moet vaak en heel luid worden herhaald: het betreft een piepkleine uitzondering van verdorven politici, corrupte parlementariërs waarvan de schandalen ons doen walgen en welk soort nooit in Frankrijk wortel zal schieten. Geen enkel volk troeft het onze af als het gaat om eerlijkheid: vanuit traditie en instinct is zij bij ons een fundementele deugd. Nergens verdraagt men op moediger wijze zulke zware lasten van de begroting en de landsverdediging! Zonder mopperen betaalt Frankrijk de geldelijke belasting en de tol aan bloed: zij is tot elk offer bereid.'[53]

Le Petit Journal nuanceerde onmiskenbaar. Niet alle politici waren slecht: het ging om een kleine minderheid. Maar het citaat toont aan dat deze retoriek, die we ook bij Boulanger tegenkomen – het corrupte establishment, het zieke lichaam, de Franse eer – al voordat diens politieke campagne echt was begonnen al aanwezig was aan republikeinse kant. Tegenover de schande stonden echter genoeg mooie dingen, meende de krant. Daarom was het zaak dat de parlementaire enquête snel werd afgerond. Er diende een voorbeeld te worden gesteld, de morele wanorde moest worden beëindigd. Het blazoen van het Franse vaderland schoongepoetst. 'Dat is onze troost voor het heden en onze garantie voor de toekomst.'[54] Of, zoals het twee dagen later schreef, het openbare leven moest 'weer eerlijk en zuiver worden' ('redevienne honnête et pure'). [55] Pas als alle feiten en verantwoordelijkheden boven tafel waren gehaald, dan zou de moraal van deze geschiedenis kunnen worden bepaald; 'deze trieste affaire die als resultaat zal hebben dat iedereen en alles weer op zijn plaats terecht

[51] 'Où est le gouvernement?' Geciteerd uit: 'Le Gouvernement', *Le Petit Journal*, 14 november 1887.
[52] 'Le grand public, laborieux, confiant, sincère (...) les honteuses plaies du monde politique'. Geciteerd uit: 'Le Pays', *Le Petit Journal*, 15 november 1887.
[53] Vrije vertaling van: 'Car il faut le répéter souvent et très fort: c'est une infime exception que celle de ces politiciens tarés, de ces parlementaires corrompus dont les scandales nous répugnent, mais dont la race ne s'implantera jamais en France. Aucun peuple ne surpasse le nôtre en honnêteté: elle est chez nous une vertu fondamentale, de tradition et d'instinct. Nulle part on ne supporte plus courageusement les charges si lourdes du budget et de la défense nationale! La France payse sans murmurer l'impôt de l'argent et du sang: elle est prête à tous les sacrifices.' Geciteerd uit: 'Le Pays', *Le Petit Journal*, 15 november 1887. Op 17 november ('La Justice pour tous') benadrukte de krant wederom de eerlijkheid van het Franse volk.
[54] 'C'est notre consolation pour le présent et notre garantie pour l'avenir'. Geciteerd uit: ibidem.
[55] 'La Justice pour tous', *Le Petit Journal*, 17 november 1887.

komt.'[56] Intussen vond de krant dat Grévy zijn langste tijd had gehad, en bekritiseerde hem om zijn getreuzel. Men moest niet de fout maken om te veel te hechten aan zijn persoon: Grévy was niet onmisbaar en Frankrijk noch de republiek zou door zijn aftreden worden geraakt: wél door te weifelen. Zonder de 'wedijver tussen de kandidaten' ('les compétitions des candidats') en de 'ongezonde rivaliteiten' ('les rivalités malsaines') tussen de parlementaire groepen was zijn opvolging al een feit geweest. Het hekelde het 'kinderachtige en beschamende gemarchandeer' en contrasteerde het met de natie, 'hongerend naar kalmte en moraliteit.'[57] De politici, waarschuwde *Le Petit Journal*, kozen een slecht moment voor 'de rekenkunde van de achterkamers' ('l'arithmetique de couloirs'). 'Al dit gedraal verandert in medeplichtigheid en zal tenslotte op een verraad lijken. Dat men opschiet en de politieke weg vrij maakt, zonder stil te staan bij vruchteloze zelfgenoemgzaamheden of onzuivere berekening.'[58]

Eindelijk lijkt de *Chambre* het principe van gelijkheid in de praktijk te brengen, schreef *Le Petit Journal* naar aanleiding van de bijna unanieme Kamerbeslissing om Wilson strafrechtelijk te laten vervolgen.[59] Maar alleen *stemmen* voor vervolging, merkte de krant op, was voor de publieke opinie niet genoeg. De regering was veel te onzichtbaar en had zich niet eens uitgelaten over de affaire. Daarom moest de Kamer orde op zaken stellen. Eensgezind, want 'geïsoleerd kunnen de facties weinig uitrichten; persoonlijke afwegingen voeren de boventoon bij de afgevaardigden.'[60]

De toon werd steeds scherper. Toen de volgens *Le Petit Journal* veel te passieve regering Rouvier was gevallen, stelde de krant dat ook de positie van de president te veel was verzwakt, en justitie gecompromitteerd, terwijl de Kamer zich stilhield. 'Het parlementaire bewind heeft vele tekortkomingen, maar het was moeilijk te voorzien dat het tot zo'n failliet kon komen.' [61] De krant verweet Clemenceau, die de regering had geïnterpelleerd, dat hij een essentiële kwestie (de positie van Grévy) niet had aangesneden: 'hij begint vaak dapper, maar

[56] 'La Justice pour tous', *Le Petit Journal*, 17 november 1887. Vrije vertaling van: '(...) cette sombre histoire qui aura pour résultat de remettre chacun et chaque chose à sa place.'
[57] Ibidem. Het hele citaat: 'Il serait terriblement maladroit de se noyer dans ces pueriles et honteuses combinaisons, quand la nation, affamée de calme et de moralité (...).' Ook op 20 november schreef de krant dat Grévy koppig was in zijn steun voor zijn schoonzoon.
[58] Vrije vertaling van: 'Tous ces atermoiements deviennent des complicités et finiraient par avoir l'air d'une trahison. Qu'on se hâte, qu'on déblaye la route politique, sans s'attarder à de stériles complaisances ou de coupables calculs.' Geciteerd uit: 'Qu'on en finisse', *Le Petit Journal*, 17 november 1887.
[59] 'La Séance', *Le Petit Journal*, 18 november 1887.
[60] 'Isolés, les groupes ne peuvent rien faire; les considérations personnelles dominent les députés'. Geciteerd uit: 'L'interpellation', *Le Petit Journal*, 20 november 1887.
[61] 'Le régime parlementaire a de nombreux défauts; mais il était difficile de supposer qu'il pût aboutir à une telle faillite.' Geciteerd uit: 'Rien', *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

hij durft niet af te maken wat hij is begonnen. Hij beperkt zich tot afbreken.'[62] De situatie was ernstig. Er was 'niet eens de schijn van een regering'; waar waren de waardige kandidaten voor de opvolging van Rouvier en zijn ministers? Hoe zou een uitgebluste Grévy hun vertrouwen kunnen inboezemen? 'Elke dag verzwakt de deugd van de overheidsinstanties verder, iedere dag houdt een radertje op te functioneren. Waar zullen we eindigen? Wie zal deze stroom een halt toe roepen? Wie ziet het anker en de redding? Terwijl wij worstelen met een opeenstapeling van ongezonde rivaliteiten, een chaos aan ondoordachte maatregelen en ongehoorde conflicten, bezoekt de Russische keizer Berlijn.'[63] Voor *Le Petit Journal* was het duidelijk. De gevolgen van de chaos waren niet alleen intern. De Franse positie in de wereld stond op het spel. Was er dus niet, zo vroeg het zich af, 'een patriottisch elan' nodig, dat 'de republiek bevrijdt en ons onze handelingsvrijheid teruggeeft?' 'Heel Frankrijk', stelde het met een weinig subtiele toespeling op Grévy, 'roept om het opofferen van hinderlijke individuen'.[64]

De crisis was zo heftig volgens *Le Petit Journal* dat alleen een plenaire bijeenkomst van alle republikeinen soelaas kon bieden. Zij hadden de verantwoordelijkheid om Frankrijk te regeren. Treuzelen was 'onvergeeflijk' ('impardonnable'). Maar 'de republikeinen in de *Chambre* lijken de situatie niet goed te bevatten: in plaats van met het belangrijkste, de eer van de regering, houden zij zich bezig met formele vragen.' Hoe anders was dat voor de natie. Die, 'met een bewonderenswaardige eensgezindheid en een kalme, onaflatende wil, heeft de Kamer tot nu toe verteld wat zij moest doen.'[65] *Le Petit Journal* hoopte dat de afgevaardigden op tijd zouden handelen, om niet zelf in de ongenade te raken die de hoogste ambtsdrager van de republiek inmiddels ten deel was gevallen. De kop van het belendende (voorpagina-) artikel was weinig hoopvol: 'JOURNÉE PERDUE A LA CHAMBRE DES DÉPUTÉS.'

De institutionele crisis bood de krant een gelegenheid om de eigen geloofsbrieven nog maar eens voor het voetlicht te brengen. Die greep hij met beide handen aan: '*Le Petit Journal*

---

[62] 'M. Clemenceau a souvent de hardis débuts, mais il n'ose finir ce qu'il a commencé. Il se borne à détruire.' Geciteerd uit: 'Rien', *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

[63] 'Il n'y a plus même un fantôme de gouvernement (...). Chaque jour la vertu des pouvoirs publics s'énerve et s'affaisse, chaque jour un rouage cesse de fonctionner. Où nous arrêterons-nous? Qui résistera à ce courant? Qui trouvera l'ancre et le salut? Tandis que nous nous débattons dans un amas de malsaines compétitions, dans un tohu-bohu de mesures irréfléchies, de conflits inouïs, l'empereur de Russie passe à Berlin.' Geciteerd uit: 'Rien', *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

[64] 'Un élan patriottique qui affranchise la République et nous rende notre liberté d'action? (...). C'est la voix de la France entière qui exige le sacrifice des personnalités encombrantes'. Geciteerd uit: 'Rien', *Le Petit Journal*, 21 november 1887.

[65] Vrije vertaling van: '(...) les républicains de la Chambre ne paraissent pas avoir un sentiment bien précis de la situation. Les questions de forme les préoccupent bien plus que la question supérieur de l'honneur du gouvernement. Le pays, avec une admirable unanimité, et dont la calme volonté ne s'est pas démentie un seul instant, a dicté jusqu'a présent sa conduite à la Chambre.' Geciteerd uit: 'Réunion Plénière', *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

behoort aan geen enkele partij toe, laat staan aan een individu; hij is de spreekbuis van de publieke opinie en de vrijheid.'[66] Van het land. En wat wilde dat land? 'Vervuld van het verlangen om de bestaande instituties te consolideren, naar een eerbare, energieke, stabiele regering, gaat het ervan uit dat de politici door dezelfde loyale en onbaatzuchtige intenties zijn gedreven. Als ze hun rol en taak beter hadden begrepen, dan hadden ze al helderheid geschapen en duidelijk de waarborgen aangegeven die het functioneren van het republikeinse regime vereist: op het risico af om bepaalde persoonlijkheden voor het hoofd te stoten, hadden ze de moed gehad om minder tolerant te zijn en waren ze het eens geworden over een eerlijke en eerbare oplossing, die alle mensen van goede wil verenigt (...). Nooit zijn persoonlijke ambities meer misplaatst geweest dan nu; het is gevaarlijk om de indruk te wekken dat zij het nationale belang domineren.'[67] *Le Petit Journal* herhaalde dat het tijd was voor een bijeenkomst van alle republikeinen. In de tussentijd was het aan de ervaren politici om met de president van gedachten te wisselen. *Le Petit Journal* sprak de hoop uit dat zij zich bewust waren van de ernst van hun taak, en ze hun individuele ambities en rivaliteiten opzij konden zetten. Het doel? Het herstellen van het presidentiële gezag. Slechts als dat gebeurde konden waardige, stabiele regeringen worden gevormd.[68] In dezelfde editie maakte de krant gewag van een initiatiefwet van de bonapartistische afgevaardigde Jolibois met als onderwerp constitutionele herziening: dat krijg je, als de republikeinse groepen de handen niet ineenslaan en de leiding nemen, merkte *Le Petit Journal* op.[69] Jolibois en de zijnen wilden van het parlementaire bestel af door de invoering van plebiscieten en een direct door het volk gekozen president. Het voorstel deed nogal wat stof opwaaien, maar haalde niet genoeg stemmen voor een spoeddebat en werd zodoende niet inhoudelijk behandeld. Het zou echter zeker niet de laatste keer zijn dat het woord herziening in de politieke discussie zou opduiken.

---

[66] '*Le Petit Journal* n'appartient à aucun parti, à plus forte raison n'appartient-il à aucun homme; il est l'organe de l'opinion publique et de la liberté.' Geciteerd uit: 'M. Clémenceau A L'Élysée', *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

[67] Vrije vertaling van: 'Rempli du désir sincère de consolider les institutions existantes, de retrouver un gouvernement honoré, énergique, stable, il suppose que les hommes politiques sont animés des mêmes intentions loyales et désintéressées. S'il avaient mieux compris leur rôle et leur devoir, ils auraient déjà éclairci les obscurités de la situation, et nettement indiqué les garanties que réclame le fonctionnement du régime républicain: au risque de déplaire à quelques personnalités, ils auraient eu le courage de renoncer à certaines tolérances, ils se seraient accordés pour découvrir une formule franche, honorable, groupant toutes les bonnes volontés (...). Les ambitions individuelles n'ont jamais été plus déplacées qu'aujourd'hui; il est dangereux de laisser supposer qu'elles dominent l'intérêt national.' Geciteerd uit: 'Le But', *Le Petit Journal*, 23 november 1887. In dezelfde zin over persoonlijke ambities die ondergeschikt moesten worden gemaakt aan het algemene belang, zie 'Trop de Candidats', *Le Petit Journal* 24 november 1887.

[68] Idem.

[69] 'La Révision' (anders dan hier staat in de kop boven het stuk geen accent op de letter e), *Le Petit Journal*, 23 november 1887.

'La Crise', kopte *Le Petit Journal* op 24 november. Het stoorde zich aan bepaalde politieke persoonlijkheden (het noemde *radicaux* Goblet en Brisson) die, in plaats van een bijdrage te leveren aan het oplossen van de crisis, hun eigen ambities voor een bepaalde positie niet onder stoelen of banken staken. 'Dankzij zijn zwakte als premier,' schreef *Le Petit Journal* over laatstgenoemde, had rechts een derde van alle Kamerzetels kunnen veroveren 'en verlamt er sindsdien alle regeringsacties en laat achtereenvolgens alle kabinetten door samenspanning op de klippen lopen.'[70] De schuld van de politieke chaos lag dus niet alleen bij de republikeinen. Hoewel Grévy nog niet was afgetreden schreef het op 25 november dat de crisis voorbij was. 'Frankrijk is eerlijk en loyaal; zijn leider mag zelfs niet verdacht worden, direct of via zijn schoonzoon.'[71] Nu, stelde *Le Petit Journal* in een stuk dat Grévy complimenteerde met zijn lange carrière, na te lang te hebben gewacht, had de president de boodschap eindelijk begrepen en had hij ingezien dat zijn positie onhoudbaar was. Dat zou hij althans in een interview hebben gezegd. Maar Grévy zelf ontkende dat de volgende dag. De avond na het interview had hij juist verklaard dat hij wilde aanblijven: een koppigheid die de krant streng veroordeelde.[72] Door zijn handelen stelde Grévy niet alleen de rust in het land op de proef, maar zette ook het landsbelang op het spel.[73] Het was geen politieke crisis pur sang volgens *Le Petit Journal*, maar een persoonlijke.[74] Als Grévy volhardde in zijn weigering, dan zou hij een 'autoritaire soeverein' ('souverain autoritaire') worden en zijn handlangers 'medeplichtigen' ('complices').[75]

De resultaten van een aantal deelverkiezingen voor de *Chambre* stemden de krant optimistisch. Ze lieten zien dat kiezers gehecht waren aan de bestaande instituties en dat de ingeslagen, republikeinse weg de juiste was. Maar niet alleen dat. Op grond van de 'standvastigheid' ('fermeté') van het electoraat viel volgens *Le Petit Journal* ook te concluderen dat het tevreden was met de morele les die bepaalde personen hadden ontvangen; dat het de Republiek bovendien niet verwarde 'met de zogenaamde republikeinen die haar

[70] Vrije vertaling van: 'Grace à sa faiblesse, la droite a conquis un tiers de la Chambre, et depuis, elle y paralyse toute action gouvernementale et fait successivement échouer tous les cabinets par des coalitions.' Geciteerd uit: 'Trop de candicats', *Le Petit Journal*, 24 november 1887.
[71] Vrije vertaling van: 'La France est honnête et loyale; son chef ne doit pas même être soupçonné, soit directement, soit par l'intermédiaire de son gendre.' Geciteerd uit: 'Président de la République', *Le Petit Journal*, 25 november 1887.
[72] 'Il fait en finir', *Le Petit Journal*, 26 november 1887.
[73] 'La Fin', *Le Petit Journal*, 27 november 1887.
[74] Op 30 november refereerde de krant echter aan 'een ministeriële crisis verergerd door een presidentiële' ('une crise ministérielle aggravée par une crise présidentielle'). Geciteerd in: 'Calme & Confiance'.
[75] 'Nouvel Ajournement', *Le Petit Journal*, 28 november 1887.

bezoedelen en zich ertoe beperken haar principe voor eigen hun gewin te benutten.'[76] De krant ging nog verder. De kalmte die het electoraat tentoonspreidde zou 'diegenen die doen alsof het vertrek van een president zonder gezag het regime verzwakt en een gevaar is voor de toekomst de voet dwarszetten.'[77] Het voordeel van het bestaande republikeinse systeem, meende *Le Petit Journal*, was juist dat het een 'soepele' ('sans encombre') machtswisseling faciliteerde. 'In het land weet men het; men heeft vertrouwen in deze elasticiteit van de constitutie.'[78] Het prees het Franse volk voor zijn 'onwrikbare kalmte' ('tranquillité inébranlable'), een wijsheid die gunstig afstak bij de agitatie van eerdere tijden. 'Het politieke temperament van het volk is volledig rijp voor de beoefening van de gewoonten van de vrijheid.' Dat was 'meer dan een vooruitgang; het is een totale transformatie en zij moet iedereen die een einde wil maken aan het favoritisme en de bevoegdheidsoverschrijdingen geruststellen en in hun wilskracht bevestigen.'[79] Veelzeggende commentaren, omdat ze enkele zaken goed illustreren. Ten eerste de nadruk op de kwaliteiten van het volk, die gunstig afsteken bij die van politici. Ten tweede geeft *Le Petit Journal* blijk van een bepaald beschavingsidee: de republiek was daarin een stap voorwaarts, maar pas bij een bepaalde rijpheid van temperament kon een volk daar goed gebruik van maken. De republiek veronderstelde met andere woorden een zeker zedelijk niveau. Tenslotte bewijzen de commentaren van 30 november dat *Le Petit Journal* bepaald geen vooruitziende blik had wat betreft het boulangisme en het onderliggende sentiment. De hechting aan de instituties die het naar aanleiding van de voor republikeinen gunstig verlopen deelverkiezingen constateerde zou nog sterk op de proef worden gesteld. In hoeverre was *Le Petit Journal* zelf eigenlijk aan die instituties gehecht?

Genoeg om zich druk te maken over de eigenschappen waarover een nieuwe president zou moeten beschikken. Hij moest, meende het, in ieder geval patriottisch zijn en – in tegenstelling tot de zittende – het publieke belang altijd vooropstellen. Het hoopte dat de volksvertegenwoordigers die over een opvolger stemden de 'meest ervarene, de meest

[76] 'Il ne confond pas la République avec les prétendus républicains qui la déshonorent et se bornent à exploiter le principe à leur profit.' Geciteerd uit: 'Calme & Confiance', *Le Petit Journal*, 30 november 1887.
[77] Vrije vertaling van: 'Ce calme déjouera les calculs de ceux qui prétendent que le départ d'un président de la République sans autorité est un affaiblissement du régime et un danger pour l'avenir.' Geciteerd uit: 'Calme & Confiance', *Le Petit Journal*, 30 november 1887.
[78] Vrije vertaling van: 'On le sait dans le pays; on a confiance dans cette élasticité de la Constitution.' Geciteerd uit: idem.
[79] Vrije vertaling van: 'Le tempérament politique de la nation (...) est tout à fait mûre pour la pratique des moeurs de la liberté. C'est plus qu'un progrès; c'est une complète transformation; elle doit rassurer tout le monde et confirmer dans leur énergie ceux qui ont résolu d'en finir avec le favoritisme et les excès de pouvoir.' Geciteerd uit: 'Calme & Confiance', *Le Petit Journal*, 30 november 1887.

capabele, de waardigste' aan een meerderheid zouden helpen.[80] Het land, schreef de krant met een woordkeus die van Boulanger had kunnen zijn, tolereerde de intriges niet langer en 'vraagt om een politiek van zuivering en eerlijkheid ('demande une politique d'épuration et d'honnêteté).'[81] Voor Grévy had het geen goed woord meer over. Zeker niet toen bleek dat die opnieuw overwoog om *niet* af te treden. *Le Petit Journal* had schoon genoeg van zijn ambivalente gedrag, en vroeg zich zelfs af of de president 'niet de speelbal van een of ander kwaad genie' was.[82] Het waarschuwde: 'we zijn op de uiterste grens beland van de politieke komedie.'[83] De *Chambre*, die tijdens de crisis zoveel geduld had getoond, moest nu echt het voortouw nemen.

De volgende dag publiceerde *Le Petit Journal* een brief van Grévy. Hij trad af. Grévy, meende *Le Petit Journal*, had ten onrechte 'de wil van het volk en van het parlement willen trotseren.'[84] Het verweet hem dat hij door tot op het laatste moment te blijven 'niet alleen Frankrijk had doen vastlopen, de crisis had verergerd en de wetgevende tegen de uitvoerende macht had opgezet', maar ook 'de massa over zijn toeren had gejaagd en Parijs had opgezadeld met de dreiging van revolutionaire agitatie.'[85] De krant toonde zich ingenomen met de keus van compromiskandidaat Carnot als Grévy's opvolger. Het prees zijn karakter. 'Het echte patriottisme' voegde het toe, 'bestaat eruit om ongeacht rang of positie het noodzakelijke te doen om het publieke belang te dienen.'[86] Sadi-Carnot was bij uitstek de persoon om een coalitie te smeden van mensen van goede wil. Het wees hem bovendien op zijn prioriteiten: 'externe vrede, interne rust'.[87]

Carnot inspireerde het publiek volgens *Le Petit Journal* tot vertrouwen. In zijn verkiezing zou het zelfs 'de triomf van moraliteit over de parlementaire intriges' zien. Carnot, zo schreef de krant, had niemand iets beloofd en kon daarom 'een tijdperk van loyale politiek en eerlijke regering' inluiden. Door snel en grondig te werken zou de enquêtecommissie over

---

[80] '(...) et assureront la majorité au candidat le plus expérimenté, au plus capable et au plus digne.') Geciteerd uit: 'Le Président Futur', *Le Petit Journal*, 1 december 1887.
[81] 'La Politique de L'Élysée', *Le Petit Journal*, 1 december 1997.
[82] 'On se demande positivement si M. Grévy (...) n'est pas le jouet lui-même de quelque mauvais genie.' Geciteerd uit: 'Journée des Dupes', *Le Petit Journal*, 3 december 1887.
[83] 'Nous voici arrivés à l'extrême limite de la comédie politique.' Geciteerd uit: idem.
[84] '(...) il espérait triompher de la volonté du pays en des Chambres.' Geciteerd uit: 'La Déchéance', *Le Petit Journal*, 4 december 1887.
[85] Vrije vertaling van: 'Toute une journée, les plans personnels de l'Élysée ont tenu la France en échec, exaspéré la crise, provoqué un conflit entre le pouvoir législatif et le pouvoir exécutif, surexcité la foule et menacé Paris d'une agitation révolutionnaire.'
[86] Vrije vertaling van: 'Le patriotisme réel consiste à faire les besognes indispensables, quel que soit le rang, quel que soit le poste où l'intérêt public nous appelle.' Geciteerd uit: 'M. Sadi-Carnot Président de la République', *Le Petit Journal*, 5 december 1887.
[87] '(...) la paix à extérieur, la tranquilité à l'intérieur.' Geciteerd uit: 'Paix et Tranquilité', *Le Petit Journal*, 6 december 1887. Wederom prees de krant Sadi-Carnot.

Wilsonschandaal hem kunnen helpen.[88] Volgens *Le Petit Journal* snapte Carnot in ieder geval wat er van hem werd verwacht en was hij ook in staat om te leveren, maar het betreurde dat hij niet wat kordater optrad om de regeringscrisis te bezweren die nog altijd speelde (er was sprake van het demissionaire kabinet Rouvier). Door middel van een 'solide kabinet' moest de verdeeldheid in het parlement het hoofd worden geboden. 'Het enige gevaar van de situatie komt van de moeilijkheid om de tegengestelde belangen van de politieke groepen met elkaar in overeenstemming te brengen; zij moeten elkaar niet meer bestrijden, zoals in het verleden.'[89] De oplossing? Een politiek van concentratie. Volgens de krant hadden de republikeinen laten zien dat ze daartoe in staat waren: ze hadden zich immers uiteindelijk eensgezind achter Carnot geschaard. 'Het land steunt iedereen die de belangen van de staat niet opoffert aan eigenbelang.'[90] Wat *Le Petit Journal* zelf betreft, dat had slechts 'één doel en één ambitie: de inspanningen bevorderen, voor het nationale welzijn, van de mannen die dat dienen.'[91]

Al gauw dienden zich echter de eerste problemen aan. Goblet, die na de weigering van Fallières de taak op zich had genomen om een regering te vormen, slaagde er niet in een republikeinse concentratie te creëren. Fallières accepteerde de opdracht daarna alsnog, maar ook zijn pogingen liepen spaak, terwijl op 10 december in het Palais Bourbon een moordaanslag werd gepleegd op de vooraanstaande *opportuniste* Jules Ferry.[92] Was er soms een ontbinding van de Kamer nodig, zoals sommigen meenden, een beroep op het land, 'le maître suprême'? *Le Petit Journal* geloofde van niet.[93] Carnot vroeg senator en oud-minister Pierre Tirard om een regering te vormen. Die accepteerde en slaagde. Over de kans dat het kabinet daadwerkelijk en duurzaam orde op zaken zou stellen was de krant somber: 'helaas raken ook de beste combinaties in een fatale botsing met het obstakel van het parlementarisme.'[94] 'Wij begrijpen niet waarom het parlement zo op de jacht op portefeuilles is gericht; dat het nationale belang altijd raakt ondergesneeuwd door geruzie van de ene kliek

[88] 'Le triomphe de la moralité sur les intrigues parlementaires (...) une ère de politique loyale et de gouvernement honnête'. Geciteerd uit: 'La Commission d'enquête', *Le Petit Journal*, 7 december 1887.
[89] 'Le seul danger de la situation vient de la difficulté de mettre d'accord les intérêts opposés des groupes politiques; il ne faut plus qu'ils se combattent, comme par le passé.' Geciteerd uit: 'L'accord nécessaire', *Le Petit Journal*, 10 december 1887.
[90] Vrije vertaling van: 'Le pays soutient tous ceux qui ne sacrifient pas les affaires de l'État aux leurs.' Geciteerd uit: 'L'accord nécessaire', *Le Petit Journal*, 10 december 1887.
[91] Vrije vertaling van: '(...) qu'une but, une ambition: favoriser, pour le bien de la nation, les efforts des hommes qui la servent.' Geciteerd uit: 'L'accord nécessaire', *Le Petit Journal*, 10 december 1887.
[92] Hij overleefde het, maar een van de kogels die de dader – een revanchist die vond dat Ferry Frankrijk had verraden – op hem afvuurde bleef in zijn borst zitten.
[93] Om praktische redenen die met het budget te maken hadden, maar ook omdat Carnot nog een optie had: Tirard. 'Dissolution', *Le Petit Journal*, 13 december 1887.
[94] Vrije vertaling van: 'Malheureusement les meilleures combinaisons se heurtent fatalement à l'obstacle du parlementarisme.' Geciteerd uit: 'Le Ministère', *Le Petit Journal*, 15 december 1887.

met de andere.' Maar het wist ook: 'de regering heeft hoe dan ook een meerderheid nodig.'[95] Die kon geen enkele republikeinse groep alleen garanderen.

Op 18 december blikte *Le Petit Journal*, met het kerstreces aanstaande, terug op de voorafgaande maanden. Het meende dat het Franse publiek de crises bewonderenswaardig goed had verdragen, terwijl 'de situatie drie of vier keer zo gespannen leek dat alleen een revolutie nog uitkomst kon bieden.'[96] De zaken waren nog steeds niet goed geregeld, want er was slechts sprake van een voorlopige regering die nog niet kon rekenen op een Kamermeerderheid, maar de Fransen konden rustig kerst en nieuwjaar vieren met hun familie. Dat was volgens de krant het belangrijkste. De rest was slechts een 'serie incidenten gereguleerd door de constitutie en republikeinse gewoonten'.[97] Het bewijs hiervan was volgens *Le Petit Journal* dat alle partijen – van *extrême gauche* tot de conservatieven – de aanslag op Ferry scherp veroordeelden. 'Onder elk ander regime', vervolgde het commentaar, 'hadden de gebeurtenissen die zich sinds anderhalve maand hebben voorgedaan een sociale, revolutionaire crisis veroorzaakt. Wij zijn eruit gekomen met twee *constitutionele* crises: presidentieel en ministerieel.'[98] De volgende was ongetwijfeld in aantocht. Als die gepaard ging met algemene verkiezingen, dan had het blad er alle vertrouwen in dat zij beheersbaar bleef.[99]

Terugkijkend op alle turbulentie roemde *Le Petit Journal* aldus de veerkracht van het republikeinse systeem. Die veerkracht zou hard nodig zijn, want de crisis waar de krant op hintte zou er inderdaad komen, al was die anders dan voorzien.

3.2 Januari 1888- augustus 1889

Terugkijkend op 1887 en in het bijzonder op de nasleep van het Wilsonschandaal observeerde *Le Petit Journal* op Nieuwjaarsdag een toegenomen politieke verdeeldheid, maar schreef merkwaardig genoeg ook dat het jaar zonder serieuze problemen was voorbijgegaan. De crisis die Frankrijk doormaakte was niet ernstig: 'het kwaad is oppervlakkig en heeft de diepere

[95] Vrije vertaling van: 'Nous ne comprenons pas que le Parlement s'attache avec une âpreté égoïste à la chasse des portefeuilles; que les querelles de coterie fassent perpétuellement oublier les intérêts de l'État. Mais il faut tout de même une majorité au ministère.' Geciteerd uit: 'Le Ministère', *Le Petit Journal* 15 december 1887.
[96] 'Trois ou quatre fois au moins la situation a paru tellement tendue qu'une révolution parassait le seul moyen de la dénouer.' Geciteerd uit: 'Les Vacances', *Le Petit Journal*, 18 december 1887.
[97] 'Une série d'incidents régularisés par la constitution et par les moeurs républicaines'. Geciteerd uit: 'Les Vacances', *Le Petit Journal*, 18 december 1887.
[98] Vrije vertaling van: 'Sous tout autre gouvernement, les événements qui se sont succédé depuis un mois et demi auraient provoqué une crise sociale et révolutionnaire. Nous en avons été quittes pour deux crises constitutionnelles, savoir: présidentielle et ministérielle.
[99] Ibidem.

lagen van de natie niet geraakt, de natie die altijd sterk is, energiek en daadkrachtig, en waarvan alles kan worden verwacht en gehoopt.'[100] Ontbinding van de *Chambre* werd een belangrijk thema in het publieke debat. Maar of politici nu voor of tegen waren, schreef de krant, ze zouden zich geheel laten leiden door eigenbelang: dat was 'hun gewoonte.'[101] Zelf gaf *Le Petit Journal* de voorkeur aan de vorming van een stabiele regering zonder Kamerontbinding. Maar de Kamer was instabiel en zonder publiek vertrouwen ging het niet werken. Alleen als zij zich onverhoeds nuttig zou maken door reële hervormingen kon de *Chambre* aanblijven. Zo niet, dan zat er maar een ding op: 'zichzelf hervormen.'[102]

Le Petit Journal was niet optimistisch. 'De grote moeilijkheid van binnenlandse politiek is de verdeeldheid tussen partijen in de Kamer.' Die partijen waren volgens de krant onvoldoende geworteld in Frankrijk. Er was sprake van 'een politieke fragmentatie die ontaardt in koehandel op verkiezingsdag en die elke sessie het lot van de regering weer op het spel zet (...). Het onbenulligste incident kan in een conflict resulteren.'[103] Gelukkig wachtte het electoraat 'onverstoorbaar' af terwijl de politieke strijd werd gestreden. 'Het weet dat het het laatste woord heeft (...). De politieke en parlementaire crises zulen overwaaien: ze zullen als schouwspelen worden gezien (...) die men via het verslag in de krant tot zich neemt en waaraan men niet de minste behoefte voelt om mee te doen. De bekommernissen van mensen zijn veel eerder economisch en sociaal dan politiek; de Republiek is buiten gevaar; het publiek vraagt slechts één ding: het verdienen van een boterham en het veiligstellen van de toekomst.'[104]

Le Petit Journal gaf de Kamer de schuld van de regeringscrises die het zo verafschuwde. De Senaat speelde wat dat betreft slechts een kleine rol, want het was de

---

[100] 'Le mal est à la surface, il n'a pas attaint les profondeurs de la nation qui, elle, est toujours forte, énergique et puissant, et de qui l'on peut tout attendre et tout espérer.' Geciteerd uit: 'L'Année qui finit', *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

[101] Het hele citaat: 'Nul doute que les politiciens ne l'exploitent, c'est leur habitude; les uns la désirent, parce qu'elle arrange leurs affaires électorales; les autres la repoussent, parce qu'ils la craignent.' Geciteerd uit: 'L'esprit de réforme,' *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

[102] 'Si (...) elle ne se transforme pas, qu'elle se réforme.' Geciteerd uit: 'L'esprit de réforme', *Le Petit Journal*, 1 januari 1888.

[103] 'La grande difficulté à l'intérieur, c'est la division des parties dans la Chambre des députés (…) C'est un émiettement politique qui dégénère en marchandage au moment des votes et qui met à chaque séance en question le sort des ministers (…). Le moindre incident peut dégénérer en conflit.' Geciteerd uit: 'L'année nouvelle,' *Le Petit Journal*, 2 januari 1888.

[104] Vrije vertaling van: 'Il sait que le dernier mot lui restera, et il assiste avec un sang froid impertubable aux luttes passionées de la tribune (…). Les crises politiques et parlementaire passeront: elles seront considérées comme des spectacles (…) que l'on suivra par le compte rendu des journaux, auxquels on n'aura nullement envie de coópérer. Les préoccupations sont beaucoup plus économiques et sociales que politiques; la République est hors toute atteinte; le grand public ne demande qu'une chose, c'est de gagner sa vie et d'assurer l'avenir.' Geciteerd uit: 'L'année nouvelle', *Le Petit Journal*, 2 januari 1888.

Chambre die de regering een stabiele meerderheid moest garanderen.[105] Maar diezelfde *Chambre*, schreef de krant, creëerde kabinetsposities voor sommigen, terwijl zij naliet de meest capable mannen te selecteren voor het ambt dat ze verdienden.[106] De Kamer was tekortgeschoten. Er waren te weinig hervormingen geweest en te veel gekibbel.[107] Intussen kon alleen een politiek van republikeinse concentratie de vijanden van de Franse instituties het hoofd bieden.[108] Zo bekritiseerde *Le Petit Journal* de bekende *opportunistische* senator Eugène Spuller, omdat hij bij diverse gelegenheden samenwerking met de *radicaux* had geweigerd.

Le Petit Journal bleef kritisch op de Kamer, vooral wegens een gebrek aan efficiëntie.[109] Zo merkte het op dat er maar liefst vijftig sprekers stonden ingeschreven voor de behandeling van de begroting. Dit was nog 'te tolereren bij een sprekersgenootschap dat het publiek naar eigen goeddunken zou kunnen vermijden of volgen', maar niet in een echte democratie: de afgevaardigden moesten zich realiseren dat 'in het Palais Bourbon het hele land verplicht luistert en wacht.'[110] Het leek wel of de *Chambre* 'zich als doel had gesteld om de irritatie van het volk te verhogen; binnenkort kan er op de deur van het Palais Bourbon ''hier wordt men gek'' worden geschreven (...). De partijen zijn bezig met hun ruzies en ambities, maar ze vergeten Frankrijk.'[111] De krant beschreef een sessie van de *Chambre* die 'begon in een sfeer van ongelooflijke onverschilligheid voor een serieus debat.' De Kamer had dan ook 'een vreselijk onwaardig schouwspel geboden: op deze manier zal hij zijn verzwakte gezag en zijn gecompromitteerde populariteit niet herstellen.'[112]

Eind februari kwam Boulanger opnieuw in beeld. Zijn naam was inmiddels op het stembiljet verschenen bij deelverkiezingen voor de *Chambre* die in diverse departementen (onder meer in Hautes-Alpes, Côte d'Or, Marne en Haute-Marne) werden gehouden ter vervanging van een of meer zittende afgevaardigden, omdat ze bijvoorbeeld als senator waren

[105] 'Consultation électorale', *Le Petit Journal*, 7 januari 1888. NB. Het geldt ook omgekeerd: de regering moest zich verzekeren van een meerderheid in de Kamer.
[106] 'Une démission', *Le Petit Journal*, 6 januari 1888. '(…) l'habitude de créer les places pour les hommes, au lieu de destiner les hommes aux places dont ils sont dignes.'
[107] Zie bijv. *Le Petit Journal*, 11 en 16 januari 1888.
[108] 'Les deux politiques', *Le Petit Journal*, 19 januari 1888.
[109] Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal*, 28 januari en 1 februari 1888.
[110] Vrije vertaling van: '(...) tolérable dans une société de conférenciers que le public fuirait ou suivrait à son gré. Au Palais-Bourbon, le public c'est le pays entier, qui est obligé d'entendre et attendre (...).' Geciteeerd uit: 'Au fait', *Le Petit Journal*, 1 februari 1888.
[111] Vrije vertaling van: 'La Chambre des députées semble prendre à tâche d'augmenter l'irritation populaire; on pourra bientôt écrire sur la porte du Palais-Bourbon "Ici on devient fou" (...). Les parties oublient la France pour leurs querelles et leurs ambitions.' Geciteerd uit: 'Désordre politique', *Le Petit Journal*, 23 februari 1888.
[112] Vrije vertaling van: 'La séance a été commencée dans une indifférence incroyable pour les débats les plus sérieux (...). Elle a offert le spectacle le plus fâcheux pour sa dignité; c'est pas ainsi qu' (...) elle regagnera devant le pays son autorité diminuée et sa popularité compromise.' Geciteerd uit: '28 Voix de majorité', *Le Petit Journal*, 25 februari 1888.

gekozen of, in het geval van de Côte d'Or, waar het de zetel van Carnot betrof, tot president van de Republiek. *Le Petit Journal* stelde vast dat diezelfde *Chambre* er weinig van bakte: zinloze discussies, terwijl hervormingen en een stabiele regering er maar niet van kwamen. De krant bespeurde een bepaalde vermoeidheid bij het electoraat; niet alleen zichtbaar in de (lage) opkomst, maar ook in het aantal stemmen dat Boulanger had ontvangen ondanks het feit dat hij officieel niet eens kandidaat was en niet was betrokken bij de campagne die namens hem werd gevoerd. Verdeeld over de bovengenoemde deelverkiezingen had Boulanger op een totaal van ongeveer 500.000 uitgebracht stemmen zo'n 54.000 stemmen gekregen.[113] Dat kon niet anders betekenen meende *Le Petit Journal* dan dat zelfs 'zonder hoop op direct succes, het verlangen naar een nieuwe politiek, gepersonifieerd door nieuwe mannen, al krachtig moet zijn.' Als de *Chambre* zijn 'verbazingwekkende besluiteloosheid' voortzette, dan zou Boulangers populariteit toenemen. 'De les moet onthouden worden.'[114] Het electoraat werd ongeduldig, en als de Kamer niet zou leveren dan zou er een dag kunnen komen waarop hij werd genegeerd.[115] Net als in 1887 riep de krant op tot de vorming van een solide regering, 'die niet zozeer de partijen vertegenwoordigt, als wel Frankrijk.' Afgevaardigden claimden naar politieke eenheid te streven, maar ze faalden. Dat kwam 'doordat hun deelbelangen en individuele passies het werk verhinderden, doordat *opportunistes* en *radicaux* elkaar rauw lusten.'[116]

Op 17 maart meldde *Le Petit Journal* dat Boulanger was geschorst uit actieve legerdienst, omdat hij zonder toestemming Parijs had bezocht (hij zat nog steeds in Clermont-Ferrand). De maatregel leek streng en tevens bedoeld om een tegenstander van de regering te raken, oordeelde de krant, maar Boulanger zelf noch Frankrijk had er baat bij als hij een politieke solocarrière zou nastreven.[117] *Le Petit Journal* erkende dat Boulangers populariteit werd gevoed door massale ontevredenheid, maar vreesde dat dit sentiment zich zou omvormen tot een demonstratie tegen een verzwakte Kamer. 'De grootste schuld ligt bij de

[113] Die waren echter onevenredig verdeeld. Zo kreeg Boulanger in de Hautes-Alpes slechts 123 stemmen, tegen 12.600 voor de winnaar; in de Marne ontving hij er ca. 16000, tegen 48.000 voor de winnaar. Zie 'Élections du 27 Février', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888.

[114] Vrije vertaling van: '(...) sans espoir de succès immédiat, il faut que le désir d'une politique nouvelle, personnifié par des hommes nouveaux, soit déjà bien puissant. Si la Chambre persistait dans son incroyable irrésolution (...), il est probable que le courant indiqué dimanche serait suivi. Il faut que la leçon ne soit pas perdue.' Geciteerd uit: 'Avertissements', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888. Dit was echter niet de eerste 'les' die het establishment ontving. Zonder officieel kandidaat te zijn had Boulanger twee maanden na zijn ontslag in 1887 al zo'n 100.000 stemmen ontvangen in een deelverkiezing in het Seine departement.

[115] 'Avertissements', *Le Petit Journal*, 29 februari 1888.

[116] Vrije vertaling van: '(...) qui représente moins les partis que la France (...) leurs intérêts de coterie, leur passions individuelles empêchent le travail de s'achéver, c'est qu'opportunistes et radicaux se dévorent (...).' Geciteerd uit: 'Concentration Nationale', *Le Petit Journal*, 1 maart 1888.

[117] 'Grave mesure', *Le Petit Journal*, 17 maart 1888.

afgevaardigden, die blijven treuzelen totdat hun mandaten verlopen.' Maar 'niemand zou de gevolgen kunnen overzien van een permanent conflict tussen de geïrriteerde publieke opinie en de futloze, warrige, chaotische en in diskrediet geraakte Kamer.'[118]

Le Petit Journal meende dat Boulangers populariteit werd geïnstrumentaliseerd: 'een deel van de (...) oppositie verklaart de oorlog aan parlementaire vertegenwoordiging, in naam van de natie.' De tegenstanders van de Kamer streden onder de vlag van Boulangers populariteit. Om daar weerstand aan te bieden moesten de afgevaardigden op zijn minst hun mandaat serieus nemen en het eens worden over de begroting van 1888.[119] *Le Petit Journal* herhaalde dat geruzie tussen Boulanger en de *Chambre* moest worden voorkomen. Een dergelijke clash van de generaal tegen het politieke establishment was niet in het belang van het land of het leger.[120] Het noemde hem een goede patriot, maar refereerde ook aan de 'eigenaardige entourage die zich van generaal Boulanger meester heeft gemaakt voor zijn eigen ambities.'[121]

Na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de deelverkiezingen in het Aisne departement gaf *Le Petit Journal* een grondiger verklaring voor zijn succes.[122] Ten eerste speelde daarin geografie een rol. De Aisne lag niet ver van Duitsland en had de invasie nog vers in het geheugen; kiezers waren bang dat ze het zonder de man moesten stellen die had bijgedragen aan het eerherstel van het Franse leger en wiens kracht en bescherming in het geval van oorlog hard nodig zouden zijn. Ten tweede waren zijn kiezers er volgens *Le Petit Journal* van overtuigd dat Boulanger door zijn vijanden werd vervolgd. Ten derde waren ze de politieke verdeeldheid zat, die regering door middel van een stabiele meerderheid verhinderde. Tot slot, schreef de krant, speelde nog iets anders mee: de meeste politici werden geminacht; een sentiment dat Wilsons vrijspraak in hoger beroep bepaald niet verminderde, immers 'Frankrijk houdt van eerlijkheid en eenvoudige ideeën'. 'Als de Kamer nog twijfels koesterde over zijn eigen impopulariteit, dan moet hij door de twee verkiezingen van zondag op de hoogte zijn.' Ook de regering Tirard trof blaam: had die immers niet, 'door Boulangers populariteit te willen aanvallen en te trachten die tot elke prijs te smoren, kiezers een manier

[118] Vrije vertaling van: 'Mais la faute en revient surtout à nos députés qui (...) continuent à piétiner sur place jusqu'à l'expiration de leur mandat (...). Personne ne saurait calculer les conséquences d'un conflit qui mettrait définitivement en lutte l'opinion surexcitée avec la Chambre inerte, brouillone, désorganisée et déconsiderée.' Geciteerd uit: 'Grave mesure', *Le Petit Journal*, 17 maart 1888.
[119] 'Le conflit', *Le Petit Journal*, 18 maart 1888. '(...) un parti d'opposition (...) déclare la guerre à la représentation parlementaire au nom de la nation (...). La popularité du général devient un drapeau contre la Chambre.'
[120] Behalve *Le Petit Journal* van 17 maart, zie ook 21 en 24 maart 1888.
[121] '(...) le singulier entourage qui s'était emparé du général Boulanger au profit d'ambitions particulières.' Geciteerd uit: 'La politique d'un soldat', *Le Petit Journal*, 24 maart 1888.'
[122] 'Le courant', *Le Petit Journal*, 28 maart 1888.

gewezen om hun afkeuring te tonen? Heeft zij niet bijgedragen aan de ontwikkeling van het boulangisme dat zij dacht te vernietigen?'[123]

Boulanger was uit het leger ontslagen, berichtte *Le Petit Journal* op 29 maart. Dit was niet alleen 'een excessieve straf voor een goede militair', ook was de regering 'een strijd begonnen die zij waarschijnlijk niet zal winnen.'[124] Tot nu toe golden stemmen voor Boulanger als tegenstemmen – tegen de regering, de *Chambre*, de Republiek – maar was het moeilijk te zien wat die kiezers eigenlijk wilden. *Le Petit Journal* kon naar eigen zeggen goed leven met het scenario waarin Boulanger afgevaardigde zou worden en zelfs weer minister van Oorlog in de 'regering van vooruitgang en initiatief waar iedereen op wacht en die haar komst niet kan uitstellen.' Boulanger zat in een 'exceptionele situatie. Wij denken dat hij voldoende loyaal is aan zijn plicht als Fransman en geen avonturen zal najagen.'[125] Volgens de krant ging er van Boulangers dreiging echter ook een verenigende werking uit: afgevaardigden waren erin geslaagd hun 'tot nu toe ongeneeslijke jaloezieën en verdeeldheid' in te dammen. De vraag was of de *Chambre* een constitutionele herziening zou steunen, speerpunt van Boulangers campagne. Zonder in detail te treden stelde *Le Petit Journal* dat een 'robuust geformuleerde, krachtig geaccepteerde constitutionele herziening de ongerustheid in het land geheid zou kalmeren en het tevreden zou stellen.' 'Maar,' vroeg het zich af, 'heeft de Kamer de energie haar te willen, de wijsheid haar te bespreken, de intelligentie om deze politiek te realiseren? We zouden het willen; we betwijfelen het.'[126]

De volgende dag schreef het dat een verkiezingsmanifest van Boulanger de regering had doen vallen. Het manifest, dat *Le Petit Journal* publiceerde, was bedoeld om Boulangers kandidatuur in de komende verkiezingen van april in het Nord departement te steunen. Het bevatte zijn plannen voor constitutionele herziening en was buitengewoon kritisch op de *Chambre*, die niet in staat zou zijn om de wensen van het land te ondersteunen of zelfs maar

---

[123] 'La France aime l'honnêteté et les idées simples (...). Si la Chambre avoit encore quelques doutes sur son impopularité, elle doit être edifiée par les deux élections de dimanche (...). En voulant prendre corps à corps la popularité du général Boulanger et l'étouffer à tout prix, n'a-t-il pas enseigné au corps électoral un moyen de révéler son mécontentement? N'a-t-il pas contribué à développer le *boulangisme* qu'il croyait anéantir?' Geciteerd uit: 'Le courant', *Le Petit Journal*, 28 maart 1888.

[124] Vrije vertaling van: 'La punition est excessive en égard aux faits réprochés à un brave soldat et le ministère s'est engagé dans une lutte où il n'aura probablement pas le dessus.' Geciteerd uit: 'Le général Boulanger éligible', *Le Petit Journal*, 29 maart 1888.

[125] 'Le général Boulanger éligible', *Le Petit Journal*, 29 maart 1888. '(...) cabinet de progrès et d'initiative que tout le monde attend et qui ne peut tarder d'arriver (...). Le général est dans une situation exceptionelle; nous le croyons assez loyal pour faire son devoir de Français et ne pas courir les aventures.'

[126] Vrije vertaling van: 'Mais (...) à moins que la peur du général Boulanger ne contienne les jalousies et les divisions jusqu'ici incurables. Quant à la revision, il est certain qu'une réforme constitutionelle virilement formulée, fermement acceptée, calmerait les inquiétudes du pays et le satisferait. Mais la Chambre a-t-elle l'énergie de vouloir, la sagesse de discuter, l'intelligence d'achever cette politique? Nous le voudrions; nous en doutons.' Geciteerd uit: 'Revision ou concentration', *Le Petit Journal*, 30 maart 1888.

te begrijpen.[127] Voor Boulanger, schreef *Le Petit Journal*, waren de verkiezingen in Nord geen doel op zich. Maar zijn kritiek op de *Chambre* had het hem inmiddels onmogelijk gemaakt om het Palais Bourbon als afgevaardigde te betreden. 'Als hij, toen hij eenmaal verkiesbaar werd, zijn intentie had uitgesproken om zijn werk als afgevaardigde te doen, hadden we erop kunnen hopen hem als minister van Oorlog te zien, eventueel als premier. Dat is nu niet meer mogelijk. Generaal Boulanger heeft zich niet kandidaat gesteld voor afgevaardigde, maar voor het presidentschap van de republiek met een constitutie die hem dictatoriale macht geeft. Het is aan de kiezers om zich uit te spreken (...).' De krant refereerde aan het 'trieste schouwspel' dat de *Chambre* de dag ervoor had geboden en merkte op dat de zaak hoe dan ook snel moest worden opgelost, anders zou 'het nationale project van de Wereldtentoonstelling in gevaar komen.'[128]

Onder de geldende constitutionele regels, schreef de krant, was echter zowel een ontbinding van de Kamer als hervorming van de grondwet erg onwaarschijnlijk: in beide gevallen was de medewerking nodig van de Senaat. De kernpunten van Boulangers programma konden daarom alleen met steun van de publieke opinie worden gerealiseerd, en mits de Kamer en de regering zwak waren.[129] De situatie was niet best. 'Openlijk gesteund door bepaalde *radicaux*, door bonapartisten als twistappel opgehitst, vergezeld van alle vijanden van de republiek, hindert één man in zijn eentje al onze politieke instituties. Dat moet hoe dan ook ophouden.'[130]

'Door vervoering, uit haat tegen het bestaande, uit behoefte aan verandering, door uitputting en vanuit nog meer motieven toont het land zijn verlangen om de parlementaire troep achter zich te laten, en steekt het zijn handen uit naar een man, op het risico af dat het wordt gehandboeid.' Aldus observeerde *Le Petit Journal* na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de verkiezingen in de Dordogne. 'Boulanger slaagt in alles. Hij heeft geen

---

[127] 'Le programme du général Boulanger', *Le Petit Journal* 1 april 1888.

[128] Vrije vertaling van: 'Pour lui l'élection du Nord n'est qu'un moyen (...). Si, devenu éligible, il avait fait acte de candidat avec l'intention de faire son devoir de député, on aurait pu espérer de le voir ministre de la guerre avec ou sans la présidence du conseil. Aujourd'hui cela n'est plus possible. Le général Boulanger vient de poser sa candidature non à la députation, mais à la présidence de la République avec une Constitution qui lui donne la dictature. C'est aux électeurs à se prononcer (...). La Chambre, quand elle se sera rendu compte du triste spectacle qu'elle a donné hier (...). L'état de trouble où nous sommes ne peut pas durer sans compromettre l'oeuvre nationale de l'Exposition universelle.' Geciteerd uit: 'Le programme du général Boulanger', *Le Petit Journal* 1 april 1888. Zie ook 'Le débat ajourné', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Ook daarin hamert de krant op het belang van de Wereldtentoonstelling.

[129] Zie 'La dissolution' en 'La revision', *Le Petit Journal*, 1 april 1888.

[130] Vrije vertaling van: 'Soutenu ouvertement par un des groupes radicaux, agité comme un brandon de discorde par les bonapartistes plébisciteraires, suivi avec complaisance par tous les ennemis de la République, un homme seul fait échec à toutes nos institutions politiques. Il faut en finir d'une manière ou d'une autre.' Geciteerd uit: 'Le programme du général Boulanger', *Le Petit Journal*, 1 april 1888. Een dag later beschreef het de *Chambre* als 'nerveus', maar het prees de nieuwe premier Charles Floquet. 'Le Cabinet Floquet', *Le Petit Journal*, 2 april 1888.

ander programma dan ontbinding en herziening: het maakt niet uit, mensen staan te juichen voor hem: de man beschikt door de Voorzienigheid. Maar er komt een dag waarop hij zich nader moet verklaren.'[131] Boulanger, stelde het, 'blijft op plebiscitair terrein, zonder politieke, economische of andere verklaringen, terwijl hij nog steeds tot ontbinding van de Kamer en constitutionele herziening oproept.'[132] Ook *Le Petit Journal* steunde een constitutionele herziening nu volmondiger. 'Al aan het begin van het kabinet Tirard was het eenvoudig om de instituties te verjongen: om hen aan nieuwe horizonnen bloot te stellen, al hun prestige en hun deugd te herstellen, zonder iets fundamenteels te ondermijnen.' Verandering van het politieke personeel volstond nu niet meer. Het land, meende de krant, had zijn verlangen kenbaar gemaakt, en dat te negeren was een fout geweest. Door de 'zinloze vervolging van een populaire generaal' had de regering de situatie alleen maar verergerd.[133]

Boulanger, observeerde de krant nadat hij de verkiezingen in het departement Nord had gewonnen, was erin geslaagd om de ontevredenen te verenigen. Toch klonk ook een waarschuwing: ontbinding van de *Chambre*, indien niet volgens constitutionele regels nagestreefd, kwam neer op een revolutionaire of zelfs dictatoriale daad.[134] Maar zonder echte democratische hervormingen, schreef *Le Petit Journal*, zouden de afgevaardigden hoe dan ook de klos zijn. 'Snijd het koord door dat jullie aan het verleden bindt en ga voorwaarts!' spoorde het hen aan.[135] Het advies voor de regering: 'het vertrouwen van de publieke opinie zal men winnen door naar haar te luisteren.'[136]

De Franse binnenlandse politiek was een zooitje, vond de krant. Maar de 'koorts van interne onenigheid laat het publiek tamelijk onverschillig.' De politieke wil tot hervorming die *Le Petit Journal* aan veel kanten signaleerde verdiende nu de aandacht. Herziening kon echter alleen slagen als zij niet zou worden 'geïnstrumentaliseerd door een politieke groep;

---

[131] Vrije vertaling van: 'Par entraînement, par haine de ce qui existe, par besoin de changement, par lassitude; par bien d'autres motifs encore, le pays manifeste sa volonté de sortir de gâchis parlementaire et tend les mains à un homme, au risque de se faire mettre les menottes (...). Tout lui réussit. Il n'a pas d'autre programme que dissolution et révision; peu importe, on l'acclame. C'est l'homme providentiel. Un jour viendra cependant où il sera tenu de s'expliquer.' Geciteerd uit: 'Le plébiscite', *Le Petit Journal*, 10 april 1888.

[132] 'Aux électeurs de la Dordogne', *Le Petit Journal*, 11 april 1888. '(...) il se maintient sur le terrain plébiscitaire sans explications politiques, économiques ou autres et en réclament toujours la dissolution de la Chambre et la révision de la Constitution.'

[133] Vrije vertaling van: '(...) déjà au début du cabinet Tirard, il était aisé de rajeunir les institutions, de leur ouvrir des horizons nouveaux, de leur rendre tout leur prestige et toute leur vertu, sans rien ébranler de fondamental (...) de vaines persécutions contre un général populaire.' Geciteerd uit: 'Résistance', *Le Petit Journal*, 13 april 1888.

[134] 'L'élection du Nord', *Le Petit Journal*, 17 april 1888.

[135] '30 Mars-19 Avril', *Le Petit Journal*, 22 april 1888. 'Prenez garde, messieurs les députés; ce sont "des finasseries" cela. Coupez le cable qui vous rattache au passé et allez de l'avant!' De *Chambre* leek dit advies ter harte te nemen en stelde een commissie in om de kwestie (herziening) te bestuderen, maar de regering Floquet liet vervolgens na om iets met de aanbevelingen te doen.

[136] 'C'est en écoutant la voix de l'opinion qu'il gagnera sa confiance.' Geciteerd uit: 'Fermeté et loyauté', *Le Petit Journal*, 23 april 1888.

het is duidelijk dat men haar niet moet laten ontaarden, noch compliceren of te lang uitstellen.' Refererend aan legitimistische steun voor herziening stelde *Le Petit Journal* dat het land 'goed de oprechte voorstanders van een noodzakelijke hervorming kan onderscheiden' van schijnheilige groepen 'die het idee (van herziening) soms in hun verkiezingsprogramma stoppen en het vervolgens ondergeschikt maken aan andere doelen of haar algeheel laten varen.'[137]

'Genoeg lege discussies, genoeg parlementarisme', schreef *Le Petit Journal* na een Kamerreces van twee weken.[138] De krant riep op tot nuttig en serieus werken, maar zag in plaats daarvan toenemende politieke verdeeldheid. De *Chambre* zou het vertrouwen van het volk hebben verloren. 'En kijk, wat een bewonderenswaardig land! Ondanks alle opwinding en alle agitatie (...) gaat het weer aan het werk (...), maar men voelt de malaise van ergernis en keert zich naar de regering om haar interventie te verzoeken. Een oude gewoonte heeft ervoor gezorgd dat de regering in Frankrijk een doorslaggevende positie heeft (...); mensen verwachten dat zij de *Chambre* een krachtige impuls geeft.' Wat Boulanger betrof: zijn campagneleus van Kamerontbinding en constitutitionele herziening stelde hem volgens *Le Petit Journal* in staat om buiten de huidige politiek te blijven.[139]

De parlementaire verdeeldheid tussen *radicaux* en de *opportunistes* leek intussen onoplosbaar: terwijl de laatsten 'ervan overtuigd zijn dat alleen zij de republiek zullen redden door de ruimte van de regering verder in te perken en door zich van alle hervormingen te ontdoen die ze als illusoir en gevaarlijk beschouwen, denken de *radicaux*, om de logica van hun verkiezingsprogramma's te volgen, dat ze de gedesoriënteerde kiezer weer voor zich zullen winnen door echte hervormingen te bieden en geen loze beloften.' De regering 'kan duidelijk niet iedereen tevredenstellen, maar zou volledig slagen als zij het volk tevredenstelde, en wij denken niet dat zij gek genoeg is om het volk te midden van alle

[137] Alle citaten in deze alinea vormen een vrije vertaling van: 'Cette fièvre de discordes intérieures laisse le public assez indifférent (...). Pour qu'elle aboutisse, qu'elle ne devienne pas la proie d'une fraction; il est clair qu'il ne faut ni la dénaturer, ni la compliquer, ni l'ajourner outre mesure (...). Le pays discerne bien entre les partisans sincère d'une réforme nécessaire et (...) qui tantôt le montrent comme leur programme, puis la dissimulent ou la subordonnent à d'autres préoccupations.' Geciteerd uit: 'La ligne droite', *Le Petit Journal*, 27 april 1888. NB. In het tweede citaat staat er in het Frans fraction, niet faction. In de context van de zin en het artikel lijkt het er echter sterk op dat er toch 'faction' had moeten staan.

[138] 'Assez de discussions stériles, assez de parlementarisme (...)'. Geciteerd uit: 'Rentrée des Chambres', *Le Petit Journal* 16 mei 1888.

[139] Ibidem. Citaat: 'Et voyez quel admirable pays! Malgré toutes les excitations, toutes les agitations (...) il revint au travail (...) seulement on éprouve le malaise de l'agacement et l'on se retourne vers le gouvernement pour lui demander son intervention (...). Une vieillle habitude a donné en France une place prépondérante au gouvernement (...) on attend de lui qu'il donne aux Chambres une impulsion vigoreuse.'

parlementaire fluctuaties te vergeten.'[140] Toch was er van enige republikeinse samenwerking wel sprake, constateerde de krant. Met dat doel althans hadden onder meer de *radicaux* Clemenceau en Arthur Ranc de anti-boulangistische *Société des Droits de l'Homme et du Citoyen* opgericht.[141]

Boulanger was 'van zichzelf of door het ongenoegen dat hij bijeenbrengt' volgens *Le Petit Journal* 'een kracht om rekening mee te houden.' Het was 'onmogelijk om een wettige oplossing te zien voor de huidige stand van zaken.'[142] Politiek gezien zat de zaak immers muurvast: de *Chambre* weigerde akkoord te gaan met haar eigen ontbinding, terwijl de Senaat niet wilde meewerken aan constitutionele herziening. *Le Petit Journal* vreesde nu dat sommigen onder het mom van de term herziening electorale onrust wilden stoken. De regering moest ervoor zorgen dat de *Chambre* nuttig werk kon doen, door hervormingen in te dienen en de politieke strijd te beperken. Focus op de Wereldtentoonstelling was essentieel. En 'als het land echt, zoals de boulangisten claimen, herziening en ontbinding wil, dan moeten die onmiddellijk gerealiseerd worden, terwijl de Senaat en de Kamer worden verplicht zich eraan te onderwerpen. Maar hoe?'[143]

Op 5 juni schreef *Le Petit Journal* dat de regering zich niet op korte termijn aan een constitutionele herziening wilde committeren. Twee dagen later beschreef het hoe Boulanger zijn opwachting had gemaakt in het Palais Bourbon en de parlementaire zwakte, verdeeldheid en de vriendjespolitiek aan de kaak had gesteld. *Le Petit Journal* was kritisch over de respons van de *Chambre*. Die was 'simpelweg als één front opgetrokken tegen een van haar leden, op het risico af om zijn belangrijkheid te vergroten. De Kamer 'zag alleen het plezier van een makkelijke en onmiddellijke wraak, zonder zich nog met de toekomst van het land bezig te houden.' De krant vroeg zich bovendien af of de *Chambre* 'zichzelf zo, onder het voorwendsel van beter weerstand bieden aan een gevaar dat het niet eens fatsoenlijk definieert

[140] Vrije vertaling van: 'Les opportunistes sont convaincus qu'eux seuls sauveront la République en resserrant les liens de l'action gouvernementale, en écartant des réformes qu'ils déclarent illusoires et dangereuses. Les radicaux, pour obéïr la logique de leurs programmes, pensent qu'ils ramèneront les électeurs désorientés en leur offrant des réformes réelles et non de vaines promesses (...). Le ministère (...) est évidemment incapable de contenter tout le monde et le pays. Il réussirait complètement s'il satisfaisait le pays, et nous ne le supposons pas assez fou pour l'oublier au milieu des fluctuations parlementaires.' Geciteerd uit: 'Les partis à la Chambre', *Le Petit Journal*, 17 mei 1888.

[141] 'La Société des Droits de l'Homme et du Citoyen', *Le Petit Journal*, 25 mei 1888.

[142] Vrije vertaling van: 'Par lui-même ou par les mécontentements qu'il rallie, le général Boulanger est une force (...) il est impossible de voir une solution légale à l'état actuel des choses (...).' Geciteerd uit: 'Les Moyens d'action', *Le Petit Journal*, 26 mei 1888.

[143] Vrije vertaling van: 'Si vraiment, comme l'affirment les boulangistes, le pays réclame la revision et la dissolution, il faut les faire tout de suite, en obligeant, si l'on peut, le Sénat et la Chambre à s'y soumettre. Mais comment?' Geciteerd uit: 'Les Moyens d'action', *Le Petit Journal*, 26 mei 1888. NB. Behalve voor de wereldtentoonstelling toonde *Le Petit Journal* zich ook enthousaist voor een ander groot, niet partijgebonden, nationaal project dat de Franse eer weer moest laten glimmen als voorheen: het Panamakanaal.

en waarvan het de origine noch de oorzaken voldoende waardeert, niet tot immobiliteit had veroordeeld.' De *Chambre* had het initiatief uit handen gegegeven. 'Moet het electoraat worden toegestaan om te denken dat van de Kamer en van toekomstige sessies niets meer valt te verwachten?' Was het niet 'onvoorzichtig en onbezonnen om de toekomst op het spel te zetten om het heden te waarborgen?'[144]

In de zomer van 1888 volgde *Le Petit Journal* Boulangers campagne op de voet en besteedde dikwijls op de voorpagina aandacht aan zijn politieke manifesten. Hoewel het nooit tot een openlijke steunbetuiging kwam en *Le Petit Journal* hamerde op de eigen republikeinse gezindheid, bleef de krant Boulangers politieke boodschappen publiceren en bood het hem een podium in een tijd waarin het establishment hem verafschuwde en actief tegenwerkte. Soms uitte het vergelijkbare ideeën, zoals wanneer het schreef dat Frankrijk behoefte had aan een 'viriel, praktisch en vruchtbaar beleid.'[145] Met de boulangistische crisis in volle gang verweet *Le Petit Journal* het parlement bovendien regelmatig passiviteit, misbruik van parlementaire commissies (als manier om van lastige onderwerpen af te komen), gebrek aan productiviteit en intense onachtzaamheid.[146] Het riep om meer eenheid en verwierp de heftige polemieken, de onbehouden manieren en obstructie die de klok sloegen in het parlement. 'Wat ons de das omdoet, is de onenigheid tussen de partijen.'[147] Intussen stelde de krant de eigen onpartijdigheid voorop en zwoer het 'de waarheid altijd beter te kennen dan de rest en niet bang te zijn om haar op te schrijven.'[148]

Een onpartijdigheid die niet makkelijk te verzoenen is met *Le Petit Journals* opstelling in de Panama-affaire. Ook daarin gaf het de Kamer een brevet van onvermogen. Door de Panamaonderneming – die onder leiding van Ferdinand de Lesseps het kanaal zou graven – geen uitstel van betaling te verlenen had de *Chambre* de bestaande problemen volgens *Le Petit Journal* slechts verergerd. 'Geloofden de afgevaardigden dat ze hun

[144] Vrije vertaling van: '(...) elle s'est simplement coalisée contre un de ses membres; au risque de grossir son importance; elle n'a vu que le plaisir d'une vengeance facile et immédiate, sans plus se préoccuper de l'avenir et du pays (...). La Chambre ne s'est-elle pas condamnée à l'immobilité, sous prétexte de mieux résister à un danger qu'elle définit mal, dont elle n'apprécie pas exactement l'origine et les causes? (...) Fallait-il autoriser le suffrage universel à penser qu'il n'y a plus rien, rien à attendre de la Chambre et les séances futures (...)? (...) une imprudence et une inconséquence de compromettre le lendemain pour garantir le présent?' Geciteerd uit: 'La Chambre immobile', *Le Petit Journal*, 7 juni 1888.

[145] 'Elle a besoin (…) d'une politique virile, pratique et féconde.' Geciteerd uit: 'Fin de session', *Le Petit Journal*, 20 juli 1888.

[146] Zie bijv. *Le Petit Journal*, 9 juni en 20 juli 1888.

[147] 'Ce qui nous tue, c'est la division des parties.' Geciteerd uit: 'Frappe, mais écoute', *Le Petit Journal*, 10 november 1888. Zie ook *Le Petit Journal*, 6 december 1888 ('Un peu de Tranquillité').

[148] Vrije vertaling van: 'Nous saurons toujours la vérité mieux que personne et nous aurons toujours le courage de l'exprimer.' Geciteerd uit: 'Impartialité', *Le Petit Journal*, 12 december 1888. Zie ook 'La Compagnie de Panama et le Crédit foncier', *Le Petit Journal*, 24 januari 1889.

verantwoordelijkheid door deze manifestatie van desinteresse konden afschudden?'[149] Het parlement had verwachtingen gewekt, stelde de krant, en het publiek zou weinig begrijpen van de draai van een welwillende houding naar de plotselinge stugheid. Met Panama stond nationaal erfgoed op het spel.[150] De krant ging zelfs nog een stapje verder en publiceerde op 19 december een lijst van afgevaardigden die tegen het door de regering voorgestelde uitstel van betaling hadden gestemd.[151] Daarnaast deed het uitgebreid verslag van vergaderingen van Panamaobligatiehouders en van de inspanningen om het bedrijf weer leven in te blazen: inspanningen die het contrasteerde met de 'onverschilligheid van de politieke instituties.'[152] Het prees daarentegen het 'patriotisme, de kalmte, de scherpzinnigheid en toewijding' van de aandeelhouders en verklaarde zich al te bereid 'om de zaak te dienen van zoveel kleine obligatie- en aandeelhouders die zo hard zijn geraakt.'[153] De rol van de pers met betrekking tot Panama, schreef *Le Petit Journal*, was om 'de wensen van de publieke opinie over te brengen en ze samen te vatten wanneer ze het doel van de massa kunnen dienen.'[154]

Terugkijkend op 1888 schreef het dat 'de overweldigende meerderheid van de natie sterk was gebleven, ijverig, spaarzaam. Zijn belangrijkste preoccupatie was werk en de zorg om de oogst.'[155] Zo tilde *Le Petit Journal* opnieuw het Franse volk boven het politieke gekrakeel uit: de minderheid die overbleef leek vooral uit politici te bestaan. Dat gekrakeel verminderde bepaald niet na Boulangers overwinning in de verkiezingen in het departement Seine. Volgens *Le Petit Journal* was dit geen normale politieke strijd geweest, die je in het gangbare vocabulaire kon uitleggen. Er had een 'strijd tussen de tevredenen en de

[149] 'Les députés (…) ont-ils cru par cette manifestation d'indifférence dégager leur responsabilité?' Geciteerd uit: 'Panama devant la Chambre', *Le Petit Journal*, 17 december 1888. Zie ook *Le Petit Journal*, 26 december 1888. Ook in 1889 klinkt dit verwijt meermaals door. Zie bijvoorbeeld 'Ce qui se fait pour Panama', *Le Petit Journal*, 24 juni 1889 en (voor de Senaat) 'Panama devant le Sénat', *Le Petit Journal*, 6 juli 1889.
[150] 'Panama devant la Chambre', *Le Petit Journal*, 17 december 1888.
[151] 'La majorité contre le Panama', *Le Petit Journal*, 19 december 1888.
[152] 'L'indifférence des pouvoirs publics.' Geciteerd uit: 'La majorité contre le Panama', *Le Petit Journal*, 21 december 1888. Ook in 1889 bleef de krant aandacht besteden aan de aandeelhoudersbijeenkomsten ten behoeve van de oprichting van een nieuwe Panamaonderneming. Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal* 18, 19 en 22 januari 1889.
[153] Vrije vertaling van: 'Nous sommes déjà en mesure de constater qu'avec un patriotisme digne d'éloges et un bon sens plein de calme, de patience, de clairvoyance, le plus grand nombre est disposé à faire les sacrifices nécessaires (…) Nous serons trop heureux de servir la cause de tant de petits porteurs si douloureusement atteints.' Geciteerd uit: 'La majorité contre le Panama', *Le Petit Journal*, 21 december 1888.
[154] Het hele citaat: 'Le rôle de la presse nous semble tout indiqué dans ce cas; il nous appartient de relever les voeux de l'opinion publique et de résumer pour le bien de tous les idées émises par tel out tel, quand elles sont de nature à servir le but de la masse.' Geciteerd uit: 'La majorité contre le Panama', *Le Petit Journal*, 21 december 1888.
[155] Vrije vertaling van: '(…) La grande masse de la nation est restée forte, laborieuse, économe. (…) Sa plus grande préoccupation c'était le travail et le souci de la récolte.' Geciteerd uit: 'L'Année qui s'en va', *Le Petit Journal*, 1 januari 1889.

ontevredenen' plaatsgevonden.[156] Het blad erkende dat de ontevredenen duidelijk in de meerderheid waren, maar betwijfelde of die ontevredenheid – zoals Boulangers tegenstanders claimden – was gefabriceerd 'door een coalitie van politieke actoren en belangen' of dat zij eerder 'het resultaat was van een politiek misverstand veroorzaakt door de fouten van de regering en het parlement.'[157] Wat Boulanger betreft was dit een uitgemaakte zaak. In een nieuw manifest, waarvan het vocabulaire op punten overeenkwam met dat van *Le Petit Journal* zelf, wees hij met volle overtuiging naar het parlement. 'Ik wil niet wachten mijn dankbaarheid uit te spreken aan het bewonderenswaardige volk dat zo dapper en in een gesloten rij tegen de parlementaire coalitie heeft gemarcheerd, bestaande uit al diegenen die zich stoutmoedig beriepen op de republiek die ze door hun fouten, hun onmacht en hun intriges zo ernstig hebben gecompromitteerd.' Boulanger prees daarna zijn volgelingen. 'Het is door jullie, door jullie energie en door jullie gezonde verstand dat het vaderland, ons grote vaderland, bevrijd moet worden van de parasieten die het verteren en tegelijkertijd onteren.'[158]

Ondanks het abnormale karakter van de politieke strijd was *Le Petit Journal* opvallend nonchalant waar het de vermeende reikwijdte ervan betrof. 'Het illustere Frankrijk', claimde het, 'was op geen enkele manier door de razernij van de electorale strijd geraakt. Frankrijk zweeft boven alle partijen, kalme en soevereine meester van zijn eigen lot.' Juist omdat de Franse kiezers dat lot zelf konden vormgeven, stelde de krant, en omdat er nationale eenheid bestond, was Frankrijk beter af dan landen als Engeland (het noemde de problemen met de Ieren) en Oostenrijk (problemen met de Hongaren). Het Franse politieke geruzie zou bovendien niet zo heftig zijn als in die landen. 'Wij zitten in een ontwikkeling; onze buren vervallen onvermijdelijk tot revolutie. Laten we ons lot met kalmte tegemoetzien; op de Engelsen en op de Oostenrijkers – zonder de Duitsers mee te tellen – hebben we honderd jaar voorsprong.'[159]

---

[156] 'Une lutte entre contents et mécontents'. Geciteerd uit: L'élection de Paris devant la presse', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

[157] '(...) le fait d'une coalition de partis et d'intérêts (...) le résultat d'un malentendu politique produit par les fautes du gouvernement et des Chambres.' Geciteerd uit: 'Général Boulanger élu', *Le Petit Journal*, 29 januari 1889. NB. Als we *Le Petit Journals* eigen kritiek als leidraad nemen, dan is het antwoord niet ingewikkeld.

[158] Vrije vertaling van: 'Je ne veux cependant pas ajourner l'impression de ma reconnaissance à l'admirable population qui a si bravement marché en colonne serrée contre la coalition parlementaire, composé de tous ceux qui se réclamaient audacieusement de la République, que leurs fautes, leur impuissance et leurs intrigues ont si gravement compromise (…) C'est à vous, à votre énergie et à votre bon sens que la patrie, notre grande patrie, devra d'être débarrassée des parasites qui la dévorent tout en la déshonorant. La République est maintenant ouverte à tous les Français de bonne volonté.' Geciteerd uit: 'Le Général Boulanger à ses électeurs', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Vgl. *Le Petit Journal*, 18 maart 1889.

[159] Vrije vertaling van: '(...) la grande figure de la France qui n'a été nullement atteinte par les fureurs de la bataille électorale (...). La France plane au-dessus des partis, calme et souveraine maîtresse de ses destinées (...).

Begin februari was het wederom hommeles in de *Chambre*.[160] Het enige wat de moeite waard was om van deze sessie te onthouden, schreef *Le Petit Journal*, was het voorstel van de regering om de departementale kieslijsten te vervangen door het stemmen per arrondissement of district.[161] Dat voorstel was onderdeel van een deal tussen *opportunistes* en *radicaux*: de eersten zouden het stemmen per district 'krijgen', de laatsen constitutionele herziening. *Le Petit Journal* vroeg zich af wie het stemmen per kiesdistrict eigenlijk zou baten, en of het überhaupt iets zou veranderen.[162] Nadat de *Chambre* eenmaal voor het *scrutin d'arrondissement* had gestemd werd de discussie over herziening uitgesteld. *Le Petit Journal* legde uit hoe dit had kunnen gebeuren. 'Het lijkt zeer uitzonderlijk en onwaarschijnlijk, maar het is eigenlijk eenvoudig om uit te leggen als men de gebruiken van het parlementarisme begrijpt. Dat is gereguleerd door specifieke gewoonten die ervoor zorgen dat de oplossingen met name in het geval van ambivalente situaties helder zijn, en dat de oplossingen ambivalent zijn op het moment dat de situatie duidelijk wordt. Het is een taal, waartoe het niet-geïnitieerde publiek de sleutel niet heeft (...); maar men moet zich eraan gewennen, want in het Palais Bourbon spreekt men hem vloeiend.[163]

Nadat de regering als gevolg van weer een nieuwe crisis aftrad zou *Le Petit Journal* daarover de schouders hebben opgehaald – het was de zoveelste – als al het politieke geruzie dit keer niet de Wereldtentoonstelling in gevaar bracht, die 'grote manifestatie van Frans vernunft en grootse aangelegenheid waaraan honderden miljoenen zijn uitgegeven'. De eerste en voornaamste taak van de volgende regering en Kamer, meende de krant, was om het succes ervan te garanderen. In dit verband had de krant nog een suggestie voor president Carnot: alle politieke leiders bewegen tot een wapenstilstand, tot aan de volgende nationale verkiezingen.[164]

Nous sommes en évolution; nos voisins tomberont fatalement dans la Révolution (...). Envisageons notre sort avec calme; nous avons sur les Anglais, sur les Autrichiens, – sans compter les Allemands – cent ans d'avance (...).' Geciteerd uit: 'L'unité nationale', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

[160] Zie bijv. *Le Petit Journal*, 1 en 2 februari 1889.

[161] 'Consultation parlementaire', *Le Petit Journal*, 2 februari 1889. De verandering zou effectief voorkomen dat iemand in meerdere kiesdistricten tegelijk kandidaat was.

[162] Zie *Le Petit Journal*, 11 en 12 februari 1889.

[163] Vrije vertaling van: 'Rien en apparence de plus extraordinaire, de plus invraisemblable (...). Et pourtant rien de plus facile à expliquer, à la condition de comprendre les pratiques du parlementarisme. Il est soumis à des habitudes spéciales qui font que les solutions sont claires surtout quand les situations sont équivoques, et que les solutions sont équivoques quand la situation devient claire. C'est une langue dont le public non initié n'a pas la clef (...) mais il faut bien s'y accoutumer, puisqu'elle se parle couramment au Palais-Bourbon.' Geciteerd uit: 'Équivoque et clarté', *Le Petit Journal*, 16 februari 1889. NB. De *opportunistes*, legde de krant uit, hadden de deal gesaboteerd door na de stemming over het *scrutin* met rechts te heulen tegen de (door *radicaux* geleide) regering.

[164] 'Grande manifestation du génie français et grande affaire pour laquelle des centaines de millions ont été dépensés'. Geciteerd uit: 'N'oubliez pas l'Exposition', *Le Petit Journal*, 17 februari 1889.

Democratische theorie en praktijk zijn twee verschillende dingen, observeerde het op 18 februari. 'Als afgevaardigden het volk vertegenwoordigen, dan moeten ze wel belabberd werk leveren, immers het volk brengt zijn tijd tussen twee verkiezingen door met beklag over de wetgevers die het gekozen heeft en met protest tegen hun bindende beslissingen. Hier is sprake van een ongelukkige situatie waartegen men nog geen remedie heeft gevonden.'[165] Het artikel besprak vervolgens uitgebreid een voorstel van een econoom – ene Limousin – om het parlementaire monopolie op wetgeving af te schaffen en het voor gewone burgers mogelijk te maken om wetten te ontwerpen. Met voldoende steun zouden die dan voorgelegd kunnen worden aan kiezers. De auteurs van wetten die daadwerkelijk werden aangenomen kregen een vergoeding van de staat. Door onder meer de vereiste expertise, het onderzoek, de mankracht en de publiciteit voor de ontworpen wetten zouden er wetgevingsfabrieken ontstaan waar mensen hun ideeën konden aanbieden: deze firma's zouden zelfs het buitenland kunnen bedienen. Dankzij concurrentie, meende Limousin, zou men de best mogelijke wetten krijgen. *Le Petit Journal* betwijfelde of het plan werkelijkheid kon worden, maar misschien kon het wetgevers 'tot een beetje reflectie aanzetten en kalmte brengen'.[166]

Snel werd de toon weer serieuzer. Wederom, constateerde de krant, waren onvrede, ressentiment, jaloezie en persoonlijke ambitie in de *Chambre* aan de orde van de dag. 'Het land begint zijn illusies te verliezen over hen die het van crisis naar crisis brengen en die verantwoordelijk zijn voor de gouvernementele verwarring, zelfs in het jaar waarin de nationale arbeid vereist dat politieke preoccupaties opzij worden geschoven. De mannen die zich uitsluitend om hun passies, rivaliteiten en wedijver bekommeren zijn al te schuldig.'[167] Er was sprake van een 'crisis geboren uit parlementair geknoei'.[168] 'Waarom,' verzuchtte de krant na de installatie van de tweede regering Tirard, 'doen politieke passies zelfs de beste intenties wankelen?'[169] In plaats van nuttig werk te verrichten probeerde de

[165] Vrije vertaling van: 'Si les députés représentent le peuple, il faut qu'ils le représentent bien mal, puisque le peuple passe son temps, entre deux scrutins, à se plaindre des législateurs qu'il s'est donnés et à protester contre leurs décisions obligatoires. Il y a la une situation fâcheuse à laquelle on n'a pas trouvé de remède (...).' Geciteerd uit: 'L'industrie législative', *Le Petit Journal*, 18 februari 1889.
[166] 'Donnerait-elle à réfléchir et apporterait-elle un peu de calme.' Geciteerd uit: 'L'industrie législative', *Le Petit Journal*, 18 februari 1889.
[167] Vrije vertaling van: 'Le public commence à n'avoir plus d'illusions sur ceux qui le mènent de crise en crise et qui assument la responsabilité du désarroi gouvernemental, l'année même où le travail national a besoin d'écarter les préoccupations politiques (…). Les hommes qui s'occupent exclusivement de leurs passions, de leurs rivalités et de leurs compétitions sont bien coupables (…).' Geciteerd uit: 'Divisions Parlementaires', *Le Petit Journal*, 20 februari 1889.
[168] 'Crise née du gâchis parlementaire'. Geciteerd uit: 'La crise et la presse', *Le Petit Journal*, 21 februari 1889.
[169] Vrije vertaling van: 'Pourquoi faut-il que les passions politiques rendent précaire même les meilleures intentions?' Geciteerd uit: 'Le Ministère et la Presse', *Le Petit Journal*, 24 februari 1889.

Kamermeerderheid zichzelf te beschermen door tevergeefs procedurele maatregelen te introduceren die het verkiezingsproces zouden wijzigen.[170]

Le Petit Journal was weinig enthousiast toen de regering Tirard de boulangistische *Ligue des Patriotes* verbood, maar het steunde de maatregel wel. 'Het krachtige regeringsoptreden zal een volk van werkers, dat een afkeer heeft van zinloze agitatie, kwaad is om parlementaire instabiliteit, niet mishagen. Maar de voortvarendheid moest ook snel resultaten opleveren, zodat 'iedereen een solide gezag voelt, een reële overeenstemming, gemeenschappelijke visies, uitgevoerde ideeën (...).' [171] Juist als de regering afzag van liberalisme en tolerantie, redeneerde de krant, dan was de noodzaak om doeltreffend te zijn des te groter, want op straffe van de schijn van machteloosheid.[172]

Toch verscheen Boulanger na enkele weken absentie weer op de voorpagina. De dag ervoor had de krant de *Chambre* nog een veeg uit de pan gegeven, en de nutteloze sessies vol minachting en conflict veroordeeld.[173] Nu, op 19 maart, publiceerde het een toespraak die Boulanger in Tours had gegeven, terwijl het observeerde dat 'hij niemand buitensluit en iedereen goede redenen geeft om hem te steunen en een ''niet-parlementaire Republiek'' te vestigen.'[174] *Le Petit Journal* publiceerde een brief van Boulanger aan zijn kiezers in het departement Nord. 'Gelukkig', schreef de generaal, 'is het parlement, van tijd tot tijd bewogen door een of ander politiek of financieel schandaal, feitelijk dood.'[175] *Le Petit Journal* voegde hier nog een eigen grief aan toe door erop te wijzen dat de Kamer de Panamaonderneming in de steek had gelaten: een optreden dat tot een wijdverbreide irritatie had geleid die weliswaar op het eerste gezicht niet duidelijk bleek, maar die wel degelijk een diepe indruk had gemaakt.'[176]

---

[170] 'Rappel au bon sens', *Le Petit Journal*, 28 februari 1889. Een van de voorstellen waar de krant op doelde was het plan om kandidaturen voor de nationale afgevaardiging te maximeren tot twee (electorale districten). Zie ook *Le Petit Journal*, 12 maart 1889.

[171] Vrije vertaling van: 'Certes, la vigueur dans les décisions du gouvernement n'est pas pour déplaire à un peuple de travailleurs que rebute l'agitation stérile, qu'énerve instabilité parlementaire (...). Encore faut-il que (...) chacun sente une autorité solide, un accord réel, des vues communes, des idées suivies (...).' Geciteerd uit: 'La politique répressive', *Le Petit Journal*, 4 maart 1889.

[172] 'La politique répressive', *Le Petit Journal*, 4 maart 1889.

[173] 'Excitation regrettable', *Le Petit Journal*, 18 maart 1889.

[174] 'Le général Boulanger ne repousse personne et donne à tous de bonnes raisons pour venir à lui et former une République "non-parlementaire". Geciteerd uit: 'Le discours-manifeste', *Le Petit Journal*, 19 maart 1889. NB. Het betrof hier de toespraak op uitnodiging van Jules Delahaye, en tevens Boulangers laatste poging om katholieke steun te vergaren; het mocht niet baten.

[175] 'Heureusement l'assemblée, que quelque scandale politique ou financier galvanise encore de temps en temps, est virtuellement morte.' Geciteerd uit: 'Lettre du général Boulanger aux électeurs du Nord', *Le Petit Journal*, 20 maart 1889. Als Boulanger in dit verband ook op de ondergang van de Panamaonderneming doelde, dan was hij wellicht de eerste die haar als zodanig – een financieel schandaal – duidde. Dat bleek volledig terecht.

[176] 'Responsabilités financières', *Le Petit Journal*, 23 maart 1889. Het publieke vertrouwen liep nog een andere deuk op, want door een ongelukkige speculatie was behalve de Panamaonderneming ook de CEP bank failliet gegaan.

Wat eerst nog een vaag gerucht leek, werd spoedig bewaarheid: Boulanger stond op het punt om voor de Senaat te worden gedaagd wegens het smeden van een complot tegen de staat. *Le Petit Journal* noteerde het nieuws stoïcijns en onthield zich in eerste instantie van commentaar.[177] De volgende dag kwam dat alsnog. Het was onduidelijk welke procedure zou worden gevolgd, schreef de krant, maar het drukte de *Chambre* op het hart om te kiezen tussen 'de regering die ernaar streeft om duidelijkheid te scheppen tot aan de verkiezingen, en de oppositie, die alleen aan haar eigen belangen lijkt te denken.' En ook: 'het land is de steriele agitatie zat, het wil kalmte, vrede, werk.' Als de regeringsaanpak zou falen, meende *Le Petit Journal*, dan zou ook de Wereldtentoonstelling mislukken, en 'van haar succes hangt het resultaat van de algemene verkiezingen af.' Politici – het sloot niemand uit – waren echter weer eens met hun eigen hachje bezig. *Le Petit Journal* daarentegen had de belangen van Frankrijk in gedachten. 'Welnu!' waarschuwde het, 'boven individuen en partijen, boven de Kamers van het Parlement, is er het land, is er het universeel kiesrecht, de soevereine meester. Als men zo doorgaat, dan zal het iedereen passeren en tot het uiterste gaan: reactie of revolutie.'[178] De krant toonde zich gauw ook een stuk kritischer op de regering, en refereerde aan de repressie en aan het plan om Boulanger voor de Senaat te dagvaarden als 'een vernietigingscampagne zonder genade, die, door zichzelf op voorbarige wijze in de plaats van het algemeen kiesrecht te stellen, het land alleen maar nadelig kan beïnvloeden.'[179] Deze aanpak zou de situatie alleen maar verergeren.

Boulanger zelf was het land inmiddels begin april ontvlucht, een vertrek dat *Le Petit Journal* beschouwde als een onvoorziene oplossing voor de penibele politieke situatie waarin Frankrijk was terechtgekomen. Met Boulanger in het buitenland, meende de krant, was er geen voorwendsel meer voor agitatie; de politieke wapenstilstand waar het zo lang om had geroepen kon nu werkelijkheid worden. 'Herinneren is toegestaan, maar iedereen heeft de plicht om tijdelijk te zwijgen en de wapens op te bergen.' De *Chambre* moest haar gewoonlijke agitatie vermijden en nuttig werk doen. 'Het land zal zich te zijner tijd over haar

[177] 'Echos de partout', *Le Petit Journal*, 31 maart 1889.
[178] Vrije vertaling van: 'Que la Chambre (...) se prononce entre le gouvernement qui s'efforce de déblayer le terrain politique jusqu'aux élections générales et l'opposition qui paraît n'avoir d'autre souci que ses interêts. Le pays est las d'agitations stériles; il veut le calme, la paix, le travail (...). Du succès de l'Exposition (...) dépend le résultat des élections générales. Nous qui n'avons en vue que l'intérêt du pays (...) sentons bien que les politiciens de tous les camps ne pensent qu'à eux. Eh bien! Au-dessus des personnalitées et des partis, au-dessus des Chambres, il y a le pays, il y a le suffrage universel, le maître souverain (...). Si l'on continue, il passera par-dessus toutes les têtes et ira aux extrêmes; extrême de réaction, extrême de révolution.' Geciteerd uit: 'Dans un sens ou dans l'autre', *Le Petit Journal*, 2 april 1889. De volgende dag, toen de Kamer tegen een wet stemde die de persvrijheid zou inperken, toonde *Le Petit Journal* blijk van instemming en en wenste dat dit een periode van kalmte zou inluiden ('Un vote libéral').
[179] 'Une solution', *Le Petit Journal*, 5 april 1889. '(...) une campagne d'extermination sans merci, qui ne pouvait qu'être préjudiciable au pays, en se substituant prématurément au verdict du suffrage universel.'

uitspreken.'[180] Zowel de Kamer als de regering moest zich dringend aan de Wereldtentoonstelling wijden. Boulanger, benadrukte *Le Petit Journal*, was gevlucht en de rest was epiloog.[181] Toch deed het zelf nog een duit in het zakje en ging in op de Senaat. Afschaffing daarvan – en aldus van een check op de wetgevende macht – en het creëren van een enkele, zeer machtige Kamer, was 'verleidelijk, maar ook gevaarlijk.' Door daartoe op te roepen, schreef de krant, had Boulanger een grote schare volgelingen aangetrokken. Maar hoewel de constitutie niet perfect was 'moet die, zolang zij van kracht is, gerespecteerd worden (...). In tijden van politieke crises is elk nutteloos voorstel schadelijk, omdat het verloren tijd is.'[182]

Gelukkig ging de Kamer met reces, mopperde *Le Petit Journal* op 13 april, en bleef het land aldus nog meer nutteloze agitatie bespaard. Maar van alle dingen die de *Chambre* had nagelaten was de krant wellicht nog het meest verontwaardigd over de vermeende 'verkwanseling' van de belangen van de kleine Panama-investeerders. Afgevaardigden hadden meer moeten doen om het bedrijf nieuw leven in te blazen. De kwestie was niet eens politiek, 'het gaat om een crisis die duizenden kleine huishoudens treft, en die een nationale preoccupatie is geworden.'[183] Maar ondanks alle kritiek op de Kamer was *Le Petit Journal* opmerkelijk genoeg tegen directe raadpleging van het volk, want Frankrijk, meende het, was 'een land van verheerlijking en impuls.' Referenda zouden een ongewenst effect hebben. Bovendien, mensen konden van mening veranderen en het was lastig om te bepalen hoe lang het resultaat van zo'n raadpleging geldig zou zijn. Ondanks keerzijdes was het systeem van vertegenwoordigende democratie volgens *Le Petit Journal* dus nog altijd de beste optie. Wat weer niet betekende dat geen verbetering mogelijk was. Zo konden kieswetten voor een frequentere (gedeeltelijke) vernieuwing van vertegenwoordigende lichamen zorgen. Frankrijk had behoefte aan een kieswet die was ontworpen door 'mannen van de praktijk, niet door

[180] Vrije vertaling van: 'Il est permis de ne pas oublier; mais tout le monde a le devoir de se taire provisoirement et de rengainer les armes de combat (...). Le pays se prononcera sur elle en temps et lieu.' Geciteerd uit: 'Une solution', *Le Petit Journal*, 5 april 1889. Zie ook *Le Petit Journal*, 12 april 1889 ('Légalité'). Hier schreef de krant dat het publiek niet zo heetgebakerd was als parlementariërs in de regel waren en dat politici, verstrikt in hun ruzies, de essentiële zaken uit het oog verloren (de Wereldtentoonstelling).
[181] 'Les conséquences', *Le Petit Journal*, 6 april 1889.
[182] Vrije vertaling van: 'C'est un régime séduisant, mais périlleux (...) tant que cette Constitution est debout, il faut la respecter (...). Dans les crises politiques toute chose inutile est nuisible, parce que c'est du temps perdu.' Geciteerd uit: 'La théorie et la pratique', *Le Petit Journal*, 11 april 1889.
[183] Vrije vertaling van: 'Leur négligence ou leur dédain, n'est-il pas de nature à argumenter les causes du mécontentement dont ils se plaignent? Il ne s'agit pas ici de politique, mais d'une crise, qui atteint des milliers de petites bourses et qui est devenue une préoccupation nationale.' Geciteerd uit: 'Un oubli', *Le Petit Journal*, 13 april 1889.

ideologen (...): dat de kiezers altijd werkelijk vertegenwoordigd worden, doeltreffend, met werkelijke verantwoordelijkheid voor hun ideeën en hun belangen.'[184]

De afkeer van referenda deed echter weinig voor de waardering van de *Chambre*. Rond half mei was die volgens *Le Petit Journal* al een tijdje geen gespreksonderwerp geweest en dat was maar goed ook. 'Het publiek verwacht niets meer van haar debatten, en vreest haar agitaties'. Kamersessies losten geen problemen op, maar creëerden die. De krant schilderde het Palais Bourbon af als een plek waar toeschouwers op luidruchtig, zinloos spektakel werden getrakteerd, een theater van passies, beledigingen en schandalen, met soms gewelddadige opstootjes. Gelukkig vormde het aanschouwen van de Wereldtentoonstelling 'het aangewezen tegengif voor de parlementaire ziekte'.[185] Intussen bleef de *Chambre* haar tijd verdoen.[186] De 'achtereenvolgende en helaas allemaal nagenoeg identieke Kamersessies zijn van dien aard dat ze alle geesten desoriënteren en de grootste sympathisanten van het parlementaire regime verontrusten.'[187] Hetgeen sterk contrasteerde met het daverende succes van de Wereldtentoonstelling.[188] Die toonde iedereen het hoogstaande niveau van de Franse industrie en landbouw.[189] Wie overigens dacht dat het begin van het Kamerreces op 21 juli verlossing van het politieke geruzie zou bieden, kwam bedrogen uit. Partijbladen, schreef *Le Petit Journal*, zetten de strijd voort, en 'ondanks onze afkeer zullen we regelmatig verplicht zijn om de heftige uitvallen tussen diverse partij-organen te reproduceren.' Polemieken waar de krant uiteraard met 'een volstrekte onpartijdigheid' verslag van zou doen.[190]

Op 9 augustus verscheen een supplement dat geheel was gewijd aan de beschuldigingen tegen en de verdediging van Boulanger voor de Senaat, die als hoogste rechtbank bijeenkwam. Boulanger, schreef *Le Petit Journal*, erkende de bevoegdheid van de

---

[184] Vrije vertaling van: '(…) un pays d'exaltation et de primesaut (…) qu'elle soit établie par des hommes pratiques et non par des idéologues (…); que les électeurs aient toujours une représentation réelle, efficace, avec responsabilité effective de leurs idées et de leurs intérêts.' Geciteerd uit: 'La consultation', *Le Petit Journal*, 17 april 1889.

[185] 'Le public n'attend plus rien de ses débats, et il redoute ses agitations (...). Le contre-poison tout indiqué de la maladie parlementaire'. Geciteerd uit: 'L'Exposition et la Chambre', *Le Petit Journal*, 18 mei 1889. Voor een soortgelijk sentiment zie 'Les Scandales Parlementaires', *Le Petit Journal*, 27 juni 1889; 'Les Épurations', *Le Petit Journal*, 4 juli 1889. Zie ook *Le Petit Journal*, 13 juli 1889. Hierin noemde het de laatste Kamersessie 'een van de gewelddadigste sessies' ('une des plus violentes séances'). Nu wist de krant 'hoever politieke haat kan gaan' ('jusqu'où peuvent arriver les haines politiques').

[186] 'La lumière ou le dédain', *Le Petit Journal*, 29 juni 1889.

[187] Vrije vertaling van: 'Les séances qui se succèdent à la Chambre et qui se ressemblent malheureusement presque toutes sont de nature à désorienter les esprits et à troubler ceux qui ont le plus de sympathie pour le régime parlementaire.' Geciteerd uit: 'Obstruction parlementaire', *Le Petit Journal*, 4 juli 1889.

[188] 'Force des choses', *Le Petit Journal*, 11 mei 1889.

[189] 'La solidarité nationale', *Le Petit Journal*, 16 mei 1889.

[190] 'Revue des journaux', *Le Petit Journal*, 21 juli 1889. 'Malgré notre repugnance, nous seront obliges de reproduire souvent les violentes diatribes qui s'échangent entre les organs des divers partis (…) sera d'une absolue impartialité.'

Senaat niet. Hij was Frankrijk ontvlucht om zijn proces te ontlopen, 'en richt zich direct tot het volk, zijn ''enige rechter''.' Volgens de krant moest de Senaat maar beslissen of Boulangers gedrag strafbaar was of niet. Wat de eigen rol betreft zwoer het ook nu een 'volstrekte onpartijdigheid' aan de dag te leggen.[191] Op 16 augustus werden de lezers zonder begeleidend commentaar van Boulangers veroordeling tot levenslange verbanning en gevangenhouding op de hoogte gebracht.[192] Het hoofdstuk was gesloten. Ruim een jaar later, na Boulangers dood, somde het blad zijn carrière nog eens op. Eerder dan een streng oordeel, schreef het, verdiende de volledig gedesillusioneerde 'bevelhebber zonder leger' ('chef sans armée) wellicht medelijden. Hoe dan ook had de republikeinse regering geen tegenstander meer van formaat, en was de tijd gekomen om de handen ineen te slaan omwille van de interne rust en de grandeur van Frankrijk.[193]

3.3 Politieke kritiek: tussenbalans

Het mag duidelijk zijn: *Le Petit Journal* nam geen blad voor de mond. Vanaf het begin van de periode die we hier bestuderen – concreet: de val van het kabinet Rouvier – was de krant kritisch op het politieke systeem. Hoewel *Le Petit Journal* de republiek nooit openlijk afviel was zijn kritiek op het parlementaire bestel relatief constant en soms hevig. In de eerste periode komen enkele hoofdthema's naar voren, die soms overlapten: het tekortschieten van de *Chambre des Députés*, de positieve kwaliteiten van het volk, de Wilsonaffaire, Boulanger en zijn beweging en, tenslotte, hoewel het wellicht meer een (verondersteld) uitgangspunt vormde dan politieke kritiek, de beleden journalistieke onpartijdigheid.[194]

Als het op de Kamer en op de Franse afgevaardigden aankwam, was *Le Petit Journal* gedurende de jaren 1887-1889 vrij consequent: er mankeerde een hoop aan. De krant verweet de *Chambre* een broeinest te zijn van ruziemakers, maar ook van getwijfel, besluiteloosheid, onverschilligheid voor serieuze onderwerpen en eindeloze obstructie door onder meer te lange redevoeringen en nutteloze interpellaties. Een plek kortom die gonsde van onzinnige polemiek. Volgens *Le Petit Journal* hadden de afgevaardigden het eigenbelang op het netvlies, niet het algemene belang. Navelstaarderij en nepotisme waren er schering en inslag,

[191] 'La haute cour', *Le Petit Journal*, 10 augustus 1889. 'Le général Boulanger (...) s'adresse directement au peuple, son "seule juge" (…) avec une absolue impartialité.'
[192] Boulanger en zijn volgelingen Dillon en Rochefort werden schuldig bevonden en tot deportatie veroordeeld.
[193] 'Suicide du Général Boulanger', *Le Petit Journal*, 1 oktober 1891; strikt genomen valt dit commentaar buiten het in dit hoofdstuk bestudeerde tijdsbestek, maar omdat het er inhoudelijk niet los van kan worden gezien wordt het (ook) hier gebruikt.
[194] NB. De citaten die in deze paragraaf worden gebruikt zijn afkomstig uit de paragrafen 3.1 & 3.2.

terwijl de eenheid ver was te zoeken. In de *Chambre* heerste een benepen atmosfeer en zij leverde slecht werk; tussen de verkiezingen waren kiezers immers altijd ontevreden.

Voor *Le Petit Journal* karakteriseerde de term *parlementarisme* de gebreken van het systeem: het stond voor een verdeelde, machteloze Kamer die draaide om persoonlijke ruzies en ambities. Parlementarisme betekende moeilijk als het eenvoudig kon, en bot als subtiliteit was vereist. En ook: achterkamertjespolitiek, koehandel, egoïsme. Het impliceerde dat Frankrijk of het Franse belang raakte ondergesneeuwd door persoonlijke ambities en verdeeldheid, en zorgde ervoor dat er door de *Chambre* niet werd gewerkt, dat het vertrouwen van de bevolking in de politiek verloren ging en dat men in plaats van naar een serieus en inhoudelijk debat dikwijls moest kijken naar een 'triest schouwspel': letterlijk om gek van te worden. Het parlementarisme bezat volgens *Le Petit Journal* zelfs een eigen taal, waarvan alleen ingewijden de precieze betekenis kenden. De krant sprak van de 'parlementaire ziekte'. *Le Petit Journal* rekende dan ook niet alles wat de *Chambre* deed tot het parlementarisme: op zeldzame momenten schreef het zelfs dat alle hoop op haar was gevestigd.

Waarom functioneerde de *Chambre* niet? Waarom domineerden de verkeerde passies? Volgens de krant lag dat grotendeels aan politieke partijen: die waren onvoldoende in Frankrijk geworteld. Zij waren te veel geconcentreerd op zichzelf, te weinig op het Franse belang. Het belang zoals dit bijvoorbeeld tot uiting kwam in een nationale inspanning als de Wereldtentoonstelling. Ook gebrekkige instituties konden het land volgens de krant echter veel brengen en resultaten opleveren. Het kwam uiteindelijk aan op de geschiktheid van de mensen. *Bonnes volontés* waren nodig. Maar het parlementarisme contrasteerde volgens de krant niet alleen negatief met deze bonnes volontés.

Een volgend thema vormt op zichzelf genomen geen expliciete politieke kritiek, maar *Le Petit Journal* stelde 'het volk' wel als voorbeeld aan politici. Dikwijls was sprake van een soort spiegelbeeld: tegenover het politieke gekonkel, de persoonlijke ambities, begeertes en intriges van afgevaardigden stonden de standvastigheid en de kalmte van het Franse volk. Dat volk was eerlijk, oprecht en vol van onbaatzuchtige intenties. Dit 'peuple de travailleurs' oftewel volk van werkers was bovendien onverstoorbaar en bepaald niet aangedaan door het Parijse politiek geruzie.

Toch was het volk ook weer niet zó onverstoorbaar. Dat blijkt wel uit de commentaren over een ander belangrijk thema, de Wilsoncrisis. Daarin repte *Le Petit Journal* van revolutionair gevaar. Frankrijk, schreef het tijdens de affaire, rekende op zijn vertegenwoordigers. Over de reikwijdte van het schandaal zelf was de krant ambivalent. Aan de ene kant repte het blad van het failliet van het parlementaire systeem, aan de andere kant

schreef het ook dat de affaire alleen een verdorven minderheid aanging. Tegelijkertijd verlangde *Le Petit Journal* dat het openbare leven weer eerlijk en zuiver zou worden; het volk zou hongeren naar kalmte *en moraliteit*, wat toch een diepere impact van het schandaal veronderstelde. Het was precies wat Boulanger enkele maanden later zou eisen. Wensdenken, want het openbare leven was verre van eerlijk en zuiver. Men denke maar aan de corruptie in politiek en pers (hoofdstukken twee en drie), waarbij niet in de laatste plaats het geld in gedachten komt dat *Le Petit Journal* zelf van de Panamaonderneming ontving in ruil voor positieve publiciteit.[195] Toch meende de krant dat dikwijls alleen de pers voor de noodzakelijke zuiveringen in de Franse democratie kon zorgen.

Met name door het weifelende optreden van Grévy was de Wilsonaffaire volgens de krant in een presidentiële crisis veranderd. Tel daar een regeringscrisis bij op en de chaos was compleet. Elke dag hield volgens de krant een nieuw radertje op met functioneren, *Le Petit Journal* vroeg zich af waar het zou eindigen. Het hekelde niet alleen Grévy, maar ook de politici die al te openlijk naar zijn ambt hengelden. De republikeinse verkiezingswinst in deelverkiezingen was vooral daarom geruststellend omdat die niet alleen zou aantonen dat de kiezers gehecht waren aan de bestaande instituties, maar ook dat de Fransen rijp waren voor de gewoonten van de vrijheid en dat een vertrek van Grévy het bestel zelf niet zou verzwakken: men moest niet te veel hechten aan de persoon. De Wilsonaffaire en het aftreden van Grévy, toonde volgens *Le Petit Journal* juist aan dat het republikeinse bestel een soepele machtswisseling faciliteerde. Alleen met het republikeinse bestel, meende de krant, had het land de afgelopen crises kunnen doorstaan zoals was gebeurd: zonder revolutie. Sterker, toen Carnot eenmaal was gekozen en de ergste agitatie was weggeëbd, schreef *Le Petit Journal* dat dit soort dingen er nu eenmaal bij hoorde. De vooruitstrevende Republiek was echter de enige regeringsvorm die de behoefte kon bevredigen van de werkende, familie- en vredelievende Fransman.

Een ander hoofdthema was uiteraard het boulangisme. *Le Petit Journal* nam Boulanger volstrekt serieus en schatte hem op waarde: hij had veel betekend voor het leger en de natie en hij sprak de taal van het hart (zinspeelde de krant zo onbedoeld op het populisme? Door telkens 'het volk' te prijzen kwam het in ieder geval in de buurt). Maar de krant waarschuwde ook al ruim voordat Boulangers politieke solo avontuur begon voor een glijdende schaal en voor een vergoddelijking van de generaal. Het republikeinse systeem,

[195] Mollier geeft aan dat het Flory rapport uit 1892 – gereproduceerd in het Vallé rapport van een jaar later – de kranten noemde die tussen 1880 en 1880 betalingen ontvingen (met de bedragen). Daarin staat *Le Petit Journal* genoteerd voor 560105 francs (ter vergelijking: één nummer kostte vijf cent). Mollier, *Le scandale*, 384-385.

meende het, was algemeen aanvaard door de bevolking en het had genoeg vitaliteit om moeilijkheden te boven te komen: een redder was overbodig. De roep om een sterke man was volgens *Le Petit Journal* vooral een roep om aandacht. Er was een hoogstaander visie nodig voor Frankrijk dan wat het parlementarisme in staat was te leveren. Ook *Le Petit Journal* wist echter waar het uiteindelijk op neerkwam: de regering had een Kamermeerderheid nodig en de *Chambre* was verdeeld. Ondanks pleidooien voor een solide regering van bonnes volontés en een politiek van republikeinse concentratie, beschikte de krant over voldoende realiteitszin om te voorvoelen waar een en ander op neer zou komen: meer parlementarisme. Dát was de crisis die het eind 1887 zag aankomen.

Boulanger werd bewonderd, niet bewierookt. Zijn verkiezingsretoriek overlapte soms onmiskenbaar met wat *Le Petit Journal* zelf verkondigde. Weliswaar ging de generaal een stap verder door nadrukkelijk te stellen dat de afgevaardigden de republiek hadden 'gecompromitteerd' en daarop 'parasiteerden'; beide partijen meenden dat de Kamer het algemeen of Franse belang verkwanselde en dat afgevaardigden daarentegen vooral bezig waren met het najagen van hun eigenbelang. Van overlap was zeker ook sprake toen Boulanger eind januari 1889 in een manifest 'de bewonderenswaardige bevolking' prees, 'die zo dapper' en 'in een compacte formatie marcheerde tegen de parlementaire coalitie, bestaande uit al diegenen die zich zo vermetel op de Republiek beriepen, terwijl ze die met hun fouten, incompetenties en intriges compromitteerden.'[196] De geschetste tegenstelling tussen het volk en de parlementaire elite roept diverse commentaren van *Le Petit Journal* zelf in gedachten.[197]

Net als in de Wilsonaffaire was ook *Le Petit Journals* houding in de boulangistische crisis enigszins ambivalent. De krant vond Boulangers politieke avontuur niet in het belang van Frankrijk, maar schreef ook prima met hem te kunnen leven als afgevaardigde of zelfs als minister, en stelde dat zijn kritiek een snaar raakte onder de bevolking. Boulanger vormde in ieder geval geen gewone politieke uitdaging. *Le Petit Journal* steunde zijn kandidatuur niet openlijk, maar verweet de 'futloze, chaotische en in diskrediet geraakte' Kamer en de regering wel zijn opkomst. Het interpreteerde Boulangers kandidatuur in eerste instantie als een *wake-up call* voor de *Chambre* om te leveren. Zijn politieke manifesten werden steeds op de

[196] Vrije vertaling van: 'l'admirable population qui a si bravement marché en colonne serrée contre la coalition parlementaire, composé de tous ceux qui se réclamaient audacieusement de la République, que leurs fautes, leur impuissance et leurs intrigues ont si gravement compromise.' Geciteerd uit: 'Le Général Boulanger à ses électeurs', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889.

[197] Bijv.: 'de grote massa van de natie sterk is gebleven, ijverig, spaarzaam. Zijn grootste preoccupatie was het werk en de zorg voor de oogst.' Vertaling van: 'La grande masse de la nation est restée forte, laborieuse, économe. (…) Sa plus grande préoccupation c'était le travail et le souci de la récolte.' Geciteerd uit: 'L'Année qui s'en va', *Le Petit Journal*, 1 januari 1889.

voorpagina gepubliceerd. Zelfs toen *Le Petit Journal* stelde dat Boulanger dictatoriale macht nastreefde en hij de man van de voorzienigheid was – een giftig compliment in de Franse context, immers het verwees naar beide Napoleons – zonder concrete beleidsvoorstellen, keerde de krant zich niet tegen hem en schreef dat het aan kiezers was om te oordelen.

Ook over Boulangers oproepen tot constitutionele herziening was *Le Petit Journal* dubbelzinnig. Het noemde hem een kandidaat voor het presidentschap met een constitutie die hem de dictatuur zou verschaffen, maar meende ook dat het parlementaire regime zo slecht werkte dat een vervanging van personeel niet volstond. De herziening moest robuust zijn, breed gesteund. Maar over welke herziening het dan steunde was de krant vaag en het trok bovendien een grens: de regels van de constitutie mochten niet terzijde worden geschoven. Die regels maakten herziening in de praktijk juist erg lastig, want volgens de wet van 4 februari 1875 was daarvoor eerst een meerderheid in zowel Kamer als Senaat afzonderlijk vereist, daarna wederom in een gezamenlijke zitting als *Assemblée nationale*. Boulanger hinderde de instituties, schreef *Le Petit Journal*, maar het was kritischer over de ontvangst die hem als vers gekozen afgevaardigde in de Kamer ten deel viel dan over de opmerkingen die hij bij dat eerste optreden maakte. Intussen bleef het hem op de voet volgen en een podium bieden.

Le Petit Journal twijfelde of de massale ontevredenheid die het signaleerde een product was van electorale agitatie (van Boulanger en zijn entourage, die zich volgens de krant meester van hem had gemaakt) of een gevolg van het falen van de *Chambre* en de regering. Het blad meende bovendien dat de generaal werd gebruikt door een deel van de oppositie: ‘in naam van het volk’ werd ‘een oorlog verklaard aan parlementaire vertegenwoordiging.’ Het vreesde naar eigen zeggen een confrontatie van de (zwakke) *Chambre* met de ontevredenen. Aan de andere kant had de krant wat die *Chambre* betreft zoals we zagen forse kritiek geuit en geschreven dat de regering en vooral de afgevaardigden op zijn minst hadden bijgedragen aan het probleem. Dat was niet de laatste ambivalentie. Ook de houding ten opzichte van het strenge regeringsoptreden was niet eenduidig: schreef het blad op 19 maart nog dat Boulanger iedereen goede redenen gaf om op hem te stemmen, niet lang daarna onthield *Le Petit Journal* zich van kritiek op het repressiebeleid van de regering, om daarna alsog te schrijven dat de regering voortijdig op de stoel van het algemeen kiesrecht was gaan zitten.

4. *Le Temps* I

Anders dan *Le Petit Journal* was *Le Temps* een politieke krant. Dat wil zeggen, de politiek was de primaire focus. De artikelen waren langer en analytischer, de stijl formeler. De reflecties waren diepgaander. Toch, zo zal dit hoofdstuk aantonen, was de kritiek op de parlementaire democratie en haar republikeinse personeel bij tijden niet minder vergaand.

4.1 Mei- december 1887

Elk politiek regime, schreef *Le Temps* op 5 mei 1887 naar aanleiding van de begrotingsproblemen van de regering, heeft zo zijn nadelen. Voor de democratie waren dat de 'politieke zeden' ('les moeurs politiques') die dat regime 'haast noodlottigerwijs voortbrengt' ('crée presque fatalement'): in het bijzonder dat het algemeen belang ondergeschikt wordt gemaakt aan private belangen, en dat de rijkdom en de krachten van de Staat voor het karretje van individuen worden gespannen. Zo werden ministers regelmatig door afgevaardigden of senatoren benaderd voor een gunst, of zij verleenden die zelf, bijvoorbeeld als smeerolie voor een politieke meerderheid. Of neem de afgevaardigde die ten behoeve van zijn kiezer intervenieerde bij de fiscus om een boete of erger te voorkomen: 'niemand miskent dat dit soort diensten het gangbare electorale wisselgeld vormen.'[1] Volgens *Le Temps* was er sprake van keten van afhankelijkheden en was dat ook niet zo vreemd. Immers, bij volkssoevereiniteit hoorde ook het egoïsme van de soeverein, en het volk had reëel bestaande belangen en verlangens: 'het onderscheidt de politiek niet van het voordeel dat het ervan hoopt te trekken.'[2]

Deze fenomenen, die *Le Temps* afkeurde, waren volgens de krant echter niet intrinsiek verbonden met het republikeinse bewind: je zag ze overal waar de macht op het stembiljet berustte, met of zonder census. Bovendien vertoefden niet alleen republikeinse afgevaardigden in de ministeriële antichambres; ook de conservatieven wisten de ministers te vinden. Daarom had het, meende *Le Temps*, als je schoon schip wilde maken geen enkele zin

[1] 'Personne n'ignore que de tels services constituent la monnaie électorale courante.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1887. NB. Zoals opgemerkt hadden de opiniërende commentaren geen titel.
[2] Vrije vertaling van: 'Il ne sépare pas la politique des avantages qu'il espère en retirer.' Geciteerd uit: idem.

om de constitutie te veranderen: het probleem was de menselijke natuur, en de situatie een 'noodzakelijk gevolg van elk regime dat in min of meerdere mate democratisch is'.[3]

Dit betekende volgens *Le Temps* niet dat de zaken dan maar klakkeloos moesten worden aanvaard. Een regime, schreef het, 'rechtvaardigt zich niet en houdt geen stand dan door voortdurend te strijden tegen zijn inherente zwaktes (...). Het is in deze niet aflatende reactie tegen de ongelukkige gevolgen die uit zijn eigen principe voortvloeien, dat voor een regime (...) politieke deugd is gelegen.'[4] Die reactie wilde *Le Temps* zien 'bij alle vrienden van de democratie en de Republiek'. Gebeurde dat niet, dan zouden 'alle ideeën over hervormingen en besparingen tevergeefs zijn', zou de notie van regering in het publieke belang verder worden uitgehold en zou het bovendien ooit misschien te laat zijn om de zaken te repareren.[5]

Het algemeen kiesrecht had volgens de krant nog een nadeel: het was 'simplistisch van aard' ('simpliste de nature') en het richtte zich 'blindelings op de duidelijkste ideëen'.[6] Er was, schreef *Le Temps* na deelverkiezingen voor de Senaat, sprake van een 'interne crisis van het algemeen kiesrecht'. Er was 'iets defect in het politieke leven van dit land.'[7] Maar het algemeen kiesrecht leerde door het publieke debat en dankzij ervaring kon het gemaakte fouten verbeteren en er profijt uit trekken.[8] Wanhoop was dan ook misplaatst, meende *Le Temps*, want het algemeen kiesrecht 'is zoals alle menselijke zaken onderworpen aan de wet van de vooruitgang'. De republikeinen moesten daarom alles op alles zetten en 'de patriottische energie verdubbelen'.[9]

---

[3] 'Conséquence forcée de tout régime démocratique à quelque degré'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1887.

[4] Vrije vertaling van: '(...) un régime ne se justifie et ne se maintient qu'en luttant sans cesse contre les faiblesses qui lui sont inhérentes (...) C'est dans cette réaction continue contre les fâcheuses conséquences de son propre principe que consiste, pour un régime, ce qu'on peut appeler la vertu politique.' Geciteerd uit: idem.

[5] 'Chez tous les amis de la démocratie et de la République (...) toutes les idées de réformes et d'économies resteront vaines'. Geciteerd uit: *idem.*

[6] 'Se porte aveuglement aux idées les plus tranchées'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 mei 1887.

[7] 'Crise interne du suffrage universel (...). Il y a (...) quelque chose de détraqué dans la vie politique de ce pays.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 mei 1887. Het wees in deze context onder meer op de Senaatskandidatuur (en het feit dat er mensen op hem hadden gestemd) van de socialist Felix Pyat, die zijn programma volgens *Le Temps* zelf samenvatte met een tekening van een dynamietstaaf die in de Senaat zou worden gegooid.

[8] In dit verband valt ook te wijzen op het belang dat *Le Temps* hechtte aan goed publiek onderwijs; gescheiden van de kerk maar niet verstoken van *le spirituel*: als de grote, richtinggevende ideeën (over de wereld en de mensheid) werden geschuwd, dan zou dat oppervlakkige en luie geesten tot gevolg hebben, en de bevolking overgeleverd zijn aan de 'kwade theocratische genius' (vrije vertaling van: 'mauvais génie théocratique'). De krant was niet per se optimistisch over het ontstaan van een gedeelde (moraal en) filosofie: het betwijfelde of men wel de tijd en wil had om na te denken. Zie *Le Temps,* 19 mei 1888.

[9] 'Soumis à la loi du progrès comme toutes les choses humaines (...) redoubler l'énergie patriotique'. Geciteerd uit: *Le Temps,* 10 mei 1887.

Le Temps meende dat het enige politieke programma dat kans van slagen had niet bestond uit politieke, maar uit financiële en bestuurlijke hervormingen.[10] Als men de storende rol van rechts wilde neutraliseren dan was republikeinse eendracht nodig en een focus op 'haalbare en wenselijke hervormingen'.[11] Maar de *Chambre* was verdeeld en daarom duurde de politieke crisis zo lang: niemand die aan het hoofd van een tot instabiliteit gedoemde regering wilde staan. Dat zou zo blijven, tenzij de partijpolitieke stokpaardjes terzijde werden geschoven en de republikeinen zich gingen concentreren op hervormingen die de partijen overstegen.[12] Het programma van Rouvier voldeed aan de eisen, oordeelde de krant. *Le Temps* riep de nieuwe premier op om zijn kabinet te vullen met nieuwe, onpartijdige mannen zonder voorafgaande politieke posities en vanuit alle republikeinse groeperingen geselecteerd, uitsluitend toegewijd aan de praktische missie.[13] Kortom, tot de vorming van een soort zakenkabinet, zonder 'zuivere politiek' ('politique pure').[14] Het leek in de mode te zijn om de *Chambre* en parlementaire instituties aan te vallen, schreef de krant. Het meende echter dat de huidige *Chambre* de behoeften en wensen van de bevolking juist heel goed begreep, en ook goede intenties had waar het de arbeiders betrof. Het probleem zat hem in de vertaling naar praktisch beleid. *Le Temps* was niettemin hoopvol. 'Men verlaat eindelijk het terrein van de abstracties'.[15] De focus van het kabinet Rouvier op een gezonde economische en financiële politiek was 'de beste manier om de democratie te dienen'.[16]

Rond half juli dook Boulanger op in de commentaren. Wellicht voelde de krant al nattigheid, toen hij zich op de tiende beklaagde over de menigte van een paar duizend sympathisanten die op het Gare de Lyon was opgedoken en de generaal haast had belet om naar Clermont-Ferrand te vertrekken. Ondanks dat *Le Temps* Boulanger zelf geen kwade bedoelingen toedichtte, vond het de lof voor hem overdreven. Wat er was gebeurd was beschamend voor de Republiek.[17] De volgende dag kwam het op de gebeurtenissen terug. 'Bij nader inzien is het weinig verbazingwekkend dat er in dit land nog een residu van

[10] *Le Temps*, 19 en 29 mei 1887. Het trok een parallel met Thiers, wiens politiek volgens de krant bestond uit en leidde tot (buitenlandse) vrede en (binnenlandse) verzoening.
[11] 'Réformes possibles et désirables'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 21 mei 1887.
[12] *Le Temps*, 25 mei 1887. *Le Temps* hamerde hierbij o.a. op de volgende punten: een evenwichtig budget, betere selectie van de structurele kosten die bij staatstaken hoorden, welke kosten tot welke resultaten leidden en hoeveel de Staat voor diverse zaken betaalde. De Staat moest als een 'industriële werkplaats' ('atelier industriel') worden geleid. *Le Temps* stelde ook concrete hervormingen voor, zoals aanpassing van de faillissementswet en de instelling van een landbouwkrediet.
[13] *Le Temps*, 29 mei 1887.
[14] *Le Temps*, 18 juni 1887. Vgl. *Le Temps*, 10 juli 1887.
[15] 'On sort enfin des abstractions'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 juni 1887.
[16] 'La meilleure manière de bien servir la démocratie'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 juni 1887.
[17] *Le Temps*, 10 juli 1887. Andere kranten – het verwees naar *Le Radical* en *La Justice* – vonden dit ook.

monarchisme en caesarisme bestaat', evenmin dat de boel van tijd tot tijd gistte. [18] Het blad maakte de vergelijking met een oude ziekte waarvan men met oprispingen genas. Het 'onnadenkende enthousiasme' ('enthousiasme irréfléchi') toonde duidelijk aan dat de Fransen 'deze geest van verafgoding' ('cet esprit d'dolâtrie') nog niet kwijt waren. Integendeel. De gebeurtenissen op het Gare de Lyon waren 'de gevolgen van oude gewoontes, die zich als door een reflexbeweging in de samenleving manifesteren.'[19] De reactie van 'het verstandige deel van de bevolking' ('la partie raisonnable de notre peuple') liet echter duidelijk zien hoe dichtbij Frankrijk al bij genezing van de ziekte was, en hoe weinig gevaarlijk deze manifestaties waren. 'Ze doen zich om het zo te zeggen voor aan de rand van de samenleving, en helemaal buiten de kern waar de politieke kracht van het land zit. De onmacht die ze karakteriseert bewijst dat de Republiek zijn lot in eigen handen heeft (...).' Alleen de 'officiële machteloosheid van de parlementaire en liberale Republiek, vaak aan de hand van crises geconstateerd' kon de vijandige krachten aanwakkeren. Zolang er een 'redelijke regering' ('gouvernement raissonable') was die wist te regeren, dan was er weinig aan de hand.[20]

Redelijk bestuur werd bemoeilijkt door de oppositie, waar op dat moment de *radicaux* toe behoorden, schreef *Le Temps* naar aanleiding van een Kamerdebat in juli. In dit debat hadden partijgenoten van Clemenceau de – inderdaad door een deel van de conservatieven gesteunde regering Rouvier – geïnterpelleerd omdat die zou heulen met rechts. *Le Temps* hekelde de interpellatie. Het vond dat er tussen Clemenceau en de zijnen aan de ene kant en de republikeinse meerderheid aan de andere geen geschil bestond over de gewenste politieke uitkomst: het land verenigen rondom democratische instituties. Maar wel over de politieke middelen. Voor Clemenceau was 'het enige middel dat hij kent (...) een regering van strijd, die iedereen die niet het credo van de *radicaux* deelt als vreemdeling of vijand behandelt.'[21] Een fnuikende politiek, volgens *Le Temps*, want het bestaansrecht van de Republiek werd

[18] Vrije vertaling van: 'A la réflexion, on s'etonne point qu'il reste dans ce pays quelque résidu sédimentaire de l'esprit monarchique et de l'esprit césarien (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887.
[19] Vrije vertaling van: '(...) les suites de vieilles habitudes qui, dans le corps social, se manifestent par une sorte de mouvement réflexe (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887.
[20] Het hele citaat gaat als volgt: 'Elles se passent, pour ainsi dire, à l'extrémité du corps social et tout à fait en dehors du noyau où réside la force politique du pays. L'impuissance absolue qui les caractérise prouve que la République a bien réellement ses destinées dans ses propres mains (...). Ce qui pourrait donner à ces forces ennemies de notre régime de l'excitation et de l'accroissement, ce serait l'impuissance officielle, trop souvent constatée par des crises, de la République parlementaire et libérale (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 juli 1887. Over het belang van gouvernementele stabiliteit zie ook *Le Temps* van 12 juli 1887.
[21] Vrije vertaling van: 'Pour lui, le seul moyen qu'il connaisse (...) c'est un gouvernement de combat qui traite en étrangers et en ennemis tous ceux qui ne partagent pas (...) le *Credo* radical.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 juli 1887. Vgl. *Le Temps*, 17 en 18 juli 1887; het noemde de *radicaux* rancuneus en intolerant. Voor kritiek op de houding van Clemenceau – in dit geval zijn hameren op een scheiding van kerk en staat – zie ook *Le Temps*, 23 oktober 1887. Het prees hem aechter wel voor het afwijzen van geweld als middel. *Le Temps*, 25 oktober 1887.

gevormd door gelijke rechten voor iedereen, vrijheid van geweten, orde en afwezigheid van onderdrukking. Deze garanties samen vormden wat de Republiek volgens de krant zo begerenswaardig maakte, en waardoor zij zich onderscheidde van andere regeringsvormen. Met hun interpellaties over principiële onderwerpen (anti kerk) nodigden Clemenceau en de zijnen echter uit tot 'een politiek van geweld en vervolging' ('politique de violence et de persécution'), die ver af stond van gewenste en noodzakelijke politiek van praktische hervormingen en financiële besparingen. Dit deed de republikeinse zaak weinig goed. Het ging niet om met rechts of tegen rechts, schreef *Le Temps*, het ging erom de belangen van het land op een goede manier te behartigen.[22]

De krant prees premier Rouvier, die had gezegd dat hij geen regering van strijd maar 'un gouvernement de pacification' oftewel een op verzoening gerichte regering leidde, welke nodig was om tot hervormingen te komen.[23] Volgens *Le Temps* was de echte intellectuele vader van die pacificatiepolitiek Léon Gambetta, die van de republikeinse staatsvorm niet alleen een 'reële regering' ('gouvernement réel') had willen maken, maar ook een 'nationale' ('national'), die voor iedereen vooruitgang en rechtvaardigheid nastreefde en boven de partijen stond; hoeder van het publieke goed, 'de nodige regering' ('le gouvernement nécessaire'); 'de eerlijke arbiter van alle rechten en alle belangen'.[24] Frankrijk, zo meende *Le Temps*, had behoefte aan 'maatschappelijke eendracht, ferme rechtsstatelijkheid en wederzijdse tolerantie.'[25]

Dat was volgens *Le Temps* echter niet de politiek die de *radicaux* voorstonden. Zij beriepen zich weliswaar op de principes van de Franse revolutie, maar verraadden die volgens de krant met hun ideologische scherpslijperij op sociaal, religieus en staatkundig terrein. Dat gold ook voor de socialisten met hun nadruk op klassen. De Franse revolutie betekende immers ten eerste 'maatschappelijke gelijkheid' ('l'égalité civile'), die haaks stond op een verdeling in klassen; ten tweede ' de vrijheid in al haar verschijningsvormen' ('la liberté sous

[22] *Le Temps*, 13 juli 1887. Ruim een week later kwam *Le Temps* terug op de gewetensvrijheid. Die vrijheid, merkte het op, is alleen houdbaar als de Kerk zich niet met de politiek bemoeit en de wetten van de Staat en hun toepassing door wereldlijke rechtbanken respecteert. Zie *Le Temps*, 21 juli 1887.
[23] *Le Temps*, 13 juli en 18 augustus 1887. In vergelijkbare zin *Le Temps*, 27 juli 1887. Hier prees het Jules Ferry, die dezelfde politieke lijn zou hebben gekozen, en verontwaardigde zich erover dat in de straten zowel ''À bas Ferry!'' als ''Vive Boulanger!'' klonk.
[24] 'L'arbitre equitable de tous les droits et de tous les intérêts'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 juli 1887. Ook op andere gelegenheden prees het Gambetta, bijvoorbeeld op 11 januari 1889, toen het schreef dat hij partijpolitieke belangen ondergeschikt had gemaakt aan het nationale belang. Zie ook *Le Temps*, 14 juli 1888.
[25] '(...) concorde civile, legalité ferme et tolérance réciproque.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 juli 1887. NB. Hoewel 'legalité ferme' letterlijk een 'ferme wettigheid' betekent, lijkt de essentie te zijn een op duidelijke wetten in plaats van op willekeur gebaseerde politiek. Dat principe komt beter tot zijn recht met het Nederlandse 'rechtsstatelijkheid.'

toutes ses formes'), en die zowel politiek, economisch als religieus diende te gelden; tenslotte 'fraternité' of broederschap, terwijl volgens *Le Temps* juist de partijen die aanstuurden op een burgeroorlog daar de mond vol van hadden. De krant concludeerde dan ook dat 'de revolutionaire traditie zich niet daar bevindt waar een oppervlakkige observator kijkt (...). Zij wordt eerder voortgezet door de wijzen, die uit de aard der zaak zijn veroordeeld tot de altijd ondankbare matigende rol.'[26] De *radicaux* stuurden aan op een nieuwe regeringscrisis.[27] Helaas, verzuchtte het blad naar aanleiding van een toespraak van premier Rouvier, zouden vooral zijn verklaringen van algemene aard tot discussies leiden, niet de concrete beleidspunten: de Fransen hechtten te veel waarde aan theoretische polemieken ('polémiques théoriques') in plaats van aan 'concrete zaken' oftewel 'choses positives'.[28]

In zijn toespraak ging Rouvier ook in op de monarchisten. Volgens *Le Temps* diende er een onderscheid te worden gemaakt tussen de harde kern van onverzoenlijke vijanden van de Republiek, en de kiezers die in 1885 uit onvrede over de republikeinse politiek op de conservatieven hadden gestemd. Voor die laatste groep – 'alle Franse burgers die tenslotte begrijpen dat in Frankrijk geen enkele andere regeringsvorm mogelijk of wenselijk is' – moest de Republiek altijd open blijven staan. Dat was de ware betekenis van de *République ouverte*. Hun grieven, schreef de krant, hadden uiteindelijk vooral betrekking op de overheidsuitgaven, mogelijke nieuwe belastingen en op de in hun ogen gevoerde strijd tegen religie. De eerste categorie bezwaren was het moeilijkst om weg te nemen. Maar juist om dat te kunnen doen was een pragmatische, niet-ideologische politiek nodig.[29] En ook: hard werken om een voor 'alle goede Fransen leefbare Republiek' te maken, die 'spaarzamer' zou zijn en die een 'steeds grotere stabiliteit en veiligheid biedt'.[30] 'Door de gebreken te corrigeren die iedereen raken en door de praktische hervormingen die iedereen eist, zal de republikeinse partij de grieven waarvan men zich tegen de Republiek zelf bedient tot nul

[26] Vrije vertaling van: 'la tradition révolutionnaire n'est pas là où la cherche un observateur superficiel (...). Elle est bien plûtot chez les sprits sages, qui en sont réduits, par la force des choses, au rôle toujours ingrat de modérateurs.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 augustus 1887. Vgl. *Le Temps*, 14 augustus 1887, waar het de *radicaux* verweet dat ze een republikeinse concentratie afhankelijk wilden maken van instemming door de *opportunisten* met hun ideologische stokpaardjes, waaronder een scheiding tussen kerk en staat. *Le Temps* meende dat de Franse bevolking een dergelijke scheiding niet daadwerkelijk verlangde, en dat zij niet op een Kamermeerderheid kon rekenen. Door ermee akkoord te gaan zou de republikeinse concentratie bovendien in feite een kwestie worden van een minderheid die de meerderheid dicteerde.
[27] *Le Temps*, 16 augustus 1887. In vergelijkbare zin o.a. *Le Temps*, 18 augustus, 9 september en 1 oktober 1887.
[28] *Le Temps*, 20 augustus 1887.
[29] Vrije vertaling van: '(...) tous les citoyens français qui, comprenant enfin qu'aucune forme de gouvernement n'est possible ni désirable en France (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1887. Vgl. *Le Temps* van 13 september 1887, waarin *Le Temps* stelde dat een ideologische politiek vanuit Parijs de rest van het land van de hoofdstad zou vervreemden.
[30] 'Une République habitable à tous les bons Français. Une République plus économe, offrant une somme toujours plus grande de stabilité et de sécurité'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 september 1887.

terugbrengen.'[31] Maar de republikeinen dienden op hun tellen te passen. Als er een nieuwe crisis zou uitbreken, schreef *Le Temps*, dan zou die buitengewoon ernstig zijn voor het land en voor de Republiek.[32]

Die crisis was niet het Wilsonschandaal. Toen *Le Temps* hier voor het eerst over schreef, refereerde het niet eens aan Wilson, maar alleen aan de generaal (Caffarel) die óók bij de handel in onderscheidingen was betrokken. *Le Temps* veroordeelde die handel, maar schreef ook dat men er geen militaire of zelfs politieke kwestie van moest maken.[33] Meer dan aan de feiten zelf – volgens de krant schromelijk overdreven – stoorde het blad zich aan de manier waarop de publieke opinie in beslag werd werd genomen door de affaire; teken van een 'ongezonde nieuwsgierigheid' ('curiosité malsaine'). Terwijl eerder een 'discrete, levendige en door diep patriottisme gestimuleerde bezorgdheid' op haar plaats was.[34] Frankrijk, klaagde *Le Temps*, sloeg bovendien een modderfiguur in Europa, dat zich zou afvragen wat erger was: het schandaal zelf of de manier waarop de Fransen het aanpakten. Het grootste probleem waren niet de feiten. Die ontstegen volgens de krant nauwelijks waarmee politie en justitie bijna dagelijks te maken hadden. Het probleem, schreef de krant, was dat de feiten de 'al te natuurlijke vruchten' waren van bepaalde 'politieke zeden' die in Frankrijk leken te ontstaan; 'de berekenende en onophoudelijke interventie van parlementaire invloeden in de zaken van de regering en het bestuur, het misbruik van aanbevelingen en de almacht die de publieke opinie hen vandaag de dag toeschrijft. Daar hebben we de bron van het kwaad, waar men een remedie voor zou moeten zoeken.'[35]

Le Temps doelde hier op de situatie dat afgevaardigden niet meer werden gekozen om staatszaken te behartigen, maar die van kiezers. In het bijzonder – in plaats van de ideeën en opinies van die kiezers – hun materiële belangen. Vanaf hun verkiezing werden

---

[31] Vrije vertaling van: 'En corrigeant les défauts qui frappent tout le monde, en opérant les réformes pratiques que tout le monde réclame, le parti républicain réduira à néant les griefs dont on s'arme contre la République elle-même.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 september 1887.

[32] *Le Temps*, 1 oktober 1887. Het refereerde in dit verband aan de onrust en economische onzekerheid die werden veroorzaakt door de opeenvolgende val van kabinetten. Door hun verstandige, pragmatische politiek hadden Rouvier en consorten deze ontwikkeling een halt toe geroepen, aldus de krant. NB. Volgens *Le Temps* (3 oktober) vormde de ministeriële instabiliteit ook een probleem voor het leger.

[33] *Le Temps*, 9 oktober 1887.

[34] 'La sollicitude discrète bien qu'éveillée d'un patriotisme profond'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 oktober 1887. Over de vermeende overdreven ophef over de feiten, zie ook *Le Temps*, 14 oktober en 9 november 1887 (opnieuw werd Wilson niet genoemd. Pas rond half november refereerde de krant aan de corruptie als de Wilson affaire).

[35] Het hele citaat gaat als volgt: '(...) les fruits trop naturels des moeurs politiques (...); de l'intervention intéressée et incessante des influences parlementaires dans les actes du gouvernement, de l'administration, de l'abus des recommendations et de la toute-puissance que l'opinion publique leur prête aujourd'hui. Voilà la source du mal, voilà où il faidrait porter le remède.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 oktober 1887.

afgevaardigden dan ook overspoeld met verzoeken die weinig van doen hadden met het publieke belang. 'Iedere kiezer gelooft dat hij zich met zijn afgevaardigde kan onderhouden over zijn behoeften of ambities'. De afgevaardigde in kwestie kon zich vervolgens voor die verzoeken niet doof houden, hij besefte dat zijn herverkiezing op het spel stond en richtte zich daarom tot de bevoegde minister. Maar, vervolgde *Le Temps*, zoals de afgevaardigde afhankelijk was van zijn kiezers, zo waren de ministers afhankelijk van afgevaardigden. De ministers waren daarom 'van nature geneigd om dezelfde diensten te leveren'.[36] Gevolg was dat zelfs de meest terechte beloningen of bevorderingen leken toegekend op basis van een aanbeveling, en dat wat niet meer dan rechtvaardig was de schijn kreeg van een dienst. Hierdoor 'leken de Franse situatie en de zeden' paradoxaal genoeg 'nog slechter dan ze in realiteit waren'. Volgens de krant was een en ander te wijten aan 'de logica zelf van het parlementaire systeem, tenminste zoals wij dat in de praktijk brengen'. Dit was 'funest' ('funeste'). Om het 'chronische kwaad' ('mal chronique') te bestrijden was niet alleen een 'energieke reactie van het geweten en een patriottische inspanning' nodig van kiezers, maar ook van hun politici.[37]

Daarnaast bestonden er met betrekking tot het Wilsonschandaal, dat nog niet als zodanig werd aangeduid, volgens *Le Temps* nog andere, ernstiger problemen: de neiging van partijen om er politieke munt uit te willen slaan, en de instituties – het noemde politie en justitie – die elkaar weerspraken en elkaar in een kwaad daglicht probeerden te stellen.[38] De krant riep op om de focus weer naar de belangrijke zaken te verleggen en de tribunalen hun werk te laten doen.[39] Het kon echter niet nalaten om nog plechtig te verklaren dat de eer van het leger door deze affaire niet was aangetast. Die eer was van groot belang en lag volgens *Le*

[36] 'Chaque électeur se croit le droit d'entretenir son député de ses besoins ou de ses ambitions (...) naturellement portés à rendre les mêmes services'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 oktober 1887.
[37] 'Notre situation et nos moeurs ont paru encore plus mauvaises qu'elles ne sont en réalité (...). La logique même du régime parlementaire, tel au moins que nous le pratiquons (...). Une énergique réaction de la conscience et un effort de patriotisme'. Geciteerd (ook de overige citaten) uit: idem.
[38] *Le Temps*, 13 oktober 1887. Volgens *Le Temps* was een van de personen die munt uit het schandaal probeerden te slaan generaal Boulanger, die meende dat de hele affaire was gefabriceerd om hem te beschadigen (generaal Caffarel was een naaste medewerker van hem geweest). NB. In het artikel werd de naam Wilson niet een keer genoemd.
[39] *Le Temps*, 16 oktober 1887. Er was sprake van individuele fouten, niet meer; zie *Le Temps*, 27 oktober 1887. In het artikel keerde het zich ook tegen het instellen van een parlementaire enquête. Die zou de schijn wekken dat de Republiek zelf in het beklaagdenbankje zat, met het Keizerrijk als aanklager. Een week later wees het op Justitie, de pers en de mogelijkheid van een interpellatie: allemaal manieren waardoor de waarheid aan het licht kon komen, zodat er geen behoefte bestond aan een parlementaire enquêtecommissie, die de krant omschreef als 'een soort officieel smaadbureau' ('une sorte de bureau officiel de diffamations'). Het waarschuwde op 3 november voor de 'verwarring van machten' ('confusion de pouvoirs') als de Kamer haar toch in het leven zou roepen. En toen dat eenmaal was gebeurd, het politieke wapen dat zij zou vormen: in de handen van de conservatieven gericht tegen Wilson, president Grévy en de Republiek; in handen van de *radicaux* tegen minister van Oorlog Ferron, die de door hen geliefde Boulanger had vervangen. *Le Temps*, 10 november 1887.

Temps behalve in handen van de soldaten en officieren ook in handen van de publieke opinie. En vooral, 'in deze uren van onzegbare spanning', in die van de pers, die met zijn macht 'net zoveel kwaad als goed' kon doen en die daarom extra voorzichtig moest zijn daar waar het 'deze heilige zaak' ('cette chose sacrée') betrof: 'de glorie en, met permissie, de deugd van het leger.'[40]

Op 15 oktober maakte *Le Temps* melding van een disciplinaire straf die Boulanger had ontvangen.[41] Volgens *Le Temps* was die straf niet onterecht en had Boulanger weinig reden om zich als slachtoffer op te stellen. Hij was een 'dappere en loyale soldaat' ('brave et loyal soldat') wiens eigen temperament hem echter in de weg zat. Dat, of 'slechte raad van gevaarlijke vrienden' ('les mauvais conseils de dangereux amis'). Maar terugkijkend op zijn flitscarrière – weliswaar niet onverdiend volgens *Le Temps* – kon men bepaald niet zeggen dat de Staat hem oneerlijk had behandeld. Boulanger, stelde *Le Temps*, had een heldenstatus verworven zonder militaire overwinningen, en werd onmisbaar geacht zonder dat hij had bewezen over buitengewone capaciteiten te beschikken. Het vertrouwen en de achting waar anderen alleen maar op konden hopen, waren hem in de schoot geworpen. Boulanger, meende *Le Temps*, had zich in zijn gedrag wat meer door zijn militaire eer en patriottisme moeten laten leiden, en hij zag kennelijk niet in hoeveel hij ook zelf te verliezen had als hij zich mengde in de politiek. De krant hoopte dat hij in het commentaar een waarschuwing zag en geen beschuldiging. Boulanger, eindigde *Le Temps*, zag denkbeeldige vijanden. De enige die hem schade berokkende was hijzelf.[42]

Het land wilde een regering die door de Kamer werd gesteund, schreef *Le Temps* aan het begin van de parlementaire rentree. Vertegenwoordigende regering had immers als doel om 'de anarchie van meningen en individuele passies' te vervangen door 'overdachte wilsbesluiten en de soevereine besluiten van de wetgever.'[43] De parlementaire enquête in de Wilsonaffaire bemoeilijkte volgens *Le Temps* die taak. Nu liep er een strafrechtelijk onderzoek *en* was er een enquêtecommissie: precies de vermenging van machten waarvoor

[40] '(...) à ces heures d'inexprimable anxiété (...) autant de mal que de bien (...) la gloire, et, qu'on nous permette le mot, la vertu de l'armée'. Geciteerd (ook de andere citaten) uit: *Le Temps*, 17 oktober 1887.
[41] Voor uitspraken die hij in een krant deed, terwijl hij nog in actieve dienst was. De (politieke) uitspraken, onder meer dat het Wilsonschandaal was bedacht om hem te beschadigen (een van de betrokken generaals was zijn medewerker geweest), gingen in tegen wat de minister van Oorlog had verklaard. NB. Het artikel was de eerste keer sinds de manifestatie van zijn fans op het Gare de Lyon dat *Le Temps* uitgebreid over Boulanger schreef.
[42] *Le Temps*, 15 oktober 1887. De krant was bovendien niet vergeten hoe Boulanger werd uitgezwaaid vanaf het Gare de Lyon: ook dat tafereel hij zich laten welgevallen.
[43] 'Substituer à l'anarchie des opinions et des passions individuelles les volontés réfléchies et les décisions souveraines du législateur.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 oktober 1887.

het had gewaarschuwd.[44] Zo, te midden van zoveel beschuldigingen en geruchten, zou een diep, algeheel wantrouwen zich van de publieke opinie meester kunnen maken. Het was daarom 'tijd om terug te keren naar het gezonde verstand en weer een beetje koelbloedigheid te tonen'. De publieke opinie was wispelturig, en volgens *Le Temps* zouden politici hun oren er dan ook wat minder naar moeten laten hangen, en ook wat minder snel moeten toegeven aan hun emoties, en beter moeten luisteren naar hun geweten bij het nemen van beslissingen.[45] Beter bovendien om de moraal niet te verwarren met het strafrecht: niet alles wat verwerpelijk was, observeerde de krant, was ook strafbaar.[46]

Nadat het kabinet Rouvier een vertrouwensstemming niet had overleefd – de *radicaux* waren samen opgetrokken met de conservatieven en weigerden het door Rouvier verlangde uitstel van een interpellatie van Clemenceau over het Wilsonschandaal – hekelde *Le Temps* de genoemde partijen. De *radicaux*, schreef het, gebruikten rechts om af te komen van de hun onwelgevallige politici en ze verlangden niet serieus naar een republikeinse concentratie. De conservatieven daarentegen gebruikten alles wat ze konden om het republikeinse regime te beschadigen. *Le Temps* betwijfelde echter of zij zichzelf door een stok te steken in de wielen van de regering en de Republiek via abnormale, geforceerde allianties te benadelen een dienst deden. Hoe lang de crisis ook zou duren, schreef de krant, het viel te hopen dat de normale constitutionele gang van zaken zijn beloop zou krijgen.[47] Alleen binnen de Republiek en het parlementaire regime kon een regeringscrisis als deze zich volgens *Le Temps* ondanks alle politieke opwinding rustig ontvouwen, zonder straatrumoer. Het publiek, schreef het, wist dat ook. De parlementaire Republiek was 'ondanks al zijn nadelen nog steeds het meest geschikte regime in dit land om de openbare veiligheid, het vrije functioneren van justitie en de gelijkheid van allen voor de wet te garanderen.'[48]

---

[44] *Le Temps*, 13 november 1887. De krant was ook ongelukkig met de manier waarop de rollen werden ingevuld, en beklaagde zich er bijv. over dat ook anonieme beschuldigingen serieus werden genomen.

[45] 'Temps de revenir au bon sens et de reprendre un peu de sang-froid'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 november 1887. Volgens *Le Temps* had de 'extreme publiciteit' ('publicité à outrance') echter ook een mogelijk voordeel: dat het vertrouwen van het publiek stukje bij beetje zou worden herwonnen, omdat het zou zien dat niets verborgen kon blijven.

[46] *Le Temps*, 19 november 1887. *Le Temps* liet de observatie volgen door een technisch-juridisch verhaal met de strekking dat strafrechtelijke vervolging van Wilson een twijfelachtige zaak was.

[47] *Le Temps*, 22 november 1887. Voor de vermeende intentie van rechts om het republikeinse regime te beschadigen, zie ook *Le Temps*, 23 november 1887.

[48] '(...) la République parlementaire, malgré tous ses inconvéniants, est encore le régime le plus capable d'assurer dans ce pays-ci la sécurité publique, le libre fonctionnement de la justice et l'égalité de tous les citoyens devant la loi.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 november 1887.

Intussen modderde de crisis voort. Crises, moeten we zeggen, want behalve de regeringscrisis was er door het Wilsonschandaal ook de presidentiële.[49] Er moest een nieuwe president worden gekozen, en volgens *Le Temps* was dit een kritiek moment in de Franse geschiedenis, waarop de republikeinen het niet mochten laten afweten.[50] Als de republikeinen zouden tonen dat zij de situatie tot een goed einde konden brengen en een vreedzame, kalme machtsoverdracht konden waarborgen, dan zou volgens *Le Temps* het vertrouwen van de bevolking in de Republiek groeien. Wat politieke opvoeding betreft, schreef de krant na vier voor de republikeinen succesvol verlopen deelverkiezingen, maakte het Franse volk grote vorderingen: het wist nu goed wat de voordelen van de republiek boven de monarchie waren. Het begreep ook 'dat schandalen en vuile zaakjes in alle landen en onder alle regimes voorkomen, omdat de mensen overal en altijd hetzelfde zijn.' De Republiek was niet aansprakelijk voor individuele fouten, en stond onder meer voor het algemeen belang en de gelijkheid voor de wet, 'zaken waarboven, in een Republiek die de naam waardig is, particuliere belangen en individuele invloeden nooit kunnen prevaleren.' Volgens *Le Temps* was het bovendien een wetmatigheid dat elk regime iedere zoveel jaar een flinke crisis doormaakte; onder een monarchie had de crisis waar Frankrijk mee kampte vast en zeker tot een revolutie geleid.[51]

Terwijl de opvolging van president Grévy speelde, benadrukte *Le Temps* de noodzaak van een praktische politiek die wegbleef bij abstracte discussies, oftewel een 'politiek van resultaten' in plaats van een 'politiek van passie en hersenschimmen'.[52] *Le Temps* betreurde dat Grévy aanvankelijk weigerde om op te stappen. Het riep op tot republikeinse eenheid, maar betwijfelde of de republikeinen daartoe in staat waren. 'De instituties zijn veranderd, maar noch de gewoontes, noch het temperament (...). We hebben geen republikeinse geest (...). Tenminste zou het belang van de vrijheid voor ons boven alle andere belangen moeten prevaleren. Maar de consolidatie van een vrije regering is moeilijker dan haar vestiging. Zij

[49] De krant meende dat het beter was als Grévy aftrad. Zie *Le Temps*, 25, 26 en 27 november.
[50] *Le Temps*, 27 november 1887.
[51] De citaten zijn een vrije vertaling van: '(...) que les scandales et les affaires véreuses sont de tous les pays et de tous les régimes, parce que les hommes sont partout et toujours les mêmes (...) choses contre lesquelles, dans une République digne de ce nom, ne peuvent jamais prévaloir les intérêts particuliers et les influences individuelles.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 november 1887.
[52] 'Politique des résultats (...) politique de la passion et des chimères'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december (zie ook 25 december) 1887. Het noemde o.a. een evenwichtig budget, hervorming van de belasting op drank, militaire hervormingen en hervormingen voor de landbouw en industrie en ook voor abeiders (arbeidsomstandigheden, verzekering, spaarvoorzieningen) als prioriteiten. Met andere woorden een 'rationele, op werk gerichte politiek' ('politique de raison et de travail') waarin de republikeinse facties hun eigen doctrines lieten varen en zich pragmatisch opstelden; *Le Temps*, 6 december 1887). Oftewel een 'politiek van verzoening' ('politique de conciliation'); *Le Temps*, 7 december 1887. NB. Het ging hier om republikeinse verzoening onderling.

wordt geboren uit een verlangen van verbeeldingen en harten; zij duurt voort door wilsovereenstermming, die de opoffering van persoonlijke voorkeuren veronderstelt.' [53] Dat ideaal was echter nog lang niet in zicht, schreef *Le Temps*, maar als men de partijpolitiek en persoonlijke rancune een moment zou vergeten, dan zou men inzien dat het niet alleen een ideaal was, maar ook enige mogelijke toekomst. Helaas leken te veel republikeinen zich dat niet te realiseren.[54] Het probleem, schreef de krant na de verkiezing van Sadi Carnot, lag in ieder geval niet in de Grondwet; ook het Franse volk besefte dat juist de (republikeinse) Grondwet een ordelijke transitie mogelijk had gemaakt.[55]

Wat was er over van de frisse wind die na Carnots verkiezing door de politiek waaide? vroeg *Le Temps* zich krap anderhalve week erna af. Waar was de republikeinse eendracht? In plaats daarvan signaleerde het de bekende kwalen: 'de politiek van groepen, dat wil zeggen de politiek van benepen berekening, kleingeestige combinaties en eeuwige rivaliteiten, is levendiger dan ooit en verlamt alles.' Het land verlangde leiderschap volgens *Le Temps*, maar politici waren te veel bezig met wat hun factie van hun dacht: respect dat volgens de krant te duur werd betaald.[56] De verdeling van lasten en lusten in het parlementaire bestel was fundamenteel verkeerd, reflecteerde het na aanvang van het Kamerreces: theater en uitzicht op baantjes voor de afgevaardigden; de nadelen voor het volk. 'De Kamer vermaakt zich, het land lijdt'.[57] Vooralsnog richtte de onvrede zich op de *Chambre*, stelde *Le Temps* vast, maar het was niet ondenkbaar dat dat nog eens zou veranderen en dat het parlementaire bestel dan zelf het mikpunt zou zijn van de kritiek: aan de afgevaardigden om te bewijzen dat het systeem niet verantwoordelijk was voor het temperament van zijn personeel en voor hun individuele fouten; dat het kortom mogelijk was om een 'vreedzame en ordelijke Republiek te hebben'.[58] Uiteindelijk, schreef de krant op 29 december met senaatsverkiezingen in het vooruitzicht, zullen de kiezers zich vooral laten leiden door de 'soliditeit' ('solidité') en 'de wendbaarheid' ('l'elasticité') van het parlementaire regime, dat boven de individuen stond en

[53] Vrije vertaling van: 'Les institutions ont changé, mais non pas les moeurs ni le tempérament (...) nous n'avons pas l'âme républicaine (...); l'intérêt de la liberté devrait à tout le moins primer pour nous tous les autres intérêts. Mais la consolidation d'un gouvernement libre est une oeuvre plus malaisée qua celle de son établissement. Il naît d'un élan des imaginations et des coeurs; il dure par l'harmonie des volontés, qui suppose l'abnegation des préférences individuelles.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 december 1887.
[54] Ibidem. Zie ook *Le Temps*, 13 december 1887. Dit bleek na de verkiezing van Carnot onder meer uit het het gesteggel over kabinetsposities. Volgens *Le Temps* waren de personen echter van ondergeschikt belang: als de pragmatische lijn maar werd gevolgd. *Le Temps*, 11 december 1887.
[55] *Le Temps*, 5 december 1887.
[56] Namelijk door het algemene belang op te offeren aan partijbelang. Het citaat is een vrije vertaling van: 'La politique de groupes, c'est-à-dire la politique de petits calculs, de combinaisons mesquines et d'éternelles rivalités, est plus vivante qu'auparavant et paralyse tout.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 december 1887.
[57] 'La Chambre s'amuse, le pays souffre'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 december 1887.
[58] 'D'avoir une République paisible et regulière'. Geciteerd uit: idem. Zie ook *Le Temps*, 23 december 1887.

uitging van ‘de onpersoonlijkheid van de wet’; dat bovenal in staat was geweest om ‘intact uit de moeilijkheden en crises te komen’. Crises die, zo benadrukte het blad opnieuw, onder elke monarchie tot een revolutie hadden geleid.[59]

4.2 Januari 1888- augustus 1889

Hoewel het algemene resultaat van de senaatsverkiezingen positief was – 61 republikeinen gekozen tegen 21 conservatieven, en dat in een tijd van crises en schandalen – verloor de Republiek volgens *Le Temps* in het westen van Frankrijk terrein. Het weet dit verlies aan republikeinse verdeeldheid en agitaties, en gaf de schuld, zoals het vaker zou doen, aan de *radicaux* en hun gedachtegoed, ‘met zijn revolutionaire stijl en gouvernementele impotentie’. Zo wilden de *radicaux* de Senaat afschaffen, maar vormde die volgens *Le Temps* juist de belangrijkste waarborg voor de Republiek.[60] Het riep op tot republikeinse eenheid, maar drukte de *Chambre* ook op het hart om niet langer tijd te verliezen door regeringen weg te sturen, en te stoppen met loze interpellaties.[61] De *Chambre*, stelde *Le Temps*, had geen notie van het algemeen belang.[62]

De krant bekritiseerde politieke bijeenkomsten met politieke zeden die haaks stonden op tolerantie. Primitieve zeden, stelde *Le Temps*, leidden tot geweld. Het riep alle partijen op om zich te verzetten tegen dit fanatisme. Welk nut heeft de persvrijheid, vroeg het zich af, als die in plaats van een uitwisseling van ideeën te faciliteren haat voedt; wat voor goeds zou er van het recht op vrije vergadering terechtkomen als dat niet vergezeld ging van tolerantie voor andersdenkenden?[63] Het richtte zich ook tot de Kamer: ‘om uiteindelijk te komen tot uitvoering van de enige geoorloofde politiek, zou de *Chambre* moeten beginnen met (...) de hervorming van haar temperament, haar stemming, haar geest.’[64] De krant riep op tot ‘intelligente burgerzin’ (‘civisme intelligent’) en ‘vaderlandslievende zelfverloochening’

[59] ‘L’impersonnalité de la loi (...). Sortir sain et sauf de difficultés et de crises’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 december 1887.
[60] ‘Avec ses allures révolutionnaires et son impuissance gouvernementale’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1888. Op 15 januari verdedigde de krant de Senaat opnieuw, en schreef dat de parlementaire Republiek rustte op de institutie van twee Kamers met een onderlinge verdeling van wetgevende bevoegdheden.
[61] *Le Temps*, 10 januari 1888. Voor oproepen om nutteloze interpellaties achterwege te laten, zie ook *Le Temps* van 3 en 12 februari 1888.
[62] *Le Temps*, 16 januari 1888.
[63] *Le Temps*, 25 januari 1888.
[64] Vrije vertaling van: ‘Pour arriver enfin à pratiquer la seule politique qui lui soit permise, la Chambre devra commencer par (...) la réforme de son tempérament, de son humeur, de son esprit.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 januari 1888.

(‘patriotique abnégation’). Bovenal zou de republikeinse concentratie die het verlangde ‘het resultaat zijn van een verandering van de parlementaire zeden, eerder dan het effect van een akkoord tussen de groepen of een handige dosering van hun leden bij de vorming van een of andere ideale regering.’ Republikeinen moesten ophouden elkaar te beschuldigen of elkaars oprechtheid in twijfel te trekken, en accepteren dat je op meerdere manieren republikeins kon zijn. Doctrinaire verschillen waren niet het werkelijke probleem, maar ‘de botsing van kleine begeertes en de benepenheid van vooroordelen.’[65]

Le Temps hekelde ‘de waanzin van de zuivere politiek en wandelgangenintriges’. Het land wilde ‘een politiek van cijfers, van zaken en hervormingen’; de problemen zouden niet verdwijnen door een zoveelste herschikking van het kabinet.[66] Noch door te rommelen aan de instituties zelf. Het was daarentegen een kwestie van competent management van de Franse aangelegenheden. Dat veronderstelde een ‘parlementaire vrede’ (‘paix parlementaire’), stabiele regering en een ijverige Kamer.[67] Tegelijkertijd meende *Le Temps* dat politiek rechts het normale functioneren van het Parlement onmogelijk maakte; het electoraat zou met deze situatie wel raad weten.[68] De *Chambre* was en bleef echter Frankrijks zwakke plek. ‘Onze buren weten het en hebben er meer dan eens van geprofiteerd (...). Wij zijn toegewijde aanhangers van het parlementaire regime, maar het is niet onze intentie om de schaduwzijdes en zelfs de gevaren ervan te verhullen.’[69]

Net als in 1887 meende het ook een jaar later nog dat een ‘zakenpolitiek’ (‘politique d’affaires’) nodig was, die vereiste dat de republikeinen hun onderlinge geschillen bijlegden.[70] Niet de samenstelling van het door *opportuniste* Tirard geleide kabinet moest veranderen, maar het gedrag van de *Chambre* en haar aard.[71] Men kon immers de wanorde die er heerste volgens *Le Temps* niet alleen in de schoenen van de conservatieven schuiven: ook de *radicaux*

---

[65] Vrije vertaling van: ‘(…) civisme intelligent (…) patriotique abnégation (…) le résultat d’une modification dans les moeurs parlementaires plutôt que l’effet d’une entente entre les groupes ou d’une habile dosage de leurs éléments dans la formation d’une ministère idéal (…) choc des passions mesquines et de l’étroitesse des partis pris.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 januari 1888.

[66] ‘La manie de la politique pure et des intrigues de couloir (...). Une politique de chiffres, d‘affaires et de réformes’. Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.

[67] *Le Temps*, 30 januari 1888.

[68] *Le Temps*, 1 februari 1888. De krant besteedde veel aandacht aan de conservatieven en beschuldigde hen er met enige regelmaat van revolutionair te zijn, omdat de vestiging van monarchie radicale institutionele verandering zou meebrengen. Zie bijv. *Le Temps* van 26 en 28 januari 1888.

[69] Vrije vertaling van: ‘Nos voisins le connaissent, ils en ont profité plus d’une fois (…). Nous sommes des partisans résolus du gouvernement parlementaire, mais nous n’entendons pas en dissimuler les inconvéniants et même les dangers (…).’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 februari 1888.

[70] Zie bijv. *Le Temps* van 3, 7 en 11 februari 1888.

[71] *Le Temps*, 23 februari 1888. In dezelfde zin *Le Temps* van 24 februari, toen het opmerkte dat de *Chambre* diende te bewijzen aan het electoraat dat een republikeinse Kamer in staat was om een budget te bespreken zonder daarbij een of twee kabinetten de laan uit te sturen.

speelden een belangrijke rol: zij waren te egoïstisch om in te zien dat het algemeen belang soms opofferingen vereiste, en stelden hun onbeduidende begeertes boven de Republiek.[72] *Le Temps* verweet hun utopische ideeën na te streven, en een verkeerde voorstelling te hebben van wat er in het belang van de Republiek diende te gebeuren.[73] Zo zouden de *radicaux*, verblind door hun strijd tegen de kerk, de Franse koloniale en dus nationale belangen uit het oog verliezen.[74]

De kritiek op de *radicaux* intensifieerde toen Boulanger op het politieke toneel verscheen. *Le Temps* was onaangenaam verrast dat de generaal, terwijl hij het leger nog niet had verlaten, tienduizenden stemmen had ontvangen bij deelverkiezingen in februari 1888, terwijl hij officieel geen kandidaat was, hetgeen het blad beschouwde als illegaal. Het was bovendien 'onpatriottisch' ('antipatriotique') als het leger zich bemoeide met politiek en vice versa. Maar ook de *Chambre* had een verantwoordelijkheid; 'doordat zij geen stabiele regering kan garanderen, brengt zij het parlementaire bestel stukje bij beetje verder in diskrediet. Het land dat werkt zal er nooit aan wennen altijd tussen een aflopende en een aankomende crisis te leven.'[75] Als Boulanger echt kandidaat wilde zijn (zelf ontkende hij dit vooralsnog), schreef *Le Temps*, dan moest hij maar uit het leger treden.[76] Die actieve dienst leek voor de krant de steen des aanstoots, maar de situatie was vooral gevaarlijk meende het doordat de Kamer zwakte uitstraalde en de republikeinen steeds minder goed in staat leken om de voor regeren vereiste houding aan de dag te leggen. *Le Temps* riep de overheid dan ook op om maatregelen te treffen om Boulangers kandidatuur zolang hij nog militair was te verhinderen, en juichte zijn schorsing toe.[77] Het verweet Boulanger dat hij te weinig had gedaan om de politieke campagne die uit zijn naam werd gevoerd te stoppen. In plaats daarvan had hij de geruchten gevoed. Had hij dat niet gedaan, meende *Le Temps*, dan had zijn carrière 'eerbaar en briljant' ('honorable et brilliant') kunnen zijn en was het zelfs niet uitgesloten dat hij weer minister van Oorlog werd.[78]

---

[72] *Le Temps*, 17 februari 1888.
[73] *Le Temps*, 28 februari 1888. Zo laakte de krant het feit dat de *radicaux* in departementen die niet zeker waren voor de republikeinen hun eigen kandidaten naar voren schoven, naast (en dus in concurrentie met) de *opportunistische* kandidaten. *Le Temps*, 29 februari 1888.
[74] Door te miskennen dat de clerus daar eerder voor de eer en morele en intellectuele invloed van Frankrijk werkte dan voor de kerk. *Le Temps*, 3 maart 1888.
[75] Vrije vertaling van: 'La Chambre (...) par son impuissance à faire durer un gouvernement, jette peu à peu le discrédit sur le régime parlementaire. Le pays qui travaille ne s'habituera pas à vivre toujours entre une crise qui finit et une crise qui se prépare.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 februari 1888.
[76] *Le Temps*, 1 maart 1888. De krant riep de overheid op om passende maatregelen te nemen.
[77] Zie bijvoorbeeld *Le Temps*, 12 en 13 maart 1888. Zie ook *Le Temps*, 21 maart 1888.
[78] *Le Temps*, 16 maart 1888.

Boulangers campagne, observeerde *Le Temps*, berustte op een afkeer van het parlement, en hij gebruikte dezelfde ideeën en woorden als Lodewijk Napoleon in 1848.[79] Het refereerde aan de 'revolutionaire en caesaristische' campagne ('caractère révolutionnaire et césarien') van de boulangisten. Toch stak het de hand ook in eigen bezoem: de massa's waren weliswaar niet verantwoordelijk voor de boulangistische agitatie, maar 'wie is er níet verantwoordelijk voor de algemene staat van de moraal en ideeën dankzij welke avonturen als deze mogelijk zijn?' *Le Temps* beklaagde zich in dit verband vooral over het tanende algemene verantwoordelijkheidsbesef, of 'publieke geest' ('esprit public').[80] Maar volgens de krant waren 'de vrije instituties, het parlementaire regime, de regering van de publieke opinie (...) er in Frankrijk niet zo slecht aan toe als de pessimisten beweren.'[81] Het boulangisme zou bovendien in vergetelheid raken: vrijheid heelde haar eigen wonden, en in de crises die elk ander regime zouden vellen bleef de Republiek fier overeind.[82]

Het probleem was niet het parlementaire bestel. Dat afwijzen met als reden een tekortschietende Kamer was het kind met het badwater weggooien. Het land moest leren van de gemaakte fouten en een betere wetgevende macht kiezen, meer in staat om zijn belangen te vertegenwoordigen. In 1871, schreef *Le Temps*, was Frankrijk begonnen aan een nieuw politiek avontuur. Het was te verwachten dat er moeilijkheden zouden komen. 'We zijn een heel oud volk, en we zijn bij de democratie aanbeland met zeden, ideeën en passies die gedurende eeuwen en onder een compleet tegenovergesteld regime zijn gevormd.' De Fransen bezaten allerlei eigenschappen om de liberale democratie te doen slagen, maar het was ook waar dat 'de rationele vooruitgang van onze politieke concepties sneller is gegaan dan de intellectuele, morele en burgerlijke opvoeding. De vredige en vruchtbare boefening van het algemeen kiesrecht veronderstelt een natie die volwassen genoeg is door de evolutie van de rede en de standvastigheid van het vertrouwen.'[83] Ten grondslag aan alle ellende van de Republiek, meende *Le Temps*, lag de discrepantie tussen rechten en onderwijs. Men moest

[79] *Le Temps*, 19 maart 1888.
[80] Vrije vertaling van: '(...) mais qui n'a sa part de responsabilité dans l'état général des moeurs et des idées grâce auquel de semblables aventures sont possibles?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 maart 1888. NB. De vermeende tanende of afwezige Franse *esprit public* – in het navolgende afwisselend vertaald met 'publieke geest' en 'publieke gezindheid' – zou een consequente kritiek worden van de krant.
[81] Vrije vertaling van: '(...) les institutions libres, le régime parlementaire, le gouvernement d'opinion ne sont pas aussi malades chez nous que se plaisent à le répéter des pessimistes (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 maart 1888.
[82] *Le Temps*, 23 maart 1888.
[83] Vrije vertaling van: 'Nous sommes un peuple très vieux arrivé à l'état démocratique avec des moeurs, des idées, des passions façonnées pendant des siècles par un état tout contraire (...) le progrès rationnel de nos conceptions politiques est allé plus vite que l'education intellectuelle, morale et civique. L'exercice pacifique et fécond du suffrage universel suppose une nation adulte par le développement de la raison et la fermeté de la confiance.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 25 maart 1888.

echter ‘nog twintig jaar wachten om de politieke voordelen van het nieuwe basisonderwijs te kunnen oogsten.’ Bovendien heerste er nog een ‘bijgeloof’, dat maakte dat ideeën de Fransen alleen aanspraken als ze werden ‘belichaamd in klinkende namen. Het is het virus van het caesarisme, bastaardproduct van de oude monarchistische traditie en de moderne, gecorrumpeerde notie van democratie.’ [84]

Naast het caesarisme was er nog het socialisme, dat de krant als nog gevaarlijker beschouwde. Uiteindelijk, hoewel het er alle vertrouwen in had dat de liberale democratie zou zegevieren, meende *Le Temps* ook dat de Fransen een democratische verantwoordelijkheid hadden. Soms was de krant ambivalenter. Zo merkte *Le Temps* na Boulangers overwinning in de eerste ronde van de verkiezingen in het departement Aisne op dat ‘de immense meerderheid van de burgers (...) weet (...) dat niemand, geen enkele leider, zelfs niet de meest glorieuze soldaat (...) zo duidelijk aan hun welzijn zal bijdragen en hun belangen zo intelligent zal kunnen behartigen als zij zelf doen.’[85] De volgende dag echter refereerde het in verband met de vrijspraak van Wilson door het hooggerechtshof aan de ‘buitengewoon makkelijk te beïnvloeden en veranderlijke massa die vandaag de dag vormt wat vroeger publieke opinie werd genoemd.’ De Fransen, voegde *Le Temps* toe, moesten niet boos op de rechters zijn die Wilson hadden vrijgesproken, maar op de wetgever, die had verzuimd om het te koop aanbieden van invloed strafbaar te stellen.[86]

Boulangers overwinning alarmeerde de krant. De mensen die op hem hadden gestemd waren ontevreden. Ontevredenen waren er onder elk regime, maar in Frankrijk waren er te veel. De oplossing was de vorming van een stabiele meerderheid, wat een politiek van republikeinse concentratie veronderstelde; iets wat de *radixaux* volgens de krant verhinderden.[87] Tegelijkertijd schreef *Le Temps* na Boulangers ontslag uit het leger dat het geen probleem meer had met zijn politieke kandidatuur – zelfs niet met een overwinning – en dat kiezers hem, als hij een plebiscitaire richting zou uitgaan, wel in de steek zouden laten.[88] Maar terwijl de populariteit van Boulanger en zijn beweging toenam, groeide ook de

[84] Vrije vertaling van: ‘(...) il faut encore attendre une vingtaine d'années avant de recueillir les fruits politiques de notre nouvel enseignement primaire. En outre, ce peuple (...) a la superstition des grand hommes; les idées ne disent encore rien à son intelligence si elle ne s'incarnent pas dans des noms retentissants. C’est le virus du césarisme, produit bâtard de la vieille tradition monarchique et de la notion moderne corrompue de la démocratie.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 25 maart 1888.
[85] Vrije veertaling van: ‘L‘immense majorité des citoyens (...) savent (...) que personne, aucun chef, fût-il le plus glorieux des soldats (...) ne pourvoira aussi sûrement à leur salut, et ne fera aussi intelligemment leurs affaires qu'ils ne les feront eux mêmes.’ Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 maart 1888.
[86] *Le Temps*, 28 maart 1888. Het citaat: ‘(...) la foule éminemment impressionable et changeante qui constitue aujourd'hui ce qu’on appelait autrefois l'opinion publique.’
[87] *Le Temps*, 27 maart 1888.
[88] *Le Temps*, 29 maart 1888.

verontrusting van *Le Temps*. Het richtte zich steeds meer op het boulangisme, en begon dat te duiden als een gevaar voor de Republiek. Daarnaast nam de irritatie over de opstelling van de *radicaux* toe. Hun nadruk op het thema constitutionele herziening vormde volgens *Le Temps* niet alleen het belangrijkste obstakel voor de gewenste en nu ook noodzakelijke samenwerking, het was een bedreiging voor orde en vrijheid. Bovendien, vroeg het zich af, over welke herziening spraken de *radicaux* eigenlijk? 'Moet een man het voor het zeggen krijgen in de Republiek? Moet de president door algemeen kiesrecht worden gekozen? Nee? (...) Maar wat maakt het uit dat (...) de volksmassa's, op een dwaalspoor gebracht door hun sofismen, door temperament aangetrokken tot simpele oplossingen, het zo begrijpen?'[89] De onmacht van de regering Tirard werd niet door een ondeugdelijke grondwet veroorzaakt, meende *Le Temps*, maar door de *Chambre*, vanwege persoonlijke ambities en rivaliteiten. De twee grootste splijtzwammen in de Franse politiek waren constitutionele herziening en de scheiding van kerk en staat: het riep de nieuwe regering, geleid door Floquet, op om ze links te laten liggen.[90] *Le Temps* verdedigde de Senaat. 'Het land voelt heel goed aan dat op de constitutie mikken riskeert het parlement te raken, dat wil zeggen nationale soevereiniteit in actie.'[91] De Senaat hield niet alleen de macht van de president in balans (voor Kamerontbinding was toestemming van de Senaat vereist), stelde de krant, maar ook de *Chambre*, door een barrière te vormen tegen de grilligheid van het algemeen kiesrecht. De Senaat was kortom 'de meest solide verdediging van de Republiek'.[92]

Frankrijk had volgens *Le Temps* geen nieuwe constitutie nodig, maar een republikeinse concentratie tegen linkse 'plebiscitairen' ('plébiscitaires') en rechtse revolutionairen, en bovendien een ander gedrag van de *Chambre*.[93] Het boulangisme, schreef het na Boulangers verkiezingswinst in de Dordogne in april 1888, betekende de dreiging van militaire dictatuur: de krant riep alle republikeinen op om zich te verenigen en de grondwet te beschermen, die speciaal was ontworpen om staatsgrepen als de boulangistische die Frankrijk bedreigde tegen te gaan.[94] Hoewel het boulangisme volgens *Le Temps* door meer was gevoed

[89] Vrije vertaling van: 'Voulez-vous mettre un homme à la tête de la République? Voulez-vous faire élire le président au suffrage universel? Non? (...) Mais qu'importe que (...) des masses populaires, égarées par leur sophismes, portées par tempérament aux solutions nettes et simples, l'entendent ainsi?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 maart 1888.
[90] *Le Temps*, 5 april 1888. Zie ook *Le Temps*, 7 april 1888.
[91] Vrije vertaling van: '(...) le pays (...) sent fort bien qu'en visant la Constitution on risque d'atteindre le gouvernement parlementaire, c'est-à-dire la souveraineté nationale en action (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 april 1888.
[92] 'La plus solide défense de la République'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 6 april 1888. Zie ook *Le Temps*, 17 mei 1888.
[93] Zie *Le Temps*, 8, 10 en 11 april 1888.
[94] *Le Temps*, 12 april 1888.

dan alleen een disfunctioneel parlement – het noemde de retoriek en anarchistische propaganda van sommige kranten – zag het in Boulangers retoriek een echo van Lodewijk Napoleon; het noemde hem een 'leerling-Caesar' ('l'apprenti-Caesar') en stelde dat hij bijna niets nieuws of orgineels te melden had.[95] Zijn overwinning in het departement Nord, schreef de krant, was het werk van een coalitie van reactionairen en ontevreden republikeinen. Maar nu stond de Republiek echt op het spel. Een deel van het republikeinse electoraat zat op een dwaalspoor. Alleen de liberale Republiek kon de geleidelijke verbetering van de toestand van de burgers waarborgen, terwijl een dictatuur al hun privébelangen en politieke vrijheden zou vertrappelen. Het was daarom de hoogste tijd dat de regering republikeins leiderschap toonde, en de *Chambre* zich niet langer verloor in nutteloze twisten.[96]

Net als in de eerste onderzochte periode riep *Le Temps* om een zakelijke politiek of 'politique d'affaires'. Om het boulangisme een halt toe te roepen en ontevreden kiezers weer tevreden te stellen waren er geen debatten over een scheiding van kerk en staat nodig en ook geen herziening, maar praktische (economisch en fiscale) hervormingen.[97] Het electoraat moest 'onderwezen' worden en 'getoond waar zijn echte belang ligt.' Maar de 'wijze wetgeving' en 'bekwame regering' die daarvoor waren vereist impliceerden de opoffering van partijbelangen.[98] Constitutionele herziening was dus uit den boze. Kiezers zouden de herziening die de *radicaux* verlangden niet eens goed kunnen onderscheiden van die van Boulanger.[99] Herziening, stelde *Le Temps*, was een toverwoord voor iedereen die monarchie, keizerrijk of dictatuur nastreefde.[100] 'Wat het land van de *Chambre* verwacht, wat het eist van de president van de Republiek, is een einde aan het regime van voortdurende crises; goede praktische wetten; maatschappelijke en sociale vrede; de normale en geleidelijke ontwikkeling van alle geplante zaadjes.'[101]

In het enthousiasme van de bevolking voor president Carnot – bezig aan een binnenlandse rondreis – en in de weigering van republikeinse afgevaardigden om op

[95] *Le Temps* 13, 14 en 15 april 1888. Het citaat ('l'apprenti-César') komt uit de editie van 14 april.
[96] *Le Temps*, 17 april 1888. Wat het dwaalspoor betreft meende de krant dat de republikeinse machthebbers zich vooral moesten richten op arbeiders en boeren.
[97] *Le Temps,* 19 maart 1888. Als voorbeeld gaf het de hervorming van de belasting op alcohol. Zie ook *Le Temps*, 26 april 1888.
[98] Vrije vertaling van: 'suffrage universel (...) l'éclairer, lui montrer où est son véritable intérêt, en légiferant avec sagesse et en gouvernant avec habileté.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 april 1888.
[99] *Le Temps*, 23 april 1888.
[100] *Le Temps*, 26 april 1888.
[101] Vrije vertaling van: 'Le pays (...), ce qu'il attend de la Chambre, ce qu'il réclame à M. le président de la République, c'est la fin du régime des crises perpetuelles, ce sont des bonnes lois d'affaires, c'est la paix civile en sociale, c'est le développement normal et progressif de tous les germes semés (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 april 1888.

Boulangers uitnodiging voor een banket in te gaan zag *Le Temps* al in april 1888 een teken dat het boulangistische gevaar was geweken. 'Het politieke carnaval dat Frankrijk even opwond,' schreef het, 'is geëindigd.' Het 'duel' tussen 'de geest van de ware republikeinse democratie en die van de caesaristische democratie' was echter 'onvermijdelijk' geweest. Ook al was de onderliggende onvrede was volgens de krant nog aanwezig, wat een republikeinse concentratie noodzaakte, de publieke geest was eindelijk ontwaakt. *Le Temps* hamerde op praktische wetten die de situatie van arbeiders en boeren zouden verbeteren, alsook op steun voor de Wereldtentoonstelling.[102] In mei herhaalde de krant dat het boulangisme was ingestort en bespotte Boulangers vage politieke programma.[103] Het was overigens onvermijdelijk, schreef *Le Temps*, dat de Republiek niet alle gewekte hoop en verlangens kon bevredigen. De taak van regeringen was 'om de toestand van de volksmassa's waar mogelijk te verbeteren.'[104] Zonder respect voor de instities was er echter geen republicanisme mogelijk.[105] De verkiezingen van 1889 zouden 'moreel doorslaggevend' zijn 'voor de toekomst van de Republiek in ons land'.[106] Wederom bekritiseerde *Le Temps* de *radicaux*: zij hadden diverse regeringscrises veroorzaakt en zo de uitvoerende macht verzwakt en een vruchtbare politiek verhinderd; zij mikten op revolutie door een constitutionele herziening en een scheiding tussen kerk en staat voor te stellen.[107] De enige politiek die de instituties kon redden, was 'een redelijke en haalbare politiek' ('la politique raisonnable et possible'). Kortom, de politiek die de *opportunistes* voorstonden.[108]

Le Temps verweet de conservatieven schijnheiligheid; ze klaagden over het disfunctioneren van de parlementaire politiek dat ze zelf hadden veroorzaakt. Als kiezers verlicht waren, dan zouden ze de rechtse afgevaardigden aan de kant zetten.[109] Het was makkelijk om alles wat fout ging aan de Republiek te wijten, en zijn prestatties te vergeten; *Le Temps* noemde niet alleen de wederopstanding van het leger, maar ook de oprichting van

---

[102] Vrije vertaling van: '(...) le carnaval politique qui a ému un instant la France a pris fin (...). (...) l'esprit de la véritable démocratie républicaine et celui de la démocratie césarienne (...). Ce duel était inévitable.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 april 1888; *Le Temps*, 30 april 1888.

[103] *Le Temps*, 15 mei 1888. Het noemde Boulanger echter nog steeds een bedreiging voor de Republiek. Het belangrijkste gevaar, specificeerde het op 30 mei, was Boulanger als de belichaming van orde en gezag: dát had volgens de krant lagere bourgeoisie en boeren aangetrokken in de deelverkiezingen.

[104] Vrije vertaling van: '(...) améliorer la condition des masses populaires dans la mesure du possible.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 mei 1888.

[105] *Le Temps*, 4 mei 1888.

[106] 'Moralement décisive pour l'avenir de la République dans notre pays.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 mei 1888.

[107] Zie bijv. *Le Temps*, 9, 12, 15, 16 en 18 mei 1888.

[108] De krant steunde een voorstel dat inhield dat de *Chambre* drie sessies per week aan praktische discussies zou wijden. *Le Temps*, 18 mei 1888.

[109] *Le Temps*, 19 mei 1888. Op 27 mei herhaalde *Le Temps* dat de *radicaux*, of ze het zich nu realiseerden of niet, samenwerkten met reactionairen.

(openbare) scholen en communicatienetwerken, en 'het implanteren van de zeden van de politieke vrijheid in een natie die ze nooit heeft bezeten'. Geen enkel type regering was zo geschikt als de Republiek om de morele en politieke opvoeding van de Fransen te versterken. 'Men moet niet zeggen dat de Republiek slecht is. Wij zijn het die haar onwaardig kunnen worden, als we laten zien niet in staat te zijn om de sterke moraal en het bezonnen verstand te hebben die hij vereist.'[110] Kennelijk had de krant niet al te veel vertrouwen in de toepassing van die bezonnen rede in de verkiezingen van 1889; het bleef Boulanger en het boulangisme aanvallen, en refereerde aan 'het platvloerse proces opgetuigd tegen het parlementarisme in alle boulangistische kranten' en herhaalde dat Boulangers gelijkstelling van het parlementarisme aan anarchie en onmacht Lodewijk Napoleons tirades echode; dat zijn project voor een nieuwe grondwet een kopie was van de napoleontische constitie van 1852. Het was inmiddels juni, en *Le Temps* was lang niet meer zo zeker van de boulangistische nederlaag.[111]

Het blad meende dat vooral de *Chambre* te lijden had gehad van de verlamming die de onenigheid tussen de partijen had gecreëerd. Dat kwam niet door het systeem. Er was geen revolutie nodig, maar bedachtzame verbetering van het parlementaire bestel.[112] Vergeleken met andere regimes was dat actiever op het gebied van politieke, sociale en economische hervormingen. Niet alle wetten waren misschien even goed, maar ze waren tenminste aangenomen. Het parlementaire bestel had bovendien sinds 1870 de orde gehandhaafd en vrijheden gegarandeerd; de economie weer op de rails gezet; publieke werken laten verrijzen; de kolonisatie gestalte gegeven; onderwijshervormingen ingesteld: het enige terechte verwijt aan democratische assemblees, schreef de krant, was overactiviteit. 'Niet meer ijver of activiteit is nodig, maar meer discipline in het gedrag van beide Kamers en meer samenhang in hun deliberaties.'[113] *Le Temps* bepleitte een pragmatische politiek van geleidelijke hervormingen, die het resultaat waren van de objectieve studie van kwesties.[114]

---

[110] 'Les moeurs de la liberté politique implantées dans une nation qui ne les avait jamais possédées (...). Il ne faut pas dire que la République est mauvaise. C'est nous qui pouvons devenir indignes d'elle en nous montrant incapables d'avoir les moeurs fortes et la raison rassise qu'elle réclame.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 mei 1888.

[111] 'Le procès banal fait au parlementarisme dans tous les journaux boulangistes'. Geciteerd uit: '*Le Temps*, 6 juni 1888.

[112] *Le Temps*, 7 juni 1888. Voor identieke pleidooien voor kalmte en stabiliteit (en ook de noodzaak om voorturende verandering tegen te houden en in plaats daarvan de bestaande wetten op een behoorlijke manier toe te passen) zie *Le Temps* van 21 en 23 december 1888 en 29 januari 1889.

[113] Vrije vertaling van: 'Ce qu'il faut aux Chambres ce n'est ni plus de zèle ni plus d'activité, mais plus de discipline dans leur conduite et plus de suite dans leurs déliberations.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 juni 1888. Zie ook *Le Temps,* 14 juni 1888, waar het herhaalde dat de ongemakken van het parliamentaire regime (of van de liberale Republiek) niet aan het systeem zelf lagen, maar aan de bestaande gewoontes. Vlg. *Le Temps*, 31 oktober en 2 december 1888, waarin de krant zich over het geweld, de woede en de intolerantie bij politieke

Zoals we zagen lag één van voornaamste kwaden van het boulangisme voor *Le Temps* in het voorstel voor een constitutionele herziening.[115] Door de verschillende herzieningen die de leden van de boulangistische coalitie voor ogen hadden was het boulangisme op zijn minst incoherent, schreef de krant.[116] De boulangisten waren echter niet de enigen die herziening verlangden. *Le Temps* ergerde zich in dit opzicht net zozeer aan de *radicaux*, die er hun eigen versie van koesterden en aldus het republikeinse verbond ondermijnden dat de fundering had gelegd voor de Republiek.[117] Het probleem, meende de krant, was het ontbreken van een stabiele meerderheid: afschaffing van de Senaat of het presidentschap zou daar weinig aan veranderen.[118] Volgens *Le Temps* verlangde de overgrote meerderheid van de Fransen een politiek zoals de *opportunistes* voorstonden.[119] Revisionisten waren vijanden van de Republiek.[120] Denken dat het veranderen van de tekst van de grondwet een oplossing zou zijn voor de problemen waar Frankrijk mee kampte was als 'de illusie van de patiënt die gelooft dat zijn koorts wordt veroorzaakt door het bed waarin hij ligt.'[121] Dat bed was misschien niet in alle opzichten even ideaal, erkende *Le Temps*, maar de voordelen van vrijheid – een vrije pers, vrije politieke meningsuiting in het parlement, vrije verkiezingen – wogen zwaarder dan de ongemakken, en de tegenstanders van het parlementaire regime waren er op uit om het resultaat van de collectieve opinie te vervangen door arbitraire persoonlijke wil. 'Weten ze waarom er, sinds achttien jaar, onder de liberale Republiek, geen complot, samenzwering of opstand is geweest; waarom met alle dagelijkse verbale agitatie en vrijheid van beweging, Parijs van alle Europese steden de kleinste kans had en nog altijd heeft om een gewelddadige revolutionaire beweging te beleven? Vergist u zich niet, het is de vrijheid die ons deze veiligheid verschaft. Gassen ontploffen alleen als ze worden samengeperst; in de frisse lucht zijn ze ongevaarlijk.'[122]

---

reünies beklaagde (31 oktober) en over de tendens van discussies in de *Chambre* om in persoonlijke en lasterlijke discussies te veranderen (2 december).

[114] Zie o.a. *Le Temps* van 1 en 5 september 1888.

[115] Zie bijv. *Le Temps*, 9 november 1888 en 10 februari 1889.

[116] Over de fundamentele incoherentie van de boulangistische alliantie, zie bijv. *Le Temps*, 24 en 26 juni en 6 en 8 augustus 1888.

[117] *Le Temps*, 13 juli 1888.

[118] *Le Temps*, 28 juni 1888.

[119] *Le Temps*, 14 juli 1888.

[120] *Le Temps*, 8 en 25 juni 1888.

[121] '(...) l'illusion du malade qui croit que la fièvre lui vient du lit dans lequel il est couché.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 augustus 1888. Zie ook *Le Temps*, 30 januari 1892 (zelfde analogie, zelfde punt).

[122] Vrije vertaling van: 'Sait-on pourquoi depuis dix-huit ans, sous cette République libérale, il n'y a eu ni complot, ni conspiration, ni émeute; pourquoi avec ses agitations quotidiennes de paroles et sa liberté de mouvements, Paris a été et est encore de toutes les villes d'Europe celle où un mouvement révolutionnaire violent ait le moins de chance de se produire? N'en doutez pas; c'est la liberté qui nous fait cette sécurité. Les gaz n'éclatent que comprimés; à air libre, ils sont inoffensifs.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 14 juni 1888.

De *Chambre* had volgens *Le Temps* niet aan de verwachtingen voldaan en had het volk de eindeloze overheidscrises moeten besparen, maar 'het parlementarisme stelt het land tenminste in staat om zijn eigen zaken te regelen, en als zijn afgevaardigden niet bevallen, hen naar believen te wisselen.'[123] Verkiezingen waren de enige manier voor de Republiek om uit de problemen te komen; aan republikeinen om daarbij een nieuwe, verbeterde versie van zichzelf te presenteren. Succes hing volgens *Le Temps* echter af van de vervanging van het systeem van departementale kieslijsten door het stemmen per kiesdistrict (*scrutin d'arrondissement*).[124] Volgens de krant was er sprake van een 'soort misverstand' ('une sorte de malentendu') tussen kiezers en de Republiek en vormden de verkiezingen de gelegenheid om dat op te helderen. 'Men moet kiezers aan het verstand brengen dat de Republiek niet is te vereenzelvigen met de fouten van sommige of zelfs alle republikeinen; dat hij de enige effectieve garantie is voor onze vrijheden; dat het boulangisme op een vreselijke ambivalentie berust en tot dictatuur en oorlog leidt (...). Hoe de geesten stukje voor stukje te overtuigen, als niet door de informele en directe dialoog die het districtenstelsel mogelijk maakt en het lijstensysteem verhindert?'[125]

De situatie was ernstig, meende *Le Temps*, maar de Republiek had de problemen aan zichzelf te wijten.[126] Het boulangisme was niet zozeer de partij van Boulanger, als wel een geestesgesteldheid. Als belangrijkste oorzaken het noemde de instabiliteit van regeringen; de republikeinse verdeeldheid; het vooruitzicht van nieuwe belastingen, die weer het resultaat waren van fragiele begrotingen; parlementaire debatten die in persoonlijke discussies en uitwisselingen van beledigingen veranderden, en het 'fnuikende overwicht' ('prépondérance néfaste') van benepen politici dankzij het lijstensysteem.[127] Het enige principe van het boulangisme, schreef het enkele maanden eerder, vormde Boulanger.[128] Het vergeleek hem met een koorddanser op een koord dat boven alle anti-republikeinse partijen was gespannen.[129] *Le Temps* beschouwde hem als een instrument van reactionairen en geloofde

[123] Vrije vertaling van: 'Le parlementarisme du moins permet au pays de diriger ses affaires, et si ses mandataires ne lui conviennent pas, de les changer à sa guise.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1888.
[124] *Le Temps* 21 December 1888. Voor pleidooien voor de herinvoering van het districtenstelsel of *scrutin d' arrondissement*, zie *Le Temps*, 29 januari en 10 februari 1889.
[125] Vrije vertaling van: 'Il faut faire comprendre au suffrage universel que la République n'est pas solidaire des fautes de certains républicains, sinon de tous; il faut lui faire comprendre qu'elle est la seule garantie efficace de nos libertés; il faut lui faire comprendre que le boulangisme repose sur une effroyable équivoque, qu'il mène à la dictature et à la guerre (...).Comment (…) convaincre peu à peu les esprits, sinon en engageant avec eux cette sorte d'entretien familier et direct que le scrutin d'arrondissement permet et qu'interdit le scrutin de liste?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 februari 1889.
[126] *Le Temps*, 9 augustus 1888. In dezelfde zin zie *Le Temps*, 2 december 1888.
[127] *Le Temps*, 2 december 1888.
[128] *Le Temps*, 14 juli 1888.
[129] *Le Temps*, 4 december 1888.

niets van het door Boulanger beleden republicanisme: 'het is duidelijk te zien dat hij geen andere Republiek wil dan die waarvan hij de dictator zal zijn en waar elke parlementaire controle zal worden afgeschaft.'[130] Hij was een bedreiging voor de instituties.[131] Maar eerder dan als een gevaar werd hij door velen als een probleemoplosser gezien: 'in het politieke carnaval waarvan we getuige zijn zien helaas nog meer mensen de politieman dan de demagoog (...).'[132] Een opmerkelijke uitspraak, immers een maand eerder nog had de krant geschreven dat 'uiteindelijk, in Frankrijk, er een onverschrokken, vruchtbare, wijze democratie overblijft (...). Er blijft een natie over die echt patriottisme kan onderscheiden van de parodie die het krijgt voorgeschoteld.'[133] Men zou Boulanger hoe dan ook 'niet verslaan door de malaise en politieke problemen te verergeren, door gevestigde belangen te verontrusten of door maatschappelijke en religieuze passies aan te wakkeren (...). De Republiek zal verzoenend zijn, of niet.'[134]

De grondwet moest worden verdedigd, de kiezers duidelijk gemaakt dat de Senaat een waarborg voor vrijheid was.[135] De Fransen, schreef *Le Temps*, 'in plaats van over herziening te praten, dat wil zeggen moeilijkheden, wanorde en het veranderen van instituties, praten over stabiliteit, maatschappelijke vrede, nuttige en vruchtbare arbeid. Dat is het ware sentiment van het land.'[136] Het algemeen kiesrecht vormde de basis van republikeinse instituties, maar was niet zonder gebreken. Juist omdat het voor onaangename verrassingen kon zorgen moest men het niet 'vergiftigen met het sentiment van zijn eigen onfeilbaarheid en zijn almacht verder vergroten'.[137] Daarom was de Senaat zo waardevol: als enige beschermde die het algemeen kiesrecht tegen zichzelf.[138] Ook het presidentschap was waardevol: 'het is

[130] '(…) on voit très bien qu'il ne comprend d'autre République que celle dont il sera le dictateur et d'où tout contrôle parlementaire sera banni.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 augustus 1888.
[131] *Le Temps*, 21 en 25 augustus 1888.
[132] 'Dans le carnaval politique auquel nous venons d'assister, il y a plus de gens encore qui voie le gendarme que le démagogue (...).Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1888.
[133] Vrije vertaling van: 'Car il reste en définitive, dans ce pays, une démocratie vaillante, laborieuse et sage. (…) Il reste une nation qui sait en quoi consiste le vrai patriotisme et qui ne le confondra jamais avec la parodie qu'on en colporte (…).' Geciteerd uit: *Le Temps* 14 juli 1888.
[134] Vrije vertaling van: 'On ne le vaincra pas en augmentant le malaise et le trouble politique, en inquiétant les intérêts ou en ravivant les passions civiles et religieuses. (…) La République (…) sera conciliante ou (…) ne sera pas.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 22 augustus 1888. Voor de politiek van verzoening zie ook *Le Temps*, 15 september en 30 december 1888 en 29 januari 1889.
[135] *Le Temps*, 5 oktober 1888.
[136] Vrije vertaling van: 'Au lieu de parler revision, c'est-à-dire trouble, désordre, bouleversement des institutions, ils parlent stabilité, paix publique, labeur utile et fécond. Le vrai sentiment du pays, le voilà.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 23 december 1888.
[137] 'D'enivrer le suffrage universel du sentiment de son infaillibilité et d'accroître encore son omnipotence.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 oktober 1888.
[138] *Le Temps*, 18 oktober 1888.

goed dat in deze tijd van frequente, plotselinge en soms zo weinig uitgelegde crises het land weet en voelt dat er iets is wat blijft bestaan, terwijl alles omver lijkt te worden geworpen.'[139]

Niet constitutionele, maar morele hervorming was volgens *Le Temps* vereist. De afwezigheid van publiek fatsoen en een goed gemeenschapsgevoel of publieke geest waren het probleem.[140] De krant riep op tot republikeinse eenheid en een collectieve inspanning voor Frankrijk, zoals na de oorlog van 1870: belangen en hartstochten voerden nu de boventoon.[141] 'Het land wil slechts goed geregeerd worden.'[142] Constitutionele herziening beschouwde *Le Temps* een manier voor het volk om zijn onvrede te uiten en om de disfunctionele republikeinse instituties en ook het personeel daarvan te veroordelen.[143] Het voorstellen van herziening in de *Chambre* zou de zinloze discussies en verdeeldheid weer terugbrengen.[144] Kortom de *radicaux* hoefden het niet te proberen. Ideologische kwesties moesten juist aan de kant worden geschoven, en grote hervormingen niet geïnitieerd: de focus moest op wat *Le Temps* als neutrale kwesties beschouwde, zoals economische wetgeving. Of, zoals het enkele maanden eerder al schreef: 'Waar men in elk geval vanaf moet zijn specifieke, partijpolitieke ideeën, partijdige politieke of sociale theorieën en alle vermeende hervormingen die republikeinen verdelen.'[145]

Het was een 'donker en beslissend uur' voor de Republiek, meende de krant. *Le Temps* signaleerde een diepe maatschappelijke verdeeldheid en vijandigheid. Burgers verlangden een 'patriottische wapenstilstand middels een Republiek die niet de gedaante aanneemt van de tirannie van één partij, maar als de gemeenschappelijke wet waarvan alle goede burgers profiteren en die ze moeten verdedigen.'[146] De krant verweet de conservatieven in dit verband

---

[139] Vrije vertaling van: 'Il est bon que le pays sache et sente, par ce temps de crises si frequentes, si soudaines, parfois si peu expliquées, qu'il y a quelque chose qui subsiste, alors que tout paraît renversé.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 juli 1888.

[140] *Le Temps*, 30 november 1888. Zie ook *Le Temps*, 18 februari 1889, waarin de krant stelde dat het echte kwaad onjuiste ideeën waren en slechte politieke gewoonten. Politieke verslaggevers droegen daar in negatieve zin aan bij. Op 27 en 28 februari 1889 refereerde het blad behalve aan een politieke ook aan een morele crisis.

[141] *Le Temps*, 30 november 1888. Vgl. *Le Temps*, 18 juni, 11 juli, 15 september, 14 november 1888 en ook 11 januari 1889.

[142] Vrije vertaling van: '(...) le pays (…), il lui suffit d'être bien gouverné.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 december 1888. Vgl. *Le Temps*, 23 december 1888, waar het schreef dat 'de massa's een regering willen' ('les masses veulent un gouvernement').

[143] Zie bijv. *Le Temps*, 6 en 8 januari 1889.

[144] *Le Temps*, 10 januari 1889.

[145] Vrije vertaling van: '(…) Ce qu'il faut écarter à tout prix, ce sont les idées particulières d'un parti, les théories politiques ou sociales d'une école, toutes les prétendues réformes qui divisent les républicains (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 september 1888. NB. Voor *Le Temps* betekende e.e.a.: geen discussies over herziening of een scheiding tussen kerk en staat, geen administratieve autonomie voor Parijs en geen progressieve winstbelasting. Zie *Le Temps*, 23 september 1888.

[146] 'Une heure obscure et critique (...) la trêve du patriotisme par une République apparaissant non pas comme la tyrannie d'un parti, mais comme le droit commun dont profitent et que doivent défendre tous les bons citoyens.'

dat zij de Republiek de schuld gaven van de problemen die ze zelf veroorzaakten.[147] De Republiek, herhaalde *Le Temps*, was in gevaar. 'Het gevaar is nog groter doordat het niet van boven komt, maar van onderop; (...) van het algemeen kiesrecht, dat walgt en ongerust is. Weet men welke vraag de massa zich in Frankrijk stelt? Het is deze: kan de Republiek ons een regering geven, kan hij de fundamentele en vitale landsbelangen waarborgen?'[148] Republikeinen moesten stoppen met elkaar te benadelen of belasteren in de pers of in het parlement. Dit was een republikeinse plicht.[149] Tegelijkertijd beschuldigde *Le Temps* sommige *radicaux* van het heulen met de vijanden van de Republiek. Het leek bijna alsof de Fransen niet in staat waren hun vrijheid te handhaven en welhaast in de handen van een usurpator móesten vallen, klaagde de krant.[150] Het waarschuwde voor het gevaar dat afgevaardigden de parlementaire Republiek door hun woorden of gedrag zouden delegitimeren.[151] De *Chambre* had bovendien al de reputatie veel tijd te hebben verspild aan zinloze agitaties en manifestaties.[152] De talloze incidenten en schandalen raakten echter niet alleen de huidige Kamer, maar tastten de wortels aan van parlementaire instituties als zodanig; hoog tijd dat de *Chambre* harder en effectiever ging werken.[153] *Le Temps* riep op tot een gecoördineerde strategie van republikeinse kranten, en een actieve verdediging van de Republiek door afgevaardigden en senatoren in hun 'eigen' departementen.[154]

Sommige republikeinen, schreef *Le Temps* in een nauwelijks verhulde toespeling op de *radicaux*, hadden door de regerende republikeinen aan te vallen het anti-republikeinse sentiment gevoed.[155] Het adviseerde de *radicaux* om eens wat gewetensonderzoek te doen. 'De zeden van de republikeinse partij zijn aan ingrijpende hervorming toe. Het is vaak gezegd dat ze alleen door haar eigen fouten ten onder zal gaan (...) en elk incident, of het nu in de Kamer plaatsvindt of in het land, lijkt deze voorspelling te bevestigen (...). Men moet zich niet

---

Geciteerd uit: *Le Temps*, 23 augustus 1888. Nb. Met de wapenstilstand bedoelde *Le Temps* vooral: tussen republikeinen onderling.

[147] *Le Temps*, 26 augustus 1888.

[148] Vrije vertaling van: 'Le péril est même d'autant plus redoutable qu'il ne vient pas d'en haut, mais d'en bas; (...) du suffrage universel dégoûté et inquiet. Sait-on quelle est la question que se posent, en France, les masses profondes? C'est celle-ci: la République peut-elle nous donner un gouvernement, peut-elle garantir les intérêts primordiaux et vitaux du pays?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 september 1888. Zie ook *Le Temps*, 19 oktober en 23 december 1888.

[149] *Le Temps*, 30 september 1888.

[150] *Le Temps*, 16 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 11 en 12 november.

[151] Zie bijv. *Le Temps*, 16 oktober 1888. Zie ook *Le Temps*, 16 en 17 november 1888, waarin de krant klaagde over wat het beschouwde als een vreselijke Kamersessie.

[152] *Le Temps*, 19 oktober 1888.

[153] *Le Temps*, 28 november 1888. Voor een stevige kritiek op de Kamerdebatten zie ook *Le Temps*, 2 december 1888.

[154] *Le Temps*, 4 november 1888.

[155] *Le Temps* 17 november 1888. Zie ook *Le Temps*, 20 december 1888, waarin de krant een stijging van het aantal gevallen van belediging en smaad in de pers constateerde.

vergissen: het is het liberale regime, het is de Republiek, het zijn de parlementaire instituties die alle klappen vangen die de blinde republikeinen elkaar toedienen.[156] Tot die blinde republikeinen rekende *Le Temps* in ieder geval Numa Gilly, de afgevaardigde en burgemeester van Nîmes die diverse van zijn republikeinse collega's in de *Chambre* van corruptie beschuldigde.[157] 'Als het volk alle achting voor het liberale regime heeft verloren, dan zal het zich resoluut wenden tot de partij die belooft het van al deze schandalen te bevrijden. Aldus zal men het schandaal onderdrukken, en tegelijkertijd de discussie. Gisteren merkte een rechtse afgevaardigde op dat gelijksoortige schandalen onder despotische regeringen niet voorkwamen. We geloven het gemakkelijk; er zijn onder dit soort (...) regimes kranten om ze aan het licht te brengen, noch tribunalen om er recht over te spreken. De stilte wekt de schijn van orde.'[158] Corruptieschandalen en processen als dat van Numa Gilly en ook grotere waren volgens *Le Temps* van alle tijden; republikeinse instituties hadden echter ook te maken met een nieuwe bedreiging: de verregaande persvrijheid en vrijheid van meningsuiting, 'waardoor de kleinste dingen, en helemaal de dingen die van enig belang zijn, onmiddellijk om het hardst worden versterkt en verdraaid. Niet minder nieuw is om te zien dat republikeinen het voortouw nemen in deze campagnes van laster en belediging waarvan de Republiek het eerste slachtoffer is.'[159] 'Het electoraat zou buitengewoon kalm, energiek en verlicht moeten zijn om zich niet door dit spektakel te laten imponeren.'[160] Maar ook afgevaardigden moesten zich inspannen. Zij waren immers 'verantwoordelijk voor de eer van het land en daarom voor zijn kracht'; ze moesten bedachtzamer zijn en zich waardiger

[156] Vrije vertaling van: 'Il y a (…) une grande réforme à faire dans les moeurs politiques du parti républicain. On a souvent dit qu'il ne périrait que de ses propres fautes (…), chaque incident qui survient soit dans la Chambre, soit dans le pays, est de nature à confirmer cet oracle (…). Il ne faut pas qu'on se le dissimule, c'est le régime libéral, c'est la Republique, ce sont les institutions parlementaires qui reçoivent tous ces coups que les républicains aveugles se portent les uns aux autres.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 november 1888. Voor een ander pleidooi voor morele verandering, zie *Le Temps*, 30 november 1888.

[157] Numa Gilly beschuldigde de meerderheid van de budget commissie van de Kamer van corruptie, door te zeggen dat er onder de zesendertig leden tenminste twintig Wilsons waren; een beschuldiging die hem uiteindelijk een gevangenisstraf van enkele maanden opleverde. Eén van de politici die een rechtszaak tegen Numa Gilly aanspande wegens laster was de voormalige minister van Publieke Werken Charles Baïhaut, die in het Panamaproces van 1893 tot een gevangenisstraf zou worden veroordeeld voor... corruptie.

[158] Vrije vertaling van: 'il se tournera violemment du côté d'où on lui promet de le débarrasser de tous ces scandales. Alors on supprimera le scandale, en supprimant la discussion. Hier un député de la droite faisait en effet remarquer qu'il n'y avait point de scandales pareils sous les gouvernements despotiques. Nous le croyons sans peine; il n'y a, sous ces régimes (...) ni journaux pour les soulever, ni tribunaux pour les juger. Le silence fait croire au bon ordre (…).'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 november 1888.

[159] Vrije vertaling van: (...) 'l'absolue et illimitée liberté de la presse et de la parole, qui fait que les moindres choses, et à plus forte raison celles qui ont quelque importance, sont immédiatement amplifiées et dénaturées à l'envi (…). Ce qui n'est pas moins nouveau, c'est de voir les républicains prendre l'initiative de ces campagnes de diffamation et d'outrages dont la République est la première victime.'

[160] Vrije vertaling van: '(…) il faudrait que le suffrage universel fût singulièrement calme, énergique et éclairé pour ne pas se laisser impressionner par ce spectacle.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 november 1888.

gedragen.[161] Maar 'de massa' ('les masses') had niet alleen genoeg van de crises; ze had volgens *Le Temps* ook genoeg van de politiek van de *radicaux*. Het 'denkende deel van de bevolking' ('esprits qui réfléchissent') zag hoe dan ook in dat de vrijheid ernstig werd bedreigd.[162]

Was *Le Temps* soms stellig met betrekking tot wat de massa zou verlangen, bij andere gelegenheden was die zekerheid ver te zoeken en leek de krant eerder pessimistisch over de kenbaarheid van de wil van het volk. Eén ding stond vast: de *radicaux* waren van die wil de meest luidruchtige en arrogante interpreten, maar er was geen partij die minder kaas had gegeten van de massapsychologie. 'Deze moeilijkheid om door te dringen tot de geesten van boeren en arbeiders in de provincie is vandaag de dag groter dan zij ooit was', meende *Le Temps* in een onthullend commentaar. 'Is niet het eerste kenmerk van de huidige situatie de mate van scheiding die zich heeft voltrokken en het vijandige wantrouwen dat is ontstaan tussen het volk en de politieke klasse? Tussen die twee is de communicatie onderbroken (...); men begrijpt elkaar niet meer (...). Waar wij de taal van het volk door reflectie en analyse nog enigszins begrijpen, begrijpt het volk de onze volstrekt niet. Men sprak over het verspreiden in alle Franse gemeentes van de bewonderenswaardige toespraak die de heer Challemel-Lacour onlangs hield in de Senaat. Dat was verloren moeite geweest. De boeren zouden er niets van begrepen hebben (...). Het is niet alleen ongelijkheid van cultuur, het is, herhalen we, wantrouwen en vijandigheid (...). Waarom hebben de afgevaardigden dit vertrouwen van eenvoudige kiezers verloren? Allereerst, omdat ze hun te veel mooie beloftes hebben gedaan die ze niet hebben gehouden; vervolgens, omdat het volk de successievelijke val van kabinetten en de machtscompetities uit persoonlijke begeerte niet begrijpt en nooit zal begrijpen; tenslotte, omdat sinds zes of zeven jaar de kleine compromisloze kranten die een stuiver kosten en van niets anders leven dan belediging, laster en verklikken bijna overal op het platteland zijn doorgedrongen. Een boer begrijpt niets van politieke theorieën, herziening of de constitutionele wetten; maar als iemand hem zegt dat alle afgevaardigden dieven zijn, dan begrijpt hij het feilloos en kost het hem weinig moeite het te geloven.'[163] *Le Temps* drong

[161] 'Responsables de l'honneur du pays et par conséquent de sa force'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december 1888.
[162] *Le Temps*, 23 december 1888.
[163] *Le Temps*, 1 januari 1889. 'Cette difficulté de pénétrer dans l'intimité de l'âme des paysans et des ouvriers de province est plus grande aujourd'hui qu'elle n'a peut-être jamais été. Le prémier trait caractéristique de la situation présente n'est-il pas précisément l'espèce de séparation qui s'est faite et de méfiance hostile qui s'est établie entre le peuple et la classe qui s'occupe de politique? (…) entre le premier et la seconde les communications sont rompues; (…) On ne se comprend plus (…). Si nous entendons un peu celle du peuple avec un effort de réflexion et d'analyse, le peuple n'entend pas du tout la nôtre. On parlait d'afficher dans toutes les communes de France l'admirable discours que M. Challemel-Lacour a prononcé l'autre jour au Sénat. C'eût été

erop aan dat republikeinse leiders naar de provincies afreisden en een dialoog aangingen 'met deze massa van kiezers die zich niet met politiek bezighouden, maar zonder wier steun niets effectiefs tot stand kan worden gebracht, niets substantieels kan blijven bestaan.'[164]

Met de verkiezingen in het departement Seine in het verschiet richtte *Le Temps* de pijlen steeds meer op Boulanger en het boulangisme.[165] Boulangers verkiezing zou alle moeilijkheden verergeren en zowel de Republiek als Frankrijk ruïneren.[166] Zijn nederlaag zou daarentegen niet het einde betekenen van boulangisme; ook dan zouden er nog steeds ontevredenheid en bezorgdheid bestaan.[167] De problemen waren volgens de krant velerlei, te beginnen met de bende die de republikeinse partij ervan had gemaakt; de voortdurende verdeeldheid; de voor Frankrijk contra-intuïtieve evolutie naar het *radicalisme* en de verzwakking van het maatschappelijke besef: daar lagen de oorzaken van de populariteit van de boulangistische beweging.[168] Wat de *radicaux* betreft: door hun kortzichtige politiek schaadden zij de Republiek, die volgens *Le Temps* steeds meer een kwestie werd van partijpolitiek in plaats van een gedeeld nationaal goed of belang.[169]

Het land, schreef *Le Temps* na Boulangers overwinning in de Seine, 'is ziek, door onze schuld', maar het stelde ook dat de uitslag in Parijs geen stem tegen de Republiek was of zelfs niet tegen het parlementaire bewind, maar tegen de 'incompetente en onmachtige' *Chambre*.'[170] Maar het falen van de Kamer kwam voort uit de verdeeldheid in het land. 'Hoe kan uit een verdeelde natie een verenigde vertegenwoordiging worden geboren?', vroeg de krant zich af.[171] Volgens *Le Temps* moest in ieder geval de kieswet per direct worden

---

peine perdue. Les paysans n'y auraient rien compris (…). Ce n'est pas seulement inégalité de culture, c'est, nous le répétons, défiance et hostilité (…). Pourquoi les députés ont-ils perdu cette confiance des petits électeurs? D'abord, parce qu'ils leur ont fait trop de belles promesses qu'ils n'ont pas tenues; ensuite, parce que le peuple ne s'explique et ne s'expliquera jamais la chute répétée des ministères et des compétitions du pouvoir que par l'âpreté des ambitions personnelles; enfin, parce que, depuis six ou sept ans, le petit journal intransigéant à un sou, qui ne vit que par l'injure, la calomnie et la dénonciation, a pénétré presque partout dans les campagnes. Le paysan ne comprend rien aux théories politiques, à la révision, aux lois constitutionnelles; mais quand on lui dit que tous les députés sont des voleurs, il comprend très bien et il n'est pas éloigné de le croire.'

[164] '(…) cette masse d'électeurs qui ne s'occupent pas de politique, mais sans le concours desquels rien d'efficace ne peut se faire, rien de solide ne peut durer.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1889.

[165] Zie bijv. *Le Temps* van 8, 13, 16, 17, 18, 19, 20 en 25 januari 1889.

[166] *Le Temps*, 27 januari 1889. De politiek van de *radicaux* zou evenzeer ruïneren, stelde *Le Temps* op 15 februari.

[167] *Le Temps*, 28 januari 1889.

[168] *Le Temps*, 3 februari 1889.

[169] *Le Temps*, 11 januari 1889. In dezelfde zin *Le Temps*, 18 februari 1889. NB. Enkele maanden hiervoor noemde *Le Temps* de *radicaux* zelfs een gevaar voor de vrijheid. Zie *Le Temps*, 5 oktober 1888. Vgl. *Le Temps*, 13 oktober 1889.

[170] 'Il est malade – par notre faute (…) une Chambre incapable et impuissante (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.'

[171] 'Comment une nation divisée pourrait-elle donner naissance à une représentation unie?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1888.

gewijzigd en het stemmen per district opnieuw ingevoerd, zodat alle inspanningen eindelijk op de begroting en de Wereldtentoonstelling konden worden gericht. Er was een gematigde, verzoenende politiek nodig, in de stijl van Adolphe Thiers.[172] Uitgevoerd bovendien door republikeinen die niet waren verpest door de partijpolitieke geest en die in staat waren om financiële, economische en juridische discussies tot een goed einde te brengen, de Wereldtentoonstelling te managen en de weg te wijzen naar de volgende verkiezingen. Dit alles zou volgens *Le Temps* volstaan om het verloren electorale terrein terug te winnen.[173] De politiek van de *radicaux* daarentegen had Frankrijk veel gekost en was bankroet.[174] Voor de gematigden was handelen nu 'een kwestie van leven en dood'.[175] Zelf beweerde *Le Temps* onpartijdig te zijn. Het had, zo schreef het, niet de belangen van de *opportunistes* in gedachten wanneer het over politiek schreef. Het vroeg zich naar eigen zeggen slechts af welke politiek in staat was om de steun van een specifiek deel van het electoraat voor de republikeinse instituties te herwinnen: 'alle kiezers zonder hartstocht en zonder vooroordeel, die de immense meerderheid van het electoraat vormen en die, na het lange tijd met hun stem te hebben gesteund, het huidige regime lijken te hebben verlaten bij de verkiezingen van 1885, en nog meer sinds de boulangistische campagne is begonnen.'[176]

De tijd van ambitieuze politieke programma's was voorbij, verklaarde *Le Temps* begin maart 1889. Gematigde republikeinen dienden zich te concentreren op 'de verdediging van de constitutie, het bouwen van een stabiele regering en het bewaren van de burgerlijke vrijheden: hier is wat nauwkeurig is en concreet, en wat ongetwijfeld gehoor geeft aan de wensen van de overweldigende meerderheid van het Franse volk.'[177] Republikeinen dienden hun tegenstanders bovendien te beletten om tumult en schandaal uit te buiten.[178] *Le Temps* riep om een beperkt, concreet programma.[179] De regering moest de vrijheden verdedigen, anarchie voorkomen en regeren. Daarnaast was er een 'republikeinse propaganda' nodig, gericht op

[172] *Le Temps*, 29 januari 1889. Over de noodzaak van herinvoering van het stemmen per kiesdistrict, zie ook *Le Temps*, 11 en 16 februari 1889.
[173] *Le Temps* of 16 and, in the same sense, 17 februari 1889.
[174] *Le Temps*, 29 en 30 januari 1889.
[175] 'Une question de vie ou de mort'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 27 februari 1889. Voor een zelfde soort boodschap, zie ook *Le Temps*, 26 februari 1889.
[176] Vrije vertaling van: '(...) tous ces électeurs sans passion et sans idée preconçue, qui forme l'immense majorité du corps électoral et qui, après avoir longtemps soutenu de leur vote le régime actuel, ont paru l'abandonner aux élections du 1885 et plus encore depuis qu'a commencé la campagne boulangiste.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 februari 1889.
[177] Vrije vertaling van: 'La défense de la Constitution, la stabilité gouvernementale, le maintien de toutes les libertés (…). Voilà qui est précis, positif, et qui répond, n'en doutez pas, au sentiment de l'immense majorité des Français.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 29 maart 1889.
[178] *Le Temps*, 4 maart 1889.
[179] Zie o.a. *Le Temps*, 11 maart 1889.

'eerlijke mensen zonder hartstocht', oftewel 'alle vreedzame burgers.' Maar de weg naar de morele eenheid van het land, meende de krant, liep via een republikeinse verzoening.[180] Deze oproep gold echter niet voor Paul Déroulède en zijn boulangistische Patriottenliga: *Le Temps* steunde de harde regeringsaanpak, te weten ontbinding en strafrechtelijke vervolging van enkele leiders onder wie Déroulède zelf.[181]

Uiteindelijk was volgens *Le Temps* de belangrijkste en ook 'onoverkomelijke' ('insurmontable') oorzaak van politieke instabiliteit een positieve: 'de steeds vollediger triomf van de democratie'.[182] De democratie was echter nog fragiel en makkelijk te bekritiseren, net als het algemeen kiesrecht. Die kritiek was volgens *Le Temps* destructief. 'Hoe diepgaander en radicaler de analyse van de oorzaken van onze fouten of onze onmacht, hoe meer zij demoraliseert, omdat zij de neiging heeft ons op te zadelen met een ondraaglijke fataliteit.'[183] Democratie en algemeen kiesrecht waren levensfeiten.[184] Het was bovendien onvermijdelijk dat die democratie een representatief systeem was met algemene verkiezingen waarbij vertegenwoordigers werden gekozen die voor en onder de periodieke controle van het volk regeerden.[185] Maar democratie had een aristocratie nodig. Niet van geld of geboorte, maar van bekwaamheid.[186] Het gevaar was caesarisme. Frankrijk moest af van 'het bijgelovige idee dat het een redder nodig heeft'.[187] Immers, ofwel 'redders redden niets en worden zelf meegesleept door de democratie', of het middel was erger dan de kwaal en 'ze redden alleen iets door alle vrijheden te vertrappen en het despotisme te vestigen.'[188]

Volgens *Le Temps* paste de bestaande constitutie perfect bij het Franse politieke temperament, wat wel bleek uit de praktische ervaring.[189] Met de publieke moraliteit ging het daarentegen volgens de krant bergafwaarts. Te vaak werden ambtenaren belasterd en beledigd. Het gebeurde zoveel dat men er in Parijs de schouders over leek op te halen dat

---

[180] Vrije vertaling van: '(…) propagande républicaine auprès des honnêtes gens sans passion, auprès de tous les citoyens paisibles (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 maart 1889.
[181] *Le Temps*, 13, 14 en 15 maart 1889.
[182] 'Le triomphe de plus en plus complet de la démocratie'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889.
[183] Vrije vertaling van: 'Plus l'analyse des causes de nos fautes ou de notre impuissance est pénétrante et radicale, plus aussi elle est décourageante, puisqu'elle a l'air de nous accabler sous le poids d'une insurmontable fatalité.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 maart 1889.
[184] *Le Temps*, 19 maart 1889. It described universal suffrage as 'this national will upon which everything rests' ('cette volonté nationale sur laquelle tout repose'). Zie *Le Temps*, 30 januari 1892.
[185] *Le Temps*, 16 april 1889. Zie ook 18 april 1889, waarin de krant directe democratie besprak (en afwees).
[186] *Le Temps*, 19 maart 1889.
[187] 'Cette idée superstitieuse que la France a besoin d'un sauveur'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 20 maart 1889. Redders brengen hevige crises mee, aldus de krant.
[188] Vrije vertaling van: 'Ou les sauveurs ne sauvent rien et sont emportés eux-mêmes par la démocratie, ou ils ne sauvent quelque chose qu'en confisquant toutes les libertés et en établissant le despotisme (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 maart 1889.
[189] *Le Temps*, 25 maart 1889.

ambtdragers om het enkele feit dat ze een ambt bekleedden in sommige kranten werden beschimpt.[190] 'De pers is niet alleen niet machteloos, men vraagt zich af of er een andere macht is die haar kan weerstaan: zij heeft mannen en regeringen kapotgemaakt. Nu is zij op weg om een regime te vernietigen.'[191] Volgens *Le Temps* was de pers te vrij. Actie was nodig tegen de alomtegenwoordigheid van smaad, laster en belediging. Immers, als een regime het leven, de eigendom en de eer van zijn burgers niet goed beschermde, dan zou het volk om een autoritaire regering roepen, die precies uit dat deel van de maatschappij zou voortkomen dat verantwoordelijk was voor het grootste deel van het exces.[192] Met haar oppervlakkigheid en verdeeldheid gaf de *Chambre* telkens weer het verkeerde voorbeeld, meende *Le Temps*, dat haar aanraadde om over de begroting te stemmen en daarna wat eerder met vakantie te gaan.[193]

Zelfs na Boulangers vlucht vroeg *Le Temps* zich af of de Kamer wel in staat was om zitting te houden zonder een crisis te veroorzaken.[194] Het hekelde de 'ellendige ruzies waarvan onze huidige parlementariërs ons de trieste aanblik hebben geboden'.[195] Maar zoals het volk de schuld gaf aan de *Chambre*, stelde de krant, zo kon de Kamer de bal terugkaatsen naar het volk: het electoraat was immers niet in staat of onwillig geweest om goed te reflecteren op zijn eigen meningen en was om die reden verantwoordelijk voor de gefragmenteerde nationale vertegenwoordiging die weer in de weg stond aan regering met een solide meerderheid.[196] Nu was de Kamer speelbal van het 'treurige regime van coalities'.[197] Het land, schreef *Le Temps*, verlangde dat de *Chambre* zo min mogelijk zitting hield.[198] Frankrijk had vrede nodig, stabiliteit, veiligheid, gematigde regering en een einde aan de politieke geschillen.[199] Ook al had het electoraat het 'boulangistische drama of de komedie ten slotte doorzien', nog steeds dienden de gematigde republikeinen waakzaam te blijven. Alle ideologisch controversiële politiek moest vermeden worden. Gelukkig, stelde *Le Temps*, hadden in de boulangistische crisis ook de meest starre *radicaux* 'eindelijk de

[190] *Le Temps*, 28 maart 1889. Zie ook *Le Temps*, 18 juli 1889.
[191] Vrije vertaling van: 'Non seulement la presse n'est pas impuissante, mais on se demande s'il est une puissance quelconque qui puisse résister à celle-là; elle a démoli des hommes et des gouvernements, elle est en train de démolir un régime.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 april 1889.
[192] *Le Temps* 3 en 20 april 1889.
[193] *Le Temps*, 30 maart 1889. 'Il lui est impossible, dans l'état où nous la voyons, de ne pas commettre à instant une faute nouvelle, ou tout au moins de ne pas scandaliser le pays par sa stérilité et ses divisions.'
[194] *Le Temps*, 8 april 1889.
[195] 'Misérables querelles dont nos parlementaires actuels nous ont offert le triste spectacle'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 april 1889.
[196] *Le Temps*, 1 april 1889.
[197] 'Triste régime des coalitions'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 11 april 1889.
[198] *Le Temps*, 15 april 1889. Zie ook *Le Temps*, 25 april, waarin het de Kamer opriep om zich koest te houden.
[199] Zie o.a. *Le Temps*, 24 en 25 april 1889.

hersenschimmen van hun dogmatische programma aan de kant geschoven om overal de taal van vrijheid en rede te spreken.'[200] Frankrijk, schreef *Le Temps* op de *centenaire* – de viering van het honderdjarig bestaan van de Franse Revolutie – bevond zich op een 'kritiek moment', want het had niet alleen nog steeds te maken met reactionaire en caesaristische tegenstand, maar ook met 'sociale problemen dagelijks veroorzaakt door de onstuitbare ontwikkeling van de democratie. Waar, zo vroeg de krant, in deze 'kruising van tegengestelde doctrines, voor het aanzicht van de door de socialisten gepropageerde dromen en hersenschimmen, zullen we nog richting vinden?' Het antwoord: in de idealen van 1789.[201] De principes van 1789 zouden bewust en langzaam moeten doordringen. Frankrijk had geen 'Byzantijnse' oftewel ellenlange discussies nodig over theoretische kwesties: die waren voor dromers en filosofen. Frankrijk, schreef *Le Temps*, had een 'positieve en wetenschappelijke politiek' ('politique positive et scientifique') nodig.[202]

Tijdens de Wereldtentoonstelling werd *Le Temps'* toon zelfverzekerder. Het refereerde aan de 'unanimiteit van de immense massa' van bezoekers en stelde na een opsomming van de problemen van voorgaande jaren dat 'het economische en industriële leven van de natie heeft gezevierd over al deze schommelingen en politieke ruzies.'[203] De *centenaire* en de tentoonstelling gaven *Le Temps* zelfvertrouwen. 'Elke ochtend en elke avond werd tegen de natie herhaald dat de Republiek haar ondergang had veroorzaakt, dat de nationale geest op vernederende wijze werd overschaduwd: nooit scheen deze geest helderder (...). Wie redeneert zal concluderen dat er waarschijnlijk een identieke overdrijving zit in de andere kritieken op de republikeinse instituties en dat deze instituties evenzeer als andere in staat zijn om een vrij en verenigd volk op een eerbare manier te regeren.'[204] *Le Temps* erkende dat er

[200] 'A fini par voir clair dans les coulisses du drame ou de la comédie boulangiste (...). Le sentiment du péril boulangiste semble avoir (…) forcé les radicaux les plus intraitables à laisser enfin de côté les chimères de leur programme dogmatique pour tenir partout le langage de la raison et de la paix.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 mei 1889. Nb. De lof verdient enige context. Slechts twee weken eerder (19 april) had *Le Temps* nog beweerd dat de *radicaux* een voorliefde hadden voor samenzweringen en gewoontegetrouw op geweld rekenden om aan de macht te komen. Op 22 september hekelde de krant de *radicaux* omdat zij economische, militaire, constitutionele en financiële bleidskwesties slechts als metafysische problemen behandelden.

[201] Vrije vertaling van (hele citaat): 'Et, dans l'heure critique où nous sommes aujourd'hui, au milieu de la tempête soulevée depuis quelques mois par les passions réactionnaires et césariennes coalisées, en face des grands problèmes sociaux que pose chaque jour le développement irrésistible de la démocratie, dans cet entrecroisement de doctrines contraires, devant ces rêves et ces chimères progagés par les écoles socialistes, où trouverons-nous la direction à suivre (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 mei 1889.

[202] *Le Temps*, 9 mei 1889. In dit verband eerde de krant Adolphe Thiers. Zie ook *Le Temps*, 17 mei 1889.

[203] 'L'unanimité de la foule immense qui se pressait hier dans l'enceinte ou autour de l'Exposition (…). La vie économique et industrielle de la nation a triomphé de toutes ces fluctuations et de ces querelles de la politique.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 8 mei 1889. Zie ook *Le Temps,* 23 en 30 mei 1889.

[204] Vrije vertaling van: 'On répétait au pays chaque matin et chaque soir que la République l'avait ruiné, que le génie national subissait une éclipse humiliante; et il se trouve que jamais ce génie n'a brillé d'un plus vif éclat (…). Quiconque raisonne conclut de là qu'il y a probablement la même exagération dans les autres critiques

nog een zeker algemeen wantrouwen bestond. Maar 'het echte Frankrijk, laat de wereld het weten, bevindt zich op het Champs de Mars; niet in het Palais Bourbon, noch in een bepaalde pers.'[205]

In feite waren er volgens *Le Temps* twee republieken. Eén was op drift en vol factioneel conflict, joeg hersenschimmen na en verwaarloosde zijn financiën en veiligheid. De andere daarentegen was 'vrij en geordend, ferm en tolerant, waardig en vredig, behoudend met betrekking tot alles dat het bewaren waard is, open voor alle rechtvaardige en praktische ideeën, een Republiek die geruststelt en tot liefde inspireert.'[206] Dit was de Republiek die *Le Temps* verlangde, maar die het niet altijd kreeg. De krant hekelde de vruchteloze Kamerdebatten en verzuchtte dat de *Chambre* geen kerkenraad of academie was: kleingeestige retoriek was tijdverspilling.[207] 'Onderzoekt u waar er onsamenhangendheid, vruchteloze agitatie, instabiel temperament, wanorde, kortom onmacht was, dan zal de publieke opinie unaniem antwoorden: in de *Chambre*, alleen in de *Chambre*.' [208] *Le Temps* hekelde de 'ellendige discussies' ('les misérables discussions'). 'Deze incidenten veroorzaken niet alleen tijdsverlies; raken niet alleen de waardigheid van het republikeinse regime, maar compromitteren de waardigheid van alle politici en alle partijen, de waardigheid van Frankrijk zelf.'[209] Het was aan de kiezers om een betere Kamer te kiezen.[210]

In Frankrijk, klaagde *Le Temps*, waren conflicten in de pers en in het parlement en waren ook de concurrentie om de macht en de botsing van ego's heftiger dan in het buitenland. 'Ons land is zeker het enige land waar de oppositie altijd revolutionair is, waar de

---

adressées aux institutions républicaines et que ces institutions sont aussi capables que d'autres de régir avec honneur un peuple libre et uni.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 juni 1889.

[205] 'Le vraie France, il faut que le monde le sache, est au Champs de Mars; elle n'est pas au palais Bourbon, ni dans une certain presse.' *Le Temps*, 26 juni en (citaat) 2 juli 1889. NB. Champs de Mars verwijst hier naar de Wereldtentoonstelling. 'Een bepaalde pers' verwijst naar de sensatiebeluste pers: zie ook *Le Temps*, 23 februari 1890.

[206] Vrije vertaling van: '(...) libre et ordonnée, ferme et tolérante, digne et pacifique, conservatrice de tout ce qui mérite d'être conservé, ouverte à toutes les idées justes et pratiques, une République qui rassure et se fait aimer.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 5 juni 1889. Voor *Le Temps* kon er alleen sprake zijn van tolerantie als de vorm van het regime niet langer ter discussie werd gesteld. *Le Temps*, 2 oktober 1890.

[207] *Le Temps*, 10 juni 1889. See also *Le Temps*, 13 en 17 juni 1889. *Le Temps* leek lege retoriek te onderscheiden van wat het aanduidde als 'ware eloquentie', die altijd een belangrijke rol zou spelen in een liberaal bewind, omdat die een verheffend effect had en zowel ware ideeën als nuttig advies van morele autoriteit en glans voorzag. *Le Temps*, 12 februari 1890.

[208] Vrije vertaling van: 'Recherchez-vous de quel côté il y a eu incohérence, agitation stérile, esprit inconstant, brouillon, impuissance en un mot, l'opinion publique unanime répond: C'est du côté de la Chambre et de la Chambre seule.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 juni 1889.

[209] Vrije vertaling van: '(...) les misérables discussions (…). Ce n'est pas le temps seul que l'on perd dans ces incidents. La dignité non seulement du régime républicain, mais la dignité de tout le personnel politique et de tous les partis, celle de la France elle-même y sont compromises.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 juli 1889. Zie ook *Le Temps*, 4 en 5 juli 1889.

[210] *Le Temps*, 19 juni 1889. Zie ook *Le Temps*, 11 juli en 4 september 1889.

gewichtigste permanente belangen (...) zijn overgeleverd aan de genade van een Kamerincident, waar de fouten van parlementen en kabinetten langdurige en ver reikende gevolgen hebben in alle manifestaties en op alle niveaus van het sociale leven.'[211]

Aan de andere kant zou het opmerkzame buitenlandse waarnemers volgens *Le Temps* zeker opvallen hoe weinig het tumult in de kranten of Kamerdebatten resoneerde in het land. De Fransen haalden hun schouders erover op.[212] Toch nam de krant met de nationale verkiezingen in zicht het zekere voor het onzekere en bleef hij de kritiek op het boulangisme herhalen.[213] Boulangisten waren geen echte, legitieme partij, maar droegen alleen republikeinse maskers.[214] *Le Temps* riep nogmaals op tot republikeinse eenheid.[215] Elke afgevaardigde was 'vrij om zijn eigen ideaal en programma te hebben, maar men wordt niet naar de Kamer gestuurd om te pronken met zijn specifieke doctrines en subtiel te redeneren tegen die van een ander: Frankrijk heeft geen Byzantijnse vergadering van filosofen en sprekers nodig, maar een vergadering van verlichte en praktische mannen, primair bezorgd om het algemeen belang.'[216] Kortom, geen destabiliserende interpellaties meer, geen dogmatische debatten. 'Gematigde kiezers, die een meerderheid vormen in dit land, vragen bovenal grondige discussies over zakelijke wetten ten gunste van de ontwikkeling van de nationale rijkdommen.'[217] Een kiezer op het platteland was dan wel niet helemaal in staat om verheven ideeën te bevatten, maar hij wist goed wat een evenwichtige begroting was.[218] Het volk, schreef *Le Temps*, zou het bewind wel weten te verdedigen tegen diegenen die het aanvielen, of die het door constitionele herziening te eisen compromitteerden.[219]

---

[211] Vrije vertaling van: 'Notre pays est certainement le seul où l'opposition soit toujours révolutionnaire; où les intérêts permanents les plus considérables (…) soient à la merci d'un incident de séance, où les erreurs des Parlements et des ministères aient une longue et lointaine répercussion dans toutes les manifestations et à tous les degrés de la via sociale.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 juli 1889. Zie ook *Le Temps*, 3 september 1889 en 13 januari 1890.
[212] *Le Temps*, 3 september 1889.
[213] *Le Temps*, 19 en 20 juli; 2, 3 en 11 augustus 1889. De instituties stonden op het spel, schreef de krant op 1 september 1889.
[214] *Le Temps*, 19 en 20 juli 1889.
[215] *Le Temps*, 6 augustus 1889.
[216] Vrije vertaling van: 'Libre à chacun d'avoir son idéal et son programme particulier; mais on n'est pas envoyé à la Chambre pour faire étalage de ses doctrines spéciales et argumenter subtilement contre celles d'autrui: ce qu'il faut à la France, ce n'est pas une assemblée byzantine de philosophes et de rhéteurs, mais une assemblée d'hommes éclairés et pratiques, soucieux avant tout de l'intérêt général.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 augustus 1889.
[217] Vrije vertaling van: 'L'opinion moyenne, qui est en majorité dans ce pays, demande surtout à ses mandataires la discussion approfondie de lois d'affaires capables de favoriser l'épanouissement des richesses nationales.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 augustus 1889. De massa's die de meerderheid van het electoraat vormen zijn gematigd, stelde de krant al op 16 juni 1889.
[218] *Le Temps*, 26 augustus 1889.
[219] *Le Temps*, 23 augustus 1889. Bijv. door constitutionele herziening aan te kaarten; *Le Temps* bleef hier fel tegen gekant. Zie bijv. *Le Temps*, 2 en 31 augustus en 9 en 18 september 1889.

4.3 Politieke kritiek: tussenbalans

Als de eerste twee paragrafen van dit hoofdstuk íets bewijzen, dan is het wel dat *Le Temps* net als *Le Petit Journal* in de periode 1887-1889 zeer kritisch was over de Franse democratie. Dit ondanks de waarschuwing die het zelf afgaf: dat die democratie nog fragiel was en daarom niet al te grondig bekritiseerd diende te worden om haar niet op te zadelen met een loden last of *self-fulfilling prophecy*. Toch was er uitvoerige kritiek, en zoals wellicht viel te verwachten van een 'politieke' krant was *Le Temps* niet alleen grondiger in de analyse dan *Le Petit Journal*, maar signaleerde het blad ook meer problemen. Als we de belangrijkste thema's op een rij zetten, dan zien we naast noemenswaardige verschillen met laatstgenoemde krant ook inhoudelijk overlap.

Om te beginnen uitte *Le Temps*, net als *Le Petit Journal*, veelvuldig zijn frustratie over het functioneren van de *Chambre des Députés*. De belangrijkste kritiek was dat de Kamer te vaak zijn tijd verdeed en geen behoorlijk besef had van het algemeen belang. Discussies waren dikwijls te theoretisch in plaats van gericht op praktische hervormingen. Anders dan *Le Petit Journal* echter wees *Le Temps* consequent naar de funeste Franse politieke zeden als een van de oorzaken van de problemen in het land.

Een belangrijk aspect van het probleem werd al vroeg in de onderzochte periode genoemd: het algemeen belang werd ondergeschikt gemaakt aan private belangen; individuen profiteerden van de rijkdom van de Staat, die op zijn beurt werd gezien als een bron van mogelijke verrijking. De bevolking was te zeer gespitst op materieel voordeel van het republikeinse bestel, in plaats van op het algemeen goed. Hetzelfde gold voor politici. Gunsten waren de smeerolie van de politiek oftewel het 'gangbare electorale wisselgeld', zodat effectief een systeem van patronage bestond. Hier ligt een paradox: aan de ene kant meende *Le Temps* dat de slechte politieke gewoonten niet intrinsiek waren verbonden aan het republikeinse systeem; aan de andere stelde het dat de lasten en lusten in het parlementaire bestel fundamenteel verkeerd waren verdeeld, en refereerde het in dit verband aan fenomenen die 'haast noodlottigerwijs' werden voortgebracht door de democratie. Het probleem was dat de instituties wel waren veranderd, maar dat de geest of mentaliteit van het Franse volk niet was mee-geëvolueerd, en nog te zeer die was van de vroegere instituties. Verdere intellectuele, morele en burgerlijke opvoeding van de Fransen was vereist. Het betrof volgens de krant vooral een probleem van de menselijke natuur: constitutionele verandering hielp niet. Het volk was zijn neiging tot verafgoding niet kwijt. De krant vergeleek de situatie met een

oprisping van een oude ziekte. Volgens *Le Temps* was er dan ook een niet aflatende strijd nodig tegen wat het aanduidde als de gevolgen van het democratische principe. Een van de gevaren in dit verband was het reactionaire of caesaristische residu dat nog in de samenleving bestond. In eerste instantie meende de krant dat de patiënt – Frankrijk – dichtbij genezing was, maar dat was nog voor het boulangisme opgeld deed. Een ander gevaar was wat het beschreef als de vermeende simplistische aard van het algemeen kiesrecht: het richtte zich volgens *Le Temps* op de meest heldere en duidelijke ideeën. Het publieke debat functioneerde als een leerschool of leerproces. Volgens de krant was dit proces onderworpen aan de wetten van de vooruitgang. Maar alleen de Republiek was in staat om gemaakte fouten te herstellen en tegelijkertijd politieke vrijheid te garanderen.

Le Temps beklaagde zich in de onderzochte periode meermaals over politici, maar de meeste kritiek betrof hun mentaliteit (te benepen, bij de meesten). Eerder dan het als een apart thema te noemen, scharen we deze kritiek onder de gebrekkige politieke zeden. In zekere zin geldt dat ook voor de kritiek op het volk, of electoraat. Het is goed om eerst vast te stellen dat die kritiek er inderdaad was. *Le Temps* was niet alleen maar positief, zoals *Le Petit Journal*. Zo had de bevolking volgens de krant verzuimd om voor een stabiele meerderheid te zorgen. Het algemeen kiesrecht was niet zonder tekortkomingen, kiezers moesten vooral niet gaan geloven dat ze ongenaakbaar waren of, zoals de krant schreef, niet worden 'vergiftigd met het sentiment van de eigen onfeilbaarheid' en ook niet worden toegerust met meer macht. Hier kwam het belang van de Senaat om de hoek kijken. *Le Temps* was over het algemeen optimistisch over de kansen om meer kiezers voor de Republiek te winnen, maar één wat pessimistischer commentaar springt er toch uit: toen het stelde dat de communicatie tussen de kiezers op het platteland en de politieke klasse was opgeschort, en politici de plattelandskiezers met moeite nog misschien enigszins konden begrijpen, maar het omgekeerde niet het geval was. Men sprak een andere taal. Anders dan *Le Petit Journal* ging *Le Temps* echter niet over tot het verheerlijken van de taal van het volk. Wel was er uiteindelijk vertrouwen: de Fransen zouden het republikeinse bestel weten te verdedigen tegen zijn vijanden en tegen diegenen die het – door constitionele herziening te eisen – compromitteerden.

De Wilsonaffaire was voor *Le Temps* een typisch uitvloeisel van de gebrekkige politieke zeden, waartoe het blad ook het naar eigen zeggen misplaatste idee rekende dat afgevaardigden werden gekozen om de materiële belangen van kiezers te dienen. Volgens *Le Temps* was er veel te veel ophef over de feiten, iets wat het ook de pers aanrekende. Die was almachtig geworden en speelde een destructieve rol. De Franse politieke zeden leken daardoor

zelfs nog slechter dan ze in werkelijkheid waren. Wel moesten politici zich standvastiger tonen en beter luisteren naar hun eigen geweten. Ook als ze fouten maakten, betekende dat volgens *Le Temps* niet dat die fouten de Republiek waren aan te rekenen. Dit laatste was een belangrijk punt voor de krant: de Republiek was niet verantwoordelijk voor individuele fouten; ook in andere regimes dan het parlementaire werden die gemaakt en bestonden schandalen, maar werden die samen met de vrijheden onderdrukt. De parlementaire Republiek was ondanks de nadelen het beste in staat om veiligheid, onafhankelijke rechtspraak en gelijkheid voor de wet te garanderen. Onder een monarchie, stelde *Le Temps*, was de situatie nog veel erger geweest: dan was een affaire als het Wilsonschandaal op een revolutie uitgedraaid.

Dat brengt ons bij Boulanger en het boulangisme. Net als *Le Petit Journal* zag *Le Temps* aanvankelijk vooral de militair Boulanger. Zijn twee petten waren het probleem: een militair die politieke macht nastreefde zou zowel Frankrijk als het Franse leger in gevaar brengen. Het blad zag in Boulanger een echo van Lodewijk Napoleon: dezelfde ideeën, dezelfde taal. Het waarschuwde voor Boulanger en noemde hem een instrument van de reactie, maar leek tegelijkertijd niet buitengewoon ongerust (najaar van 1888 kraaide *Le Temps* zelfs al victorie). Dit veranderde naarmate het politieke succes van de generaal toenam. Dat alarmeerde de krant, die de boulangistische overwinningen bij tussentijdse verkiezingen verklaarde aan de hand van een veelheid aan factoren: het zooitje dat de republikeinen ervan hadden gemaakt, de diepe verdeeldheid, de voor Frankrijk vermeende contra-intuïtieve evolutie naar het *radicalisme*, de verzwakte *esprit publique*. En meer: het vooruitzicht van nieuwe belastingen, op hun beurt weer het resultaat van onevenwichtige begrotingen; parlementaire debatten die uitmondden in persoonlijke aanvallen en laster en, dankzij het systeem van departementale kieslijsten, de alomtegenwoordigheid van benepen politici. Maar evenmin was Boulangers populariteit volgens *Le Temps* los te zien van een fundamentele Franse tekortkoming: het bijgeloof in grote mannen of namen oftewel het ‘virus van het caesarisme, bastaardproduct van de oude monarchistische traditie en de moderne, gecorrumpeerde notie van democratie.’ Electoraal gezien beschouwde de krant Boulangers overwinningen als het resultaat van een coalitie van reactionairen en ontevreden republikeinen (het noemde expliciet arbeiders en boeren). Alleen de liberale Republiek kon echter garant staan voor de noodzakelijke geleidelijke verbeteringen met inachtneming van private belangen en politieke vrijheden van burgers.

Le Temps beschouwde het boulangisme in eerste instantie als een mentaliteit. Als politieke beweging was het bovendien incoherent, want het boulangisme herbergde een

veelheid aan met elkaar tegenstrijdige constitutionele projecten. Zijn enige principe, stelde *Le Temps*, was Boulanger, en die was een recept voor revolutie, gevolgd door dictatuur en oorlog. Kortom, de Republiek stond op het spel. *Le Temps* geloofde dan ook geen woord van Boulangers verklaringen republikein te zijn, maar erkende dat veel Fransen vooral de politieagent zagen en de belofte van orde, niet de demagoog. Om het boulangistische gevaar af te wenden moest de regering leiderschap tonen, en het parlement aan het werk. Meermaals benadrukte *Le Temps* de noodzaak van een republikeinse concentratiepolitiek. Dit betekende een focus op niet-ideologische, concrete voorstellen; praktische hervormingen in het belang van Frankrijk. Alleen zo kon de Derde Republiek overleven.

Een laatste thema in de politieke kritiek van de krant vormen de *radicaux*. Zij werden consequent in een negatief daglicht gesteld. *Le Temps* verweet hen de vele kabinetscrises van de jaren 1880 en ook de onvrede die een voedingsbodem was geweest voor het boulangisme. De *radicaux* waren voor *Le Temps* zo'n beetje de levende antithese van zinnig en noodzakelijk politiek beleid. Zo wilden ze de Senaat afschaffen, volgens *Le Temps* juist een baken voor de vrijheden en de parlementaire Republiek. Voor afschaffing was herziening van de grondwet nodig, waar *Le Temps* fel op tegen was. De *radicaux* waren daarnaast fel antiklerikaal, wat politiek rechts onnodig zou grieven en wat bovendien helemaal geen nuttige kwestie was. *Le Temps* bepleitte geleidelijke verbetering: de revolutionaire principes van 1789 golden hierbij als aspiraties die gestaag verwerkelijkt dienden te worden: niet als zaken die per direct konden worden geregeld. Daarom golden de *opportunistes* als de ware hoeders van de revolutionaire traditie. De *radicaux* stonden volgens *Le Temps* voor alles wat verkeerd was: een politiek van groepen, rivaliteiten, benepenheid. Met hun nadruk op ideologische politiek (ze zouden schimmen najagen) stonden ze niet alleen een politiek van verzoening met een deel van politiek rechts en ook tussen de republikeinen onderling in de weg, ook lagen de voor het land noodzakelijke financiële hervormingen en besparingen aldus buiten bereik.

Uit het voorgaande blijkt dat waar *Le Temps* de grieven van *Le Petit Journal* over het disfunctioneren van de *Chambre* en republikeinse politici deelde, het blad veel explicieter was bij het aanwijzen van de oorzaken van de problemen. Naast intrinsiek in de democratie – een voorkeur voor klip en klare oplossingen – lagen die ook en wellicht zelfs vooral in een verkeerde politieke houding; bij politici leidde die tot veronachtzaming van het algemene belang, bij de Franse bevolking tot een zwak voor demagogen. Zinvolle verbetering kon echter alleen plaatshebben binnen het bestaande republikeinse kader, dat nadrukkelijk werd verdedigd.

5. Van Boulanger tot Panama: Frankrijk 1889-1893

5.1 Na Boulanger

Of het nu gaat om de steeds luidere roep om een achturige werkdag of de in een bloedbad geëindigde staking van textielarbeiders in het Noord-Franse plaatsje Fourmies in 1891; om vakbonden die tot algemene stakingen opriepen, of om het succes van de socialisten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1892 en de landelijke van 1893, toen ook de marxistische, vooral uit industriearbeiders bestaande *parti ouvier* werd omgedoopt tot de praktischer ingestelde *parti ouvrier français*: de vroege jaren 1890 in Frankrijk stonden in het teken van het socialisme.[1] Dit betoonde zich soms antiparlementair en – verbonden aan een antikapitalistische kritiek – antisemitisch.[2]

De situatie van de arbeiders ontlokte ook aan de katholieke kerk een kritiek op het kapitalisme, waarvan getuige de pauselijke (Leo XIII) encycliek *Rerum Novarum* van mei 1891, met als onderwerp arbeidsomstandigheden; encycliek die haar echo's had in het Franse, net als het socialisme zelf later dan in Duitsland op gang gekomen sociaal-katholicisme. In Frankrijk kwam dit voort uit de anti-republikeinse, legitimistische, antiliberale hoek.[3] In diezelfde hoek bestond er veel ongenoegen over de oproep in november 1890 van de kardinaal van Algiers, Charles Lavigerie, aan Franse katholieken om de Republiek te aanvaarden. De oproep tot deze zogeheten *ralliement* kwam op aandringen van paus Leo XIII. Na de verkiezingen van 1889 achtte die het moment rijp voor een interventie in het Franse politieke debat.

De paus was nooit een scherpslijper geweest wat betreft de staatsvorm en had gewelddadig protest tegen de republikeinse antiklerikale politiek steeds afgewezen. Hij wilde zowel het onderscheid tussen wereldlijke en religieuze macht bevestigen als het onder Napoleon I gesloten concordaat veiligstellen, en daarmee tevens het budget dat de kerk kreeg toebedeeld (en dat voor de *radicaux* niet klein genoeg kon zijn). De manier om dit te bereiken was in te zetten om een alliantie tussen conservatieven en *opportunistes*. Leo XIII begreep

[1] Mayeur, *La vie politique*, 138. De genoemde POF bestond uit zogeheten *guesdistes* (naar mede-oprichter Jules Guesde). Het socialisme in Frankrijk kende echter nog diverse andere nuances of stromingen, zoals het *possibilisme*, *blanquisme* (naar Auguste Blanqui) *en allemanisme* (Jean Allemane). Daarnaast waren er 'onafhankelijken'. Over het socialisme in Frankrijk, zie bijvoorbeeld Michel Winock, *La Gauche en France* (Parijs 2006). Dit proefschrift beperkt zich tot de algemene politieke tendensen van de jaren 1889-1892.
[2] Ibidem, 141-143.
[3] Ibidem, 145.

echter goed dat dit alleen mogelijk was als die conservatieven de Republiek zouden aanvaarden. Daarnaast speelden er overwegingen van buitenlandse politiek: de verhouding met de jonge Italiaanse staat was slecht, met Duitsland matig; Frankrijk beschermde bovendien diverse katholieke overzeese missies.[4]

Sommige conservatieven op hun beurt zagen in dat de Republiek hoogstwaarschijnlijk geen tijdelijk verschijnsel was en dat het merendeel van de Fransen haar inmiddels had geaccepteerd: het was zinloos om nog langer tegen de tijdgeest in te gaan. Met het opkomende socialisme en de antiklerikale *radicaux* in het achterhoofd dachten ze dat het strategisch verstandig was om gemeenschappelijke zaak te maken met de *opportunistes*, die net als zij sociaal conservatief waren, althans conservatiever dan de *radicaux*, om zo nog een deel van hun eigen politieke programma te kunnen realiseren. In feite kwam dit neer op het streven naar een *Droite républicaine*, zoals de eerder al in 1886 door de protestant Raoul Duval opgerichte groep heette, die echter geen lang leven was beschoren. In dezelfde geest richtte de orléanist Jacques Piou maart 1890 *Droite constitutionelle* op. Zoals Mayeur schrijft was een deel van de *opportunistes* niet ongevoelig voor de ouvertures, maar ook voor hen kon aanvaarding van de wetten over de *laïcité* (scheiding tussen kerk en staat en neutraliteit van de overheid: op dat moment officieel alleen in het onderwijs ingevoerd) niet ter discussie te staan.[5]

De *radicaux* wantrouwden Lavigeries' 'dronk' op de Republiek, *opportunistes* reageerden over het algemeen met instemming. Veel monarchisten waren ontevreden. Met name vanuit katholieke gelederen was de oppositie niet van de lucht. Het bracht paus Leo XIII ertoe zich in februari 1892 te laten interviewen door Ernest Judet, redacteur van *Le Petit Journal*. Kort na het interview verscheen een nieuwe, in het Frans vertaalde pauselijke bul, *Au milieu des sollicitudes* (temidden van zorgen), waarin de paus stelde dat aanvaarding van een staatsvorm (de republiek) geen aanvaarding van antikerkelijke wetgeving meebracht. Zijn oproep tot *ralliement* leidde tot verdeeldheid onder katholieken, waarbij het niet per se zo was dat de *orléanisten* of meer gematigde onder hen zich achter de *ralliement* schaarden en de contrarevolutionaire legitimisten haar weigerden; legitimist en belangrijke *orateur* van

[4] Mayeur, *La vie politique*, 148.
[5] Idem. Het betrof hier in de eerste plaats de zogeheten *lois scolaires* van begin jaren 1880 (voornamelijk uit de koker van toenmalig minister van Onderwijs Jules Ferry), die onder meer meebrachten dat basisonderwijs verplicht werd en tevens gratis op openbare scholen, en dat de verplichte aan religie gerelateerde inhoud van lesprogramma's werd geschrapt ten gunste van *éducation civique*. Ook werden nieuwe scholen gesticht. Later (in 1886, onder de regering Goblet) werden religieuze leraren op openbare scholen vervangen door 'neutrale'.

legitimistisch rechts, Albert de Mun, was hiervan het levende bewijs: hij gehoorzaamde de paus.[6]

De boodschap leek eenduidig, maar in de praktijk was het niet altijd even helder wat acceptatie precies inhield: was zij alleen oppervlakkig en voor de bühne, of fundamenteel en oprecht? In het verlengde hiervan, zo benadrukt ook Mayeur, liepen de redenen voor *ralliement* dikwijls uiteen. Voor sommige conservatieven vormde zij het aangewezen middel om de sociale orde te verdedigen, voor andere juist een manier om een direct beroep te kunnen doen op het volk, wat uiteraard niet strookte met de republikeinse organisatie van de parlementaire democratie. Sommigen wilden uiteindelijk vooral antireligieuze wetten terugdraaien, anderen ging het om de organisatie van een brede conservatieve partij naar Brits model. Deze ambivalenties versterkten het wantrouwen onder republikeinse politici, die behalve het sociale gezicht van het christendom ook de bemoeienis van de paus met Frankrijk met argusogen bezagen. Door de loskoppeling van monarchisme en katholicisme opende die bemoeienis echter wel nieuwe mogelijkheden, en speelde zo een onmiskenbare rol bij de verandering van het Franse politieke landschap vanaf 1890.[7]

Politiek gezien was het na Boulangers nederlaag en helemaal na zijn dood op het hoogste niveau kalm. Republikeinen zetten de samenwerkingspolitiek – concentration républicaine – voort. In maart 1890 trad Tirard af wegens afwijzing door de Senaat van het door zijn regering gewenste vrijhandelsverdrag met Turkije. De *opportuniste* Freycinet keerde daarop voor de vierde keer terug als premier. Met het boulangisme vers in het geheugen en de opmars van het socialisme appelleerde ook hij aan samenwerking van alle republikeinse groepen. Maar liefst zes van de tien ministers bleven op hun post. Zijn regering zou het tot februari 1892 uithouden. Gevallen doordat de *radicaux* hun steun introkken – ze vonden Freycinet te zeer pro geestelijkheid en hekelden het uitblijven van sociale hervormingen – maakte zij plaats voor een regering die, na diverse vergeefse verzoeken aan anderen (onder wie Rouvier en *radical* Léon Bourgeois), uiteindelijk onder leiding kwam te staan van *opportuniste* Émile Loubet; ook dit kabinet telde weer zes ministers die in het vorige zaten.[8] Het was bovendien deze regering van *concentration républicaine* die te kampen kreeg met de uitbraak van het Panamaschandaal. [9] Dat barstte in de Kamer in alle hevigheid los met een

[6] Mayeur, *La vie politique*, 151. Zie over de Mun ook Philippe Levillain, *Albert de Mun; catholicisme français et catholicisme romain du Syllabus au ralliement* (École française de Rome 1983).
[7] Mayeur, *La vie politique*, 152-153.
[8] Ibidem, 153-154.
[9] Meer recentelijk heeft een groep historici het onderwerp opgepakt. Gericht op specifieke aspecten van de affaire (instrumentalisatie door linkse oppositie of de reikwijdte gezien door de ogen van een van de gedaagden) maken deze bijdragen deel uit van een onderzoeksprogramma dat op innovatieve manieren naar corruptie kijkt.

interpellatie van de boulangistische katholiek Jules Delahaye op 22 november. Daar was echter heel wat aan voorafgegaan.

5.2 De onderneming

In 1876 bestudeerde het Parijse Geografische Genootschap de mogelijkheden voor een kanaal dat de Stille en Atlantische oceaan met elkaar zou verbinden. Een commissie werd naar Panama gestuurd voor onderzoek ter plaatse, wat leidde tot de oprichting van het *Comité français pour le percement du canal interocéanique*. De beroemde 'man van het Suez-kanaal' Ferdinand de Lesseps werd tot voorzitter benoemd. 'Als een generaal die een eerste slag heeft gewonnen wordt gevraagd of hij een tweede wil winnen, dan kan hij niet weigeren!', vond hij zelf.[10] Het *Comité* werd getransformeerd tot bedrijf en verwierf een landconcessie van de Colombiaanse regering, die het gebied tot 1903 bestuurde. Een kantoor werd opgericht in New York om Amerikaanse instemming (Panama bevond zich zogezegd in de Amerikaanse achtertuin) te verkrijgen. In 1879 presenteerde de Lesseps het voorgenomen project in Parijs.[11] Om kapitaal te vergaren deed hij een beroep op de financiële markten. Tevergeefs. Een wetenschappelijke en technische commissie werd opgetuigd en vertrok naar Panama. Eenmaal terug schreef het bedrijfsbulletin – het *Bulletin du Canal* – dat de commissie de Lesseps' inschattingen had bevestigd, en dat de aannemers Couvreux en Hersent de kosten voor kanaalconstructie op 500 miljoen francs hadden geschat. Lesseps zei ook dat de verwachte opbrengsten hoger zouden zijn dan hij in eerste instantie had gedacht. Hetzelfde

---

Voor een onderzoeksbeschrijving zie Jens Ivo Engels en Frédéric Monier, 'Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe-XXe siècles)', in: Engels, Monier and Petiteau, *La politique vue d'en bas*, 127-148. Zie ook hoofdstuk acht van die bundel, en hoofdstuk tien van Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption*. Drie werken over de Panama-affaire steken er echter met kop en schouders bovenuit, en vormen de basis voor dit hoofdstuk. Het meest uitgebreide is Jean-Yves Mollier, *Le scandale de Panama* (Parijs 1991). Met een focus zowel op de chronologie van gebeurtenissen als de bredere context analyseert Mollier het schandaal als product van een maatschappelijk klimaat en heersende mentaliteit. Hij beschrijft ook hoe het Panama indicatief was voor veranderingen daarin. Behalve op de economische context ligt de nadruk op de sociale omgeving van de direct en indirect betrokken personen en instituties; het boek schetst een (14) 'topografie van Franse elites aan het einde van de negentiende eeuw' ('topographie de la vie des élites françaises à la fin du xixe siècle'); Pierre-Alexandre Boursons *L'Affaire Panama* (Parijs 2006) biedt een kortere chronologie met veel interessante citaten uit bronmateriaal. Zijn boek illustreert de connectie tussen het Panamaschandaal en andere kwesties waar de Republiek in die tijd mee worstelde; Jean Bouviers *Les deux scandales de Panama* (Parijs 1964) is vooral inzichtelijk wat betreft de financiële kant van het verhaal. Andere werken over de Panama affaire zijn Maron Simon, *The Panama Affair* (New York 1971); André Siegfried, *Suez, Panama et les routes mondiales* (Parijs 1948); Adrien Dansette, *Les Affaires de Panama* (Librairie Académique Perrin, z.p. 1934).

[10] 'Quand on demande à un general qui a gagné une première bataille s'il veut gagner une seconde, il ne peut pas refuser.' Geciteerd uit: Bourson, *L'Affaire Panama*, 15.

[11] Lesseps zag een kanaal op zeeniveau, waarvoor 73 miljoen m^3 aan terrein moest worden verplaatst. Dit zou twaalf jaar duren en 1,2 miljard francs kosten.

gold voor het rendement voor investeerders.[12] In december 1880 werd opnieuw een beroep gedaan op investeerders. Dit keer verging het de Lesseps, die 1 oktober 1887 had aangegeven als openingsdatum van het kanaal, wat beter: een nieuwe, grondiger voorbereide aandelen/obligatie-emissie waarbij diverse belangrijke banken zoals Crédit Lyonnais en Société Générale waren betrokken en die werd gesteund door met betalingen gunstig gestemde kranten bleek succesvol. Zo kreeg ook *Le Petit Journal*, dat een jaar eerder de onderneming nog 'Amerikaans' en 'anti-patriottisch' had genoemd, een grote zak geld (800.000 francs). Pardoes sloeg de houding van de krant om.[13]

In januari 1881 werd de *Compagnie du canal interocéanique de Panama* officieel opgericht. Een jaar later trokken aannemers Couvreux en Hersent zich door veelvuldige moeilijkheden rondom de aanleg terug.[14] Na een gebrekkige voorbereiding door ongekwalificeerd personeel, ongeschikte machines en het ontbreken van voorzorgsmaatregelen op het gebied van gezondheid, begonnen in 1882 de graafwerkzaamheden.[15] Tegelijkertijd zocht de onderneming naarstig naar nieuw kapitaal. Dit was gegeven de economische crisis en ondergang van de Union Générale bank niet makkelijk. Vanaf 1882 verliep die zoektocht stroef, terwijl de kosten stegen. Behalve rentebetalingen, publiciteitskosten zoals het betalen van kranten voor positieve berichtgeving en *fees* van banken en aannemers, was het bedrijf ook gedwongen om de reeds bestaande Amerikaanse rechten middels de Panama Railroad Company op het kanaalterrein te verwerven.[16] Tussen 1882 en 1888 werden maar liefst zes keer obligaties uitgegeven, voor een totaalbedrag van 781 million francs.[17]

In 1885 wilde de Lesseps een speciaal type obligatie uitgeven, met een loterij eraan verbonden. De winnaar zou een geldbedrag ontvangen. Uitgifte van dit soort obligaties was echter onderworpen aan parlementaire toestemming per wet. Lesseps probeerde druk uit te oefenen op de uit zowel *opportunistes* als *radicaux* bestaande regering Brisson, die reageerde

[12] Bourson, *L'Affaire Panama*, 16-17.
[13] 'La Compagnie de Panama est une affaire américaine, anti-patriotique.' Geciteerd uit: Bourson, *L'Affaire Panama*, 16-17.
[14] Volgens Jean Bouvier waren op dit moment alle elementen die de ondergang van de onderneming zouden veroorzaken al aanwezig. Bouvier, *Les deux Scandales*, 15 e.v. en 37-39. Bourson bevestigt Bouviers analyse. Op grote lijnen geldt hetzelfde voor Mollier; *Le scandale* (zie met name 51-53, 64-65, 73-74, 99, 103-105, 114 en 120).
[15] Frederick Brown, *For the Soul of France* (New York 2010) 157.
[16] Mollier, *Le scandale*, 70-71 en 355-361.
[17] Volgens Brown zou dat neerkomen op 156 miljoen dollar, of tenminste twintig keer zoveel in hedendaagse waarde. Brown, *For the Soul*, 159. Als we de franc uit 1884 nemen dan komt het bedrag volgens de historical currency converter (http://www.historicalstatistics.org/Currencyconverter.html) neer op zo'n (data gaan tot 2015) 1918139464.137264 euro. Kortom meer dan 1.9 miljard euro.

door de ingenieur Armand Rousseau op *factfinding* missie te sturen naar Panama. In april 1886 ontving minister van Publieke Werken Charles Baïhaut Rousseaus rapport.[18] Dat concludeerde dat het kanaal alleen met een sluizensysteem levensvatbaar was – dus niet langer op zeeniveau, zoals de Lesseps had gewild – binnen de aangegeven tijd en binnen het budget.[19] Baïhaut speelde het rapport met vertraging door aan Brissons opvolger, Freycinet, waarna de twee overeenkwamen om het niet te publiceren.[20] Hadden ze dat wel gedaan, dan was het moeilijk geweest voor de regering om door te gaan met de toestemmingswet voor de loterijobligaties. Deze wet was toen al voorgesteld, maar zes van de elf leden van het wetgevingscomité dat hem moest bestuderen stemden tegen. De regering trok het voorstel weer in. Lesseps was woedend en zwoer het kapitaal bijeen te brengen, samen met de 350.000 Fransen die 'zijn patriottisch vertrouwen' deelden en ondanks de tegenwerking van de afgevaardigden.[21]

Eind juli gaf het parlement de Lesseps toestemming om nog eens voor 500 miljoen francs aan obligaties uit te geven.[22] Op slechts 206 miljoen daarvan zou daadwerkelijk worden ingetekend. Een uitgifte in juli 1887 verging het nauwelijks beter. De krant *l'Économiste français* voorspelde een rampscenario voor de jaren erna.[23] Eind 1887 schreef de Lesseps premier Rouvier een brief waarin hij wees op de noodzaak van regeringstoestemming voor de uitgifte van loterijobligaties.[24] Nadat het kabinet Rouvier was gevallen, recruteerde hij bovendien Gustave Eiffel, op dat moment al bezig aan de toren die zijn naam zou dragen voor de Wereldtentoonstelling van 1889. Eiffel ontwierp een nieuwe constructiemethode, met tien reusachtige sluizen. Premier Tirard won echter inlichtingen in bij de ingenieur Rousseau en weigerde als gevolg daarvan actie. Met de Wilsonaffaire en het opkomende boulangisme waren het al turbulente tijden. Zoals we zagen werd Tirard opgevolgd door de *radical* Floquet. Hoewel het hoofd van de kanaalconstructie Dingler al in

[18] Bourson, *L'Affaire*, 24.
[19] De Franse marine werd door twee Amerikaanse ingenieurs ingelicht dat zonder extra vooruitgang de Panamaonderneming nog vijfentwintig jaar aan het graven zou zijn. Brown, *For the Soul*, 159. Vgl. Bourson, *L'Affaire*, 118.
[20] Bourson, *L'Affaire*, 24.
[21] '(...) avec 350.000 Français partageant ma confiance patriotique. Et puisque des représentants de mon pays (…) par leur attitude m'empêchent d'aller de l'avant, de marcher avec vous à la conquête pacifique entreprise par la France dans l'isthme de Panama, nous passerons par-dessus l'obstacle (…).' Geciteerd uit: Bourson, *L'Affaire*, 24-25.
[22] Ibidem, 25.
[23] Ibidem, 26. Het was een van de weinige kranten die dat openlijk deden.
[24] Idem.

1886 had gewaarschuwd dat voltooiing nog vijftien tot twintig jaar zou duren, bleef de Lesseps pushen voor toestemming voor uitgifte van loterijobligaties.[25]

Op 1 maart 1888 stelde hij dat de onderneming 600 miljoen francs nodig had om het door Eiffel ontworpen kanaal juli 1890 af te hebben, en begon een publiciteitscampagne. Petities werden begonnen, kranten omgekocht en een financiële lobby opgetuigd. Zelf gaf de Lesseps lezingen over de voortgang.[26] Tenslotte werd de toestemmingswet voor loterij-obligaties voorgesteld door de *radical* Alfred Michel. De *Chambre* koos een comité om het voorstel te bestuderen. Met één lid (de toekomstige president van de Republiek Felix Faure) dat zich van stemming onthield eindigde de stemming in gelijkspel. Op basis van senioriteit mocht de *opportunistische* afgevaardigde Rondeleux de knoop doorhakken. Het werd nee. In de plenaire discussie betwistte *opportuniste* Charles Sans-Leroy deze beslissing echter, en suggereerde zelfs dat afwijzing van de loterijobligaties gevaarlijk was, omdat mensen zo het idee zouden krijgen dat de *Chambre* hun belangen verwaarloosde.[27] De *Chambre* verving vervolgens Rondeleux. Op 23 april 1888 adviseerde *radical* Henry Maret, die nu verantwoordelijk was voor het verslag van de commissie, positief over goedkeuring. Vijf dagen later nam de *Chambre* de wet met 284 tegen 128 stemmen aan.[28]

In de Senaat stelde senator Béral dat het sluizensysteem de belangrijkste obstakels wegnam en dat het kanaal zeker zou worden voltooid. Léon Rénault stelde dat het afwijzen van de loterij obligaties zou neerkomen op verlies van het reeds geïnvesteerde geld: als het Panamaproject zou falen, dan zou Frankrijk falen, terwijl bij faillisement een buitenlandse firma zou profiteren en de draad zou oppakken waar de Fransen die lieten vallen.[29] Met 158 tegen 50 stemmen werd de wet aangenomen en, op 9 juni 1888, verkondigd. De Panamaonderneming mocht voor 600 miljoen francs aan loterijobligaties uitgeven.

De Franse historicus Jean-Yves Mollier heeft overtuigend aangetoond dat dit voor de onderneming positieve resultaat te danken was aan een combinatie van een campagne in de pers, druk op de regering, en vooral omkoping van parlementariërs.[30] Diverse parlementariërs die uiteindelijk terecht moesten staan in de Panamazaak werden vrijgesproken, toch bestaat over hun corruptie geen twijfel. Hoewel overwegend indirect bewijs voorhanden is, liegt dat

[25] Bourson, *L'Affaire*, 32-33.
[26] Brown, *For the Soul*, 160.
[27] Bourson, *L'Affaire*, 34-35.
[28] Mollier, *Le scandale*, 374.
[29] *Journal Officiel* du 5 Juin 1888, Sénat, 842-843. In de rechtbank verklaarde Rénault dat de twee Reinach cheques die hij had ontvangen compensaties waren voor ongelukkig verlopen speculaties die hij via de baron had gedaan. Hoewel er in Reinachs papieren geen enkel bewijs werd gevonden voor het bestaan van de betreffende speculaties, achtte de rechtbank corruptie onvoldoende bewezen. Mollier, *Le Scandale*, 374-375.
[30] Mollier, *Le scandale*, 766-778.

er niet om. Als we ons hier beperken tot de leden van de Kamercommissie die het wetsvoorstel zou bestuderen, dan was de eerdergenoemde Henry Maret in maart 1887 nog fel tegenstander van het kanaal, getuige een opinieartikel van zijn hand in de krant *Le Radical*. Uit gegevens van een onderzoeksenquête uit 1897 bleek echter dat de financiële situatie van deze journalist en afgevaardigde, die bekende dat hij de tussenpersoon (Arton; meer over hem in het navolgende) kende die ook andere parlementariërs zou hebben omgekocht, 'opeens' flink verbeterd. Afgevaardigde Sans-Leroy, die ook eerst tegen het wetsvoorstel was geweest, zette de dag na de stemming 200.000 francs op de bank, terwijl hij in diezelfde periode zijn bezit had beleend voor 600.000 francs (in de rechtbank merkte hij op dat het aan de aanklager was om de beschuldigingen te bewijzen). Tegen de tijd dat zijn naam letterlijk in de papieren van voornoemde Arton opdook was hij al eens vrijgesproken en kon daarom niet meer worden vervolgd.[31] Die vrijspraak zegt echter vooral iets over hoe ingewikkeld het was om bewijs voor corruptie juridisch rond te krijgen: ook Béral werd vrijgesproken, hoewel was aangetoond dat hij 40.000 francs had ontvangen van 'Panamabankier' Jacques de Reinach (zie onder) en hij niet in staat was om zijn claim dat dit voor in het verleden geleverde diensten was met bewijs te ondersteunen.[32]

Op 16 juni 1888 schreef de Lesseps in zijn *Bulletin* dat de graafwerkzaamheden voorspoedig verliepen. In werkelijkheid konden de vertragingen al niet meer worden ingehaald.[33] Om zowel de publieke opinie als politici gunstig te stemmen met betrekking tot een nieuwe obligatieuitgifte werd er een comité gecreëerd, voorgezeten door Jacques de Reinach, een internationaal opererende Joodse bankier, wiens Parijse salon werd bezocht door de fine fleur van de stad.[34] Deze Reinach was de achteroom en tevens schoonvader van de journalist en afgevaardigde (*opportuniste*) Joseph Reinach.[35] Een man bovendien over wie Ferdinands zoon Charles-Aimé de Lesseps zou zeggen: 'hij was geen doorsnee bankier, hij werd opgeleid in de school van de grote financiers die de markt hebben gemaakt tot wat hij vandaag is.'[36] De leden van het comité zouden een bescheiden som bijdragen aan de emissiekosten, maar de vergoeding die ze zouden ontvangen voor de obligaties waarop

[31] Ook Maret werd later vrijgesproken, echter ook voor hem geldt dat dat eerder met juridisch-technische redenen te maken had dan met onschuld. Mollier, *Le scandale*, 369.
[32] Mollier, *Le scandale*, 375
[33] Bourson, *L'Affaire*, 37.
[34] Jacques de Reinachs vader had zijn titel gekocht van de Italiaanse koning Victor-Emmanuel II.
[35] Joseph Reinach (geen aristocratische titel) was de voormalige kabinetschef van Gambetta. Hij speelde een belangrijke rol in de anti-Boulangistische campagne.
[36] 'Ce n'était pas un banquier ordinaire, il avait été élevé à l'école des grands financiers qui ont créé le marché tel qu'il est aujourd'hui.' NB. Al in 1886 had de Panamaonderneming de baron 'aan boord' proberen te krijgen. Bourson*, L'Affaire*, 78.

daadwerkelijk werd ingetekend overtrof de eigen bijdrage ruimschoots. Jacques de Reinach zelf betaalde geen enkele bijdrage, terwijl hij een fors financieel belang had in de emissie. Het werd bovendien zo geregeld dat de eerste opbrengsten van de emissie naar de leden van het comité zouden gaan.[37] Een van de managers van de Panamaonderneming, baron Henri Cottu, organiseerde vervolgens meer dan 400 kleinere comités van obligatiehouders, door heel Frankrijk. Lesseps senior en junior tourden intussen door het land, gaven lezingen en probeerden mensen te interesseren voor de nieuwe obligaties.[38] Maar ondanks alle inspanningen werd de emissie van 26 juni een fiasco. Ferdinand de Lesseps gaf de schuld aan speculanten en wees erop dat valse berichten hadden gecirculeerd over zijn dood. Op 1 augustus 1888 stond hij er nog altijd op dat het kanaal in 1890 gereed zou zijn. Een nieuwe poging om kapitaal op te halen mislukte echter.[39] Na dit tweede echèc toverde het management een allerlaatste konijn uit de hoge hoed. Premier Floquet, gesteund door minister van Financiën Peytral, verzocht de *Chambre* om de onderneming per wet drie maanden uitstel van betaling te verlenen. De Kamer weigerde. Een interimbestuur werd geïnstalleerd. Op 4 februari 1889, kort voor de opening van de wereldtentoontstelling, werd de firma in een Parijse rechtbank failliet verklaard.[40]

Waardoor ging het bedrijf nu precies failliet? Al toen de graafwerkzaamheden begonnen, stonden de zaken er niet best voor.[41] Men had de natuurlijke omstandigheden in Panama verkeerd ingeschat. Er was te veel optimisme over de capaciteiten van de machines en de arbeidsomstandigheden. Over dat laatste kon de schilder Paul Gauguin meepraten. Gauguin, die gele koorts had opgelopen terwijl hij als kanaalarbeider werkte, schreef zijn vrouw: 'Hier, in de tropische zon en met onophoudelijke regens, moet ik van half zes 's ochtends tot zes uur 's avonds in de aarde wroeten. 's Avonds word ik verslonden door muggen.'[42] De verkeerde inschattingen zorgden op hun beurt voor een vertekend beeld van de benodigde tijd en geld om het project te voltooien. Daarnaast gingen er grote sommen op aan overhead, banken en publiciteit. Zonder medewerking van bepaalde banken, financiële firma's, intermediairs en kranten, realiseerde de Lesseps zich na het mislukken van de eerste emissie, was het project gedoemd te falen. Kosten noch moeite werden gespaard om kapitaal

[37] Bourson, *L'Affaire*, 38.
[38] Bourson, *L'Affaire*, 111.
[39] Bourson, *L'Affaire*, 38 en 109.
[40] Brown plaatst de liquidatie van de onderneming abusievelijk een jaar later, in 1890. Brown, *For the Soul*, 161.
[41] Nogmaals, de meeste elementen die de ondergang van de onderneming zouden veroorzaken waren toen al aanwezig.
[42] Bourson, *L'Affaire*, 18. 'Il faut ici que je remue la terre depuis 5 h 30 du matin jusqu'à 6 heures du soir, au soleil des Tropiques et la pluie tous les jours. La nuit, je suis dévoré par les moustiques.'

aan te trekken door middel van aandelen- en obligatie-uitgiftes.[43] Tenslotte speelde ook Ferdinand de Lesseps zelf een funeste rol. Niet alleen wat betreft de te maken kosten en de risico's van het project. Ook ten aanzien van de fondsenwerving, de verwachte opbrenst en zijn eigen invloed om het tij te keren toen het niet goed ging, zette de Lesseps door waar hij had moeten stoppen.[44]

Tot 1885 kreeg hij steun vanuit de Quay D'Orsay, het ministerie van Buitenlandse Zaken, en werd hij geprezen door beroemde tijdgenoten als Gambetta, Ernest Renan en Jules Ferry.[45] Ondanks zijn samenzweringstheorie over vijandige speculanten was er in 1888 een gebrek aan publiek vertrouwen en aan steun van financiële instituties. Ten tijde van de uitgifte van loterijobligaties had er op de Franse kapitaalmarkt al een heroriëntatie plaatsgevonden naar Russische leningen, die als betrouwbaarder golden.[46] Zij die goed waren geïnformeerd of goed hadden opgelet, waren van de moeilijkheden van de onderneming op de hoogte.[47] Het gebrek aan oprecht engagement van banken, financiële instituties en invloedrijke individuen verhinderde deze partijen niet om van de precaire positie van de onderneming te profiteren: zonder hun duurbetaalde medewerking was het ophalen van het benodigde kapitaal een *mission impossible*. Hetzelfde gold voor diverse kranten.[48] Kortom een combinatie van verschillende factoren ruïneerde de Panamaonderneming: verkeerde inschatting van de moeilijkheid van het project, onvoldoende steun uit de financiële wereld, een gebrek aan publiek vertrouwen, uitbuiting van de zwakke positie van het bedrijf en mismanagement.

5.3 Schandaal

Het faillissement betekende nog geen schandaal. [49] Dat zou pas enkele jaren later uitbreken. De Boulangerepisode, de Wereldtentoonstelling, het bankroet van de belangrijke bank

[43] Vgl. Mollier, *Le scandale*, 160. Volgens Mollier betaalde de Panamaonderneming hoge kosten, maar werd zij zeker niet voorbestemd voor een bankroet door financiële spelers: zij werd onderworpen aan de bestaande financiële wetten en haar zwakke positie zorgde ervoor dat het hoogste tarief werd gerekend. De reden dat Panama zo berucht is, schrijft Mollier, en dat de bij de emissies betrokken banken deel van het schandaal werden, is dat de onderneming uiteindelijk mislukte, waardoor honderduizenden financieel werden geruïneerd en sociale onrust werd veroorzaakt, evenals politieke verandering.
[44] Om nog te zwijgen van zijn aan misleiding grenzende optimisme wat betreft gezondheidsrisico's. Zie Brown, *For the Soul*, 157.
[45] Mollier, *Le scandale*, 100-101.
[46] Mollier, *Le scandale*, 385-387 en 396.
[47] Ibidem, 409.
[48] Ibidem, 389. Zo temperde *Le Matin* zijn aanvallen op de onderneming aanzienlijk na ca. 240.000 francs te hebben ontvangen. En Ook *Le Petit Journal* had geld gekregen. Voor een lijst van betaalde kranten zie 385. Zie ook Bouvier, *Les deux scandales*, 116.
[49] Destijds had het woord 'affaire' twee betekenissen. De eerste was 'werk' of 'project' of 'zaak'. Zo schreef *Le Petit Journal* op 17 december 1888 dat 'l'affaire du Panama fait partie du patrimoine que la France actuelle doit

Comptoir d'escompte de Paris door een fout gelopen koperspeculatie, sociale onrust en stakingen, een griepepidemie en een toenemende activiteit van anarchisten leidden de aandacht af van Panama.[50] In eerste instantie was er bovendien nog sprake van heroprichting van de onderneming.[51] In het hele land werden comités opgericht door en van aandeel- en obligatiehouders, die discusieerden over de stand van zaken en die het proces een nieuw impuls wilden geven. Zelfs toen een poging om het bedrijf met een kapitaal van 30 miljoen franc te laten doorstarten in februari 1889 faalde, was het allerminst een uitgemaakte zaak.

Terwijl Panama tijdelijk uit het publieke oog verdween, waren de effecten van het faillissement reëel. Honderdduizenden families zaten financieel aan de grond, hun spaargeld was verdampt. Het was, in tegenstelling tot het faillissement van de Union Générale bank zeven jaar eerder dat vooral in katholieke kringen schade had aangericht, een waarlijk nationale ramp, die de situatie van talloze kleine spaarders dwars over politieke scheidslijnen heen beïnvloedde. Doordat de ondergang van de Panamaonderneming zoveel 'kleine luyden' betrof werd zij ook wel, met een term die verwees naar de plek waar de gewone man zijn spaargeld bewaarde, de 'wollen kousen crash' genoemd.[52] De woede werd gevoed door de trage en halfslachtige rechtsgang.

Al in maart 1889 bereikten klachten over wanbeleid justitie. Maar de publieke aanklager die met de zaak was belast, Quesnay de Beaurepaire – we kennen hem nog van de zaak tegen Boulanger in de Senaat – handelde traag, zodat vele gedupeerden zich tot hun afgevaardigden wendden. Curator Brunet, die in maart 1890 werd opgevolgd door Monchicourt, beval een audit van de bedrijfsboekhouding. In augustus 1889 ontving hij het rapport van de daarvoor speciaal aangewezen accountant, Rossignol.[53] Deze concludeerde onder meer dat de Lesseps niet eerlijk was geweest over de voortgang van de werkzaamheden, en hij uitte verbazing over de aanzienlijke kosten van de obligatie-uitgiftes en publiciteit.[54] Intussen had de *Chambre* een parlementaire commissie in het leven geroepen om de binnengekomen petities met klachten over de gang van zaken bij de

---

transmettre à ses enfants' ('het Panamaproject is een deel van het erfgoed dat het hedendaagse Frankrijk moet doorgeven aan zijn kinderen'). De andere betekenis van l'affaire (waarbij het woord meestal met een hoofdletter werd geschreven) was: een controversiële gebeurtenis of serie daarvan; een schandaal. In deze zin werd in 1888 bijvoorbeeld gesproken van L'Affaire Prado, L'Affaire Numa Gilly, L'Affaire de Massaouah.

[50] Vgl. Brown, *For the Soul*, 166.

[51] Met dit doel had Lucian Bonaparte-Wyse met goedkeuring van de curator in 1890 verlenging verkregen van de oorspronkelijke landconcessie van de Colombiaanse regering. De voorwaarde was wel dat de werkzaamheden uiterlijk in februari 1893 zouden worden hervat.

[52] 'Krach des bas de laine.' Geciteerd in Brown, *For the Soul*, 166.

[53] Noch Brunet noch Monchicourt nam de moeite om het voor juni 1890 aan de rechterlijke macht door te spelen. Bourson, *L'Affaire*, 39-40; Mollier, *Le scandale*, 407 en 490-491.

[54] Mollier, *Le scandale*, 388.

Panamaonderneming te bestuderen. Voorzitter was de boulangist Gauthier de Clagny. In mei 1890 diende hij het rapport in. Hoe was het mogelijk, vroeg men zich af, dat de curator niets had gedaan om de juridische verantwoordelijkheid van het management vast te stellen en te achterhalen of er verwijtbare fouten waren gemaakt.[55]

Pas een jaar nadat het rapport werd aanvaard begon een proces tegen Lesseps, zijn zoon, broer en twee andere bestuurders, Cottu en Marius Fontane. Weer een jaar later, in mei 1892, diende een andere, door de regering ingehuurde accountant, Flory, zijn rapport in.[56] Dat bevestigde dat diverse firma's en individuen (intermediairs, adviseurs, aannemers, ingenieurs) hoge winstmarges hadden berekend ten koste van het bedrijf, dikwijls zonder duidelijke tegenprestatie. Nog geen 40% van het bedrijfskapitaal was aan de constructie van het kanaal besteed.[57] Het rapport, pas in juli 1893 geopenbaard als annex bij het Vallérapport, onthulde ook dat kranten waren omgekocht, waaronder *Le Gaulois*, *Le Figaro*, *Le Petit Journal*, *Le Temps* en *Le Petit Parisien*.[58] Al in januari 1892 had de *Chambre* unaniem verklaard dat het een 'energieke en snelle reactie tegen alle verantwoordelijken in de Panamazaak' verlangde.[59] In september van dat jaar presenteerde Quesnay de Beaurepaire zijn eigen rapport aan de nieuwe minister van Justitie, Louis Ricard. 'Wat niet eerlijk is' schreef hij, 'heeft nooit recht op een pardon. Wij steunen vervolgingen.'[60] Eindelijk leek de aanklager door te pakken. Drie jaar nadat de onderneming failliet was gegaan.

Het waren echter niet de vervolgingen die de zaak aan het rollen brachten. Echte aanjager van het Panamaschandaal was Édouard Drumonts antisemitische krant *La Libre Parole*.[61] Onder het pseudoniem Micros schreef spijtoptant en bankier Ferdinand Martin daarin een serie artikelen over alle misstanden. In een van de stukken werden parlementariërs ervan beschuldigd dat zij hun stemmen hadden verkocht in 1888. Het was dit artikel, dat zinspeelde op wijdverbreide en op hoog niveau bestaande politieke corruptie, dat het

[55] 'Le liquidateur n'ait pas cru devoir établir les responsabilités civiles de ceux qui ont dirigé l'entreprise; que, depuis 18 mois, le liquidateur n'ait pas jugé bon de faire connaître si les administrateurs avaient bien ou mal geré, s'ils avaient commis des fautes de nature à engager leur responsabilité.' Bourson, *L'Affaire*, 41.
[56] Het zogeheten Floryrapport. Het werd gepubliceerd in het rapport van de eerste parlementaire commissie, in 1893.
[57] Brown, *For the Soul*, 162.
[58] Mollier, *Le scandale*, 385.
[59] *Journal Officiel* du 5 janvier 1892, Chambre des Députés, 2969. '(…) Désirant qu'une répression énergique et rapide ait lieu contre tous ceux qui ont encouru des responsabilités dans l'affaire de Panama (…).'
[60] 'Ce qui n'est pas honnête n'a jamais droit aux ménagements. Nous concluons aux poursuites.' Geciteerd in: Bourson, *L'Affaire*, 67.
[61] Vgl. Mollier, *Le scandale*, 413.

schandaal deed uitbarsten.[62] Begin november 1892 deed *La Libre Parole* er een schepje bovenop, dit keer met informatie van de oud-afgevaardigde en politieprefect Louis Andrieux, die daarbij optrad als boodschapper van Jacques de Reinach. Andrieux had een deal gesloten met de baron-financier en zou ervoor zorgen dat *La Libre Parole* de persoonlijke aanvallen tegen de laatste staakte. Gewapend met gevoelige documenten toog hij naar de Sainte-Pélagie gevangenis voor een ontmoeting met de hoofdredacteur, Édouard Drumont, die daar een gevangenisstraf van drie maanden uitzat voor laster tegen de afgevaardigde en latere minister en daarna Kamervoorzitter Auguste Burdeau (*Centre Gauche*). De mannen spraken af dat *La Libre Parole* niet langer over Reinach zou berichten. In ruil daarvoor mocht de krant als eerste het nieuws over de corruptieaffaire brengen. Maar daarmee was slechts een deel van Reinachs problemen opgelost, want *La Cocarde* bleef hem aanvallen. Deze fel nationalistische krant werd van informatie voorzien door Cornelius Herz, een in Frankrijk geboren en als arts opgeleide Joodse ondernemer (tevens zakenpartner van Adriën Hébrard) en oplichter, die zakelijk succesvol was geweest in de Verenigde Staten en inmiddels een met een *Légion d'honneur* onderscheiden, invloedrijke Parijzenaar was.[63] Op 18 november beschuldigde *La Cocarde* Charles Floquet ervan dat hij 300.000 francs zou hebben ontvangen van de Panamaonderneming.[64] Boulangistische afgevaardigden kondigden diverse Panamagerelateerde interpellaties aan.

---

[62] In dit proefschrift staat de piek van het schandaal centraal, oftewel de periode tussen september 1892 en maart 1893. Essentieel voor de uitbraak daarvan was het omkopen van parlementariërs ten behoeve van wettelijke goedkeuring van de uitgifte van loterijobligaties.

[63] Net als de Reinach was Herz betrokken bij diverse belangrijke financiële aangelegenheden. Hij werd geboren in Besançon. Herz' ouders waren Duits. Hij emigreerde op jonge leeftijd naar de VS, vestigde zich als dokter in Chicago en werkte als assistent-chirug in de Frans-Duitse oorlog, wat hem de *Légion d'honneur* opleverde. Na de oorlog keerde hij terug naar de VS, trouwde de dochter van een rijke industrieel, verwierf Amerikaans staatsburgerschap en vestigde zich in San Francisco, maar werd nadat zijn betrokkenheid bij fraude aan het licht kwam gedwongen om te vertrekken. In Frankrijk stapte hij in de elektriciteit en bouwde intussen aan een indrukwekkend sociaal netwerk (hij financierde de republikeinse campagne van 1885, kwam over de vloer bij de familie Grévy en sloot vriendschap met onder meer Boulanger, Freycinet en Rouvier. Herz was zakenpartner van senator en mediamagnaat (en eigenaar van *Le Temps*) Adrien Hébrard, sponsorde Clemenceau's *La Justice* en werd zelfs tot voogd benoemd van een van zijn kinderen, in het geval dat *Le Tigre* vroegtijdig zou overlijden. Ook schoof hij op in de rangen van het *Légion d'honneur*, en schopte het in 1886 met de hulp van Freycinet tot 'grand officier'. Gezien dit alles was het niet vreemd dat Jacques de Reinach Herz verzocht om zijn invloed aan te wenden ten behoeve van het verkrijgen van parlementaire toestemming voor de uitgifte van loterij obligaties. In ruil daarvoor zou Herz een vorstelijke beloning krijgen, die na het fiasco van de emissie de bron zou worden van een bitter conflict tussen de twee, waarbij Herz ertoe overging de baron te chanteren. Mollier, *Le scandale*, 185, 343, 349; Bourson, *L'Affaire*, 137-141. NB. Mollier suggereert dat Herz wellicht druk wilde uitoefenen op bepaalde politici zodat ze zouden interveniëren bij Reinach en ervoor zouden zorgen dat Herz het geld zou ontvangen dat de baron hem volgens hem nog verschuldigd was (voor zijn lobbywerk ten aanzien van de loterij-obligaties van de Panamaonderneming). *Le scandale*, 413-414.

[64] Al in januari 1892 had een van de managers van het bedrijf een lijst met corrupte parlementariërs overhandigd aan minister van Binnelandse Zaken Constans en aan president Carnot. Mollier, *Le scandale*, 491.

Inmiddels was het geen geheim meer dat de onderneming op aandringen van toenmalig premier Floquet via haar budget voor publiciteit financieel had bijgedragen aan de anti-Boulangistische campagne in het departement Nord die de verschillende republikeinse groepen samen hadden gevoerd.[65] Het gevoel dat er een groot schandaal ophanden was, werd versterkt door Jacques de Reinachs dood op 20 November.[66] Enkele weken daarvoor had de baron, wiens naam was opgedoken in het Panamaonderzoek, geweigerd om een verklaring af te leggen over de grote sommen geld die de onderneming hem had betaald.[67] De aanvallen van *La Libre Parole* en vooral van *La Cocarde* hadden hem op het randje van een zenuwinzinking gebracht. Ook wist hij waarschijnlijk van het aankomende strafproces.[68] Premier Loubet, die op de hoogte was van de corruptie van de parlementariërs en schadelijke onthullingen wilde voorkomen, had gepoogd om de Reinach te helpen.[69] Hij bewoog aanklager de Beaurepaire ertoe om een nieuw rapport te schrijven, dat de onhaalbaarheid en onwenselijkheid van vervolgingen onderstreepte. Desondanks kwam er een strafproces. Samen met Ferdinand de Lesseps, de Lesseps jr., twee andere Panamamanagers en Gustave Eiffel zou de baron onder meer terecht moeten staan voor fraude.[70] Zijn dood riep veel vragen op, niet in de laatste plaats over de oorzaak en de timing, maar ook over het lakse optreden van de politiecommissaris, die naliet het huis van de baron terstond te laten verzegelen.[71] Loubet had zo zijn eigen redenen gehad om de Reinach te helpen: de baron had als tussenpersoon gediend tussen de Panamaonderneming en diverse politici, en moest zorgen dat de noodzakelijke stemmen werden gekocht voor goedkeuring van de uitgifte van loterijobligaties.[72] Voor deze taak werkte hij samen met Cornelius Herz. Het was Herz die de lijst met corrupte volksvertegenwoordigers in zijn bezit had.[73]

---

[65] Bourson, *L'Affaire*, 73.
[66] Vgl. Mollier, *Le scandale*, 416. Volgens Mollier bracht de Reinachs dood – waarschijnlijk door suïcide – het schandaal echt aan het rollen.
[67] Bourson, *L'Affaire*, 67-68.
[68] Een dag voor zijn dood was zijn achterneef, Joseph Reinach, door aanklager Beaurepaire gewaarschuwd. Bourson, *L'Affaire*, 72 en 74.
[69] Mollier, *Le scandale*, 26-28.
[70] Bourson, *L'Affaire*, 74.
[71] Ibidem, 67-70. Hierdoor had Joseph de Reinach tijd om zijn schoonvaders' papieren te doorzoeken, wat hij zo grondig deed dat de parlementaire commissie een aanzienlijk deel van Jacques de Reinachs correspondentie nooit in handen kreeg (75-76).
[72] Mollier, *Le scandale*, 343. Zoals Mollier opmerkt werd het, hoewel directe omkoping zeldzaam was, in hoge politieke kringen als normaal beschouwd om, in de context van tot wederzijds voordeel strekkende relaties met de financiële wereld, een gratificatie te ontvangen of gunstige informatie. Dit, schrijft Mollier, was de principiële oorzaak van de gestage verrijking van overheidsministers in de Derde Republiek (341-343).
[73] Bourson, *L'Affaire*, 77. Loubet had het echter al maanden eerder gezien (Mollier, *Le Scandale*, 413).

Op 21 november 1892 werd de Panama-affaire aangesneden in de *Chambre*.[74] Hoewel hij alleen de Reinach noemde en diens assistent en medeplichtige Arton, hekelde de boulangistische en katholieke afgevaardigde Delahaye de corruptie rondom de loterij-obligaties in 1888.[75] Twee dagen later werd met unanimiteit een parlementaire onderzoekscommissie van 33 leden opgetuigd, met brede, ongespecificeerde bevoegdheden. Voorzitter werd de *radical* en oud-premier Henri Brisson.[76] Toen zij echter een autopsie eiste van de Reinachs lichaam stak minister van Justitie Ricard daar een stokje voor. De commissie hield voet bij stuk en verlangde inzage in het strafrechtelijke dossier. Loubet weigerde op grond van de machtenscheiding. De Kamer steunde hem hierin niet en eiste op de 28e met een overweldigende meerderheid van 393 van de 396 uitgebrachte stemmen dat de Panama-affaire tot de bodem werd uitgezocht. Op dezelfde dag diende premier Loubet zijn ontslag in.[77] Zijn opvolger, de *opportuniste* Ribot, die op 6 december begon, hield hem echter aan als minister van Binnenlandse Zaken. Ook de ministers Burdeau, Rouvier en Freycinet konden aanblijven, maar Rouvier trad na een week al af omdat zijn naam werd genoemd in het schandaal, evenals die van een van de leiders van de oppositie, Clemenceau, die later moest erkennen dat zijn krant *La Justice* financiële steun had ontvangen van Herz.[78]

De dag na het aftreden van Loubet suggereerde boulangist Georges Laguerre dat de toenmalige regering geleid door – inmiddels Kamervoorzitter – Floquet tijdens een deelverkiezing in april 1888 in Nord 300.000 francs van de Panamaonderneming had ontvangen.[79] Op 16 december werden arrestatiebevelen uitgevaardigd tegen Charles de Lesseps, Fontane, Cottu en de voormalige volksvertegenwoordiger Sans-Leroy. Op de 20e verzocht de regering intrekking van de immuniteit van tien parlementariërs, onder wie Rouvier.[80] Die laatste verdedigde zich in de Kamer: hij had de hulp van baron Reinach

[74] Al op 5 januari 1892 had de *Chambre* voor snelle en resolute actie tegen alle verantwoordelijken gestemd (497 to 1). *Journal Officiel*, 6 januari 1892.
[75] Émile Arton werd in Strasbourg geboren, onder de naam Aron. In 1869 trok hij naar Brazilië en veranderde zijn naam. Na een aantal jaar, waarin hij betrokken was bij diverse dubieuze zaken, begon hij te werken in de dynamiet industrie. Later werd hij 'het mannetje' van Jacques de Reinach, belast met de omkoping van politici. Mollier, *Le scandale*, 364-366. Over de parlementaire episode van het Panama schandaal, die hoofdstuk vier.
[76] Het commissierapport zou uiteindelijk niet worden besproken in de *Chambre*, noch worden gepubliceerd.
[77] De stemverhouding staat in *Le Petit Journal* van 29 november 1892. Zoals Mollier opmerkt frustreerde Loubet het onderzoek (27-29, 410 en 418-419). Quesnay de Beaurepaire, de aanklager die er zo lang over deed om in actie te komen, werd beloond met het presidentschap van het hoogste Franse gerechtshof, het Cour de Cassation.
[78] Mayeur, *La vie politique*, 155. Ribot stemde in met autopsie op Jacques de Reinach. Op tien december werd het lichaam opgegraven en onderzocht door een nieuwe dokter, die concludeerde dat er geen bewijs was voor de eerdere conclusie van een beroerte, noch voor vergiftiging. Zeer waarschijnlijk had de baron zelfmoord gepleegd. Bourson, *L'Affaire*, 82; Mollier, *Le scandale*, 45 en 418-419.
[79] 'Le Procès du Panama', *Le Petit Journal*, 30 november 1892. Vgl. Bourson, *L'Affaire*, 82. Bourson schrijft dat Laguerre Floquet direct beschuldigde. Zijn opmerkingen waren echter subtieler.
[80] In de *Chambre* betrof het de afgevaardigden Arène, (bonapartist) Dugué de la Fauconnerie, Antonin Proust, Jules Roche en Rouvier, van wie drie ooit minister waren geweest (Rouvier nog recentelijk).

ingeroepen om een lening terug te betalen die hij als premier was aangegaan bij de directeur van *Crédit mobilier* om het boulangisme te bestrijden. Floquet op zijn beurt erkende op 22 december met zoveel woorden voor de parlementaire onderzoekscommissie dat hij er als premier op had toegezien dat publicititeitsgeld van de Panamaonderneming tijdens voornoemde deelverkiezing – Boulanger was kandidaat – bij antiboulangistische kranten terecht was gekomen.[81] In de Kamer kookte het debat over de affaire nu over: als gevolg van een heftige woordenwisseling vochten Déroulède en Clemenceau een duel uit met pistolen.[82]

Op de dag van het duel speelde Andrieux Jacques de Reinachs lijst van begunstigden van Panamageld, die Herz hem had laten fotograferen, door aan de parlementaire commissie. Reinach had die lijst aan zijn secretaris gedicteerd. Er stonden politici op met achter hun naam een bedrag. De lijst, die inmiddels door heel Parijs circuleerde, was in het bezit van Arton. Volgens het document had hij zelf maar liefst 104 cheques ontvangen, variërend van 1000 tot 300.000 francs, die hij aan eenzelfde aantal republikeinse volksvertegenwoordigers, zowel *opportunistes* als *radicaux*, had doen toekomen.[83] Om deze lijst van 104 zogeheten 'chéquards' draaide het in feite. Op 23 december bevroeg de boulangistische afgevaardigde Millevoye de regering over de rol van Rouvier en Floquet, terwijl de Senaat de immuniteit van vijf leden ophief.[84] Het schandaal belandde ook op straat. Parijs werd overspoeld door een golf van brochures, spotprenten, pamfletten en liedjes die het schandaal aan de kaak stelden. Sommige ervan hekelden specifieke politici, andere waren algemener; sommige waren antisemitisch of antikatholiek, andere anti-republikeins: alle drukten echter verontwaardiging en woede uit; soms werd argot gebruikt om een zo groot mogelijk publiek te bereiken.[85] 'Op de boulevards heerst een kermissfeer', schreef een auteur, 'ook al is haat het beoogde effect, en niet de vrolijkheid van de voorbijganger.'[86]

De regering handelde traag. Feitenonderzoek leek voor haar geen prioriteit. Met de chronische politieke instabiliteit, de Wilsonaffaire, boulangistisch revanchisme en de opkomst van het socialisme in het achterhoofd hadden de republikeinse machthebbers weinig trek om

[81] Mayeur, *La vie politique*, 155. NB. In verband met het voorkomen van politiek-financiële schandalen wijst Mayeur onder andere op het feit dat de Franse Staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politiele campagnes: die kosten moesten de afgevaardigden zelf ophoesten. Mayeur, *La vie politique*, 82.
[82] Als één van zijn secondanten had Déroulède de jonge boulangistische vertegenwoordiger (en toekomstige invloedrijke schrijver en intellectueel) Maurice Barrès gekozen. In het duel zelf werden zes kogels afgevuurd. Niemand raakte gewond. Bourson, *L'Affaire*, 97.
[83] Bourson, *L'Affaire*, 98-100.
[84] Béral, Devès, Albert Grévy (de broer van de voormalige president), Léon Renault en Thévenet, allen behorend tot de *opportunistes*.
[85] Mollier, *Le scandale*, 40-41.
[86] Vrije vertaling van: 'C'est en effet une ambiance de kermesse (...) qui s'empare des boulevards, même sit l'effet de haine est le but recherché et non la gaieté du passant.' Geciteerd uit: ibidem, 40.

hun tegenstanders direct of indirect te helpen.[87] Op 11 januari 1893 werd Loubet als minister gedwongen tot aftreden.[88] In dezelfde maand begon het proces tegen Ferdinand en Charles de Lesseps, Fontane, Cottu en Eiffel, die aan zijn werk voor de Panamaonderneming meer dan 20 miljoen francs had verdiend. Lesseps jr., Fontane en Cottu kozen allen dezelfde verdediging: hun vastbeslotenheid om het kanaal te voltooien zou hen kwetsbaar hebben gemaakt voor chantage. Zo vertelde de Lesseps jr. dat minister van Publieke Werken Baïhaut hem in 1886 via een tussenpersoon had laten weten dat hij een miljoen francs wilde van de onderneming, waarvan er 375.000 daadwerkelijk werden betaald.[89] Zijn advocaat vergeleek de situatie van zijn cliënt met die van de leider van een handelskaravaan die door de woestijn moet trekken en bandieten moet afkopen: zo had het Panamamanagement geen andere keus dan de eisen van financiers, publicisten en 'parlementaire rovers' ('pillards parlementaires') in te willigen.[90]

Op 9 februari 1893 werden Ferdinand de Lesseps, zijn zoon, Cottu en Fontane schuldig bevonden aan fraude.[91] De eerste twee moesten vijf jaar de gevangenis in, de laatsten twee jaar. Eiffel werd niet als medeplichtige veroordeeld, maar wel voor het benadelen van de Panamaonderneming.[92] Vervolgens begonnen in maart, de maand waarin ook de regering Ribot sneuvelde, de processen van een aantal parlementariërs van wie de immuniteit was opgeheven. Een aantal van hen profiteerde echter van de omstandigheid dat zij de ontvangen cheques niet zelf hadden verzilverd, maar daarvoor hun secretaris hadden gebruikt of een andere tussenpersoon.[93] Anderen ontweken een strafproces door met een verklaring te komen voor de ontvangst van bepaalde bedragen.[94]

Uiteindelijk hoefden slechts vijf van de tien parlementariërs voor te komen, samen met drie omkopers, onder wie Arton – het hulpje van de Reinach – die het land inmiddels was ontvlucht. De andere gedaagden waren Blondin, een medewerker van Crédit Lyonnais, en Charles de Lesseps, die op dat moment al was veroordeeld voor fraude. Weer wees hij zijn

[87] Mollier, *Le scandale*, 28-29.
[88] Behalve Loubet trad ook Freycinet af. Zijn krant, *Le Télégraphe*, had veel Panamageld ontvangen (ibidem, 425).
[89] Bourson, *L'Affaire*, 104.
[90] Voor dit argument en andere die de verdediging aanvoerde, zie Bourson, *L'Affaire*, 104-107.
[91] Aangezien één van de gedaagden (Ferdinand de Lesseps) lid was van de orde van het *Légion d'honneur*, was in plaats van een gewone strafrechtbank het hof van beroep bevoegd.
[92] Eiffel had de onderneming een excessief hoog tarief gerekend voor zijn diensten (van de 73 miljoen francs die hij verdiende leken er 33 niet te rechtvaardigen door zijn verrichte werkzaamheden). Mollier, *Le scandale*, 356-359. Zie ook Bourson, *L'Affaire*, 113-114. Net als Cottu en Fontane kreeg Eiffel twee jaar gevangenisstraf. Allen kregen daarnaast boetes: 26.000 francs voor Eiffel (een schijntje vergeleken met wat hij had verdiend) en 3000 francs voor de anderen.
[93] Bizar genoeg vereiste de Franse strafwet voor het delict corruptie bewijs dat de verdachte de beloning persoonlijk had ontvangen.
[94] Hoe ongeloofwaardig deze soms ook waren, zoals in het geval van Rénault. Zie Bourson, *L'Affaire*, 120.

rechters op de noodzaak voor het slagen van het Panamaproject om 'alle relevante invloeden te accommoderen. Ik heb de politieke en financiële gebruiken van onze tijd niet uitgevonden. Alles wat nodig was heb ik ondergaan.'[95] Maar waar de Lesseps jr. nog eerlijk was over de in de politieke, financiële en journalistieke wereld bestaande praktijken en over de overlap tussen die werelden, gaven anderen zoals opgemerkt de meest vrijblijvende verklaringen over het door hen ontvangen geld.[96]

Alleen voormalig minister van Publieke Werken Baïhaut werd daadwerkelijk veroordeeld. Hij kreeg vijf jaar gevangenisstraf en een boete van 750.000 francs. Baïhaut was dan ook de enige die bekende dat hij was omgekocht. De drie omkopers werden ook veroordeeld. In juni echter werd het februarioordeel over het Panamamanagement door het Hof van Cassatie herzien. Dat bepaalde dat vervolging überhaupt niet had mogen plaatsvinden omdat het, anders dan het Hof van Beroep, van mening was dat de toepasselijke verjaringstermijn van drie jaar bij aanvang van de vervolging al was verstreken.[97]

5.4 Nasleep en erfenis

Een week na het oordeel citeerde de boulangistische afgevaardigde Millevoye tijdens een Kamersessie een document dat hij van Déroulède had gekregen waarin niet alleen diverse corrupte kranten werden genoemd, maar waaruit tevens zou blijken dat Clemenceau geld had ontvangen van de Britse ambassade. Al gauw bleek dat het document een vervalsing was. Millevoye en Déroulède traden af. Dat was echter onvoldoende om een proces te voorkomen. Clemenceau was een van de eisers. In zijn verklaring voor de rechtbank drukte hij die op het hart om het vaderland te verdedigen, 'deze heilige zaak waarover men niet lichtvaardig, lukraak moet spreken' en zei dat voor hem ''het vaderland niet alleen de aarde is waarop we lopen, waar we onze haard bouwen, of waar de familie opgroeit; het is de gemeenschap van ideëen, passies en, als ik dat mag zeggen in een verminkt en overwonnen land, het is de gemeenschap van hoop.''[98]

---

[95] ''(...) il fallait (...) compter en un mot avec toutes les influences. Ce n'est pas moi qui ai inventé les moeurs politiques et financières de notre époque. J'ai subi toutes les exigences.' Geciteerd uit: Bourson, *L'Affaire*, 119-120.

[96] Bourson, *L'Affaire*, 120.

[97] De *Cour* redeneerde dat de directeuren in december 1888 waren vervangen door een interimmanagement, terwijl de delicten waarvan ze werden beschuldigd uit een eerdere periode dateerden. Pas in november 1892 kregen ze hun dagvaarding, terwijl geen van de tussenliggende feiten in de ogen van de Cour kon dienen als daad van vervolging. Bourson, *L'Affaire*, 114-116.

[98] 'On ne doit pas parler légèrement, à l'aventure, de cette chose sacrée. (…) Pour moi, la Patrie ce n'est pas seulement le sol que nous foulons, où nous bâtissons notre foyer, où s'élève la famille; c'est la communauté des idées, des passions et, qu'il me soit permis de le dire, dans un pays vaincu, démembré, c'est la communauté des

En Panama? In juli werd voor de onderneming een speciale faillissementswet aangenomen.[99] Boze burgers gingen de straat op. De manifestaties waren zo heftig dat de premier twee keer werd gedwongen om de beurs te sluiten. De onvrede duurde voort: de parlementaire verkiezingen van 20 augustus en 3 september 1893 zagen een onthoudingspercentage van bijna 30%.[100] Toch draaiden ze niet, schrijft Mayeur, zoals eerdere verkiezingen, om de kwestie pro of contra Republiek, maar eerder om de sociale kwestie.[101] De resultaten waren in sommige opzichten onverwacht. Terwijl het voor de hand lag dat de socialisten zouden winnen – ze behaalden ongeveer vijftig zetels – stortte het boulangisme in. De conservatieven gingen terug naar minder dan de helft van het aantal zetels dat ze in de *Chambre* hadden, 56. Gematigd rechts (de zogeheten *ralliés*) behaalde er 32. Dit tegen ongeveer 250 zetels voor de *opportunistes* en 122 voor de *radicaux*; in de steden nam het socialisme echter de plaats van het radicalisme in, dat zich nestelde op het platteland.[102] Clemenceau, doelwit van aanvallen van zowel *La Libre Parole* als *Le Petit Journal*, waarin vijandige artikelen en karikaturen verschenen – één toonde hem jonglerend met zakken Britse ponden – verloor net als Floquet zijn zetel. Pas in 1902 slaagde hij er weer in een parlementszetel te veroveren, zij het in de Senaat. Ook Delehaye raakte zijn zetel kwijt, terwijl Arène en Rouvier wel werden herkozen. Net als de man wiens handelen zijn schoonvader het presidentschap van de Republiek had gekost: Wilson.

Terwijl de curator van Jacques de Reinachs nalatenschap aangifte deed tegen Herz wegens chantage, vluchtte de laatste eind januari 1893 naar Engeland. Herz moest in Frankrijk terechtstaan wegens onder meer fraude. De Britse regering weigerde om hem uit te leveren en voerde gezondheidsredenen aan. In februari 1894 keurde een Franse rechtbank de deal goed tussen de curator van de Panamaonderneming en Herz, die beloofde om anderhalf miljoen francs terug te betalen. In juni van dat jaar werden de aanklachten tegen hem van onder meer fraude van tafel geveegd. De rechtbank citeerde het cassatie-oordeel uit 1893 en redeneerde dat wat gold voor de oorspronkelijke misdaad, ook voor medeplichtigheid daaraan moest gelden: de verjaringstermijn was verstreken. Niettemin werd Herz in augustus veroordeeld tot vijf jaar gevangenisstraf voor chantage, een oordeel dat in 1895 nog eens werd bevestigd. In november en december van datzelfde jaar publiceerde de krant *La France* de

---

espérances.' Geciteerd uit: Bourson, *L'Affaire*, 124-125. Clemenceaus conceptie van het vaderland zou later leidend worden bij de Dreyfusards, en fel bestreden door bloed en bodem nationalisten en antisemieten.

[99] Eerder had een Parijse rechtbank de onderneming als een niet-commercieel bedrijf (société civile) bestempeld, wat juridische moeilijkheden had veroorzaakt. De curator wendde zich daarom tot het parlement voor hulp.

[100] Bourson, *L'Affaire*, 125-126; Mayeur, *La vie politique*, 158.

[101] Mayeur, *La vie politique*, 158.

[102] Mayeur, *La vie politique*, 158-160; Mayeur, *Les débuts*, 209-211.

'lijst van 104'. In maart 1896 verzocht premier Léon Bourgeois opnieuw om Herz' uitlevering, maar de Britse regering hield haar poot stijf.[103]

In 1897, met de Dreyfusaffaire in gang, aangewakkerd door Artons terugkeer naar Frankrijk, vlamde het Panamaschandaal nog een laatste keer op. Na een James Bond-achtige episode waarin hij half Europa doorzwierf – de Franse regering leek er niet al te happig op om zijn verblijfplaats te achterhalen – moest Arton terechtstaan in een andere affaire en keek hij aan tegen acht jaar cel.[104] Zijn terugkeer maakte sommigen zenuwachtig, omdat men geloofde dat Arton, het hulpje van de Reinach, reeds voor corruptie veroordeeld tot vijf jaar, de oorspronkelijke lijst van 104 omgekochte parlementariërs in bezit had. Maar in februari werd hij in hoger beroep in de corruptiezaak vrijgesproken. Desgevraagd vertelde Arton de politie dat maximaal 26 parlementariërs cheques hadden ontvangen.[105] In maart 1897 eisten diverse afgevaardigden een nieuw onderzoek. Volgens de nationalisten Argeliès en Girault diende dat parlementair te zijn. Na een eerste nederlaag wonnen ze het pleit. De commissie werd in juni benoemd en voorgezeten door dezelfde afgevaardigde als de onderzoekscommissie in 1892: Ernest Vallée.

In december 1897 begonnen nieuwe processen, maar het resultaat was pover.[106] Alle aangeklaagde parlementariërs werden vrijgesproken, evenals Arton. Op 30 maart 1898 werd het commissierapport besproken in de Kamer van Afgevaardigden. Unaniem werden de aanbevelingen aangenomen. De *Chambre* betreurde onder meer het disfunctioneren van 'bepaalde magistraten' en de verstrengeling en deelname van politici in financiële activiteiten die een connectie hadden met publieke zaken, en wees alle aan de overheid aangeboden financiële steun door individuen of bedrijven af.[107] Aanklager Beaurepaire werd door het hoogste hof, op zijn eigen verzoek bijeengekomen in een disciplinaire setting op 27 april, van iedere blaam gezuiverd. Ook Arton kwam er goed vanaf. In oktober 1899 verleende Loubet – nu president van de Republiek – hem gratie. Hij overleed in 1905. De publieke reactie was mat: de aandacht was verschoven naar de Dreyfusaffaire.[108]

Wat was nu de erfenis van het schandaal? Het beeld is gemengd. Bouvier gaat uit van twee schandalen: enerzijds de contacten tussen malafide zakenlieden en financiers, schimmige

[103] Bourson, *L'Affaire*, 139-141.
[104] Bourson, *L'Affaire*, 147-150.
[105] Hij gaf vier namen: Levrey, Boyer, Maret en Naquet, aan welke daarna nog vijf andere werden toegevoegd.
[106] Alle verdachten waren voormalige parlementariërs van de *radicaux,* die hun mandaat hadden uitgeoefend tussen 1885 en 1889. Zie Christophe Portalez, 'Le scandale de Panama vu par un ancien député du Vaucluse: réseaux, amitiés et corruption sous la Troisième République', in: Engels, Monier and Petiteau (eds.), *La Politique vue d'en bas. Pratiques privées et débats publics 19e -20e siècles* (Parijs 2011) 169-191 (188-189).
[107] *Journal Officiel* du 31 mars 1898, Chambre des Députés, 1482.
[108] Mollier, *Le scandale*, 450.

intermediairs, corrupte politici en de pers; anderzijds de te lang in de schaduw gebleven betrekkingen van de onderneming met banken en andere financiële spelers. Hij stelt dat Panama het politieke of economische systeem niet beëindigde, noch fundamenteel beïnvloedde. Hetzelfde geldt volgens hem voor de Franse maatschappij. Bouvier benadrukt de continuïteit als het gaat om de nabijheid van het hoogste politieke niveau en de wereld van banken en financiers, de *haute finance*. [109] Ook Agulhon lijkt niet uit te gaan van een lange-termijn effect. Volgens hem rekende het algemeen kiesrecht af met afgevaardigden die 'op zijn minst onvoorzichtig' waren geweest bij de keus van hun gezelschap.[110]

Andere auteurs concludeerden dat het schandaal wel degelijk een langdurige impact had. Volgens Jean Garrigues was het echte gevolg van Panama dat de vertrekkende afgevaardigden werden zwartgemaakt, en na de verkiezingen van 1893 een nieuwe lichting parlementariërs op het toneel verscheen, wat een belangrijke verandering betekende in de Derde Republiek.[111] Ook Mayeur wijst op de nieuwe lichting politici (190 nieuwe afgevaardigden). Volgens hem versterkte Panama weliswaar uiteindelijk het republikeinse bestel, maar betroffen de effecten van het schandaal onder meer de onthulling aan het brede publiek van het samenspannen ('des collusions') van zakenwereld, pers en politiek, en werd de publieke opinie gevoeliger voor geldkwesties. Met enkele corrupte parlementariërs was het parlementaire schandaal volgens Mayeur echter relatief klein, terwijl hij in navolging van Bouvier tevens wijst op de buitensporig hoge *fees* die de onderneming aan banken betaalde.[112] Ook Goguel noemt de vernieuwing van het politieke personeel, en wijst op een breed gedragen gevoel van desillusie met betrekking tot het politieke systeem, of op zijn minst over de mensen die het belichaamden.[113]

Mollier wijst net als Bouvier op de continuïteit van de nabijheid van de parlementaire wereld, de *haute finance* en de landelijke pers.[114] In die sfeer lag het Panamaschandaal. Mollier stelt overtuigend vast dat de commissies en *fees* die het bedrijf betaalde voor

---

[109] Bouvier, *Les deux scandales*, 8. Voor een lijst van personen en financiële firma's die van de Panamaonderneming profiteerden, zie 110-112. Vgl. Pierre-Marc Renaudeau, *La IIIe République* (Parijs 1998) 15.

[110] 'Aux fréquentations au moins imprudentes'. Geciteerd uit: Agulhon, *La République*, I, 95. Gelet op onder meer Wilsons herverkiezing is dit nogal discutabel.

[111] Jean Garrigues, *Histoire du Parlement,* 289.

[112] Mayeur, *La vie politique*, 155-156 en 160; Mayeur, *Les début*s, 207. NB. In verband met het voorkomen van politiek-financiële schandalen wijst Mayeur echter ook op het feit dat de samenstelling van het politieke personeel veranderde – minder notabelen, meer nieuwe mannen uit de burgerij die van huis uit minder bezit hadden (en daarom gevoeliger waren voor bepaalde verleidingen) – en ook op het (reeds genoemde) feit dat de Franse Staat geen fondsen beschikbaar stelde voor politiele campagnes: die kosten moesten de afgevaardigden zelf ophoesten. Mayeur, *La vie politique*, 79 en 82.

[113] François Goguel, *La politique des partis sous la IIIe République* (Parijs 1957) 70.

[114] Mollier, *Le scandale*, 10-11, 368-383 (met name 382) en 477-478.

financiële steun bij de lancering en het genereren van kapitaal, alhoewel fors, afgezet tegen de normen van de specifieke context van de tijd en plaats, niet buitengewoon waren. Deels waren bedoelde praktijken volgens hem niet alleen gangbaar, maar ook noodzakelijk. Gelet op de economische onzekerheid en de vrees voor grote investeringen die sinds de crash van *Union Générale* boven de markten hing, was zowel een slechte pers als gebrek aan steun vanuit de financiële wereld desastreus voor de levensvatbaarheid van grote projecten die primair afhankelijk waren van publieke investeringen. Na het fiasco van de eerste emissie moest de Panamaonderneming zich wel van de steun van de pers verzekeren, en van sleutelspelers in de financiële wereld. Charles de Lesseps had dus een punt toen hij tijdens zijn proces verklaarde dat hij slechts aan de gebruiken van zijn tijd had gehoorzaamd. Dat de betalingen toch deel van het schandaal werden kwam door het faillissement (dat velen dupeerde), en ook doordat er een connectie was met de politiek. Zonder die factoren, stelt Mollier, zouden alleen de socialisten met een economische kritiek zijn gekomen.[115]

Hij maakt aannemelijk dat het schandaal niet slechts – zoals Mayeur schrijft – 'enkele parlementariërs' ('*quelques parlementaires*') betrof, maar zeker zo'n twintig volksvertegenwoordigers.[116] Volgens hem was het schandaal uiteindelijk evenwel een geluk bij een ongeluk. Door het antiparlementarisme dat het veroorzaakte, meent hij, versterkte het de morele normen voor politiek gedrag en verhinderde het dat een systeem van grootschalig lobbyisme wortel schoot in het Elysée, Palais Bourbon of Palais du Luxembourg, zoals onder meer in de Verenigde Staten was gebeurd. Panama, schrijft Mollier, hielp bepaalde politiek-morele normen en waarden te verankeren, die parlementariërs dwongen om hun individuele gedrag en publieke discours op elkaar af te stemmen. Zo, aansluitend op een traditie die teruggaat tot de achttiende eeuw, zou het Panamaschandaal in Frankrijk voor de vereiste politieke transparantie hebben gezorgd. Zelfs in de tweede helft van de twintigste eeuw zou de hoge morele standaard voor parlementariërs nog hebben gegolden.[117]

[115] Mollier, *Le scandale*, 159-161.
[116] Mollier, *Le scandale*, 366-383 (op p. 382 refereert hij aan '*la vingtaine de cas qui ont été examinés*' oftewel het gaat hierbij alleen om het twintigtal zaken dat is onderzocht).
[117] Mollier, *Le Scandale de Panama* (Parijs 1991) 208 en 478-479. Gegeven de terugkeer van politieke schandalen in Frankrijk lijkt dit een optimistische kijk. Voor een recentere weerlegging van Bouviers conclusie daarentegen (en een innovatieve onderzoeksaanpak van het Panamaschandaal), zie Damien de Blic, 'Moraliser l'argent. Ce que Panama a changé dans la société française (1889-1897)', *Politix* 2005/3, nr. 71, 61-82.

6. Le Petit Journal II

Vanaf eind 1889 dook het woord Panama steeds vaker op, en richtte *Le Petit Journal* zich steeds meer op het echec van de onderneming, dat een terugkerende aanleiding vormde voor kritiek op de politieke instituties. De krant was een uitgesproken voorstander geweest van het project, en toonde zich nu van een andere, activistische kant. Zoals we zagen zat het *Le Petit Journal* absoluut niet lekker dat de *Chambre* had geweigerd om het bedrijf met een speciale wet uitstel van betaling te verlenen. Al kort na het faillissement in 1889 werden pogingen gedaan om de zaak nieuw leven in te blazen, maar echt van de grond komen wilde het niet. Nadat bleek dat op grote schaal sprake was geweest van malversaties was *Le Petit Journal* woedend. Niet alleen in de kritiek is in deze periode een verschuiving te zien. Ook de toon veranderde. Zodra het schandaal uitbrak werd die scherper, met een sterkere populistische ondertoon en een soms nauwelijks verhuld antisemitisme.

6.1 September 1889- augustus 1892

Le Petit Journal wond er op 21 september geen doekjes om. Het refereerde aan de eigen campagne 'voor de vervanging van de politiek van steriele discussies (...) die het land in recente jaren zoveel schade heeft berokkend, door een politiek van actie.'[1] Waar de meerderheid van de afgevaardigden haar mandaat vervulde in dienst van Frankrijk, zaten anderen met persoonlijk winstoogmerk op het pluche. 'De positie van afgevaardigde wordt te vaak als een middel gezien: zij moet een doel op zichzelf zijn.'[2] In de herfst van 1889 begon de krant, die zoals we al opmerkten ergens tussen 1880 en 1888 geld van de Panamaonderneming had ontvangen, zich meer te concentreren op pogingen om het bedrijf nieuw leven in te blazen.

In de november berichtte *Le Petit Journal* over de onderzoekscommissie die naar Panama zou afreizen.[3] De krant zag er een teken van hoop in, en zelfs het startschot van een nieuw tijdperk. Mislukking van het project zou een ramp zijn.[4] *Le Petit Journal* beloofde de

[1] 'La campagne entreprise par le *Petit Journal* tendant à substituer la politique d'affaires à la politique de discussions stériles (...) dont notre pays a tant souffert en ces dernières années (…).' Geciteerd uit: 'Politique D'Affaires', *Le Petit Journal*, 21 september 1889.
[2] 'Le poste de député est trop souvent un moyen; il doit être un but.' Geciteerd uit: 'Les Incompatibilités', *Le Petit Journal*, 20 september 1890.
[3] Het doel was om technisch onderzoek te doen en een tijdschema en een financieel plan te maken.
[4] 'Le Panama', *Le Petit Journal*, 15 November 1889. 'Elle ouvre enfin une ère nouvelle à cette oeuvre géante dont l'échec definitif équivaudrait à un désastre national.'

'duidelijke, precieze, oprechte verslaggeving' te leveren die het publiek verlangde, en stuurde een verslaggever naar het gebied.[5] Op 16 januari 1890 verscheen het eerste artikel, dat de omstandigheden in Colón, de zetel van het projecthoofdkwartier, weinig vleiend beschreef.[6] Het tweede artikel, dat ook op de ondervonden moeilijkheden inging, betuigde sympathie voor 'de eerlijke, ijverige menigte wiens spaargeld geholpen heeft deze wonderen te creëren' en meldde dat er ogenschijnlijk schot zat in de zaak.[7] Het volgende artikel was echter een stuk kritischer, en vroeg hoe het mogelijk was dat in eerste instantie 1889 werd genoemd als het jaar waarin het kanaal zou opengaan.[8] Niet lang nadat *Le Petit Journal* schreef dat de curator en zijn medewerkers alles hadden gedaan om de Franse eer te redden, sloeg de stemming om. Diverse aannemers werd nalatigheid verweten, met als gevolg een enorme discrepantie tussen de gemaakte kosten en het voltooide werk. De situatie was 'onbegrijpelijk' ('incompréhensible').[9] Als het werk zou doorgaan volgens het schema van de commissie, vatte de krant de hoofdconclusie van de commissie samen, dan was voltooiing pas mogelijk binnen acht jaar en tegen meerkosten van 900 million francs.[10]

In de herfst van 1891, volgend op de publicatie op de voorpagina van een open brief van een alleen met initialen aangeduide aandeelhouder, waarin hevige kritiek werd geuit op curator Monchicourt, nam *Le Petit Journal* een activistischer standpunt in.[11] Het echode de kritiek en riep het parlement tot een interventie op, terwijl het zwoer om 'niet te zullen stoppen te eisen dat allen de misdadige onverschilligheid achter zich laten, zonder enige zorg voor het lot van zoveel dapperen die slechts in één opzicht ongelijk hadden, namelijk te geloven dat (...) wat andere naties niet durfden te proberen, Frankrijk zou verwezenlijken.'[12]

---

[5] '(...) que des informations; (...) claires, précises, sincères. *Le Petit Journal* les lui donnera.' Geciteerd uit: 'Le Petit Journal a Panama', *Le Petit Journal*, 25 november 1889.

[6] 'Lettres de Panama', *Le Petit Journal*, 16 januari 1890.

[7] 'Le coeur s'emplit d'un souvenir sympathique pour la multitude des gens hônnetes et laborieux dont les économies ont crée ces merveilles.' Geciteerd uit: 'Lettres de Panama II', *Le Petit Journal*, 20 januari 1890. *Le Petit Journal* zelf nam vooralsnog geen positie in over de mogelijkheid van het kanaal, maar publiceerde later die maand wel een optimistisch discours van de voorzitter van de onderzopekscommissie. 'Le Panama', *Le Petit Journal* 29 januari 1890.

[8] 'Lettres de Panama IV. La Culebra', *Le Petit Journal*, 25 februari 1890.

[9] 'Lettres de Panama V. Les Travaux de la mission d'études', *Le Petit Journal*, 1 maart 1890; 'Lettres de Panama VI. Le Canal de Gorgona au Pacifique', *Le Petit Journal*, 5 maart 1890.

[10] 'Le canal de Panama', *Le Petit Journal*, 7 mei 1890. Op 19 april 1891 publiceerde *Le Petit Journal* een rapport van Lucien Bonaparte-Wyse, die door de nieuwe curator Monchicourt was ingehuurd om te onderhandelen met de Colombiaanse regering over verlenging van de Panama concessie en ook om technisch onderzoek te doen. Een door Frankrijk geleide voltooiing van het kanaal was, concludeerde Bonaparte-Wyse, nog steeds mogelijk. Zie 'Le Rapport de M. Bonaparte-Wyse sur le canal de Panama', *Le Petit Journal*, 19 april 1891. Een tweede artikel van B-W, dat opriep tot onmiddellijke actie, werd gepubliceerd op 23 september 1891.

[11] 'Panama', *Le Petit Journal*, 11 september 1891.

[12] Vrije vertaling van: 'Nous ne cesserons de demander qu'on sorte de la coupable indifférence dans laquelle chacun se cantonne sans souci du sort de tant de braves gens qui n'ont eu qu'un tort, celui de croire (...) que ce

Voordat het project zou worden afgeschreven en overgelaten aan een ander land was een laatste inspanning nodig. 'De mensen met een kleine beurs die in het Panamakanaal geloofden (...) en die zo moedig waren hun spaargeld te investeren, zullen nooit accepteren dat wat voor de rijken werd gedaan voor de nederigen niet eens kon worden geprobeerd. Als men hen in de steek blijft laten, dan zullen ze niet vergeten dat terwijl ze om hulp en bescherming vroegen, ze met hun ellende werden genegeerd en dat zij, vriendelijk, geduldig en ongelukig, de hulp werden geweigerd waarop iedereen in een democratische samenleving evenveel recht heeft.'[13]

Le Petit Journal werd militanter, en de vastberadenheid werd gesterkt door de naar eigen zeggen honderden schriftelijke steunbetuigingen die het ontving. De krant zag zichzelf als een platform voor de gedupeerden (niet in de laatste plaats, lijkt het, omdat het grotendeels lezers van *Petit Journal* waren) en zwoer om voor hen, 'ongelukkige slachtoffers van Panama', te strijden voor een oplossing.[14] De krant voegde de daad bij het woord en organiseerde een petitie die om parlementaire actie vroeg om de regering tot interventie te bewegen bij financiële instituties om de voor de kanaalwerken benodigde fondsen te verkrijgen.[15] De petitie, schreef *Le Petit Journal*, 'moet de betekenis hebben van een plebisciet.'[16] Diverse commentaren werden aan de praktische organisatie gewijd.[17] *Le Petit Journal* meende dat de overheidsinterventie officieus moest zijn, niet officieel: Panama bleef een private kwestie. Maar wat werd gevraagd was niet meer dan billijk.[18] Vroeg of laat zou het kanaal worden gerealiseerd. Zij die verlangden dat het een Frans project werd, waren goede patriotten.[19] Wellicht, schreef de krant, maakte de omvang van wat op het spel stond het lot van de Panamaonderneming wel tot een publiek belang: er dreigde 1400 miljoen francs

---

que les autres nations n'osaient tenter, la France pouvait la mener à bonne fin.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 17 september 1891.

[13] Vrije vertaling van: 'Les petits qui ont eu foi dans l'oeuvre du percement de Panama (...) et qui, si courageusement, ont apporté leurs épargnes, (…) ne se persuaderont jamais que ce qu'on a fait pour les riches, on ne puisse même le tenter pour les humbles. Si on persistait à les abandonner, ils n'oublieraient pas que, réclamant aide et protection, on a fait fi d'eux et de leurs misères, et on leur a refusé, à eux doux, patients et malheureux, l'aide et la protection auxquelles tous ont également droit dans une société démocratique comme la nôtre.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 17 september 1891. NB. Met vermeende de steun aan de rijken refereerde de krant aan het optreden van de regering ten tijde van het failissement van de CEP-bank en van de Société des Dépots. Op 5 oktober ('Panama') herhaalde de krant dit punt.

[14] '(...) des malheureuses victimes de Panama.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 20 september 1891. NB. Met deze 'victimes' doelde de krant op de financieel gedupeerden; niet op de families van de omgekomen projectarbeiders.

[15] 'Pétition des Porteurs de Titres de la Compagnie du Canal de Panama', *Le Petit Joural*, 28 september 1891.

[16] 'Il faut que ce pétitionnement ait la signification d'un plébiscite.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 20 september 1891. Zie ook 'Panama', *Le Petit Journal*, 25 september 1891.

[17] Zie bijvoorbeeld *Le Petit Journal* van 25, 26, 27, 28 en 30 september en 5, 8, 10 en 12 oktober 1891.

[18] 'Panama', *Le Petit Journal*, 5 oktober 1891. NB. In het artikel worden (voor het eerst) de strafrechtelijke vervolgingen in de zaak genoemd.

[19] 'Panama', *Le Petit Journal*, 5 oktober 1891.

aan Frans spaargeld verloren te gaan; zo'n hoog bedrag dat het een gemis was voor heel Frankrijk als het project zou mislukken.[20]

Het militante standpunt vertaalde zich ook in een veel strenger oordeel over het voormalig management, dat de boel volgens *Le Petit Journal* door incompetentie helemaal in het honderd had laten lopen.[21] Zelf benadrukte de krant dat het maar één ding wilde, en dat was de belangen van de gedupeerden verdedigen. 'Wij zullen waken over en handelen in het belang van allen.'[22] Op 11 november tenslotte meldde *Le Petit Journal* dat het maar liefst 180.000 ondertekende petities had verzameld en aan het parlement had overgedragen, die samen meer dan de helft van alle waardepapieren vertegenwoordigden die de Panamafirma had uitgegeven. Het herhaalde dat het faillisement vooral de eenvoudige man had geraakt, en dat de vertegenwoordigers in het parlement verplicht waren om over hun belangen te waken; zo niet dan zou dat ten koste gaan van de Franse macht.[23]

Eind 1891 hekelde de krant de onverschilligheid van de *Chambre*, 'terwijl de tijd opraakt en zoveel burgers hun hoop op haar hebben gevestigd.'[24] Tot tevredenheid van *Le Petit Journal* verlangde de *Chambre* dat actie werd ondernomen tegen de verantwoordelijken voor de ondergang van het Panamabedrijf en nam zij bovendien een rapport aan dat de petities ondersteunde. *Le Petit Journal* op zijn beurt prees de eigen inzet en concludeerde dat de missie was voltooid. Panama ging 'een nieuwe fase in en we twijfelen er niet aan dat de regering zich actief zal inzetten om de praktische richting aan te geven die kan leiden tot het veiligstellen van de gecompromitteerde Franse belangen.'[25] Wel publiceerde de krant nog een lijst met afgevaardigden die voor en die tegen de resolutie hadden gestemd ter ondersteuning van de petities: alfabetisch gerangschikt en verdeeld over twee kolommen. 'De vrienden en vijanden van het Franse spaargeld', was de titel. *Le Petit Journal* beloofde zijn lezers bovendien dat het ze zou helpen af te komen van de vertegenwoordigers die hun belangen hadden veronachtzaamd, en hen te steunen die ze hadden verdedigd.[26] Voor de rest was het nu aan de bevoegde ministers om te handelen.[27]

---

[20] 'Panama', *Le Petit Journal* 15 oktober 1891.
[21] 'Panama', *Le Petit Journal*, 21 oktober 1891.
[22] 'Nous veillons et nous agirons dans l'intérêt de tous.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 24 oktober 1891.
[23] 'Panama', *Le Petit Journal*, 12 november 1891.
[24] '(...) lorsque le temps presse et que tant de citoyens ont mis leur confiance en elle.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 27 december 1891.
[25] Vrije vertaling van: 'A partir d'aujourd'hui l'affaire entre dans une nouvelle phase et nous ne doutons pas que le gouvernement ne s'emploie activement à lui donner la direction pratique qui peut amener à sauvegarder les intérêts français compromis.' Geciteerd uit: 'Panama', *Le Petit Journal*, 6 januari 1892.
[26] 'Les amis et les ennemis de l'épargne française', *Le Petit Journal*, 10 januari 1892.
[27] 'Panama', *Le Petit Journal*, 6 februari 1892.

Na een jaar min of meer absent te zijn geweest dook de kritische retoriek van *Le Petit Journal* in de herfst van 1891 weer op.[28] Het verweet de *Chambre* zonder reden een regeringscrisis te hebben veroorzaakt. 'Toegevend aan een van haar periodieke vlagen van inconsistentie, waarvan de Kamer naar men dacht genezen was,' hadden de afgevaardigden volgens de krant een komedie opgevoerd die het prestige van Frankrijk in het buitenland aantastte.[29] *Le Petit Journal* hekelde de politieke instabiliteit. 'Ten onrechte gaat de politiek door voor een ingewikkelde wetenschap. Het zijn de politici die haar compliceren, omdat het hun werk is en omdat het in hun belang is om dat te doen. Wat zij het meest vrezen zijn de oprechtheid en het heldere en eerlijke oordeel van het volk (...). Men moet echter op het volk vertrouwen als de intriges, jaloezieën en competities het punt van weerklinkende zotheid bereiken.'[30] Als de partijen hun strijd zouden voortzetten en nutteloze haat bleven aanwakkeren, schreef de krant, dan zou 'een waarheid met een hardere knal dan ooit aan het licht komen; de groeiende tegenstelling tussen de fundamentele ideën van Frankrijk en de praktijk van de *Chambre*.'[31] Het negeerde de gangbare politieke incidenten, 'want die betreffen alleen politici en hun persoonlijke affaires, calculaties, intriges, ambities, kortom hun gekonkel, verveelt het publiek of doet het walgen.'[32] Zijn eigen rol zag *Le Petit Journal* wederom 'zonder aarzeling buiten en boven alle partijen. We hebben het op ons genomen om het land te waarschuwen tegen hun excessen, vijandelijkheden, benepenheden en onrechtvaardigeden.'[33]

---

[28] Op 15 oktober 1891 had het nog wel geschreven dat waar de vakantieperiode normaliter de staat van (onpatriottische) agitatie verhoogde – haat en persoonlijke competities die bij de start van de parlementaire sessie losbarstten – de zaken redelijk gestabiliseerd leken. Dit zou blijken uit Frankrijks robuuste buitenlandbeleid en diplomatieke succes. *Le Petit Journal* waarschuwde echter ('La Politique du Peuple', 21 november 1891): als de politiek niet naar het volk zou luisteren, dan zou datzelfde volk zijn stem verheffen, en zelf politiek bedrijven als het van oordeel was dat de professionals faalden. *Le Petit Journal* stond, schreef het, aan de kant van het volk.

[29] 'Un de ses accès périodiques d'incohérence dont on la croyait guérie.' Geciteerd uit: 'La Chute du Ministère', *Le Petit Journal*, 19 februari 1892. In het bijzonder refereerde *Le Petit Journal* aan extreem links- en rechtse afgevaardigden.

[30] Vrije vertaling van: 'La politique passe à tort pour une science compliquée. Ce sont les politiciens qui l'embrouillent parce qu'ils en font métier et qu'ils ont intérêt à la rendre incompréhensible. Ce qu'ils redoutent le plus, c'est que l'instinct droit, le jugement net et honnête du peuple. (…). Il fait bien pourtant en appeler à lui quand les intrigues, les jalousies et les compétitions aboutissent à quelque retentissante sottise.' Geciteerd uit: 'Stabilité & Dissolution', *Le Petit Journal*, 21 februari 1892.

[31] Vrije vertaling van: '(...) une vérité apparaîtrait avec plus d'éclat que jamais, la contradiction croissante entre les idées fondamentales de la France et les pratiques de la Chambre.' Geciteerd uit: 'La France a parlé', *Le Petit Journal*, 11 mei 1892.

[32] Vrije vertaling van: 'Nous négligéons intentionellement dans ce journal les incidents médiocres de la politique, parce qu'ils ne touchent que les politiciens et que leurs affaires personnelles, leurs calculs, leurs intrigues, leurs ambitions, leur cuisine en un mot, ennuie ou dégoûte le public.' Geciteerd uit: 'La Politique Normale', *Le Petit Journal*, 5 juni 1892. Het land, meende de kranr, wilde eenheid en had een afkeer van de agitatie tussen facties. 'La République', *Le Petit Journal*, 5 januari 1891.

[33] '*Le Petit Journal* s'est placé sans hésitation en dehors et (…) au dessus des partis: nous avons entrepris de mettre le pays en garde contre leurs excès, leurs rancunes, leurs étroitesses, leurs iniquités.' Geciteerd uit: 'L'Union pour la Patrie', *Le Petit Journal*, 24 juni 1892.

Terug naar Panama. Ondanks de voor *Le Petit Journal* positieve conclusies van de *Chambre* werd geen actie ondernomen. *Le Petit Journal* beklaagde zich over het gebrek aan actie van de regering, en vroeg locale Panamacomités om input over de vraag of er wellicht kapitaal viel op te halen bij het grote publiek.[34] Zelf was de krant klaar om de Franse belangen en het Franse spaargeld te verdedigen.[35] Aldus bleef *Le Petit Journal* onwillig om de nederlaag te accepteren en te zeggen dat de Panama-investeringen verloren waren gegaan. Integendeel: trots werd aangekondigd dat de regering en de curator de handen ineen hadden geslagen en een comité hadden opgericht om constructie van het kanaal te realiseren. 'Met officieuze hulp van de regering en met de steun van de curator staat er een groep redders klaar die gaan werken om het hulpeloze schip naar de haven loodsen.' Kortom tijd voor de krant om zijn leidende, activistische rol te beëindigen.[36]

6.2 September 1892- maart 1893

Tussen september 1892 en maart 1893 besteedde *Le Petit Journal* veel aandacht aan het Panamaschandaal, dat een sleutelrol zou gaan spelen in de politieke kritiek van de krant. Zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden zag *Le Petit Journal* het schandaal primair als een politieke affaire, veroorzaakt door moreel falen. Geleidelijk nam de kritiek echter een xenofobe, antisemitische wending.

6.2.1 September-december

Op 20 oktober 1892 maakte *Le Petit Journal* gewag van geruchten dat het voormalige Panamamanagement op het punt stond strafrechtelijk te worden vervolgd. Het wenste dat die vervolging zo snel mogelijk zou plaatsvinden.[37] Bovenal verlangde de krant dat de pogingen om het bedrijf opnieuw op te richten zouden doorgaan. Het riep om interventie van de regering: vervolging en actie konden prima naast elkaar bestaan.[38] Een halve maand later noemde de krant de mogelijkheid van een schandaal. 'Is er een tragischer probleem dan

[34] 'Panama', *Le Petit Journal*, 23 maart 1892. Voor kritiek op de regering voor haar inactie zie ook 'Panama' op 12 maart en 9 april 1892.
[35] 'Panama', *Le Petit Journal*, 13 juni 1892.
[36] Vrije vertaling van: 'Il y a un groupe de sauveteurs qui va travailler à mener au port le navire désemparé, fort de l'appui officieux du gouvernment et du liquidateur, M. Monchicourt (…).' Geciteerd in: 'Panama', *Le Petit Journal*, 31 juli 1892.
[37] 'Panama', *Le Petit Journal*, 20 oktober 1892.
[38] 'Panama', *Le Petit Journal*, 20 oktober 1892.

Panama?' vroeg een lang redactioneel voorpagina-artikel.[39] Het project ging niet alleen over investeerders die rendement zochten, maar was ook een kwestie van een door Frankrijk geleide wetenschappelijke en beschavingsprestatie. 'Falen zou niet alleen desastreus zijn voor de kleine spaarders die hun zuurverdiende spaargeld hebben geïnvesteerd; het zou een harde vernedering zijn; een niet te vatten aanleiding voor naargeestigheid voor de gemoedstoestand van het volk.' Zonder hervatting van de werkzaamheden was de zaak verloren. Veertien honderd miljoen francs en duizenden levens, opgeofferd voor niets. *Le Petit Journal* bezwoer geen beschuldigingen te uiten, maar wel 'de talrijke angsten te beschrijven, de (...) situatie van duizenden eenvoudige helpers die de geschiedenis van het Panamaproject belichamen.'[40]

Er was sprake van een ernstige en ook toenemende mate van onrust, waarschuwde *Le Petit Journal*, en de enige reden dat het nog niet tot een uitbarsting was gekomen was dat de mensen de heroprichting van de Panamaonderneming niet wilden frustreren. Het was tijd voor een duidelijk en definitief licht op de zaak, waaronder de beschuldigingen, want de geruchten over nalatige managers en omgekochte parlementarariërs hinderden de heroprichtingspogingen. Als de beschuldigingen waar bleken, meende *Le Petit Journal*, dan zou de regering grondig en onverbiddelijk moeten zijn in haar acties. 'Politieke vriendschappen leiden er wellicht toe de dingen in der minne te schikken, maar de publieke integriteit tolereert dat niet.'[41] De vervolgingen waren voor *Le Petit Journal* vooral een manier om ervoor te zorgen dat de personen die een rol hadden gespeeld bij de ondergang van de Panamaonderneming niet zouden worden betrokken bij een nieuw Panamaproject. Zelf had de krant de beschuldigingen – waarvan het nu stelde dat ze waarschijnlijk waar waren – nog niet gepubliceerd, naar eigen zeggen in het belang van de onderneming. Die had dringend behoefte aan een schone lei. En 'wat de eenvoudige obligatiehouders betreft van wie wij het mondstuk zijn: zij hebben niets verkeerd gedaan.'[42]

Op 16 november bevestigde *Le Petit Journal* dat vijf personen op het punt stonden om te worden gedagvaard. Het klaagde over de hoeveelheid tijd die het had gekost om de knoop

[39] 'Existe-t-il un problème plus tragique que celui de Panama?' Geciteerd uit: 'Il faut voir clair', *Le Petit Journal*, 10 november 1892.
[40] Vrije vertaling van: 'La défaite ne serait donc pas seulement funeste aux petites bourses qui ont englouti là-bas tant d'économies péniblement amassée; elle serait une humiliation cruelle, un sujet incompréhensible de désolation pour l'âme populaire (…). Nous nous bornons à dépeindre exactement des inquiétudes innombrables, la situation (...) des milliers des modestes coopérateurs en qui se résume l'histoire de Panama.' Geciteerd uit: 'Il faut voir clair', *Le Petit Journal*, 10 november 1892.
[41] Vrije vertaling van: 'La camaraderie politique conseille peut-être ces arrangements à l'amiable, mais la probité publique ne s'en accommode pas.' Geciteerd uit: 'Il faut voir clair', *Le Petit Journal*, 10 november 1892.
[42] 'C'est sur une table rase et non dans l'edifice vermoulu des vieilles combinaisons et des errements, que Panama sera rebâti (…). Les humbles souscripteurs, dont nous sommes l'organe ont rien à se reprocher.' Geciteerd uit: 'Il faut voir clair', *Le Petit Journal*, 10 november 1892.

door te hakken. Dat was een grote fout geweest.[43] De volgende dag werden de verdachten met naam en toenaam genoemd en ging de krant dieper in op de beschuldigingen.[44] De trage rechtsgang frustreerde *Le Petit Journal*. 'Wij staan geen getreuzel toe in een affaire die zo ernstig is, waar zo veel honderden miljoenen zijn verdampt, en die honderdduizenden investeerders zorgen baart en tot wanhoop drijft.'[45] De traagheid van de vervolgingen had bijgedragen aan een sfeer van achterdocht, meende *Le Petit Journal*. 'Het lijkt erop,' voorspelde het, 'als we de rondgaande geruchten in ogenschouw nemen, de beschuldigingen (...) die reeds hooggeplaatste politici compromitteren, dat de omvang van het schandaal flink zal toenemen.'[46]

Vlak voordat dit inderdaad publiekelijk gebeurde, benadrukte *Le Petit Journal* dat het schandaal in essentie politiek was. 'Slecht of lichtzinnig leiderschap of verspilling van de financiële middelen van het kanaal(project) is een ernstige fout, verwijtbaar en duidelijk een aanleiding voor een veelheid aan claims, maar het is een veel grotere misdaad om bezoldiging te zoeken voor datgene wat nooit te koop mag zijn.'[47] Zo ging het narratief van Panama voor *Le Petit Journal* vooral over politiek disfunctioneren. In deze versie van de gebeurtenissen was er weinig aandacht voor mediacorruptie en voor de eigen rol bij het aanprijzen van de Panama-obligaties. Zo schreef het nauwelijks een maand na de uitbarsting van het schandaal in de *Chambre* dat 'slechts een deel van de burgers is geïnteresseerd in de schuld van personen buiten het parlement. Maar het hele land is verontwaardigd bij de gedachte dat afgevaardigden beschuldigd kunnen worden van afpersing.'[48] Enkele weken daarvoor had het nog geschreven dat 'we, totdat we beter zijn geïnformeerd, willen geloven dat de mannen die zo stoutmoedig zijn beschuldigd en opgeroepen om verklaringen te geven, onschuldig zijn, en ten onrechte belasterd. Maar het is belangrijk om vastbesloten te zijn en prompt, want elke vertraging zal worden gezien als een schuldbekentenis of medeplichtigheid. Dat de overheid

[43] 'Les poursuites contre Panama', *Le Petit Journal*, 16 november 1892.
[44] 'Les poursuites contre Panama', *Le Petit Journal*, 17 november 1892.
[45] Vrije vertaling van: 'Nous n'admettons pas les lenteurs dans une affaire aussi grave, où tant de centaines de millions ont disparus, qui trouble et désespère des centaines de mille souscripteurs.' Geciteerd uit: 'Il faut aller vite', *Le Petit Journal*, 20 november 1892.
[46] Vrije vertaling van: 'Il semble, si l'on doit tenir compte des bruits qui circulent, des dénonciations qui (...) compromettent déjà de hautes personnalités politiques, que le champ du scandale va s'élargir terriblement.' Geciteerd uit: 'Il faut aller vite', *Le Petit Journal*, 20 november 1892.
[47] Vrije vertaling van: 'C'est une faute grave, répréhensible, appelant naturellement les revendications de toute nature, de gérer maladroitement ou légèrement, de gaspiller les ressources financières du canal; mais c'est un crime bien plus grand de faire payer ce qui ne peut dans aucun cas se vendre.' Geciteerd uit: 'Il faut aller vite', *Le Petit Journal*, 20 november 1892.
[48] Vrije vertaling van: 'La culpabilité possible des personnes étrangères au Parlement passionne seulement une catégorie de citoyens. Mais c'est le pays tout entier qui s'indigne à la pensée que des députés peuvent être accusés de concussion.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 13 December 1892.

en de rechterlijke macht zich haasten! Het publiek wacht vol ongeduld op duidelijkheid, en smacht naar rechtvaardigheid.'[49]

Van voornoemd geloof – ongetwijfeld tegen beter weten in – van *Le Petit Journal* bleef echter naarmate de dagen vorderden steeds minder over. Zo meende het dat de dood op 20 november 1892 en de daaropvolgende begrafenis van baron Jacques de Reinach onder vreemde omstandigheden hadden plaatsgevonden. De baron, merkte *Le Petit Journal* op, werd genoemd in verband met de Panamavervolgingen. De door de dokter vastgestelde doodsoorzaak – een beroerte – werd bovendien door de meerderheid van de Parijzenaars niet geloofd.[50] Door Reinachs dood werd Panama in nagenoeg elke krant voorpaginanieuws. Intussen sleten straatverkopers luidkeels hun kranten met nieuws over het laatste of nieuwste schandaal. 'Parijs', merkte *Le Petit Journal* op, 'gonsde van beschuldigingen, verwijten en beledigingen! (...) Elke krant heeft zijn eigen onthulling.'[51] De hele politiek, schreef de krant, draaide nu om de Panama-affaire.'[52] Hetzelfde gold voor de verslaggeving van *Le Petit Journal* zelf.[53] Over de eigen aanpak was het duidelijk: 'we beperken ons ertoe om onze lezers met een nauwgezette onpartijdigheid alle onderdelen van de affaire voor te schotelen.'[54] Dit alles in het belang van 'de waarheid, gerechtigheid en het kanaalproject zelf.'[55] Dit weerhield de krant er echter niet van om regelmatig andere kranten te citeren, zeker waar het vermeende onthullingen betrof.[56] *Le Petit Journal* bezwoer 'het algemeen belang en de nationale verdediging' te dienen.'[57] Daarbij claimde de krant met enige regelmaat de zorgen van het volk te verwoorden, wat bleek uit commentaren als: 'Het hele publiek is in een staat van diepe onrust gestort.'[58] Of: 'Het land wil opheldering.'[59] Of: 'De massa is niet bezig met

[49] Vrije vertaling van: 'Jusqu'à plus ample informé nous voulons croire que les hommes mis audacieusement sur la sellette et sommés de rendre des comptes sont innocents, calomniés. Mais il importe d'être fixé et promptement, car tout retard serait interprété ou comme un aveu ou comme une complicité. Que le gouvernement, que la magistrature se hâtent! Car le public est impatient de lumière, et affamé de justice.' Geciteerd uit: 'Il faut aller vite', *Le Petit Journal*, 20 november 1892.
[50] 'Mort du Baron de Reinach', *Le Petit Journal*, 21 november 1892.
[51] Vrije vertaling van: 'C'est un véritable débordement d'accusations, de récriminations et d'injures! (…) Chaque journal a sa révélation.' Geciteerd uit: 'Le procès de Panama', *Le Petit Journal*, 22 november 1892.
[52] 'Le procès de Panama', *Le Petit Journal*, 30 november 1892.
[53] Voor een indruk zie bijv. *Le Petit Journal* van 22 en 29 november en 4 december 1892.
[54] 'Le procès de Panama', *Le Petit Journal*, 24 december 1892. 'Nous nous bornons à mettre sous les yeux de nos lecteurs, avec une scrupuleuse impartialité, les pièces du procès.' Zie ook het eerder geciteerde artikel van 22 november. Op 5 december en 26 januari schreef de krant ('Le procès du Panama') bovendien dat het geen insinuaties zou publiceren.
[55] 'Le procès du Panama, que nous suivons (...) dans l'intérêt de la vérité, de la justice et de l'oeuvre elle-même du canal (…).' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 5 januari 1893.
[56] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 23, 24 en 25 november en van 16, 22 en 24 december 1892.
[57] 'Nous n'avons qu'une préoccupation, celle de l'intérêt général et de la défense national.' Geciteerd uit: 'Enquête patriotique', *Le Petit Journal*, 29 januari 1893.
[58] 'Le public tout entier est plongé dans une anxiété profonde.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 6 december 1892.

politieke details. Het begrijpt ze niet.'[60] En: 'Ze (de volksvertegenwoordigers) zullen zelf wel zien dat iedereen zeer ongerust en geprikkeld is en dat de hele natie het straffen van de schuldigen eist.'[61] 'Regeer met het volk, hebben we meneer Ribot op elke mogelijke manier toegeroepen' schreef het op 13 maart 1893.[62] Volgens *Le Petit Journal* bestond er bij de krant en de Fransen eenzelfde soort geestesgesteldheid. Het Franse volk, 'dat niets geeft om politieke jaloezie en vetes, en dat alleen de genereuze en bevrijdende passie van het patriottisme bezit.'[63] Zodoende bleef de krant 'het volk' net als in de eerdere periodes die we hebben onderzocht op een voetstuk plaatsen.

De complexiteit van het schandaal en de zelfverklaarde onpartijdigheid stonden een stellingname niet in de weg. Dat begon met het eisen van opheldering en gerechtigheid. Dit was een taak voor de *Chambre* en de rechterlijke macht, vond *Le Petit Journal*; de regering moest het Panamaproject redden.[64] Dat project verdween na 22 november tijdelijk uit beeld. *Le Petit Journal* richtte zich vanaf toen vooral op de onthulling van de schandalen. 'In geen enkel ander tijdperk', stelde het al op 20 november, 'creëerden de besluiteloosheid en de halfslachtige maatregelen van het parlementarisme zo'n vreemde politieke verwarring.'[65] Het hekelde de vermeende politieke spelletjes. 'Er iets bedorven in het parlement, er iets defect binnen de Staat' schreef het, en refereerde aan de 'de gewoonlijke zorgeloosheid en blindheid van politici.'[66] Ook ventileerde *Le Petit Journal* regelmatig de eigen frustratie over de aanpak van het schandaal.[67] De kritiek werd bovendien steeds scherper; de krant schilderde een

---

[59] 'Le pays veut la lumière.' 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 10 december 1892.
[60] Vrije vertaling van: 'La grande masse des citoyens n'entre point dans les détails de la politique. Elle ne les comprend pas.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 12 december 1892.
[61] Vrije vertaling van: 'Ils constateront ainsi par eux-mêmes qu'une grande inquiétude et une grande irritation règnent dans tous les esprits et que la nation entière exige le châtiment des coupables.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 25 december 1892.
[62] 'Gouvernez avec le pays, avons-nous crié sur tous les tons à M. Ribot (…).' Geciteerd uit: 'Un ministre de la justice', *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.
[63] Vrije vertaling van: 'Nous sommes certains d'être là-dessus en pleine communion d'idées avec le public qui n'entre pas dans les jalousies et les vengeances du monde politique, qui n'a que la généreuse et libératrice passion du patriotisme.' Geciteerd uit: 'Enquête patriotique', *Le Petit Journal*, 29 januari 1893.
[64] 'Le procès de Panama', *Le Petit Journal*, 22 november 1892. Zie ook *Le Petit Journal* van 31 december 1892.
[65] '(...) à aucune époque, les indécisions, les demi-mesures du parlementarisme n'ont créé une confusion politique aussi étrange (...).' Geciteerd uit: 'Le procès de Panama', *Le Petit Journal*, 30 november 1892.
[66] 'Il y a quelque chose de pourri dans le Parlement. Il y a quelque chose de détraqué dans l'État. (…) Les politiciens, avec leur insouciance et leur aveuglement ordinaires (…).' Geciteerd uit: 'Le déshonneur, voilà l'ennemi', *Le Petit Journal*, 7 december 1892. In dezelfde zin zie 'Dodds-Herz', *Le Petit Journal*, 17 december 1892 en *Le Petit Journal* van 18 februari 1893
[67] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 12, 14, 16 en 17 december. In het laatste artikel schreef *Le Petit Journal* dat de politici het land in verlegenheid brachten. Er waren echter ook enkele uitzonderingen op het pessimisme van de krant over de aanpak van de overheid van de Panama affaire. Zie bijv. *Le Petit Journal* van 15 en 21 december, waarin het erkende dat er enig resultaat was behaald. Een dag later op de 22e merkte het op dat de regering Ribot eindelijk de noodzakelijke vastbeslotenheid had getoond, al citeerde het ook diverse kranten die de regering minder krediet gaven.

somber beeld van het publieke sentiment.[68] Soms werd een medische metafoor gebruikt om de situatie te karakteriseren: Frankrijk leed aan een ziekte die zonder rigoureuze behandeling fataal kon zijn.[69] Het Panamaschandaal werd beschreven als 'deze duistere affaire die het land bedreigt.'[70] De agitatie, waarschuwde het, kon wel eens in minachting veranderen die een revolutie kon veroorzaken.[71] Volgens *Le Petit Journal* drukten de onthullingen zwaar op het publieke gemoed en koesterden alle Fransen wrok.[72] Het voorspelde meer onthullingen na kerst, en signaleerde een groeiende 'ontevredenheid' en 'ongerustheid' bij het publiek; 'duizenden symptomen' zouden deze 'algemene onrust' verraden. Parijzenaars, schreef *Le Petit Journal*, hadden nauwelijks nog respect voor de overheid.[73]

'Nooit eerder', schreef de krant over de rechter belast met onderzoek naar de Panama-beschuldigingen, 'lag een omvattender, gecompliceerder affaire, die zoveel belangen raakt en zoveel emotie teweegbrengt (...) in de handen van een mens (...). Van hem hangen de toekomst van het nationale geweten en de waardigheid van het hele land af.'[74] *Le Petit Journal* bepleitte brede bevoegdheden voor de parlementaire onderzoekscommissie om de affaire tot de bodem uit te zoeken, en hekelde meermaals het gebrek aan concrete en formele juridische bevoegdheden.[75] De vele publieke clashes frustreerden *Le Petit Journal*: in de onderzoekscommissie; tussen de *Chambre* en de Senaat, het parlement en de rechterlijke macht, magistraten onderling. Overal, observeerde de krant, heerste conflict en onenigheid. 'Een ministerie van keurigheid en een gezuiverde *Chambre* die het volk weerspiegelt, en niet meer een huis van corruptie, geweld en crises; daar heb je het dubbele doel, dat de regering wordt verwacht voor te bereiden (...). Oneer, dat is de vijand!'[76]

---

[68] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 11 en 15 december 1892, waarin werd gerefereerd aan een gevaarlijke of koortsachtige atmosfeer.
[69] 'Le juge', *Le Petit Journal*, 20 januari 1893. Zie ook de 1,4 en 10 februari 1893 nummers.
[70] 'Cette sombre aventure, qui met le pays en peril.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 6 december 1892.
[71] 'Dodds-Herz', *Le Petit Journal*, 17 december 1892. Zie ook 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 16 December 1892.
[72] 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 2 januari 1893. Zie ook *Le Petit Journal* van 11 en 13 januari 1893, waarin werd opgemerkt dat de hele wereld van de politiek met wantrouwen werd gadegeslagen.
[73] Het hele citaat gaat als volgt: 'Le mécontentement et l'inquiétude du public, au lieu de se calmer pendant ces quelques jours de répit, s'exaspèrent sourdement. Mille symptômes révèlent cette nervosité générale.' Geciteerd uit: 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 2 januari 1893. Wat de voorspelling van meer schandalen betreft zie ook *Le Petit Journal* van 4 en 6 januari 1893.
[74] Vrije vertaling van: 'Jamais une affaire plus vaste, plus compliquée, touchant à tant d'intérêts, soulevant plus d'émotion (…), n'a été remise entre des mains humains. (…) C'est de lui que dépend (…) l'avenir de la conscience nationale et la dignité du pays tout entier.' Geciteerd uit: 'Le juge', *Le Petit Journal*, 20 januari 1893.
[75] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 30 november en 1, 11, 13, 14 en 16 december 1892.
[76] Vrije vertaling van: 'Un ministère de propreté et une Chambre purifiée qui soit l'image du peuple, et non plus une maison de corruption, de violences et de crises, voilà le double but, à la préparation duquel on attend le gouvernement. (…) Le déshonneur, voilà l'ennemi.' Geciteerd uit: 'Le déshonneur, voilà l'ennemi', *Le Petit Journal*, 7 december 1892.

Ondanks de belofte om geen insinuaties te herhalen gooide *Le Petit Journal* meermaals olie op het vuur. Zo noemde het Cornelius Herz, de uit Duitse ouders in Besançon geboren arts en louche ondernemer van wie Reinach zich bediende bij het verkijgen van parlementaire toestemming voor loterij-obligaties, bijvoorbeeld een Duitse agent.[77] Ook herhaalde het beschuldigingen uit andere kranten en becommentarieerde die, soms uitvoerig.[78] Dit betrof ook de extremere kranten als *La Libre Parole* en *La Cocarde*.[79] Twee dagen nadat Kamervoorzitter Floquet aan de parlementaire onderzoekscommissie had toegegeven dat hij betrokken was bij de verdeling van Panama-publiciteitsgeld publiceerde *Le Petit Journal* een voorpaginaartikel met de veelzeggende titel: 'Corruptie, perversiteit, verraad.' Het artikel stelde dat 'de parlementaire schandalen een voor een de illusies van het nationale vertrouwen hebben verscheurd. Dat is diep geschokt door de dagelijkse bewijzen van een verval dat niet alleen een smet werpt op de eer van de vertegenwoordigers van het algemeen kiesrecht, en dat bovenal de ontaarding van de politieke zeden heeft veroorzaakt.'[80] Een en ander bewees dat de moraal van het Franse volk strenger was dan die van politici. Het was de hoogste tijd voor transparantie. [81] Zelf richtte *Le Petit Journal* zich nu vooral op de man die het beschouwde als staatsvijand nummer één: Cornelius Herz. De toon van de commentaren werd scherper, boosaardiger haast: 'we leven in een vreemde tijd waar gezond verstand en eerlijkheid zijn geschokt door onwaarschijnlijke onthullingen (...), waar mysterieuze en kwaadwillende individuen spelen met de hoogste belangen van het vaderland, de touwtjes van onze binnenlandse en buitenlandse politiek in handen hebben en, door kundig tot stand gebrachte vriendschappen, door handige en illegale overeenkomsten met de parlementaire wereld, onze leiders tot de meest wrede van alle toestanden reduceren, die van marionetten van het buitenland.'[82] Wat die vriendschappen betreft moest met name Clemenceau, die Herz zelfs

[77] 'Cornélius Herz. Agent de l'Allemagne?', *Le Petit Journal*, 10 januari 1893. Zie ook 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.
[78] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 14, 22, 27, 28 en 29 december 1892 en 19, 23 en 25 januari 1893.
[79] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 23 en 24 november en 16 en 27 december 1892 en ook van 13 januari 1893. Soms voegde de krant een disclaimer toe: het aanvaardde geen verantwoordelijkheid. Zie bijv. 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 5 januari 1893.
[80] Vrije vertaling van: 'Les scandales parlementaires ont déchirés une à une les illusions de la confiance nationale. Elle est profondément ébranlée par les preuves chaque jour accrues d'une dégradation qui n'entache pas seulement l'honneur des représentants du suffrage universel, qui a surtout perverti les moeurs politiques.' Geciteerd uit: 'Corruption, Perversité, Trahison', *Le Petit Journal*, 26 december 1892.
[81] Ibidem. In vergelijkbare zin over het contrast tussen de publieke en de parlementaire of politieke moraal, zie *Le Petit Journal* van 10 november 1892 en 17, 20 en 29 januari en 1 en 16 februari 1893.
[82] Vrije vertaling van: '(...) nous traversons une époque étrange où le bon sens et l'honnêteté sont consternés par des révélations invraisemblables (…), où des personnages mystérieux et malfaisants se jouent des interêts supérieur de la patrie, tiennent les fils de notre action intérieure et extérieure, et, par des amitiés savamment ménagées, par d'habiles et criminels marchés conclus avec le monde parlementaire, réduisent nos gouvernants à la plus dure des conditions, celle de pantins de l'étranger.' Geciteerd uit: 'Corruption, Perversité, Trahison', *Le*

voogd van een van zijn kinderen had gemaakt, het ontgelden.[83] *Le Petit Journal* herhaalde het idee van een 'nobel, ridderlijk Frankrijk', verraden door 'geïntimideerde leiders, gevangen in onzichtbare ketens', die waren 'gedwongen zich dagelijks aan Herz te onderwerpen of af te treden.'[84] Datzelfde Frankrijk, meende *Le Petit Journal*, speelde net als in 1870 Duitsland in de kaart.

6.2.2 Januari- maart 1893

Voor *Le Petit Journal* moest het soelaas komen van verschillende kanten. 'De rechterlijke macht is ingeschakeld, de *Chambre* gedwongen, door waardigheid en belang, om haar onteerde leden te veroordelen, wie het ook zijn, de regering heeft slechts met rechte rug de missie te vervullen die zij op zich heeft genomen: gerechtigheid en zuivering na te streven.'[85] Ook de pers had hier taken. 'Ten eerste om het proces van politieke hygiëne te versnellen door prompte inlichtingen en overvloedige commentaren; vervolgens het zoeken en belichten van de onduidelijke punten van het corruptiedrama, waarvan de snelle ontknoping het nationale geweten zal troosten.'[86] Minder dan een week later spoorde *Le Petit Journal* de nieuwe regering aan 'om blijk te geven van de tomeloze energie die nodig is om de extreme onrust waarin het land is terechtgekomen tot bedaren te brengen' en 'de achterdocht waarmee de hele politieke wereld wordt gadegeslagen het hoofd te bieden.'[87] Deze regering, Ribot II, was een voortzetting van de eerste, maar zonder gecompromitteerde figuren als Rouvier,

---

Petit Journal, 26 december 1892. Over Herz' vermeende macht over Frankrijk en/of zijn rol als buitenlandse agent, zie ook *Le Petit Journal* van 27 december 1892 en 6 ,10, 11, 16 en 22 januari 1893 en 5 maart 1893.

[83] Enkele weken daarvoor, op 12 december, werd Clemenceaus naam al in verband met het Panamaschandaal genoemd in een onder het pseudoniem Vidi geschreven artikel in (het voorheen monarchistische, nu eerder centrumrechtse) *Le Figaro*. In dat artikel, 'M. Cornélius Herz,' werd gewag gemaakt van een ontmoeting die baron Reinach op 19 november (niet lang voor zijn dood) zou hebben gehad met Herz, Clemenceau en Rouvier.

[84] Vrije vertaling van: '(...) cette noble et chevaleresque nation (...) ses hommes d'État intimidés, enserrés dans d'invisibles liens, obligés quotidiennement de se soumettre à Herz, ou de se démettre.' Geciteerd uit: 'Corruption, Perversité, Trahison', *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Over Herz' controle over Franse politici, zie ook *Le Petit Journal* van 10 januari en 16 maart 1893.

[85] Vrije vertaling van: 'La magistrature est saisie, la Chambre est forcée, par dignité comme par intérêt, de flétrir ses membres déshonorés, quels qu'ils soient; le gouvernment n'a plus qu'à remplir avec droiture la mission de justice et d'épuration dont il s'est chargé.' Gectieerd uit: 'Cornelius Herz. Agent Italien', *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.

[86] Vrije vertaling van: '(...) hâter d'abord par ses informations promptes et ses commentaires généreux l'oeuvre d'hygiène politique, ensuite chercher et mettre en lumière les points obscurs du drame de corruption dont le rapide dénouement soulagera la conscience nationale.' Geciteerd uit: 'Cornelius Herz. Agent Italien', *Le Petit Journal*, 6 januari 1893.

[87] Het hele citaat: 'Le nouveau gouvernement, pour apaiser le trouble extrême dans lequel est plongé le pays, devra faire preuve d'une inflexible énergie. Par la vigueur et la promptitude de ses décisions, il prouvera la sincérité de son amour pour la justice; il se mettra ainsi au-dessus des soupçons qui pèsent lourdement sur tout le monde politique.' Geciteerd uit: 'La crise ministérielle', *Le Petit Journal*, 11 januari 1893. NB. Het eerste kabinet Ribot had zitting van 6 december 1892 tot 10 januari 1893. NB. Over Freycinet zie Mollier, Le scandale, 425.

Loubet en Freycinet, die ervan werden beschuldigd dat ze de affaire in de doofpot wilden stoppen. Freycinets krant *Le Télégraphe* had bovendien veel geld ontvangen van de Panamaonderneming. *Le Petit Journal* maande tot snelle actie, aangezien een grens was overschreden: ook de naam van president Carnot werd in verband met Panama genoemd. Iedere vertraging zou een gevaarlijke situatie veroorzaken. [88] Gelukkig, schreef de krant, werd de morele cohesie van het land bewaard dankzij het vertrouwen in een onpartijdige justitie, 'laatste toevluchtsoord' ('asile suprême') voor de corrupte politieke en financiële zeden.[89]

De twee voornaamste kwaden volgens *Le Petit Journal* waren de corruptie van parlementariërs en hun capitulatie voor buitenlandse agenten die prominente kranten en politieke facties manipuleerden namens Frankrijks vijanden, verenigd in de Triple Alliance, het in 1882 opgerichte bondgenootschap van Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Italië.[90] Maar net als 'de politieke eer, het belang van gerechtigheid en het respect van de publieke opinie' hing ook de mogelijkheid van een gezond en robuust buitenlandbeleid af van de zuivering van het parlement en de beëindiging van alle schandalen.[91] Het beetje krediet waar Ribot II bij *Le Petit Journal* op leek te kunnen rekenen verdampte snel.[92] Ondanks een enkel voorzichtig positief geluid was *Le Petit Journal* over het algemeen erg ontevreden over het tempo waarmee de affaire door de instituties werd aangepakt.[93] Er was, benadrukte het blad dikwijls, veel resoluter actie nodig: 'opheldering van de essentiële punten, het pakken en straffen van de echte criminelen (...), gecompromitteerd personeel aan de kant zetten, de republikeinse politiek herbouwen en een stabiele regering creëren op steviger bases.'[94]

Terwijl de anti-Herz campagne doorging – Herz als de belichaming van de systematische tekortkomingen van de Franse politiek –[95] intensiveerde *Le Petit Journal* zijn kritiek op de man die het beschouwde als een almachtige spin in het politieke web en een hinderpaal voor de politiek die het bepleitte: Clemenceau. Nu eens met sneren, dan weer door middel van directe aanvallen of door kritiek in andere kranten te reproduceren werd de *radicale* politicus het middelpunt gemaakt van een ware haatcampagne. De antipathie kwam

[88] 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 13 januari 1893.
[89] 'Le juge', *Le Petit Journal*, 20 januari 1893.
[90] 'Veut-on la vérité?', *Le Petit Journal*, 17 januari 1893.
[91] '(...) l'honneur politique, l'intérêt de la justice et le respect de l'opinion publique'. Geciteerd uit: 'Le mois extérieur', *Le Petit Journal*, 2 februari 1893.
[92] 'La parole d'un honnête homme', *Le Petit Journal*, 10 februari 1893; zie ook *Le Petit Journal* van 2,4 en 7 februari. Voor de eerdere, welwillende houding zie bijv. *Le Petit Journal*, 11 januari 1893.
[93] Zo'n zeldzaam positief geluid was *Le Petit Journal*, 29 januari 1893. Voor de ontevredenheid, zie bijv. 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 7 februari 1893.
[94] '(…) Faire la lumière sur les points essentiels, de saisir et châtier les vrais criminels (…), se débarrasser du personnel compromis, reconstituer la politique républicaine et fonder un gouvernement durable sur des bases plus solides.' Gectieerd uit: 'En-finirons-nous?', *Le Petit Journal*, 4 februari 1893.
[95] 'La règne de Herz', *Le Petit Journal*, 22 januari 1893.

niet helemaal uit de lucht vallen. Al begin 1892, niet lang nadat de *radicaux* hun steun voor de vierde regering Freycinet hadden ingetrokken en zo haar val hadden veroorzaakt, had de krant Clemenceau aangewezen als hoofdschuldige voor alle parlementaire chaos.[96] Nu, een jaar later, op 21 januari 1893 publiceerde *Le Petit Journal* prominent een uitspraak van Cornelius Herz, die zei dat hij trots was dat hij Clemenceau tot zijn vrienden kon rekenen.[97] Clemenceau zelf werd afgeschilderd als een stoorzender die door zijn listen en zijn vriendschap met Herz een kwalijke of zelfs rampzalige impact had op de Franse politiek.[98] De aanvallen werden vermoedelijk gestimuleerd door de seponering van de eerste Panamarechtszaken in maart en opnieuw verhevigd: ze culmineerden in een verwoestend artikel op de 23e, de dag na de vrijspraak van de meeste Panamagedaagden.[99]

Eerder had *Le Petit Journal* volledige instemming betuigd met het Kamerdiscours over Panama van afgevaardigde (*radical*) – en later als minister van Oorlog overtuigde anti-Dreyfusard – Godefroy Cavaignac. Die had diverse problematische aspecten van de affaire benoemd zoals corruptie, fraude, financiële malversaties, financiers die geld leenden of schonken aan de staat en regeringen die van het zakenleven ontvangen publiciteitsgeld verdeelden. Hij had ook gezegd dat de *Chambre* en de regering het aan het Franse volk waren verplicht om concrete stappen te nemen om ervoor te zorgen dat het niet nog eens gebeurde. De Fransen dichtten de laakbare praktijken niet toe aan de Republiek, stelde Cavaignac, maar veranderingen waren noodzakelijk. Hij riep om repressie en preventie tegelijkertijd.[100] Volgens *Le Petit Journal* kon alleen publieke eerlijkheid als basis dienen voor een regeneratie van de nationale politiek. De enige manier voor de Franse politiek om de ziekte ('maladie') of 'pest' ('peste') te genezen en het parlement te revitaliseren was door verkiezingen. Frankrijk diende 'bevrijd en gezuiverd' te worden.[101] Tot nu toe was alleen de schijn gewekt van stevig optreden, terwijl de manier waarop sommigen als zondebokken voor de publieke woede hadden gediend naar willekeur riekte.[102] Er waren weliswaar wat kleine vissen gevangen,

[96] 'Le Ministère', *Le Petit Journal*, 28 februari 1892. Vgl. *Le Petit Journal* van 21 november 1891 en 19 februari 1892. In het laatstgenoemde artikel werden Clemenceau en de bonapartist Paul de Cassagnac in één adem genoemd: als 'meesterpyrotechnici' ('maître artificiers').
[97] 'Encore Cornelius Herz', *Le Petit Journal*, 21 januari 1893. Zie ook hoofdstuk vijf.
[98] Zie bijv. *Le Petit Journal* van 21 en 23 januari; 4, 9, 14, 18 en 22 februari; 5, 13, 17, 18 en vooral 23 maart 1893.
[99] Over deze oordelen stelde *Le Petit Journal* unanieme afkeuring vast in de pers. 'Les arrêts de non-lieu et l'opinion', *Le Petit Journal*, 9 februari 1893. Het artikel over Clemenceau ('Un Criminel') wordt verderop in de hoofdtekst behandeld.
[100] 'Le procès du Panama', *Le Petit Journal*, 9 februari 1893.
[101] (...) 'l'oeuvre d'épuration et d'affranchissement'. Geciteerd uit: 'La parole d'un honnête homme', *Le Petit Journal*, 10 februari 1893. In dezelfde zin 'Gouvernez avec le pays', *Le Petit Journal*, 14 februari 1893. Zie ook *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.
[102] Hier refereerde het niet aan Clemenceau, maar aan (enkele van) de Panama gedaagden.

maar de grotere zwommen nog vrij rond.[103] Dit sentiment werd versterkt door de relatief strenge straffen in eerste aanleg voor Ferdinand en Charles de Lesseps, terwijl de zaken van diverse politici werden gesponeerd.[104]

'O! Wees niet bang!' begon het voorpagina-artikel op 16 februari, 'dat ook ik het over de Panamaschandalen zal hebben. Laten we deze laagheid en misère de rug toe keren. Laten we (...) onze blik op een hoger punt richten en, terwijl de hedendaagse politiek deze schandelijke zaken tentoonspreidt, laten we onze toevlucht zoeken bij de arme en eerlijke mensen om er voorbeelden te vinden van hoogmoedige belangeloosheid, en die onze geest opfrissen.'[105] Enkele dagen eerder berichtte *Le Petit Journal* nog dat een rechter in Bourges had bepaald dat iemand *Panamiste* noemen een belediging was die aanleiding vormde voor schadevergoeding.[106] Intussen wond de krant steeds meer op over het gebrek aan opheldering van de affaire. Er was een 'doofpotsysteem' ('système d'étouffement') en een 'gordijn van leugens' ('rideau menteur') dat was opgeworpen om president Carnot en premier Ribot – die het goede wil toedichtte – te verblinden. De regering, schreef *Le Petit Journal*, moest de 'oneervolle' *Chambre* links laten liggen, en regeren.[107]

In de Kamer, schreef de krant, 'is hypocriete taal de regel daar waar het belangrijke parlementaire debatten betreft waar individuele machtsposities of die van groepen en klieken op het spel staan.' Het contrasteerde die taal met de eigen 'directheid' en beschuldigde de *Chambre* van een gebrek aan vastberadenheid en een voorkeur voor tijdverspilling; de afgevaardigden waren 'kennelijk de enigen die de ergernis van het publiek niet doorhadden.'[108] Door een combinatie van zinloze gebaren, inertie en struisvogelpolitiek was de *Chambre* volgens *Le Petit Journal* op weg om zelfs de minimale achting die het publiek nog voor haar had te verspelen.[109] Het was Cavaignac, stelde het, die de Kamer had doen beseffen dat er 'iets verrot' ('quelque chose de pourri') was in het parlement en dat

[103] 'La parole d'un honnête homme', *Le Petit Journal*, 10 februari 1893.
[104] *Le Petit Journal*, 10 en 11 februari 1893. NB. Het ging hier om de hun verweten fraude. Zoals te lezen staat in het hoofdstuk over de Panama affaire werden deze straffen later tenietgedaan.
[105] 'Oh! N'ayez crainte; ne vous imaginez pas sur ce titre que je vais, moi aussi, vous parler des scandales du Panama. Détournons nos yeux de ces vilenies et de ces misères! Portons (…) plus haut nos regards, et, tandis que la politique contemporaine étale au grand jour ces honteuses histoires de compromissions, réfugions-nous chez les pauvres et honnêtes gens pour y trouver des exemples de desintéressement hautain, et qui rafraîchissent notre âme.' Geciteerd uit: 'L'Honneur et l'Argent', *Le Petit Journal*, 16 februari 1893.
[106] *Le Petit Journal* van 12 februari 1893.
[107] 'Gouvernez avec le pays', *Le Petit Journal*, 14 februari 1893.
[108] Vrije vertaling van: 'Mais comme l'hypocrisie de langage est la règle de tous les grands débats parlementaires où le règne des groupes et des coteries se trouve en jeu, on se garde bien d'appeler la chose avec la brutale franchise que nous nous permettons.' Geciteerd uit: 'Le Parlement', *Le Petit Journal*, 17 februari 1893. En: 'La Chambre paraît seule à ne pas comprendre l'agacement du public.' Geciteerd uit: 'C'est long', *Le Petit Journal* 18 februari 1893.
[109] 'C'est long', *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.

systematische verandering nodig was; en niet het opeenstapelen van interpellaties, maar het noemen en straffen van de gecorrumpeerde politici. Waarom, vroeg *Le Petit Journal* zich af, had alleen Cavaignac zich duidelijk uitgesproken en had zijn toespraak zo weinig navolging gekregen? Kwam dat soms door de aanwezigheid van 'de heer Clemenceau, wiens stilte dit keer nog opzienbarender was dan zijn vroegere interepellaties, zo funest voor de stabiliteit van regeringen'; door de angst die hij in afgevaardigden opwekte, de schade die hij had veroorzaakt, of doordat rebellie tegen 'zijn tirannie' ('sa tyrannie': hiermee werd gedoeld op zijn rol bij de val van diverse republikeinse regeringen) voorheen duur werd betaald? Immers, 'naar hem keek iedereen toen Cavaignac de geheime dictatuur veroordeelde die het parlementaire bewind sinds tien jaar ondermijnt.'[110]

Op 2 maart schreef *Le Petit Journal* dat de schandalen op het punt van opheldering stonden. Het rekende erop dat het corruptieproces van 8 maart daarvoor zou zorgen: dat de identiteit van de echte daders zou worden achterhaald. Maar al een dag na deze wens uitte de krant zijn frustratie over alle mysterie, geheimzinnigheid, medeplichtigheden, ontwijking en verwarring die Panama omringden. 'Opsommend biedt het einde van onze eeuw het schouwspel van vergrijpen die doorgingen voor uitgeroeid, onrecht waarvan we voor altijd dachten te zijn bevrijd.'[111] De krant beklaagde zich over het gebrekkige morele bewustzijn van prominente politici: het noemde de *opportunistes* Freycinet en Rouvier en de *radicaux* Floquet, Clemenceau en Ranc, en laakte opnieuw het ineffectieve optreden van de magistratuur en de regering. Alleen het volk, schreef *Le Petit Journal*, kon nog verlossing bieden.[112] 'De Franse eer vereist protest tegen de Panamaschandalen' schreef het nadat voormalig minister Baïhaut schuld had bekend, 'en om alle solidariteit met de corrupte politici te weigeren en een doofpot onmogelijk te maken.' Er was, schreef het ook, sprake van een manifestatie van een 'vreemde aristocratie, almachtig en boven de gewone wetten van de bestaande moraal.'[113]

---

[110] Eerste citaat: 'M. Clemenceau, dont le silence a été plus remarquable cette fois que ses anciennes interventions, si néfastes pour la stabilité gouvernementale.' Het tweede citaat is een vrije vertaling van: 'C'est vers lui que tous les regards se tournaient, lorsque M. Cavaignac stigmatisait la dictature occulte qui, depuis dix ans, fausse le régime parlementaire (…).' Beide citaten zijn afkomstig uit: 'C'est long', *Le Petit Journal*, 18 februari 1893.

[111] Vrije vertaling van: 'En résumé, le siècle finissant nous offre le spectacle (...) des abus qui passaient pour détruits, (...) des iniquités dont nous nous estimions délivrés pour toujours.' Geciteerd uit: 'Lumière & Franchise', *Le Petit Journal*, 3 maart 1893.

[112] 'Le Sens Moral', *Le Petit Journal*, 5 maart 1893.

[113] Vrije vertaling van: 'C'est l'honneur de la France de protester contre les scandales du Panama, de repousser toute solidarité avec les politiciens corrompus et de rendre l'etouffement impossible (...). 'Qu'il s'est créé dans le monde politique une aristocratie étrange, omnipotente et au-dessus des vulgaires lois de la morale courante.' Geciteerd uit: 'L'honneur de la France', *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.

De publieke ontevredenheid had volgens *Le Petit Journal* een nieuw niveau bereikt. Panama en de corrupte politici hadden de Franse eer niet aangetast, maar 'de tijd waarin men zich van de pompeuze hypocrisie van het nationale belang kon bedienen om gekonkel te maskeren, om de handel te stimuleren in semi-officiële gunsten met geld uit de private sector, is voorbij (...). Deze parlementaire fopneuzen misleiden niemand meer. Het carnaval gaat stoppen.'[114] 'Niemand in Frankrijk' schreef het, 'koestert illusies over de omvang van de ziekte die de politiek teistert.'[115] Mensen wisten volgens *Le Petit Journal* donders goed waarom na de vele verdenkingen en beschuldigingen zo weinig schuldigen waren aangewezen. Zelf had het zich in deze tijden van geheime manoeuvres en doofpotten naar eigen zeggen steevast strikt aan de feiten gehouden, en werd het gedreven door een rotsvast geloof in de waarheid en gerechtigheid: 'er zijn tijden waar één eerlijk woord eindeloos meer weegt dan alle parlementaire retoriek en alle koehandel van politieke groepen.'[116]

Op 15 maart ging het voorpagina-artikel over de hoepelrok, en stond in een artikel over het Panamaproces te lezen dat de situatie nog altijd onduidelijk was. *Le Petit Journal* refereerde aan de 'extreme onrust en verwarring waarin zij die zich nog steeds de vertegenwoordigers van het land noemen spartelen.'[117] Het spoorde minister van Justitie Léon Bourgois aan om te tonen dat hij niet slechts een marionet van Clemenceau en zijn politieke vrienden was, en Engeland om de uitlevering van Cornelius Herz te verzoeken. Bourgois zou de titel van zijn functie, waarvan de woorden zo vaak waren verdraaid, eer aan moeten doen.[118] *Le Petit Journal* prees opnieuw het discours van Cavaignac, maar betwijfelde of 'het parlement, zo vaak overbluft, in alle richtingen geslingerd' in staat was om diens opvattingen in actie om te zetten. Als de Panama- affaire door competente mensen was aangepakt, meende de krant, dan was het proces een eitje geweest en de affaire al lang opgehelderd.[119] Nu, met Herz in Engeland, Arton op de vlucht en met zoveel verdenkingen en onopgeloste kwesties,

[114] Vrije vertaling van: 'Le moment n'est plus où il était toléré qu'on se drapât dans les pompeuses hypocrisies de la raison d'État, pour cacher des tripotages, pour nourrir le commerce des faveurs officieuses avec la bourse des entreprises privées. Ces faux nez de mardi gras (…) parlementaire n'abusent plus personne (…). Le carnaval va finir.' Geciteerd uit: L'honneur de la France', *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.
[115] Vrije vertaling van: 'Nul en France n'a de doute sur l'étendue de la maladie qui ravage les rangs du monde politique.' Geciteerd uit: 'Un ministre de la justice', *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.
[116] Vrije vertaling van: 'Il y a des heures (…) où une parole droite pèse infiniment plus que toutes les rhétoriques de tribune et tous les marchandages de groupes.' Geciteerd uit: idem.
[117] Vrije vertaling van: 'Le trouble et le désarroi extrêmes dans lesquels se débattent ceux qui s'appellent encore les représentants du pays.' Geciteerd uit: 'Le Procès du Panama', *Le Petit Journal*, 15 maart 1893.
[118] 'Le Proces du Panama', *Le Petit Journal*, 16 maart 1893. 'Le trouble causé dans l'esprit de M. Bourgeois par la déposition de Mme Cottu sera vite oublié si le ministre de la justice par des actes énergiques prouve qu'il attache bien à son titre une très haute et très noble signification: celle que les mots eux-mêmes expriment et qu'on a si souvent travestie.' Strikt genomen verwijst het artikel alleen naar Clemenceaus politieke vrienden: om hemzelf gaat het in het qua teneur identieke 'Le Procès du Panama', *Le Petit Journal*, 15 maart 1893.
[119] '(...) le Parlement, souvent ahuri, tiraillé en tous sens'. Geciteerd uit: 'Trois Politiques', *Le Petit Journal*, 18 maart 1893.

bleef na het oordeel van de rechtbank de hoop op opheldering en op straf voor de schuldigen tevergeefs. Het gevoel voor rechtvaardigheid van de Fransen was niet bevredigd. 'Het eindigen van dit proces' schreef *Le Petit Journal*, 'beëindigt helaas niet de Panama-affaire die het land al maanden in spanning houdt en onze nationale waardigheid compromitteert.'[120]

'De waarheid kan deels onder het tapijt worden geveegd', beweerde *Le Petit Journal*, maar 'in haar totaliteit is zij bekend en niets zal haar kunnen ondermijnen.'[121] Volgens de krant waren twee dingen essentieel. Allereerst de intriges waarmee 'een groep exotische (een antisemitische toespeling) avonturiers', te weten de 'drie schurken' Reinach, Herz en Arton, 'de regering onder hun controle brachten (...), zich het Franse goud toeëigenden, het hart van Frankrijk leegaten, ons ruïneerden en uitleverden. Zij accomodeerden langzame maar zekere buitenlandse (Duitse) infiltratie, tot aan de dag van de onvermijdelijke verwurging.'[122] Daarnaast was het duidelijk geworden dat de triomfen van deze – naar de geboorteplaats van Reinach – 'Frankfurtse binnendringers' mogelijk werden gemaakt door steun van binnenuit. 'Arton, de Reinach, Herz: dat was de vijand; laten we die zonder medelijden verdrijven; maar wat te zeggen van hen die de deuren openden, die een heimelijk contract tekenden waarmee ze hun eigen eerverlies riskeerden, maar tegelijkertijd als ongeëvenaarde inzet de voorspoed en de veiligheid van hun medeburgers op het spel zetten? Zij hebben immers niet het excuus van de onverschilligheid afkomstig van de hebzuchtige manieren van een ander ras (een verdekte toespeling op Joden), noch de onverantwoordelijkheid inherent aan internationale roofdieren.'[123] Van deze categorie eerloze politici was Clemenceau volgens *Le Petit Journal* de belichaming. Hij was de gevaarlijkste en de meest schadelijke. Maar ook uitgerangeerd: in plaats van berouw te tonen en van het toneel te verdwijnen, schreef de krant in een tamelijk hoogdravend artikel, probeerde hij 'zijn huid te redden'; in plaats van de vergetelheid op te

[120] '(...) la clôture de ce procès n'amènera malheureusement point la fin de l'affaire de Panama qui, depuis de longs mois, tient la vie du pays en suspens et compromet notre dignité national.' Geciteerd uit: 'Le Procès du Panama', *Le Petit Journal*, 22 maart 1893. Opvallende woorden gelet op het feit dat op 11 maart nog werd beweerd dat de nationale eer niet was aangetast.

[121] Vrije vertaling van: 'La vérité pourra être partiellement étouffée; elle est connue dans son ensemble; rien ne l'infirmera.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

[122] Vrije vertaling van: '(...) intrigues d'une bande d'aventuriers exotiques, qui domestiquaient l'action gouvernementale (…). Arton, Reinach, Cornélius Herz (…), ces trois bandits dévoraient l'or, mangeaient le coeur de la France. Ils nous ruinaient et nous livraient. Ils servaient l'infiltration lente et sûre de l'étranger, jusqu'au jour de l'étranglement inévitable.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

[123] Vrije vertaling van: 'Arton, Reinach, Herz, c'était l'ennemi; chassons-le sans pitié; mais que dire de ceux qui ouvrirent les portes de la place, qui ont signé un contrat inavouable, en risquant leur déshonneur, mais en mettant comme unique enjeu la fortune et la sécurité de leurs concitoyens? Ceux-là, n'ont pour excuse ni l'indifférence puisée dans les moeurs avides d'une autre race, ni l'inconscience propre aux bêtes de proie internationales.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

zoeken als kussen voor zijn val strijdt hij met de schaamteloosheid der wanhoop, en stelt al zijn fysieke strijdlustigheid in dienst van een gedoemd leven.'[124]

Zo, met een aanval die zowel requisitoir was als oordeel, kielhaalde *Le Petit Journal* de man die het uiteindelijk als hoofdverantwoordelijke zag voor de vermeende ziekte waar Frankrijk aan leed. Clemenceau, 'hooghartig tot aan de poorten van de afgrond waartoe hij is gedoemd (...). Hij is de misdadiger die door de ongezonde politiek is grootgemaakt en van wie men de fatale besmettelijkheid moet elimineren.' Deze 'hogepriester van de ministeriële instabiliteit' bezat volgens *Le Petit Journal* geen enkele integriteit en was bovendien verantwoordelijk voor het Franse verlies van Egypte aan de Britten: Clemenceau pleitte in juli 1882 in de Kamer met succes tegen een militaire expeditie in Egypte, dat daarna definitief in de Britse invloedsfeer zou geraken, en luidde zo de val van de tweede regering Freycinet in.[125] In hem 'incarneert het algemeen kiesrecht tien jaar van voortdurende destructie.'[126] Clemenceau, sloot *Le Petit Journal* zijn haattirade af, 'door woede, door voorliefde, door eigenbelang' was 'een vreemdeling op onze bodem' geworden. 'Het publieke welzijn vereist dat hij wordt ontworteld.'[127]

Op 30 maart viel de tweede regering Ribot, bestaande uit *opportunistes* en enkele *radicaux*, als gevolg van onenigheid tussen de *Chambre* en de Senaat over de begroting. Wat betreft de Panamacorruptie, concludeerde *Le Petit Journal*, had Ribot, aangeduid als 'Clemenceaus gevangene' ('le prisonnier de M. Clemenceau'), zijn beloftes om opheldering en gerechtigheid te verschaffen niet gehouden.[128] Het blad adviseerde de volgende regering

---

[124] Vrije vertaling van: '(...) défend aujourd'hui sa peau (...) au lieu de chercher l óubli pour atténuer sa chute, il lutte avec l'impudeur du désespoir, il met toute sa combativité physique au service d'une vie condamnée.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

[125] Die val was echter zeker niet alleen aan hem te danken: de expeditie werd met 416 tegen 75 stemmen afgewezen: een uitslag die *Le Petit Journal* aankondigde door te zeggen dat de Kamer, 'trouwe echo van de publieke opinie' ('echo fidèle de l'opinion publique') zich tegen een Franse interventie keerde. 'La Crise', *Le Petit Journal*, 1 augustus 1882. NB. In maart 1885 zou Clemenceau, die in januari 1882 eveneens een belangrijk aandeel had in het aftreden van premier Gambetta, met een interpellatie over de koloniale politiek van Ferry de val van diens kabinet veroorzaken.

[126] Vrije vertaling van: 'Orgueilleux jusqu'aux portes de l'abîme auquel il est voué. (…) Il est le criminel que la politique malsaine a grandi et dont il faut éliminer la contagion fatale (…) le pontife de l'instabilité ministérielle. Le suffrage universel incarne en lui dix années de destruction continuelle.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

[127] Vrije vertaling van: 'Il est devenu par manie, par goût, par intérêt, un étranger sur notre sol. Le salut public exige qu'il soit déraciné.' Geciteerd uit: 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893. NB. Deze overtreffende trap van *Le Petit Journal* was bijzonder venijnig. Niet alleen door de nauwelijks impliciete verwijzing naar het beruchte Comité du Salut Public (Comité van Algemeen Welzijn) dat tijdens de Franse revolutie gedurende enige tijd de effectieve regering was en onder de leiding van Robespierre verantwoordelijk voor de Terreur. Ook, omdat het Franse woord 'déraciné' als ontworteld kan worden vertaald, maar in figuurlijke zin 'uitgeroeid' betekent.

[128] 'La Chute du Cabinet Ribot', *Le Petit Journal*, 31 maart 1893. Met 'le prisonnier de M. Clemenceau' doelde de krant vermoedelijk op het feit dat de regering de zetels van Clemenceaus *Extrême gauche* nodig had voor een Kamermeerderheid, hetgeen Clemenceau invloed gaf.

om 'zich weer in contact te stellen met het volk', in plaats van haar tijd te verspillen aan de 'verouderde en machteloze Kamer. Dat zij zo snel mogelijk (...) de beslissende raadpleging van het algemeen kiesrecht faciliteert, die ons van de nachtmerrie van Panama zal verlossen (...).'[129]

6.3 Politieke kritiek: eindbalans

Ook in de tweede periode die in dit onderzoek centraal staat en die culmineert in het Panamaschandaal kunnen we een aantal thema's in *Le Petit Journals* politieke kritiek onderscheiden.[130] Zoals opgemerkt is er veelal sprake van continuïteit: ook in de periode van eind 1889 tot voorjaar 1893 zijn de kritiek op de *Chambre* en op politici en de lofuitingen voor het volk prominent aanwezig. Het Panamaschandaal vormde een nieuw thema. Ook dat vormde voor de krant echter vooral aanleiding om de bestaande kritiek op te schroeven. De toon van *Le Petit Journal* werd heftiger, en tegen het einde van het schandaal was er sprake van een radicalisering. In dit licht behandelt deze paragraaf naast het Panamaschandaal ook een ander nieuw thema: populisme. In hoeverre was hier bij *Le Petit Journals* kritiek sprake van?

Als we *Le Petit Journal* mogen geloven, dan werd ook in deze tweede onderzochte periode in de *Chambre* vooral geruzied in plaats van gewerkt. Een fel, maar in essentie zinloos circus, dat zelfs de sympathisanten van een parlementair regime beschaamde. De steriele debatten, nutteloze interpellaties en het gekonkel hadden het land volgens *Le Petit Journal* geschaad en moesten worden vervangen door een politiek van actie.[131] Daarvoor was een republikeinse concentratie nodig, oftewel intensieve samenwerking tussen de *opportunistes* en *radicaux*. In plaats daarvan zat het land volgens *Le Petit Journal* opgescheept met een onmachtige want verdeelde Kamer waarin vooral het eigenbelang en de eigen positie van afgevaardigden telden. Ook in deze periode verstond de krant onder parlementarisme alles wat het afkeurde aan het parlementaire regime, alle negatieve aspecten: de achterkamertjespolitiek, het gekissebis, de eeuwige verwarring over wie wat steunde en op

[129] Het hele citaat gaat als volgt: 'Que le ministère future (…) fixe d'abord ses yeux sur le pays, plus digne d'intérêt qu'une Chambre vieilli et impuissante; qu'il se mette en communication sérieuse avec lui. Surtout qu'il facilite le plus tôt possible (…) la consultation définitive du suffrage universel, celle qui nous débarrassera du cauchemar de Panama, (…).' Geciteerd uit: 'La Chute du Cabinet Ribot', *Le Petit Journal,* 31 maart 1893.
[130] Alle in deze paragraaf gebruikte citaten zijn afkomstig uit de paragrafen 6.1 & 6.2.
[131] Zie bijv. 'Politique D'Affaires', *Le Petit Journal*, 21 september 1889.'

welke voorwaarden, de halfhartige maatregelen. [132] De krant wees bovendien op de afstand tussen het parlementaire systeem en de democratie. Dat eerste wierp zoals gezegd hindernissen op tegen de wensen en verlangens van de laatste. De instituties werkten niet doelmatig.

Ook het thema 'politici versus volk' kwam in deze periode weer terug. In het artikel dat verrotting signaleerde in het parlement refereerde *Le Petit Journal* aan 'de gebruikelijke onachtzaamheid en blindheid' van politici'.[133] Ook al ruim voor het Panamaschandaal losbarstte, contrasteerde de krant het 'oorlogszuchte, luchthartige' temperament van afgevaardigden met het 'spaarzame en ijverige volk'.[134] De kritiek richtte zich niet alleen op afgevaardigden. Politici, meende *Le Petit Journal*, compliceerden de politiek onnodig, 'omdat het hun baan is en in hun belang om dat te doen. Wat zij het meest vrezen is het rechtschapen, instinct, het duidelijke en eerlijke oordeel van het volk.' Tot datzelfde volk moest men zich wenden als 'de intriges, jaloezie en rivaliteit het punt van gekkigheid zouden bereiken.'[135]

Tijdens de Panama-affaire verhevigde de kritiek. *Le Petit Journal* wees meermaals op de kloof die bestond tussen de (strengere) moraal van het volk en die van politici.[136] Er zou sprake zijn van een 'vreemdsoortige aristocratie' in de politieke wereld, 'almachtig en boven de gewone wetten van de moraal.'[137] 'Niemand', schreef het, had 'illusies over de omvang van de ziekte' die de politiek zou teisteren.[138] *Les rangs du monde politique*: dat ging verder dan alleen de *Chambre*. Hiermee strookte wat de krant schreef over Clemenceau: die zou niet alleen een 'misdadiger' zijn, maar vooral ook een product van 'de ongezonde Franse politiek'.[139] Een gevolg van deze ongezonde politiek was dat Frankrijk was verzwakt door

---

[132] Volgens *LPJ* moest men in de coulissen van het parlement staan om 'de duizend en één over het algemeen kwaadwillende manoeuvres te zien die het favoriete tijdverdrijf vormen van de stamgasten.' Vrije vertaling van: 'Il faut évidemment être dans les coulisses du Parlement pour apprécier (...) les mille et une combinaisons, généralement malveillantes, qui sont le jeu favori des habitués.' Geciteerd uit: 'La vie politique', *Le Petit Journal*, 30 november 1891.

[133] 'Le déshonneur, voilà l'ennemi', *Le Petit Journal*, 7 december 1892.

[134] '(...) peuple économe et laborieux'. Geciteerd uit: 'La rentrée des Chambres', *Le Petit Journal*, 15 oktober 1891.

[135] Het hele citaat: 'La politique passe à tort pour une science compliquée. Ce sont les politiciens qui l'embrouillent parce qu'ils en font métier et qu'ils ont intérêt à la rendre incompréhensible. Ce qu'ils redoutent le plus, c'est que l'instinct droit, le jugement net et honnête du peuple. (…). Il fait bien pourtant en appeler à lui quand les intrigues, les jalousies et les compétitions aboutissent à quelque retentissante sottise.' Geciteerd uit: 'Stabilité & Dissolution', *Le Petit Journal*, 21 februari 1892.

[136] 'Corruption, Perversité, Trahison', *Le Petit Journal*, 26 december 1892. In een vergelijkbare zin zie *Le Petit Journal* van 17, 20, 29 januari en 1 en 16 februari 1893.

[137] 'Qu'il s'est créé dans le monde politique une aristocratie étrange, omnipotente et au-dessus des vulgaires lois de la morale courante.' Geciteerd uit: 'L'honneur de la France', *Le Petit Journal*, 11 maart 1893.

[138] 'Nul en France n'a de doute sur l'étendue de la maladie qui ravage les rangs du monde politique.'
'Un ministre de la justice', *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

[139] 'Il est le criminel que la politique malsaine a grandi et dont il faut éliminer la contagion fatale.' Geciteerd uit: 'Un Criminel'. Geciteerd uit: *Le Petit Journal*, 23 maart 1893.

buitenlandse intriges, waarmee werd gedoeld op de Duitse wortels van onder andere Herz en Reinach. Bij het plunderen van Frankrijks middelen en welvaart kregen de intriganten bovendien hulp van binnenuit, van invloedrijke politici. In het bijzonder de parlementaire wereld liet zich voor hun karretje spannen.[140]

De kritiek op politici staat in sterk contrast tot *Le Petit Journals* lofuitingen voor het Franse volk en de Panama-obligatiehouders als specifieke representatie daarvan. Waar politici zich gewoontegretrouw lieten leiden door eigenbelang, dichtte de krant het volk of de natie soms haast bovenmenselijke kwaliteiten toe. Zo was er geen volk zo deugdzaam als het Franse. Het volk (de natie) was niet bezig met de politieke waan van de dag of met het infantiele geruzie, maar bekommerde zich alleen om zijn broodwinning en de toekomst van zijn kinderen. Het was daadkrachtig, eerlijk, toegewijd en het bewaarde zijn kalmte in tijden van politiek crisis. Het volk functioneerde zo opnieuw als voorbeeld voor politici. Datzelfde volk, schreef *Le Petit Journal*, was niet blij met de manier waarop het werd vertegenwoordigd. Maar wat was de remedie? Op korte termijn konden volgens de krant alleen verkiezingen de politieke zuivering opleveren die het verlangde. Alleen nationale verkiezingen konden uitkomst en perspectief bieden.

Het Panamaschandaal was volgens *Le Petit Journal* precies wat het leek: een corruptieaffaire die het hart van de Franse politiek raakte, met veel hooggeplaatste medeplichtigen. Het schandaal bevestigde allereerst het bestaande negatieve beeld van de *Chambre*. Enkele maanden voor de uitbraak had de krant over ‘de groeiende tegenstelling tussen de fundamentele ideeën van Frankrijk en de gebruiken van de Chambre des Députés’ geschreven. Tijdens de affaire hekelde het de ‘hypocriete taal die de regel is in belangrijke parlementaire debatten waar de machtsposities van groepen en klieken op het spel staan’, die het contrasteerde met de eigen ‘brutale directheid.’ Het beschuldigde de *Chambre* opnieuw van tijdverspilling en hekelde de leugenachtige retoriek – één oprecht woord zou meer wegen dan alle Kamerretoriek- en manoeuvres samen – en de ‘besluiteloosheid en halfslachtige maatregelen van het parlementarisme’, die nooit eerder zoveel wanorde zouden hebben veroorzaakt. Volgens *Le Petit Journal* was er sprake van verrotting in het parlement, terwijl de *Chambre* als enige niet leek te begrijpen hoezeer het publiek het had gehad met de politiek. De regering moest maar zonder haar regeren.[141]

---

[140] ‘Corruption, Perversité, Trahison’, *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Meer over de vermeende intriganten bij het thema populisme.

[141] ‘Le procès de Panama’, *Le Petit Journal*, 30 november 1892; ‘Le déshonneur, voilà l’ennemi’, *Le Petit Journal*, 7 december 1892; ‘C’est long’, *Le Petit Journal*, 18 februari 1893; ‘Un ministre de la justice’, *Le Petit Journal*, 13 maart 1893.

Harde kritiek, maar min of meer in lijn met eerdere opvattingen. Dat lag anders voor een verder verwijt dat *Le Petit Journal* de *Chambre* maakte, namelijk dat zij indirect in dienst stond van Frankrijks vijanden. Dit was echt een escalatie van de retoriek. Hierbij valt wel op te tekenen dat *Le Petit Journal* zijn pijlen vooral op de Kamer richtte en niet op de regering, terwijl in de Panama-affaire diverse ministers en regeringen een dubieuze rol hadden gespeeld. Dit toont aan dat er sprake was van enige willekeur of van tunnelvisie, ingegeven door nationalistische overwegingen: het was immers mogelijk de corruptie in het parlement – de kern van het schandaal – te verbinden aan een nationalistische en antisemitische machtskritiek.

In hoeverre valt in de periode 1887-1893 een populistische tendens te bespeuren bij *Le Petit Journal*? Als het boulangisme een populistische beweging was en *Le Petit Journal* een deel van Boulangers kritiek echode – beide het geval – dan ligt het voor de hand deze vraag te stellen. Hij is ook relevant, omdat het antwoord licht kan werpen op het soort kritiek waarmee de jonge Franse democratie te maken had. Vooropgesteld geldt in dit verband dat *Le Petit Journal* worstelde met de schaduwkanten van de vertegenwoordigende democratie, die het stroperigheid, verdeeldheid, gebrekkige krachtdadigheid en een misplaatste focus op het eigenbelang door afgevaardigden verweet. Om echter vast te stellen in hoeverre *Le Petit Journals* kritiek aansloot op het populisme is het nuttig om eerst kort terug te keren naar de term zelf.

Populisme, stelden we vast, is een mentaliteit of een type van politiek, gefaciliteerd door legitimiteitscrises, die door sociale klassen heensnijdt en het 'volk' tegenover de politieke elite plaatst, wat samengaat met een retoriek die draait om schuld en lof en die een direct beroep doet op dat volk als geïdealiseerde, homogene entiteit. De heersende elite wordt geacht de macht uit te oefenen voor het eigen voordeel of belang. Populisme wenst een opschoning van de politiek om plaats te maken voor een leiderschap dat de kwaliteiten van het volk weerspiegelt en zijn wensen accommodeert. Voor populisten moet de gemeenschap bij elkaar komen en het risico van uiteenvallen het hoofd bieden. De vijanden van het volk bemoeilijken deze taak.[142] Onderscheid werd gemaakt tussen *populisme protestataire* en *populisme identitaire.* Het eerste wordt gekarakteriseerd door anti-elitisme, vertrouwen in het volk, wantrouwen jegens een representatief systeem, de bereidheid om een beroep te doen op het volk via referenda, personificatie van de macht door een krachtige, eerlijke leider, een discours dat klassen overstijgt en een nadruk op nationale eenheid. Het focust niet, zoals

[142] Tarchi, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"' in: Gherghina, Mişcoiu en Soare (eds.), *Contemporary Populism*, 127.

populisme identitaire, op bescherming van een identiteit die in de perceptie wordt bedreigd. Evenmin doet het een beroep op die identiteit als middel om mensen of groepen buiten het collectief te sluiten. Eerder plaatst het de eenvoudige mensen tegenover de politiek machtige, de gewone stervelingen tegenover de elite.

Tegen deze achtergrond valt een deel van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* moeilijk populistisch noemen. Daarvoor ontbraken enkele essentiële elementen. Zo riep *Le Petit Journal* weliswaar om robuust en krachtdadig beleid (op zichzelf niet populistisch), maar niet om een sterke leider. Zelfs toen Clemenceau ervan werd beschuldigd dat hij het parlementaire bestel ondermijnde was de impliciete aanname dat dit bestel intrinsiek niet slecht of verkeerd was: theoretisch kon het functioneren. Het volk werd uitvoerig geprezen en politici dienden het na te volgen, maar dat betekende niet meer invloed geven: van directe macht voor het volk of volkssoevereiniteit moest de krant niets hebben.[143] *Le Petit Journal* beweerde daarnaast niet dat deze of gene factie de exclusieve vertegenwoordiger was van het volk. Eén ding was echter duidelijk: de eenvoudige Panama-investeerders personifieerden het en vormden als lagere middenklasse niet geheel toevallig een belangrijk deel van het lezerspubliek. *Le Petit Journal* zag zichzelf expliciet als voorvechter van hun belangen, wat de vraag opwerpt in hoeverre het discours van de krant door sociale klassen heen sneed.

Toch zijn er ook aspecten van de kritiek die in tegengestelde richting wijzen. Met enige regelmaat keerde het idee terug dat de politieke elite van afgevaardigden met het eigenbelang bezig was, en dat liet prevaleren boven het nationale belang, dat bijvoorbeeld wel tot uiting kwam in een groot prestigeproject als de Wereldtentoonstelling. Ook was er sprake van een retoriek waarin politici ongunstig afstaken bij het volk, waarvan de krant een geïdealiseerde voorstelling had. In essentie werd het Franse volk gepresenteerd als een onschuldig volk, gezond, hardwerkend en deugdzaam, dat door haar politici werd verwaarloosd, die het te druk hadden met onderlinge onenigheid, intriges en manoeuvres, en die de politiek compliceerden omdat dat in hun belang was. Hoewel *Le Petit Journal* het parlementaire systeem niet openlijk afviel, voedde het zo niettemin wantrouwen daartegen.

Het Panamaschandaal versterkte dit beeld. Net als populisten benadrukte de krant de noodzaak van politieke en morele zuivering en morele restauratie. Het riep om een ‘ministerie van deugdzaamheid’ en een om ‘gezuiverde Kamer die een afspiegeling is van het volk en ,,,,,,,,,geen huis van corruptie, gewelddadigheden en crisis.’ De context was echter die van een groot corruptieschandaal: niet heel vreemd dat morele zuivering werd benadrukt en de

[143] Zie hoofdstuk acht.

noodzaak van herstel van de Franse eer. Voor *Le Petit Journal* was de affaire immers een nationale blamage. De toon van de krant werd gedurende het schandaal echter steeds nationalistischer en antisemitischer: een retoriek van volksvijanden, die sporen vertoonde van *populisme identitaire*. Tot die tijd was de teneur vooral geweest dat niet zozeer de elite het probleem vormde, maar het gebrek aan politieke eenheid en aan een sterk, patriottisch beleid dat Frankrijks belangen verdedigde.

De breuk met eerdere kritiek zat hem vooral in de antisemitische toespelingen. Toen generaal Boulanger wees op de 'parasieten die Frankrijk verscheuren terwijl ze het onteren' had het woord geen raciale connotatie.[144] Het verwees naar de republikeinse elite. Dat gold niet voor het gebruik van de term door *Le Petit Journal* in 1893. Toen ging 'parasieten' over Herz, de Reinach en Arton – allen Franse Joden met in twee van de drie gevallen Duitse wortels – en was het doorspekt met nationalisme en antisemitisme. Keer op keer benadrukte *Le Petit Journal* hoe de 'Frankfurtse' of 'buitenlandse' binnendringers of roofdieren Frankrijk met behulp van medeplichtigen Clemenceau & consorten op de knieën hadden gedwongen, en legde aldus de nadruk op de vermeende bedreiging van een op identiteit gebaseerde nationale collectiviteit. Frankrijk, was de nauwelijks impliciete boodschap, verkeerde in gevaar omdat het verscheurd werd door Joodse parasieten en hun helpers.[145] Nu kwam antisemitische retoriek vaker voor in het fin-de-siècle en was zij op zichzelf niet per se populistisch, maar in combinatie met de eerdergenoemde aspecten – de lof voor het volk, de moreel verotte politici – riekte het toch naar *populisme identitaire*. De late Panamacommentaren illustreren bovendien *Le Petit Journals* ideologische shift naar het rechtse nationalisme.[146]

Ondanks de extreme retoriek hield *Le Petit Journal* echter ook in deze periode nog vertrouwen in het politieke bestel. Dit kenmerkt de ambivalente houding van de krant in de jaren die we hebben bestudeerd. Het worstelde met de concrete uitwerking van het algemeen kiesrecht; met name met het personeel, de politici. Het nationalisme, het antisemitisme: in deze periode zeker geen exclusief Franse verschijnselen, maar uiteindelijk waren dit óók uitdrukkingen van toenemende frustratie over de onmacht van vooral de *Chambre* om een

[144] '(...) des parasites qui la dévorent tout en la déshonorant.' Geciteerd uit: 'Le Général Boulanger à ses électeurs', *Le Petit Journal*, 30 januari 1889. Voor Boulanger stond de Republiek open voor alle Fransen van goede wil. Nooit hintte hij op uitsluiting van burgers op basis van ras of etniciteit.

[145] Zie 'Un Criminel', *Le Petit Journal*, 23 maart 1893. En ook: 'Corruption, Perversité, Trahison', *Le Petit Journal*, 26 december 1892. Zie verder *Le Petit Journal*, 27 december 1892 en 6 ,10, 11, 16 en 22 januari 1893 en 5 maart 1893.

[146] In dat rechtse nationalisme en was het idee van buitenlandse infiltratie van Frankrijk gemeengoed. Nicolas Pitsos, 'Presse, mensonges et chemins de fer. L'affaire Homs-Bagdad à l'ombre de la question d'Orient', in: Olivier Dard e.a., *Scandales et corruption à l'époque contemporaine* (Parijs 2014) 80-95 (91). NB. Zoals eerder opgemerkt zou *Le Petit Journal* zich in de Dreyfusaffaire aan de kant van de anti-Dreyfusards scharen.

vuist te maken, eenheid te projecteren en stabiele regeringen en een solide, duidelijk beleid mogelijk te maken.[147] Die frustratie werd verergerd door het Wilsonschandaal. Panama was de druppel. Maar niet alleen *Le Petit Journal* was kritisch. Ook het evenzeer republikeinsgezinde maar qua lezerspubliek en temperament verschillende *Le Temps* had bedenkingen bij de gang van zaken in de Franse democratie. Over die bedenkingen gaat het volgende hoofdstuk.

[147] Over het opkomende antisemitisme in Europa na 1870, zie Osterhammel, *The Transformation of the World*, 866-872.

7. *Le Temps* II

7.1 September 1889- augustus 1892

Het was een fout om te denken dat verbetering van de instituties tot een betere maatschappij zou leiden, schreef *Le Temps* op 12 september. Als er íets diende te veranderen, dan waren het gewoontes en zeden.[148] *Le Temps* contrasteerde het ijverige, vruchtbare Frankrijk dat zich manifesteerde op de Wereldtentoonstelling met de nutteloze politieke retoriek in de *Chambre*.[149] In de politiek had je mateloze dromers en je had 'de praktische, resultaatgerichte mannen':[150] het kon de Fransen niets schelen of het *radicaal* of *opportunistisch* heette, mits de Kamer maar nuttig werk deed.[151] De republikeinse verkiezingsoverwinning zorgde voor een adempauze. Volgens de krant had de Republiek getoond boven het gekonkel, de laster en de polemiek te staan.[152] Nu was het tijd voor een politiek van patriottische verzoening en vruchtbaar werk.[153] De Fransen wilden ijverige vertegenwoordigers, geen partij-politici die 'zuivere politiek' ('la politique pure') bedreven, of kliekjes.[154]

Het parlement zou moeten beginnen met een paar urgente, praktische wetten over kwesties waarover republikeinen het snel eens zouden zijn, en 'minder tijd besteden aan vruchteloze interpellaties, aan niet ter zake doende vragen en aan irritante en vergeefse debatten'.[155] Toch verzette *Le Temps* zich tegen inperking van het interpellatierecht. 'De eeuwige ellende in Frankrijk is dat we onze toevlucht altijd meer in teksten of geschreven verboden zoeken dan in onszelf, dat we geloven dat we vrijheid kunnen verordonneren en behouden (...) zonder altijd en elke dag de zeden van de vrijheid te hebben.'[156] Bovendien

[148] *Le Temps*, 12 september 1889.
[149] *Le Temps*, 3 september 1889. Zie ook *Le Temps*, 16 september 1889.
[150] Vrije vertaling van: 'les hommes pratiques et positives'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 september 1889.
[151] *Le Temps*, 28 september 1889.
[152] *Le Temps*, 24 september 1889. De krant beschouwde de overwinning als beslissend. Zie *Le Temps*, 8 oktober 1889.
[153] *Le Temps*, 5 oktober 1889.
[154] *Le Temps*, 7 en 13 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 17 oktober en 12 december. De mensen wilden gematigde, praktische regering, aldus *Le Temps*.
[155] '(...) donner moins temps aux interpellations stériles, aux questions oiseuses, aux débats irritants et vains'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 14 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 12 oktober 1889.
[156] Vrije vertaling van: 'Le malheur perpétuel, en France, c'est que nous mettons toujours plus notre confiance dans des textes ou des interdictions écrites qu'en nous mêmes, c'est que nous croyons pouvoir décréter la liberté et la garder (…) sans avoir toujours tous les jours les moeurs de la liberté.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 19 oktober 1889. Zie ook *Le Temps*, 30 december 1889. E.e.a. verhinderde de krant niet om hervorming van de perswet te bepleiten om laster, smaad en belediging strenger te kunnen aanpakken. Zie *Le Temps*, 24 oktober 1889.

bestond er wel degelijk iets als ware eloquentie, die goede en waardevolle ideeën vergezelde en onderstreepte.[157]

De republikeinse meerderheid moest volgens de krant een politiek voeren van 'verzoening, vrijheid en gelijk recht voor allen.'[158] Daarvoor dienden partijen hun 'benepen belangen aan de openbare zaak op te offeren'.[159] Het land, schreef *Le Temps*, wilde een praktische, gematigde politiek:[160] kiezers hadden aangegeven dat zij behoorlijke economische wetten verlangden in plaats van nutteloze debatten over constitutionele herziening of de scheiding tussen kerk en staat.[161] Bij de stemming over die wetten hadden republikeinse vertegenwoordigers een zekere speelruimte, mits ze de meerderheid niet in gevaar brachten.[162] Kiezers zouden diegenen die barrières opwierpen verantwoordelijk houden voor hun gedrag.[163]

Volgens *Le Temps* 'behoudt een parlement idealiter altijd deze soevereine geestelijke vrijheid.' Maar, 'bij ongeluk neemt men de gewoonten aan van de omgeving, en vroeg of laat laat men zich overheersen door allerlei invloeden die heersen rondom vergaderingen.' Liefde voor onafhankelijkheid en autonomie zouden uiteindelijk ondergesneeuwd raken door andere belangen. De nieuw gekozen *Chambre* leek echter gelukkig in staat om de juiste koers te varen: 'zij bevat veel nieuwe mannen die niets te maken hebben met de oude ruzies, terwijl op bijna alle bankjes en in alle partijen een zekere goodwill aanwezig is en goede trouw en patriottische onzelfzuchtigheid.'[164] Maar *Le Temps* beklaagde zich over het Franse temperament – Fransen verlangden volgens de krant naar sensatie en agitatie – en stelde dat het parlementaire leven ervoor leek gemaakt om spektakel te bieden.[165] De regering moest

[157] *Le Temps*, 12 februari 1890. Voor deze welsprekendheid was volgens de krant in een liberaal regime altijd een belangrijke rol weggelegd. Zie ook hoofdstuk 4.2, noot 207.
[158] '(...) politique de conciliation, de liberté et de justice égale pour tous'. Geciteerd uit: *Le Temps* 28 en 31 oktober (citaat) 1889. Zie ook *Le Temps*, 15 juli 1890. De verzoening sloeg hier op conservatieven die bereid waren om de Republiek te steunen en op de katholieke kerk.
[159] '(...) de sacrifier leurs mesquins intérêts au bien public'. Geciteerd uit: *Le Temps*, 8 november 1889. Wederom werd de Wereldtentoonstelling door de krant opgevoerd als rolmodel.
[160] *Le Temps*, 18 en 21 november 1889 en 17 maart 1890.
[161] *Le Temps*, 20 november 1889. Dit was een helder signaal aan de *radicaux*.
[162] *Le Temps*, 24 november 1889. NB. *Le Temps* verzette zich ook tegen permanente parlementaire commissies: die konden de uitvoerende macht aantasten. *Le Temps*, 16 oktober 1889 en 5 februari 1890.
[163] *Le Temps*, 24 November 1889.
[164] Alle citaten in de alinea zijn een vrije vertaling van: 'L'idéal pour un Parlement serait de conserver toujours (…) cette souveraine liberté d'esprit (…). Par malheur, on prend les habitudes du milieu, on se laisse tôt ou tard dominer par les influences de toute sorte qui règnent dans les alentours des assemblées (…). Elle compte dans ses rangs beaucoup d'hommes nouveaux, non compromis dans les vieilles querelles et (…) il circule sur presque tous les bancs et dans tous les partis un courant sensible de bon vouloir, de bonne foi et de patriotique abnégation.'Geciteerd uit: *Le Temps*, 26 november 1889.
[165] *Le Temps*, 13 januari en 28 february 1890.

daarom leiding geven aan het land.[166] En aangezien het in de *Chambre* allemaal erg moeizaam was gegaan, zou de Senaat een handje moeten helpen en de benodigde praktische, economische wetten moeten aannemen.[167] Men hoefde maar naar Engeland te kijken om te zien dat beraadslagingen ook rustig en bedachtzaam konden zijn.[168] Toch hadden de pessimisten over de democratie niet altijd gelijk, stelde de krant na een Kamersessie waarin de *Chambre*, op de boulangisten na, verenigd was in een kwestie van buitenlandpolitiek. Volgens *Le Temps* slaagde die democratie (de *Chambre*) er nu in het land boven partijbelangen te stellen.[169]

Gedurende heel 1890 benadrukte *Le Temps* eigenlijk wat het al zo vaak had gedaan: de noodzaak voor de regering om partijpolitieke taal achterwege te laten en in plaats daarvan de taal van de rede te spreken; noodzaak ook van een praktische, onomstreden politiek die de Franse belangen diende.[170] Zolang een dergelijke politiek werd gevoerd, meende *Le Temps*, zou het boulangisme ongevaarlijk blijven. Als de kabinetscrises daarentegen terugkeerden en als de *radicaux* de republikeinse meerderheid zouden frustreren door weer over hun dogma's te beginnen en 'revolutionaire instincten te prikkelen, door sensationele beloften te doen aan goedgelovige kiezers, dan zal de ontevredenheid langzaam terugkeren, het publieke vertrouwen instorten en het boulangisme of welke andere gelijksoortige beweging dan ook ontstaan en onze instituties, onze vrijheden en onze hoop op democratische en sociale vooruitgang bedreigen. Het was niet het boulangisme dat de ontevreden en bezorgde mensen creëerde van wie Boulanger zich de vertrouwensman wilde maken: de ontevredenen produceerden het boulangisme.'[171]

---

[166] *Le Temps*, 25 december 1889 en 22 februari 1890. Idealiter, schreef het op 10 augustus 1890, was de regering de 'voogd van de meerderheid' ('tuteur de la majorité').
[167] *Le Temps*, 21 februari 1890. Zie ook *Le Temps*, 29 maart 1890.
[168] *Le Temps*, 13 januari 1890. In Engeland, schreef de krant, kon een enkele, grondig bestudeerde en gerealiseerde hervorming een gevoel van bevrediging creëren over een wetgevend lichaam. Om de regering te effectief te controleren hoefde de *Chambre* volgens *Le Temps* niet op dagelijkse basis bijeen te komen (17 januari).
[169] *Le Temps*, 8 maart 1890.
[170] Zie bijv. *Le Temps*, 8, 17 en 18 maart; 14 mei; 3 juli; 10 en 29 augustus en 9 september 1890.
[171] Vrije vertaling van: 'Il restera impuissant tant que l'on pratiquera une politique avisée, raisonnablement progressive (…). Qu'ils excitent les instincts révolutionnaires en continuant à faire des promesses retentissantes et illusoires à des électeurs trop crédules, et l'on verrait bien vite renaître ce malaise, se dissiper la confiance publique et le boulangisme ou tout autre mouvement analogue se dessiner et remettre en danger nos institutions, nos libertés et nos espérances de progrès démocratique et social. Ce n'est pas le boulangisme qui a fait les mécontents et les inquiets dont M. Boulanger voulait être le syndic; ce sont les mécontents qui ont fait le boulangisme.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 6 mei 1890. Zie ook *Le Temps*, 5 september 1890, waarin het stelde dat onder een andere naam vast en zeker een nieuw type boulangisme zou ontstaan. Opvallend genoeg had de krant op 23 maart geschreven dat het niet eens per definitie slecht was als de instituties op het spel stonden: dan was het electoraat in de positie om zijn trouw demonstreren.

De *Chambre*, schreef *Le Temps*, had geen fatsoenlijk idee van het algemeen belang. Te vaak sloegen persoonlijke preoccupaties, egoïsme en deel- of privébelangen de klok.[172] Volgens de krant omvatte dat algemene belang alle privébelangen, en vereiste het dat geen enkel daarvan werd opgeofferd. Transacties gericht op verzoening waren nodig. Het politieke leven van de natie resulteerde immers uit de concessies van elke groep aan de gemeenschap.[173] 'Deze Kamer lijkt sommigen inactief, omdat hij het algemene (belang) verwaarloost; anderen bedreigend, omdat hij tot nu toe alleen lijkt toe te geven aan de pressie van particuliere belangen.'[174] Alles wat de afgelopen twee decennia was bereikt – *Le Temps* noemde het herstel van de landbouw en het leger – was volgens de krant vooral te danken aan de natie, niet aan haar regeringen of vertegenwoordigers; het sprak de hoop uit dat de *Chambre* de activiteit van de natie zou navolgen.[175] Het hart van Frankrijk, had het echter op een eerdere gelegenheid al geschreven, lag in het leger: 'daar hebben woorden als plicht, vaderland en eer tenminste nog hun oude betekenis: de scepsis van oneerlijke politici heeft ze nog niet uitgehold of vernietigd, en onder de vlag is onze jeugd op weg om de burgerlijke en de militaire deugden te beoefenen die zij nodig zal hebben als morgen een beroep op haar op wordt gedaan om (...) de Republiek en het vaderland te verdedigen tegen binnenlandse gevaren of dreigingen van buiten.'[176]

Ondanks dat de *radicaux* leken terug te verlangen naar de tijden van politiek geruzie, willekeurig veroorzaakte conflicten en instabiliteit, schreef *Le Temps*, was er eind 1890 sprake van een zekere verzoeningsgezindheid in de publieke opinie en ook in de *Chambre*.[177] Maar het leek volgens de krant haast in de mode om het parlement te bekritiseren, zelfs om

---

[172] *Le Temps* 3 en 13 juli 1890. Vgl. *Le Temps*, 14 december 1890: 'de Republiek is geen privé-eigendom van welke politieke partij dan ook; hij is eigendom van het electoraat ('la République n'est pas le bien d'un parti parlémentaire quelconque; c'est le bien du corps électoral').

[173] *Le Temps*, 3 juli 1890 en 10 augustus 1890. Dezelfde redenering bracht de krant ertoe het bestaan van een bepaalde mate van censuur te verdedigen. Zie *Le Temps*, 20 januari 1892.

[174] Vrije vertaling van: 'Cette Chambre paraît inactive aux uns, parce qu'elle ne fait rien de général, et menaçante aux autres, parce qu'elle semble jusqu'à présent ne céder qu'à la pression des intérêts particuliers.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 juli 1890. Drie dagen later prees de krant echter een Kamerzitting en merkte op dat die het parlementaire bewind tot eer strekte. Op 10 augustus 1890 schreef *Le Temps* bovendien dat afgevaardigden het redelijk hadden gedaan, en op 12 oktober noemde de krant het parlement een noodzakelijke correctie op de perssvrijheid (waar roddel en leugens ontstonden als het parlement te lang niet bijeenkwam). Zie voorts *Le Temps*, 8 en 20 november 1890. Over het geheel genomen vormden de complimenten echter een uitzondering.

[175] *Le Temps*, 24 september 1890.

[176] Vrije vertaling van: 'Le coeur de La France est dans son armée. Là, du moins, les mots de devoir, de patrie et d'honneur ont encore leur vieux sens; le scepticisme des politiciens véreux ne les a encore ni vidés, ni détruits, et notre jeunesse est à bonne école, sous le drapeau, pour apprendre à pratiquer les vertus civiques autant que les vertus militaires dont elle aura besoin demain quand elle sera appelée à défendre (...) la République et la patrie contre les périls du dedans ou les menaces du dehors.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 september 1890. NB. Zulke nationalistische gedachten waren geen unicum; zie *Le Temps,* 2 januari 1890 en 8 mei 1891: behalve een liberale en democratische Republiek diende Frankrijk ook een grote militaire macht te zijn.

[177] *Le Temps*, 20 november 1890.

het parlementaire bestel te hekelen. Nu was lang niet alles wat in het Palais Bourbon gebeurde goed, en *Le Temps* erkende soms meerderheden en ook regeringen te bekritiseren, maar 'niets is onrechtvaardiger dan deze banale overdrijvingen'[178] Over het geheel genomen waren de republikeinse instituties in 1890 versterkt. Het 'herstel van het nationale geweten als eenheid' moest de Fransen vertrouwen geven.[179]

Gedurende heel 1891 benadrukte *Le Temps* de noodzaak van republikeinse eenheid. Of, zoals het in januari schreef: 'niet langer moet worden gezocht naar wat ons verdeelt, maar naar wat verenigt. Men moet niet ten gunste van en voor abstracte ideeën regeren, maar (...) voor het land.'[180] De regering en het parlement dienden zich bezig te houden met de 'superieure belangen van het land' ('intérêts supérieurs du pays').[181] Zelf deed *Le Temps* wat het preekte en richtte zich op kwesties omtrent handel, belastingen, de Franse koloniale belangen, de acceptatie door katholieken van de Republiek en op het socialisme. Over het geheel genomen was de toon optimistisch. Zo refereerde het in juli aan een 'détente générale' oftewel 'algemene ontspanning' in de maatschappij en de politiek.[182] In augustus signaleerde het dat ook 'de kranten op enkele zeer zeldzame uitzonderingen na op de lijn zitten van 'interne vrede, ontspanning, rust, morele en patriottische eenheid van burgers.'[183] Zowel vanuit het perspectief van binnenlandse als vanuit buitenlandse politiek stonden de zaken er goed voor.[184] 'Nooit', schreef *Le Temps* zelfs, 'was de unanimiteit van sentimenten en woorden groter.'[185]

Toch waarschuwde de krant voor het begin van de herfstsessie in de *Chambre* dat het parlementarisme vooral niet zijn gebreken in de etalage moest zetten. *Le Temps* riep om een

[178] '(...) rien n'est plus injuste que ces banales exagérations.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 31 december 1890.
[179] '(...) reconstitution de la conscience nationale dans son unité.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 31 december 1890. Zie ook *Le Temps*, 17 februari en 23 juli 1890, waarin het een toenemende acceptatie van de (gematigde) Republiek signaleerde.
[180] Vrije vertaling van: 'Il ne faut plus chercher ce qui divise, mais ce qui unit. Il faut gouverner non au profit et pour des idées abstraites, mais (…) pour le pays.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1891. Een dag eerder had de krant de loftrompet afgestoken over Gambetta, die de bedoelde politiek zou hebben gevoerd. Voor de roep om verzoeningspolitiek zie ook *Le Temps*, 16 augustus 1891.
[181] *Le Temps*, 27 april 1891. Zie ook *Le Temps,* 14 oktober 1891 en 12 januari 1892 (een van die hogere belangen, merkte de krant hier op, was een gebalanceerd budget).
[182] *Le Temps*, 23 juli 1891.
[183] Vrije vertaling van: 'Mais les journaux, à de très rares exceptions près (…) les journaux sont tous à la paix intérieur, à la détente, à l'union morale et patriotique des citoyens.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 augustus 1891.
[184] *Le Temps*, 23 september 1891. Zie ook *Le Temps*, 29 november 1891, waarin het schreef dat de het enige wolkje aan de lucht de geagendeerde interpellatie was over de verhoudingen tussen kerk en staat.
[185] '(...) jamais l'unanimité des sentiments et des paroles ne fut plus grande.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 september 1891.

gedisciplineerde meerderheid, die het algemeen belang vooropstelde.[186] Maar al de eerste zitting baarde de krant zorgen en herinnerde aan 'te veel andere die, onder de voorgaande Kamers, goede burgers bedroefden.'[187] *Le Temps* waarschuwde tegen de opleving van factiestrijd, persoonlijke rivaliteiten en de concurrentie van speciale belangen.[188] 'Iedereen weet dat echte parlementaire gewoonten nog niet zijn geworteld bij ons en dat de kalmte van het parlement vaak is overgeleverd aan de genade van partijpolitieke sentimenten, die door door krantenartikelen of coulissengesprekken worden gecreëerd.'[189] Verder achtte *Le Temps* besloten, voorbereidende groepsbijeenkomsten niet te rijmen met de parlementaire activiteit. Die veronderstelde immers 'vrije discussie, de confrontatie van tegengestelde meningen voor de parlementaire tribune en in het aanzicht van het hele land. Zij veronderstelt ook complete onafhankelijkheid van vertegenwoordigers, de exclusieve bekommernis te stemmen volgens hun geweten en verstand.' *Le Temps* verlangde een open, oprecht en niet voorgekookt debat. Anders opereren zou neerkomen op een imperatief mandaat.[190]

De regeringscrisis van februari 1892 illustreerde voor *Le Temps* wat het al zo vaak had gezegd: de dringende behoefte aan een stabiele meerderheid. In Frankrijk, stelde de krant, was er eigenlijk maar plaats voor één republikeinse regeringspartij, voor 'alle ware liberalen, alle mannen van orde en rationele vooruitgang.'[191] De *radicaux* kregen er weer eens van langs; zij wilden volgens *Le Temps* hun politiek opleggen. Als ze dachten dat hun politiek de steun had van de meerderheid van de Fransen, stelde de krant, dan lag ontbinding van de Kamer voor de hand, gevolgd door nieuwe verkiezingen.[192] Zolang het electoraat echter de *radicaux* noch de *opportunistes* van een Kamermeerderheid had verzekerd was republikeinse concentratie de aangewezen weg. Dit betekende een regering die de verschillende republikeinse stromingen

[186] *Le Temps*, 14 oktober 1891. In dit verband zouden zelfs de meest onrechtvaardige beschuldigingen van vijanden volgens de krant als legitimie waarschuwingen moeten worden beschouwd.
[187] Vrije vertaling van: 'un trop grand nombre d'autres, qui, sous les précédentes législatures, attristaient les bons citoyens (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 2 november 1891.
[188] *Le Temps*, 5 november 1891.
[189] Vrije vertaling van: 'Chacun sait que les vraies moeurs parlementaires ne sont pas encore acclimatisées chez nous et que la tranquilité des Chambres est trop souvent à la merci d'émotions factices, créées par des articles de journaux ou des conversations de couloirs.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 november 1891. Zie ook *Le Temps*, 26 februari 1892, waarin de krant de pers tot terughoudendheid maande, en het 'aan de Kamers te laten om gevormde kabinetten weg te sturen, in plaats van te verhinderen dat ze zelfs maar worden gevormd' ('laisser aux Chambres le soin de renverser les ministères une fois constitués, au lieu d'êmpecher même qu'ils se constituent').
[190] Vrije vertaling van: 'L'activité parlementaire (…) suppose, en effet, la libre discussion, le choc des opinions opposées au grand jour de la tribune et (…) devant le pays tout entier (…). Elle suppose de plus, chez les députés, une parfaite indépendance, l'unique souci de voter suivant leur conscience et leur raison.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 december 1891.
[191] '(...) tous les vrais libéraux, tous les hommes d'ordre et de progrès rationnel.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 3 februari 1892.
[192] *Le Temps*, 21 en 22 februari 1892. Kamerontbinding was in een parlementair regime niet per se iets slechts, aldus de krant.

vertegenwoordigde, en die geschillen over ideologische details terzijde zou schuiven en zou focussen op de verdediging van de instituties en op democratische vooruitgang: volgens *Le Temps* voldeed het nieuwe kabinet aan deze voorwaarde.[193] Maar het schreef ook dat terwijl de natie verlangde naar de terugkeer van rust en stabiliteit, diverse kranten erop gebrand waren om de – door de regeringscrisis veroorzaakte – emotie hoog te houden.[194]

In Frankrijk, stelde *Le Temps*, was er in tegenstelling tot in Engeland niet alleen een gebrek aan discipline, maar ontbraken belangrijke parlementaire tradities en er was geen publieke geest. Het parlementaire regime bestond alleen op papier.[195] 'De regering niet beperken, de middelen om te regeren niet compromitteren, dat zouden de eerste twee regels moeten zijn voor een oppositie die geeft om het nationale belang: wanneer zullen deze regels in Frankrijk worden nageleefd?'[196] Gedeeltelijk was het 'veranderlijke en buitengewoon beïnvloedbare' Franse publieke besef volgens *Le Temps* aan te wijzen als oorzaak van de problemen van de instituties. De afgevaardigden kregen een advies: 'het is nogal vruchteloos om zich voor elke willekeurige stemming af te vragen ''wat willen mijn kiezers dat ik in dit specifieke geval doe?'' Het beste is om in het algemeen te zeggen: ''Ik zal me laten inspireren door het blijvende, essentiële belang van het land en van de Republiek.'''[197] De publieke opinie wilde dat de *Chambre* zinloze, gepassioneerde debatten vermeed. Werken was nodig, geen grootse retoriek. 'Om te weten wat hem te doen staat hoeft de Kamer slechts een blik op zijn agenda te werpen.'[198]

Het algemeen kiesrecht had zijn zwaktes, erkende *Le Temps*, en het was makkelijk om die te benadrukken. Dat te doen als politicus was echter gevaarlijk. Niemand zou het moeten vervloeken, want zijn waarde was een afgeleide van de waarde van zijn volk. De krant

[193] *Le Temps*, 1 maart 1892.
[194] *Le Temps*, 3 maart 1892.
[195] *Le Temps*, 9 en 13 april 1892. NB. In het commentaar van 13 april beklaagde *Le Temps* zich over het parlementaire vergrootglas waar de Franse koloniale politiek onder zou liggen. Het vergeleek de situatie met de relatief vrije hand die Britse regeringen in dit verband hadden. Die was volgens de krant terug te voeren op diverse verschillen: het bestaan van een sterkere publieke geest, de aanwezigheid aldaar van staatsmannen en politieke partijen met een scherper idee van het nationaal belang, ongeacht politieke kleur, en een sterke parlementaire traditie, die vertegenwoordigers ervan weerhield om indiscrete initiatieven te ondernemen.
[196] Vrije vertaling van: 'Ne pas diminuer le gouvernement, ne pas compromettre les moyens de gouvernement, telles devraient être les deux premières règles de conduite d'une opposition soucieuse de l'intérêt national. Quand ces règles seront-elles pratiquées chez nous?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 13 april 1892.
[197] '(...) mobile et impressionnable à l'excès (...). Il est assez vain de se demander, à propos de n'importe quel vote: Qu'est-ce donc que mes électeurs, dans ce cas particulier voudraient me voir faire? Le mieux est de se dire, en général: Je vais m'inspirer de l'intérêt permanent, essentiel du pays et de la République.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 april 1892.
[198] (...) 'pour connaître son devoir, elle n'a qu'à jeter un regard sur son ordre du jour.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 mei 1892.

benadrukte bovendien dat het algemeen kiesrecht kon worden onderwezen, verbeterd.[199] Gelukkig was de Republiek veilig, stelde *Le Temps* in de zomer van 1892 met enige geruststelling vast.[200] Nu moest diezelfde Republiek 'door rationele vooruitgang en geholpen door alle goede burgers de morele en materiële vooruitgang van het vaderland organiseren en ontwikkelen.'[201]

7.2 September 1892- maart 1893

Le Temps zette de politieke kritiek na het overwaaien van de boulangistische dreiging op een lager pitje. Nu en dan gaf de krant blijk van een opmerkelijk optimisme. Tegelijkertijd keerden diverse hoofdthema's van de kritiek en *Le Temps*' visie op de zwaktes van de Franse democratie wel degelijk terug in de aanloop naar en de periode rondom de uitbraak van het Panamaschandaal. Het zal duidelijk worden dat *Le Temps* daarover een diametraal tegengestelde positie innam aan die van *Le Petit Journal*.

7.2.1 September-december

Rond de herfst van 1892 zag *Le Temps* de Franse toekomst rooskleurig in. Als de monarchisten de Republiek bleven steunen – wat meer en meer gebeurde (de zogeheten *ralliement*) – dan zouden de Franse instituties eindelijk normaal kunnen functioneren, zoals in Engeland of België.[202] Na een eeuw vol onrust, merkte de krant op, leek de Republiek voor het eerst samen te vallen met het lot van Frankrijk.[203] Het parlement werd niet langer door theoretische vraagstukken gedomineerd, maar door sociale kwesties.[204] *Opportunistes* en *radicaux* zouden er gezamenlijk de drijvende kracht van vormen. Op kritieke momenten in de Franse geschiedenis hadden zij altijd samengewerkt; niets verhinderde hun om dat opnieuw te

[199] *Le Temps*, 19 juli 1892.
[200] *Le Temps* 2 en 21 augustus 1892. Voor het eerst sinds de vestiging van het republikeinse regime, schreef de krant op 2 augustus naar aanleiding van departementale verkiezingen, had de politieke strijd niet de regeringsvorm als inzet.
[201] Vrije vertaling van: '(...) à organiser et à développer par des progrès rationnels, grâce au concours de tous les bons citoyens, la prosperité morale et matérielle de la patrie.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 21 augustus 1892. Zie ook *Le Temps*, 25 augustus 1892.
[202] *Le Temps*, 6 september 1892. Ondanks dit optimisme stond de krant wantrouwig tegenover de intenties van sommige ralliés, net als tegenover de linkervleugel van de *radicaux*, die het te dichtbij de revolutionaire socialisten vond staan. Politieke samenwerking was alleen mogelijk op basis van een oprechte acceptatie van de Republiek. Zie bijv. *Le Temps*, 19 en 21 september 1892.
[203] *Le Temps*, 23 september 1892.
[204] *Le Temps*, 18 september 1892.

doen en om samen te regeren, aldus *Le Temps*. Althans, niets dan een noodzakelijke dosis realisme aan de kant van de *radicaux*.[205]

In november 1892 publiceerde *Le Temps* een korte mededeling over het Panamaproject. Het bericht meldde dat de rechtse afgevaardigde Gauthier de Clagny om een interpellatie had verzocht van de ministers van Financiën, Buitenlandse Zaken en Justitie om te horen welke actie ze hadden ondernomen met betrekking tot de petities van de gedupeerde Panama-investeerders.[206] Een week later publiceerde de krant het commentaar van Hiélard, een ondernemer die het project nieuw leven wilde inblazen.[207] *Le Temps* merkte op dat de vereniging van krantenredacteuren Hiélard steunde en dat de Colombiaanse regering had ingestemd met het vooruitschuiven van een deadline (voor hervatting van de werkzaamheden), maar de krant informeerde zijn lezers ook over het feit dat de procureur-generaal van de Parijse rechtbank zijn rapport over het faillissement van de Panamaonderneming had afgerond, en dat dit rapport aangaf dat er grond bestond voor strafrechtelijke vervolgingen, die spoedig zouden aanvangen.[208] De volgende dag noemde het enkele namen: Ferdinand en Charles de Lesseps, Cottu, Fontane en Eiffel.

Maar dit laatste bericht noch het nieuws over het Kamerdebat waarin afgevaardigde Delahaye meer dan honderd collega's van corruptie betichtte, haalde de voorpagina.[209] Zelf onthield *Le Temps* zich van commentaar. Dat veranderde pas op 23 november, een dag nadat het nieuws was uitgekomen dat *La Libre Parole* Kamervoorzitter (en voormalig premier) Floquet had beschuldigd van het aannemen van Panamageld. Ook nu repte *Le Temps* nog met geen woord over een mogelijk schandaal. In plaats van het uiten van verontwaardiging focuste het op de gebeurtenissen in het Palais Bourbon; zouden vanuit politiek oogpunt de nadelen van een parlementaire onderzoekscommissie niet zwaarder wegen dan de voordelen? De krant waarschuwde voor een verwarrende overlap van de parlementaire en strafrechtelijke onderzoeken. Bovendien zou de verbeelding van het volk zich niet laten bedwingen, zodat de zoektocht naar de waarheid de leugen zelfs kon versterken. *Le Temps* vreesde dat wraakzuchtige partijen de affaire wilden gebruiken voor politiek gewin; het sprak de hoop uit

[205] *Le Temps*, 16 september 1892.
[206] *Le Temps*, 8 november 1892.
[207] *Le Temps*, 11 en 12 november 1892. Hiélard had een deal gesloten met curator Monchicourt.
[208] *Le Temps*, 16 november 1892.
[209] *Le Temps*, 21 november 1892.

dat de onderzoekscommissie de dreigingen waarnam en te werk zou gaan zonder het belang van de Republiek en de natie ook maar een moment uit het oog te verliezen.[210]

De teerling was geworpen, maar *Le Temps* leek te aarzelen over een tweede. Hoewel het verslag deed van de strafrechtelijke verwikkelingen, de stappen van de onderzoekscommissie en de Kamerdebatten, zou het enkele dagen duren voor Panama weer voorpaginanieuws werd. Toen dat gebeurde had *Le Temps* zijn toon aangescherpt. De krant keerde zich nu fel tegen volledige juridische bevoegdheden voor de parlementaire onderzoekscommisie, en refereerde in dit verband aan 'een verwarring van machten en de inquisitoriale tyrannie die dat met zich meebrengt en in onze parlementaire Republiek zou herintroduceren.'[211] Volgens *Le Temps* ondermijnde de parlementaire goedkeuring van het voorstel het fundament van de Franse politieke organisatie.[212] In de val van de regering Loubet – door onenigheid met de onderzoekscommissie over opgraving van het lichaam van de baron de Reinach voor een autopsie – zag de krant dan ook een symptoom van de problemen die de commissie nog zou veroorzaken; voor zowel de *Chambre* als voor de regering en de openbare aanklagers. Loubet was de juiste man geweest om Frankrijk erbovenop te helpen, meende *Le Temps* ondanks het feit dat hij het gerechtelijk onderzoek juist opzettelijk had vertraagd.[213] De oprichting van de parlementaire onderzoekscommissie parallel aan de strafrechtelijke procedures was een fout.[214] Het conflict tussen de commissie en de regering over de weigering van die laatste om het strafdossier ter beschikking te stellen bevestigde de krant in zijn stellingname.

Volgens *Le Temps* zou de onderzoekscommissie alleen over *politieke* verantwoordelijkheid moeten gaan. 'Zal men helderheid krijgen als men de onpartijdige en ongestoorde rechtsgang vervangt door politieke actie? Ziet men niet dat men in plaats daarvan al diegenen die er belang bij hebben om de zaak zodanig te vertroebelen dat niemand enige helderheid meer ziet in de kaart speelt?'[215] De krant maakte zich toenemende zorgen en

---

[210] *Le Temps*, 23 november 1892.
[211] '(...) la confusion des pouvoirs et la tyrannie inquisitoriale qu'il implique et introduirait dans notre République parlementaire.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 november 1892. NB. Niet voor het laatst maakte *Le Temps* een vergelijking met de donkerder kanten van de Franse revolutie. Zie bijv. *Le Temps*, 30 november en 17 en 18 december 1892.
[212] *Le Temps*, 28 november 1892.
[213] Mollier, *Le scandale*, 410.
[214] *Le Temps*, 30 november 1892. De onderliggende oorzaak van de val van de regering Loubet, claimde *Le Temps*, was de intrinsieke zwakte van kabinetten van republikeinse concentratie. Helaas waren die volgens de krant door de samenstelling van de *Chambre* onvermijdelijk.
[215] Vrije vertaling van: 'Fera-t-on la lumière en substituant l'action politique à l'action impartiale et sereine des tribunaux? Ne voit-on pas qu'on tombe aux contraire victime de tous ceux qui ont intérêt à troubler l'eau pour qu'on n'y voie rien de clair?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 december 1892.

beschreef de sfeer als een 'toestand van problemen en malaise waarin de publieke opinie steeds geagiteerder raakt, elk uur door een nieuw incident verergerd.'[216] De taak van de onderzoekscimmissie en de *Chambre* was om met eerbied voor de machtenscheiding de waarheid te achterhalen.[217] De commissie zou haar werk echter pas na 10 januari moeten aanvangen, als het strafproces zou beginnen en het dossier openbaar zou zijn. De publieke opinie wilde deze oplossing.[218] 'Al het parlementaire werk, het hele politieke leven van het land lijkt opgeschort of gestopt door dit Panama-onderzoek, dat elke dag verwarrender, uitgebreider en ingewikkelder wordt.'[219]

Terwijl de Panama-affaire een belangrijke plaats innam in het parlement, de pers en in de salons, stelde *Le Temps*, bleef het bestuur gewoon functioneren en was het voor het land grotendeels *business as usual*. Zodanig dat men haast zou denken dat de politiek overbodig was en dat die alleen verstoort; een dergelijke redenering zou echter schadelijk zijn voor het parlementaire bestel. Dat was het werkelijke gevaar van de crisis: dat de vijanden van de vrijheid haar zouden gebruiken om een caesaristische reactie (een staatsgreep) te beginnen. Helderheid over de politieke verantwoordelijkheden was gewenst, maar volgens *Le Temps* moesten wel voorzorgsmaatregelen worden getroffen om ervoor te zorgen dat het schandaal niet werd gebruikt als wapen tegen de parlementaire democratie, waarvan zowel de vrijheid als de Republiek afhingen. 'Men kan zich geen andere regeringsvorm indenken vor een grote democratie die zichzelf wil besturen (...) Men moet dus niet met de vinger wijzen naar het parlementaire of republikeinse regime, maar naar de gebrekkige manier en de al te fragiele omstandigheden waarin het tot op heden heeft gefunctioneerd. Het instrument is geenszins inferieur; wij zijn het die het onszelf nog niet hebben eigengemaakt.'[220] De penibele situatie – het conflict tussen de Kamer en de rechterlijke macht – was door menselijke fouten ontstaan;

[216] Vrije vertaling van: 'L'état de trouble et de malaise où l'opinion s'agite, et qu'aggrave à chaque heure quelque incident nouveau.' Geciteerd uit: *Le Temps* 2, december 1892. Zie ook *Le Temps*, 25 november, waarin de krant wijdverbreid wantrouwen signaleerde.
[217] *Le Temps*, 2 december 1892. Zie ook *Le Temps*, 9 december 1892, waarin het refeerde aan de machtenscheiding als de essentie van het republikeinse regime.
[218] *Le Temps*, 3 december 1892.
[219] Vrije vertaling van: 'Tout le travail parlementaire, toute la vie politique du pays est comme suspendue et arrêtée par cette enquête du Panama, qui s'embrouille, s'étend et se complique de jour en jour.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1892.
[220] Vrije vertaling van: 'Ce n'est donc pas le régime parlementaire et républicain qu'il faut accuser; mais plutôt la manière défectueuse et les conditions trop précaires dans lesquelles il a fonctionné jusqu'ici. L'instrument n'est point mauvais; c'est nous qui n'avons pas encore bien appris à nous en servir.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 december 1892.

veroorzaakt door het ongeduld van de *Chambre*. Als gevolg ervan was de macht van de regering tenietgedaan en de onderzoekscommissie verlamd.[221]

Frankrijk, schreef *Le Temps*, marcheerde richting anarchie. Hoe langer het duurde voordat de gewone politiek kon verdergaan, hoe meer de indruk zou worden gewekt dat de schandalen aan de Republiek waren te wijten.[222] Ondanks de hevigheid ervan was het Panamaschandaal voor *Le Temps* slechts een incident in het Franse politiek leven: andere, belangrijkere kwesties – zoals het handelsverdrag met Zwitserland en de hervorming van de belasting op alcohol – behoefden de aandacht.[223] Normaalgesproken, claimde de krant, was de zaak binnen enkele weken opgelost. De vijanden van de Republiek van rechts, de boulangisten en de revolutionaire socialisten wilden echter dat de affaire bleef sluimeren tot de volgende nationale verkiezingen.[224] Volgens *Le Temps* was dit precies wat de rechtse en boulangistische minderheid binnen de parlementaire onderzoekscommissie wilde bereiken: zij zocht naar manieren om het onderzoek in te zetten tegen de Republiek. De krant beklaagde zich erover dat de commissie en niet de regering de eerste viool speelde. Nog erger; binnen de commissie had de minderheid het voor het zeggen, terwijl de commissie de *Chambre* eronder hield, en die op haar beurt weer de regering domineerde. Dit was de tirannie van de minderheid.[225]

Welke politicus, vroeg de krant zich af, zou gegeven het klimaat in de *Chambre* nog boven elke twijfel zijn verheven? De meeste afgevaardigden waren immers industriëlen, kooplieden, dokters, advocaten, journalisten, vastgoedeigenaren, investeerders. Betekende dit dat hun stem over gerelateerde kwesties verdacht was? En als men zich een politicus voorstelde die niets van het bovenstaande was – een tevergeefse zoektocht, meende *Le Temps* – dan zou hij nog steeds familie en vrienden hebben. Het verlangen naar een neutrale, onthechte politicus die zijn brood uitsluitend met de politiek verdiende (afgevaardigde en senator waren bezoldigde ambten) was naïef.[226] Politiek was volgens de krant niet te scheiden van alle andere nationale activiteit of van het nationale leven. Zeker niet in moderne maatschappijen. Beschouwde men immers juist niet die mannen het meest geschikt voor

[221] *Le Temps*, 4 december 1892.
[222] *Le Temps*, 5 december 1892.
[223] *Le Temps*, 7 december 1892. Zie ook *Le Temps,* 18 december 1892. Tijdens de ontwikkeling van het Panama schandaal schreef de krant regelmatig over deze kwesties. Zie bijv. *Le Temps*, 12, 13 en 19 december 1892.
[224] *Le Temps*, 10 december 1892. Volgens de krant zou dit het geval zijn als de onderzoekscommissie bleef volharden in haar eis om bepaalde informatie voorafgaande aan het begin van het strafproces te ontvangen.
[225] *Le Temps*, 11 december 1892.
[226] Over de bezoldiging van Franse parlementariërs zie Frédéric Monier en Christophe Portalez, 'Une norme disputée: l'indemnité parlementaire en France (1789-1914)', *Cahiers Jaurès*, vol. 235-236, nr. 1-2 (2020) 15-36.

leiderschap in publieke zaken die erin waren geslaagd om een reputatie op te bouwen in private zaken of die publieke functies hadden uitgeoefend? 'Hopelijk, als deze storm eenmaal voorbij is, als de verbeelding eenmaal is gekalmeerd, als wat in Frankrijk zal overblijven van het publieke besef zichzelf heeft herpakt, zal men tot gezondere oordelen komen. Men zal willen toegeven dat politiek niet radicaal kan worden gescheiden van alle andere vormen van de activiteit van een land; dat een politicus, uitgezonderd bepaalde plichten of bijzondere scrupules waartoe zijn situatie aanleiding kunnen geven, waarover hij overigens zelf het beste kan oordelen, betreft de management van zijn private belangen dezelfde rechten bezit als zijn medeburgers.'[227] Dit, schreef *Le Temps*, was een 'menselijke, sociale en politieke waarheid.'[228] Enkele verdachtmakingen konden niet het ontslag van kabinetsleden rechtvaardigden. Dat zou de beschuldigers, die er slechts op uit zouden zijn om de regering te destabiliseren, in de kaart spelen.[229]

Le Temps gaf in deze periode soms blijk van een bijzonder lage achting voor de *Chambre*.[230] Die 'ontbrak het aan richting.' De Kamer was 'vervallen tot een staat van ontbinding en anarchie (…). Men weet niet meer waarom ministers vallen en weer opstaan, waarom ze vertrekken en weer terugkomen. Zodra zij aan een zitting begint weet geen enkele afgevaardigde wat hij een uur later zal doen of hoe hij zal stemmen en de ministers, net zo onzeker als de afgevaardigden, hebben op recente aangelegenheden de meest verbijsterende veranderingen van mening getoond. Er valt geen logica meer in te bespeuren (...). We zijn overgeleverd aan de genade van de ongebruikelijk snelle en vaak tegenstrijdige opeenvolging van de stemming of zelfs van de emoties van het moment.'[231]

---

[227] Vrije vertaling van: 'Il faut espérer qu'ne fois cette orage passé, une fois les imaginations calmées, une fois (…) ce qui restera chez nous d'esprit public rentré en possession de soi-même, on en reviendra à des jugements plus sains. On voudra bien admettre que la politique ne peut pas être radicalement séparée de toutes les autres formes de l'activité d'un pays; que l'homme politique possède, sous réserve des obligations particulières ou des scrupules particuliers que sa situation peut lui créer, et dont il est, d'ailleurs, le meilleur juge, les mêmes droits que ses concitoyens en ce qui touche la conduite de ses intérêts privés.' Geciteerd uit: *Le Temps* 9, december 1892.

[228] Het hele citaat: 'On rentrera ainsi dans la verité humaine, dans la verité sociale et dans la verité politique.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 9 december 1892.

[229] *Le Temps*, 15 december 1892. Hier becommentarieerde de krant het besluit van minister van Financiën Rouvier om af te treden.

[230] Zie bijv. *Le Temps*, 15 en 25 december 1892.

[231] Vrije vertaling van: 'Manquant de direction, la Chambre est tombée dans un état de décomposition et d'anarchie (…). On ne sait plus pourquoi les ministres tombent et se relèvent, pourquoi ils partent et reviennent. Aucun député ne sait, au moment où il entre en séance, ce qu'il fera ou votera une heure plus tard, et les ministres, aussi incertains que les députés, ont montré, dans de récentes occasions, les oscillations d'opinion les plus déconcertantes. Il n'y a plus de logique (…). Nous sommes à la merci de la succession étrangement rapide et souvent contradictoire des sentiments ou même des sensations du moment.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 december 1892. Volgens *Le Temps* verklaarde dit deels de interesse voor het oprichten van (vaste,

Le Temps prees de afwijzing door de *Chambre* van een voorgestelde uitbreiding van de bevoegdheden van de onderzoekscommissie. Een andere uitkomst had volgens de krant een revolutionaire situatie gecreëerd. *Le Temps* was verbaasd dat niet alle republikeinen dit begrepen. Achter het masker van verontwaardiging over Panama, achter al het geroep om helderheid en gerechtigheid, claimde het, zat vijandig gekonkel tegen de parlementaire vorm van de Republiek, of zelfs tegen de Republiek zelf.[232] Dit punt onderstreepte de krant steeds nadrukkelijker.[233] In de Panama-affaire, schreef *Le Temps* bovendien, werden de genoemde personen tegelijkertijd beschuldigd en veroordeeld. In plaats van dat de beschuldigers hun aantijgingen moesten bewijzen, dienden de beschuldigden hun onschuld aan te tonen.[234] Zo bekritiseerde de krant de manier waarop de opheffing van de parlementaire immuniteit van tien volksvertegenwoordigers was aangekondigd tijdens de Kamer- en Senaatssessie, omdat het betwijfelde of het publiek wel zou begrijpen dat een en ander niet gelijkstond aan een schuldigverklaring.

Het was nog te vroeg om uit de affaire een les te destilleren, meende *Le Temps* op 24 december 1892, de zaak was immers nog in volle gang en gebeurtenissen volgden elkaar in rap tempo op. Toch was het mogelijk om een aantal algemene consequenties van de affaire te voorzien.[235] Eén daarvan was dat bepaalde praktijken – de krant bleef opzettelijk vaag – die gemoeid gingen met de besteding van geheime fondsen door de regering niet langer acceptabel waren. *Le Temps* noemde in dit verband Floquet, die had toegegeven dat hij de wijze waarop (Panama) publiciteitsgeld werd besteed had beïnvloed.[236] En ook voormalig minister van Financiën Rouvier, die had toegegeven dat hij geld had aangenomen van persoonlijke vrienden. *Le Temps* benadrukte echter dat de tijd waarin deze dingen gebeurden moeilijk was geweest voor de Republiek. De krant benadrukte er niet op uit te zijn om morele verantwoordelijkheid vast te stellen – de feiten waren nog niet boven tafel waren en waarschijnlijk waren ze ook nog eens verdraaid – maar het leek erop dat 'behalve morele fouten (...) daar een politieke fout is gemaakt (...); in het buitenland wijdverbreide praktijken, die een hypocriete pers vandaag de dag probeert te verbergen, zullen door de nieuwe garde,

---

gestructureerde) parlementaire groepen, wat het de verkeerde remedie achtte: het baken van een parlementaire meerderheid zou een sterke regering moeten zijn. Zie ook *Le Temps*, 16 december 1892.

[232] *Le Temps*, 17 december 1892.

[233] Zie bijv. *Le Temps* 18, 22, 25, 26, 27 en 30 december 1892 en 7 en 17 januari 1893.

[234] *Le Temps*, 22 december 1892. Zie ook *Le Temps*, 29 januari 1893.

[235] *Le Temps*, 24 december 1892.

[236] Geld dat vanuit het bedrijfsleven bij de regering (eigenlijk: bij opeenvolgende republikeinse regeringen) was terechtgekomen om haar (hen) gunstig te stemmen. Floquet had dus toegeven dat hij de wijze waarop dat geld was besteed had beïnvloed. Concreet: het was gebruikt in de strijd tegen het boulangisme. Als de veiligheid in het geding was keurde *Le Temps* dit soort praktijken echter goed; zie verderop in de hoofdtekst.

die de leiding op zich zal nemen van de republikeinse partij en van staatszaken, achterwege moeten worden gelaten.'[237] Zo was het volgens *Le Temps* in de oude dagen doodnormaal voor machthebbers om een krant die hun politieke groep goedgezind was financieel te steunen. Dit moest eindigen: de veelheid van kranten en de heftigheid van de polemieken had dit nutteloos gemaakt.[238] 'Iedereen voelt nu aan dat veranderingen nodig zijn in de traditionele praktijken en dat er restanten zijn die moeten worden afgeschaft (...). De details van deze veranderingen zijn nog vrij vaag, maar het principe is al zichtbaar: het is dat de politiek in toenemende mate transparant moet zijn en niet gefabriceerd in oude kanselarijen. Aangezien de dingen die men dacht voor het publiek verborgen te houden uiteindelijk toch wel aan het licht komen, zal het wijs zijn om voortaan niets meer te doen wat niet bekend mag worden, of dat, eenmaal bekend, niet openlijk ten overstaan van een extreem achterdochtige publieke opinie kan worden uitgelegd.'[239] Inzetten van geheime fondsen voor de algemene veiligheid en de verdediging van de republikeinse instituties was volgens *Le Temps* echter boven elke discussie verheven.[240] Raison d'état vereiste die maatregelen. Had Frankrijk zoals Engeland een loyale en betrouwbare oppositie, dan was de noodzaak van het aanwenden van dergelijke fondsen er niet geweest.[241]

Ondanks de verhoogde staat van agitatie en de politieke wanorde achtte *Le Temps* het eind december 1892 onwaarschijnlijk dat het schandaal de Republiek fataal zou worden; de Republiek was van alle regimes het meest plooibaar en als enige in staat om de noodzakelijke

[237] Vrije vertaling van: '(…) Outre l'erreur morale (...) il y a eu là une erreur politique (...) des pratiques largement usitées dans tous les pays étrangers, dont une presse hypocrice affecte aujourd'hui de se voiler la face, devront être abandonnées désormais par les nouveaux venus qui prendront la conduite du parti républicain et celle des affaires de la France.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 december 1892.

[238] *Le Temps*, 24 december 1892 en 28 januari 1893. Op de 28e refereerde het eraan als 'een misbruik en tegelijkertijd een misrekening' ('un abus en même temps qu'un faux calcul').

[239] Vrije vertaling van: 'Tout le monde sent aujourd'hui qu'il y des modifications à opérer dans les pratiques traditionnelles et des survivances à supprimer (...). Le détail de ces changements est encore assez obscur. Mais le principe apparaît déjà: c'est que, de plus en plus, la politique devra se faire au grand jour et non dans les vieilles chancelleries. Les choses qu'on se flatterait de dérober à la connaissance du public finissant par y arriver tout de même, le premier et le dernier mot de la sagesse consistera désormais à ne rien faire qui ne puisse être connu, ou plutôt qui, étant connu, ne puisse être ouvertement expliqué devant une opinion ombrageuse jusqu'à l'injustice.' Geciteerd uit: *Le Temps* 24, december 1892. Over de veranderde omstandigheden van de politiek zie ook *Le Temps*, 25 december 1892; hier maakte de krant echter wel onderscheid tussen perioden van normaliteit en buitengewone tijden, die buitengewone maatregelen zouden rechtvaardigen.

[240] *Le Temps*, 28 januari 1893. Het zinspeelde hier eerst en vooral op de inzet tegen het boulangisme, hetgeen – getuige ook de toegeving van Floquet – daadwerkelijk was gebeurd.

[241] *Le Temps*, 28 januari 1893. *Le Temps* had de kwestie al diverse keren aangesneden, daarbij de behoefte benadrukkend aan zogenaamde geheime hoekjes voor de regering (wat bijvoorbeeld soms discretie van de media impliceerde, of de beschikbaarheid van geheime fondsen). Zie *Le Temps*, 31 maart, 5 juli en 8 december 1889; 25 november 1891 en 13 april 1892.

veranderingen te accommoderen.[242] Maar waar de krant in eerste instantie vooral politiek rechts en boulangisten noemde als belangrijkste vijanden van de Republiek die probeerden van het schandaal te profiteren, veranderde de focus. De enigen die echt van het Panamaschandaal – 'dit beklagenswaardige voorval' ('cette pitoyable aventure') – profiteerden, meende *Le Temps* nu, waren de revolutionaire socialisten en de anarchisten.[243] *Le Temps* verweet conservatieven dat zij dit niet inzagen; nóg blinder waren die *radicaux* die met hun politieke taal de revolutionaire socialisten hoopten te vleien. Dat, schreef het, was tevergeefs, want in de ogen van een socialist bleef een bourgeois eenvoudigweg een bourgeois; of het een liberale of radicale was bleef irrelevant: allen wachtte het ostracisme als de socialisten eenmaal aan de macht zouden komen.[244]

Het Panamaschandaal was een prooi geworden voor conservatieven, bonapartisten en *radicaux*, schreef *Le Temps* op 30 december, en het hekelde die laatsten omdat ze zouden hebben gerept van 'het einde van een regime, terwijl het hoogstens gaat om de val van enkele van de mannen die het hebben gediend.'[245] Maar alleen de socialisten zouden echt baat hebben bij het Panamaschandaal, dat hun 'nieuwe wapens heeft verschaft tegen een sociale toestand die ze willen vernietigen.'[246] Afgezien van de socialisten vormden de vijanden van de Republiek geen serieuze bedreiging, afzonderlijk, noch samen: 'gecombineerd missen ze op dit moment verbinding, cement (...) wat de persoon Boulanger met zijn zwarte paard en zijn sabel hun bood.'[247] De strijd was al gestreden, schreef de krant, en de Republiek was als winnaar uit de bus gekomen: dat zou vertrouwen moeten wekken. Bovendien was het niet de Republiek geweest die de ondergang van de Panamaonderneming had veroorzaakt. Waarom, vroeg *Le Temps* zich af, zou de Republiek in grotere mate verantwoordelijk zijn voor individuele tekortkomingen dan de monarchie in andere landen was voor de corruptie en andere malversaties die daar aan de orde waren? Hoe zou de Republiek het wangedrag

[242] *Le Temps*, 26 december 1892. Op 27 december herhaalde de krant dat de Republiek zelf niet in gevaar was. Wat echter wel op het spel stond was zijn 'normale, progressieve en vredige ontwikkeling' ('son développement normal, progressif et pacifique').
[243] *Le Temps*, 27 december 1892. Op dat moment hadden de anarchisten al aanslagen gepleegd, onder meer in op de boulevard Saint-Germain en in de rue de Clichy (beide in maart 1892; geen doden, wel gewonden). In juli 1892 werd de anarchist Ravachol na een proces geguillotineerd.
[244] *Le Temps*, 27 december 1892. De krant vreesde de socialistische organisatie, gericht als die was op een opstand. *Le Temps*, 29 december 1892.
[245] Vrije vertaling van: 'La fin d'un régime, alors qu'il s'agit tout au plus de l'éclipse de quelques-uns des hommes qui l'ont servi.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 december 1892.
[246] '(…) En leur fournissant des armes nouvelles contre un état social qu'ils veulent détruire.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 januari 1893. Zie ook *Le Temps*, 30 december 1892.
[247] Vrije vertaling van: 'Tous ensemble, ils manquent, à l'heure présente, du lien, du ciment (...) que leur offrait la personne même de Boulanger, son cheval noir et son grand sabre.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 30 december 1892.

moeten hebben voorkomen? Geen bewind op aarde had het volgens de krant in zijn macht om ervoor te zorgen dat alle bedrijven behoorlijk werden geleid. Het volk zou wel erkennen dat de republikeinse instituties niet verantwoordelijk waren voor de uitkomst van grote projecten die tijdens hun regeerperiode werden ondernomen. Immers, vroeg *Le Temps* zich af, zouden diegenen die nu de mislukking van Panama uitbuitten voor de Republiek hebben geapplaudisseerd als het project een succes was geweest? Afkeurenswaardige daden, schreef de krant, gingen alleen hun daders aan.[248]

7.2.2 Januari- maart

Haast met ongeloof refereerde *Le Temps* begin januari 1893 aan de *ralliement* en aan het succes van de Franse diplomatie. 'Nog maar zes maanden geleden wees alles in de richting van de triomf van de liberale republiek die het land zichzelf had verschaft en met onverslaanbare volharding tegen alle aanvallen had verdedigd' schreef de krant. 'De vruchten van de republikeinse overwinning verschenen aan alle kanten tegelijk.'[249] Een beetje meer flinkheid van de regering, geduld en zelfbeheersing van de republikeinse meerderheid hadden volgens *Le Temps* volstaan om bij de volgende verkiezingen van de situatie te kunnen profiteren. Maar de mijnwerkersstaking in het Zuid-Franse Carmaux gooide in augustus 1892 roet in het eten, net als later het parlementaire onderzoek naar de Panama-affaire, de opschorting van handelsrelaties met Zwitserland en het uitstel van een belangrijke financiële wet: deze kwesties hadden het rooskleurige plaatje in een sombere politieke situatie veranderd.[250]

Le Temps stoorde zich steeds sterker aan het parlementair onderzoek. In plaats van helderheid te scheppen en de schuldigen te bestraffen zou dat worden gebruikt om de *opportunistes* in een kwaad daglicht te stellen. Maar het republikeinse bestel was 'in essentie' ('par essence') onpersoonlijk en niet gebonden aan een bepaalde politieke groep. Het was niet te laat voor de republikeinse partij en de regering om zich te herpakken en de situatie aan te pakken en voorbereidingen te treffen voor de volgende verkiezingen, waarvan niet alleen het lot van republikeinse instituties, maar ook het lot van Frankrijk zelf afhing. Gelukkig had

[248] *Le Temps*, 30 december 1892. Voor eenzelfde soort argument (dat de vorm van het regime niets van doen had met Panama), zie *Le Temps*, 31 december 1892. NB. Om zijn punt te maken schonk *Le Temps* veel aandacht aan wat het aanduidde als 'Le scandale des banques italiennes.' Zie bijv. *Le Temps*, 3, 6, 7, 8, 12, 19 en 21 februari.
[249] 'Il y a six mois encore, tout semblait conspirer et concourir au triomphe du régime libéral que le pays s'était donné et avait défendu contre tous les assauts avec une invincible obstination. Les fruits de la victoire républicaine apparaissaient de tous les côtés à la fois.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 januari 1893.
[250] *Le Temps*, 1 januari 1893. De staking van Carmaux begon in augustus 1892 en betrof mijnwerkers van het gelijknamige plaatsje. Jean Jaurès speelde een belangrijke politieke rol.

Frankrijk in crisistijd altijd bewezen over een dosis extra patriottisme en gezond verstand te beschikken.[251] Die zouden nodig zijn, 'want als de samenzwering die boulangisten, monarchisten en caesaristen op dit moment voorkoken slechts zou zijn gericht op individuen, dan zou zij het land niet in een staat van grote opschudding storten. Maar (...) achter de republikeinen die men probeert als geheel als republikeinen te onteren, is het de Republiek die men wil raken. Hier ligt een gevaar voor de publieke vrijheden en een valstrik voor kiezers.'[252] Het antwoord op dit gekonkel, schreef *Le Temps*, was een politiek van republikeinse concentratie.[253]

Aan de andere kant relativeerde *Le Temps* de ernst van de situatie en de geagiteerde staat waarin de publieke opinie verkeerde. Als de crisis meer dan oppervlakkig was, redeneerde de krant, dan zouden er economische repercussies moeten zijn: de economie, concludeerde *Le Temps* aan de hand van diverse indicatoren, draaide prima.[254] Toch refereerde het aan het Panamaschandaal als 'de meest geduchte crisis die de Republiek tot nu toe heeft meegemaakt'[255] Het verlangde naar een nieuw kabinet met nieuwe, niet bij de oude politiek betrokken leden, die precies om die reden moreel gezag zouden hebben. 'Vrijer in al hun bewegingen zouden zij de plichten van een regering misschien duidelijker kunnen bevatten, en van haar verantwoordelijkheden naar de Republiek en voor het hele land. Een nieuw kabinet had ongetwijfeld ook homogener kunnen zijn, en het is zeker op homogene kabinetten dat onze politiek zich moet richten.'[256]

Dat gezegd hebbend lag er volgens *Le Temps* voor de regering een grote taak in het verschiet. Zij zou allereerst moeten helpen om een republikeinse meerderheid in de *Chambre* te vormen en die te behouden, en zo de parlementaire motor weer te laten draaien, nutteloze zittingen te voorkomen en ervoor te zorgen dat een begroting werd goedgekeurd en de sociale orde werd bewaard. Bovenal moest de regering voorkomen dat er een machtsvacuüm zou ontstaan. Daarom moest zij sterk voor de dag komen. Het strafproces in de Panama-affaire

[251] *Le Temps*, 1 januari 1893.
[252] Vrije vertaling van: 'Si le complot que boulangistes, monarchistes et césariens trament actuellement n'était dirigié que contre les hommes, il ne jetterait pas le pays dans une grande émotion. Mais (…) derrière les républicains qu'on s'efforce de déshonorer en bloc en tant que républicains, c'est la République qu'on veut atteindre. Il y a là pour les libertés publiques un péril et pour le suffrage universel un piège (...).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 7 januari 1893.
[253] *Le Temps*, 8 januari 1893. Op 10 januari nuanceerde de krant deze uitspraak en stelde dat republikeinse concentratie weliswaar voldeed als verdedigingsmechanisme, maar een te dunne basis vormde voor regering.
[254] *Le Temps*, 8 januari 1893.
[255] '(...) la crise la plus redoutable que la République ait encore traversée.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 januari 1893.
[256] Vrije vertaling van: 'Plus libre dans tous leur mouvements, ils auraient peut-être un sentiment plus net des devoirs d'un gouvernement, de ses responsabilités à l'égard de la République et devant le pays tout entier. Un ministère nouveau aurait pu être sans doute aussi plus homogène, et c'est bien décidément vers les cabinets homogènes que notre politique intérieure doit s'orienter.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 12 januari 1893.

zou intussen voor gerechtigheid zorgen.[257] Zich voorbereiden op de volgende verkiezingen, handhaven van de republikeinse orde tegen linkse en rechtse vijanden, stemmen over de begroting en de rechtsgang loyaal ondersteunen: *Le Temps* vroeg zich af wat er nog meer van de regering kon worden verwacht. Zij was weliswaar niet ideaal en waarschijnlijk slechts een overgangsregering, maar volgens de krant hadden de republikeinen de plicht om haar te steunen; aan de *Chambre des Députés* om aan de slag te gaan met praktische en nuttige beraadslagingen.[258]

Le Temps bekritiseerde het voorstel in de Senaat van de in 1876 als *radical* gekozen maar inmiddels als *opportuniste* bekend staande Henri Tolain – ooit opgeleid als bronsbewerker en in de jaren 1860 actief in de Franse arbeidersbeweging – om voortaan directeuren van mijnbouw- en spoorwegondernemingen door de staat te laten benoemen, en trok een parallel met Panama.[259] 'Als dat een staatszaak is geworden (...)., die op dit moment elke andere bekommernis verdringt (...), als die de hoop of beter gezegd de illusies van de tegenstanders van de Republiek weer heeft opgewekt, waar hebben we dat dan aan te danken? Aan de interventie van publieke machten in een private onderneming.' Als er geen wettelijke toestemming nodig was geweest voor de loterijobligaties, meende *Le Temps*, dan hadden de investeerders ook niet bij hun vertegenwoordigers op goedkeuring aangedrongen en ze evenmin verantwoordelijk kunnen houden voor het echec. 'Dan zou men geen beschuldigde publieke machten zien (...), tot aan de president toe in het geding gebracht.'[260]

Volgens de krant was sprake van 'een campagne van laster en moddergooien.'[261] Meer dan ooit was het nodig om zowel het buitenland als het Franse volk te laten zien dat alle

[257] *Le Temps*, 12 januari 1893.
[258] *Le Temps*, 14 en 18 januari 1893. 'Nooit', schreef de krant op de 18e, 'keurt het volk zijn vertegenwoordigers strenger af dan na dit soort lege, stormachtige sessies waar niets anders uit voortkwam dan beledigingen en sentimenten van algemene minachting') ('on ne les juge jamais plus sévèrement qu'après ces séances orageuses et stériles d'où rien n'est sorti sinon des mots injurieux et des sentiments d'universelle défiance'). Om haar populariteit te herwinnen moest de *Chambre* 'aan de belangen denken van het land dat werkt en een gewaarborgde toekomst wil' ('songer aux intérêts du pays qui travaille et veut avoir un lendemain assuré').
[259] Voor meer biografische details verwijs ik naar de officiële website van de Franse Senaat: https://www.senat.fr/senateur-3eme-republique/tolain_henri1332r3.html.
[260] Vrije vertaling van: 'Si cette affaire est devenue une affaire d'Etat (…), si elle efface en ce moment toute autre préoccupation (…), si elle a réveillé les espérances ou plutôt les illusions des ennemis de la République, à quoi le-devons nous? A l'intervention des pouvoirs publics dans une entreprise privée (...); on ne verrait pas les pouvoirs publics accusés (...) jusqu'au président de la République mis en cause.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 15 januari 1893. Voor een pleidooi voor een identieke laissez-faire aanpak in een andere context, zie *Le Temps*, 10 maart 1893.
[261] '(...) campagne de calomnie et de diffamation.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 januari 1893. Volgens de krant leefde men in een tijd van collectieve laster, erop gericht om beschuldigingen naar het parlement of de rechterlijke macht te slingeren die onmogelijk waren te weerleggen. *Le Temps* verzette zich echter tegen een wetsvoorstel dat een persoon die naar eigen zeggen de namen kende van daders van of medeplichtigen aan een misdrijf of overtreding, zou verplichten om bewijs te leveren (ook als hij of zij claimde daarvan in het bezit te zijn) aan de autoriteiten. *Le Temps*, 1 februari 1893.

partijen nog steeds in staat waren om het landsbelang boven de interne ruzies en crises te stellen.[262] Hoewel sommigen waarschijnlijk oprecht dachten dat ze voor een transformatie van de parlementaire democratie streden in plaats van haar vernietiging, was dat een illusie. 'Het zou naïef zijn om zichzelf voor de gek te houden, onder voorwendsel van socialisme en van strijd tegen het parlementaire systeem, is het de Republiek zelf die men wederom gaat bestormen.'[263] Volgens *Le Temps* hadden de resultaten van de deelverkiezingen in het Noorden van het land en in de Midi aangetoond dat het provinciale electoraat lang niet zo geagiteerd was als de Parijzenaars. In die verkiezingen 'zullen de monarchisten noch de socialisten, die samen onze liberale instituties aanvallen, iets vinden om over te triomferen.'[264]

Een dag nadat de onderzoeksrechter had bepaald dat van de tien parlementariërs van wie de immuniteit was opgeheven drie zaken werden afgewezen en dat in de overige zaken een beslissing moest worden genomen over of ze wel of niet voor het gerecht werden gebracht, schreef *Le Temps* dat de eerste fase van de corruptieaffaire voorbij was.[265] Het signaleerde dat de publieke opinie verbaasd was en vroeg zich af waarom sommige politici waren gespaard en anderen niet. De drie van wie de zaak was verworpen waren 'erin geslaagd om overtuigende verklaringen te geven met betrekking tot een beschuldiging die tenslotte erg dun lijkt, aangezien zij alleen berust op met potlood neergeschreven initialen op cheques.'[266] Volgens de krant zou de onpartijdige en verbijsterde publieke opinie van oordeel zijn dat de sepots nogal contrasteerden met de plechtige procedure waarin tot opheffing van de parlementaire immuniteiten was besloten. *Le Temps* vroeg zich bovendien af waarom de zaak van een eerbare en competente man als Maurice Rouvier niet ook was geseponeerd, en waarom hij überhaupt van zo'n vulgaire misdaad werd verdacht. Het blad achtte allen die terecht moesten staan voor corruptie onschuldig.[267]

---

[262] *Le Temps*, 17 januari 1893.

[263] Vrije vertaling van: 'Il serait puéril de se le dissimuler, sous prétexte de socialisme et de lutte contre le système parlementaire, c'est à la République elle-même que l'on va, une fois de plus, livrer assaut.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 17 januari 1893.

[264] Vrije vertaling van: 'Ni les monarchistes, ni les socialistes qui font ensemble le siège de nos institutions libérales n'y trouveront de quoi triompher.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 24 januari 1893. Zie ook *Le Temps*, 14 februari 1893, waarin de krant schreef dat terwijl iedereen namens het volk probeerde te spreken, (departementale raads-) verkiezingen hadden getoond wat het volk zélf dacht, en dat het duidelijk was dat het provinciale electoraat niet op één lijn zat met Parijse politici die garen spinden bij agitatie en onrust.

[265] *Le Temps*, 29 januari 1893.

[266] Vrije vertaling van: '(…) Ont pu fournir des explications concluantes sur une accusation un peu légère après tout, puisqu'elle ne reposait que sur des initiales écrites au crayon sur des talons de cheque.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 29 januari 1893.

[267] *Le Temps*, 9 februari 1893. Twee dagen later reproduceerde de krant de redenen van de rechtbank om diverse beschuldigingen (waaronder de zaak van Rouvier) te verwerpen. *Le Temps* herhaalde subtiel de eigen kritiek op de beslissing van de regering om de vervolging van parlementariërs te authoriseren.

Net als *Le Petit Journal* schreef *Le Temps* uitgebreid over de toespraak in de *Chambre* van afgevaardigde Cavaignac. Maar de krant was kritisch. In een commentaar dat tekenend is voor *Le Temps*' relativering van het Panamaschandaal – en waaruit uitvoeriger wordt geciteerd – schreef de krant over Cavaignac dat 'hij kwam om de misbruiken te veroordelen die het strafrechtelijk en parlementaire onderzoek hebben onthuld en om de regering te vragen of zij vastbesloten is de middelen te vinden om ze te beëindigen. Wat zijn deze misbruiken? Allereerst de te grote sommen geld gedoneerd om een te zwakke publiciteit te vergoeden. Hoe kan de regering deze praktijken een halt toeroepen dan door de verdeling zelf ter hand te nemen? (...) Wat betreft consortia die aandelen of obligatie-emissies garanderen, wil de spreker de regering belasten met het regelen van hun samenstelling? Vast niet, want dat zou haar verantwoordelijkheid met zich meebrengen voor alle financiële zaken. Denkt hij dat een wet de omvang en de winst van dergelijke consortia kan beperken? Maar het betreft hier omstandigheden die noodzakelijkerwijs variëren naar gelang de aard van de affaire en de marktsituatie. Privé-initiatief vergist zich op deze punten vaak; de staat zou zich altíjd vergissen (…). Dan is er de parlementaire corruptie (...). Als men de regering iéts zou kunnen verwijten, dan is het te veel te hebben gedaan, aangezien slechts drie van de tien vervolgingen die zij had verzocht door de magistraten zijn ingesteld. Maar er is het briefje waarop sprake is van 104 omgekochte afgevaardigden. De auteur van dit briefje leeft niet meer: hoe zou de regering hem zijn geheim moeten ontfutselen? Tenslotte verklaart de spreker dat verzet nodig is tegen het procedé om geld geschonken door financiële ondernemingen in te zetten voor regeringsdoeleinden. Maar het kabinet kan er niet van worden verdacht deze praktijk goed te keuren.'[268] Cavaignacs interpellatie verhelderde volgens *Le Temps* dan ook niets. Evenmin bood zij een een politieke oriëntatie; als zij al iets deed, dan was dit het in de kaart spelen van de vijanden van de Republiek.

[268] Vrije vertaling van: '(…) Il est venu, a-t-il dit, dénoncer les abus que l'instruction et l'enquête ont rêvélés et demander au gouvernement s'il est préoccupé des moyens d'y mettre un terme. Quels sont ces abus? C'est d'abord les trop fortes sommes données pour rétribuer une publicité trop faible. Comment le gouvernement pourrait-il mettre un terme à ces pratiques, à moins de diriger lui-même les répartitions? (...). Quant aux syndicats de garantie, l'orateur prétend-il charger le gouvernement d'en régler la composition? Non, sans doute, car alors il assumerait la responsabilité de toutes les affaires financières. Pense-t-il qu'une loi puisse limiter l'étendue et les bénéfices des syndicats en question? Mais ce sont là des conditions nécessairement variables suivant la nature de l'affaire et l'état du marché. L'initiative privée se trompe souvent sur ces sujets, l'Etat se tromperait toujours (…). Il y a la corruption parlementaire (...) le gouvernement (...). On ne pourrait lui reprocher que d'avoir trop fait, puisque, sur les dix poursuites qu'il avait demandées, trois seulement ont été sanctionnées par les magistrats. Mais il y a la note où il est question des cent quatre députés achetés. L'auteur de cette note n'existe plus: comment le gouvernement (…) s'y prendraient-ils pour lui arracher son secret? Enfin, l'orateur déclare nécessaire une protestation contre le procédé consistant à faire servir à des usages gouvernementaux des fonds versés par les sociétés financières. Mais le cabinet ne peut être suspect d'approuver cette pratique (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 februari 1893.

De *Chambre* zou haar ambities moeten beperken, schreef de krant, en moeten focussen op de begroting voor 1893 en 1894.[269] Zij was te wispelturig.[270] Zou men niet gealarmeerd zijn, vroeg de krant zich af, als men zich rekenschap gaf van alle tijd die aan nutteloze vragen en interpellaties was verspild, en die nuttig had kunnen worden gebruikt? Sleutelen aan het kiessysteem of een striktere regulering van bijvoorbeeld de Kamerzittingen boden volgens de krant niet de oplossing. Het kwam niet aan op wetten, maar op temperament en gedrag.[271]

Sinds twintig jaar was het Franse volk op talloze verschilende manieren geraadpleegd, schreef *Le Temps*, en altijd en overal was het antwoord geweest dat zijn vertegenwoordigers op elk overheidsniveau minder moesten praten en meer moesten werken.[272] Elke keer als in de *Chambre* over Panama – volgens *Le Temps* in essentie een juridische kwestie – werd gedebatteerd, kreeg de affaire een politieke smaak en werd zij getransformeerd tot wapen tegen de Republiek. Maar om onherroepelijke verwerping en ontbinding te voorkomen was het nu de hoogste tijd om zinloze agitiatie en theoretische standpunten te vermijden, en om Panama over te laten aan de rechterlijke macht, die volgens *Le Temps* bepaald niet te soepel was geweest.[273] Gelukkig, schreef de krant, gaf de publieke opinie in tegenstelling tot de magistraten de veroordeelden wel het voordeel van de twijfel.[274]

Met alle modder die trouwe en goede republikeinen naar hun hoofd kregen geslingerd, waren het barre tijden voor de Republiek, constateerde *Le Temps*. De enige manier om verder te gaan was door samenwerking van *opportunistes* en *radicaux*.[275] Dit behelsde politiek compromis: naar het spreekgestoelte lopen om vervolgens de eigen verlangens, plannen en electorale beloftes op te dreunen had geen zin en zou slechts tot diepe verdeeldheid leiden en tot een blijvende onmogelijkheid om te regeren.[276] Een politiek van concentratie was niet ideaal volgens *Le Temps*, maar wel onontbeerlijk: het was makkelijk om op te scheppen over de eigen toewijding aan principes en de originaliteit van de eigen ideeën als men geen

[269] *Le Temps*, 11 februari en 10 maart 1893.
[270] *Le Temps*, 12 februari 1893.
[271] *Le Temps*, 14 februari 1893. Helaas, schreef *Le Temps*, werd een ware gouvernementele mentaliteit alleen met de grootst mogelijke moeite verworven.
[272] *Le Temps*, 17 maart 1893. *Le Temps* stelde dat de *Chambre* alle andere kwesties dan die waarin een republikeins akkoord mogelijk of zeker zou zijn terzijde moest schuiven. *Le Temps*, 13 en (voor een gelijksoortige redenering) 18 februari 1893.
[273] *Le Temps*, 12 februari 1893. Een dag eerder beschreef de krant het oordeel in de Panama (*escroquerie* oftewel fraude) zaak als excessief en zelfs wreed.
[274] *Le Temps*, 11 februari 1893.
[275] *Le Temps*, 14 en 15 februari 1893.
[276] *Le Temps*, 14 februari 1893.

regeringsverantwoordelijkheid droeg.[277] Maar ook het electoraat had een verantwoordelijkheid, schreef de krant, namelijk voor een robuuste regeringsmeerderheid. Als Frankrijk echter zo doorging, dan zou het land nooit politieke volwassenheid bereiken.[278] Heldere, ondubbelzinnige politieke programma's waren vereist en een transparante politiek in de *Chambre*.[279] Bovenal bestond er volgens *Le Temps* nog behoefte aan iets anders. 'Wat in Frankrijk mist en wat nog lange tijd dreigt te zullen ontbreken is een publieke geest, het is een traditie die even dierbaar is aan alle partijen, voorbestemd om te worden hervat en voortgezet door de winnaars zoals zij werd boefend door de verliezers. Als wij deze traditie en publieke gezindheid zouden bezitten, dan zouden incidenten in de binnenlandse politiek weinig uitmaken (...). Hier net als elders zijn de fouten die aan instituties worden verweten vooral toe ter schrijven aan zeden.'[280]

Plebiscitaire democratie was het enige levensvatbare alternatief voor parlementaire democratie, gaf *Le Temps* toe, en de twee systemen konden niet als goed versus slecht worden karakteriseerd. Hun voor- en nadelen hingen af van de omstandigheden waarin ze functioneerden.[281] In een gecentraliseerd land als Frankrijk, stelde de krant, zou een gekozen president een veel groter gevaar vormen voor de vrijheden dan in een federaal georganiseerd land als de VS. Maar hoewel een plebiscitair systeem leek te bieden wat aan het parlementarisme aan ontbrak, zou het volgens *Le Temps* dom zijn om het parlementaire bestel te vervangen door een plebsicitair systeem. In Frankrijk zou een dergelijk systeem het staatshoofd te veel prestige en macht geven: het parlement zou ondergeschikt worden. In het huidige systeem was de wetgevende macht volgens *Le Temps* te dominant met betrekking tot de executieve, maar in het plebiscitaire systeem – en dit was nog onwenselijker – zou de

[277] *Le Temps*, 22 februari 1893. Volgens *Le Temps* was de bevoegdheid tot ontbinding een essentieel onderdeel van de uitvoerende macht, omdat het land zo buiten verkiezingstijd in staat kon worden gesteld om een duidelijke parlementaire meerderheid in functie te stemmen. In England was dit volgens de krant reeds een parlementair gebruik. Zie ook *Le Temps*, 4 maart 1893.

[278] *Le Temps*, 22 februari 1893. De krant contrasteerde Frankrijk met Engeland. Twee dagen later sloeg *Le Temps* echter een positievere toon aan en merkte na een serie Kamerstemmingen op dat er toch nog gezond verstand bestond. De *Chambre* maakte weliswaar fouten, stelde de krant, maar zij nam het tevens op zich om die te herstellen.

[279] *Le Temps*, 7 maart 1893.

[280] Vrije vertaling van: 'Ce qui manque et ce qui risque de manquer longtemps encore en France, c'est un esprit public, c'est une tradition également chère à tous les parties, destinée à être reprise et continuée par les vainqueurs telle qu'elle était pratiquée par les vaincus. Si cette tradition et cet esprit public existaient chez nous, peu importeraient les incidents, graves ou non, de la politique intérieure (…). Ici comme ailleurs, les vices reprochés aux institutions et aux personnes sont surtout imputables aux moeurs (…).' Geciteerd uit: *Le Temps*, 10 maart 1893. Hoewel geschreven in de context van buitenlandpolitiek reflecteert het commentaar de visie van *Le Temps*' op de fundamentele tekortkoming(en) van de Franse politiek. Zie ook *Le Temps*, 18 maart 1893.

[281] *Le Temps*, 4 maart 1893. Directe aanleiding voor het artikel was de vermeende noodzaak om tegenwicht te bieden aan de ideeën van Paul Déroulède, een van de felste critici van het parlementaire bewind en voorstander van een direct middels algemeen kiesrecht gekozen president.

uitvoerende macht de wetgevende onderdrukken.[282] Het parlementaire regime had gebreken, maar opnieuw vroeg de krant zich af of deze niet meer door menselijke fouten waren te verklaren dan door het regime zelf, dat bovendien van zijn fouten kon leren. Belangrijker, de parlementaire ervaring van de laatste vijftien jaar had de Fransen hun ervaringen met caesarisme – de staatsgreep van 2 december 1851, de onderdrukking van de vrijheden, het muilkorven van de pers en de militaire nederlaag die leidde tot het verlies van Elzas en Lotharingen – doen vergeten, meende *Le Temps*: 'wat de miserabele staat waarin het caesaristische systeem het Franse vaderland had achtergelaten vereiste, heeft dit zo zwartgemaakte parlementarisme tot stand weten te brengen (...): het leger en de nationale financiën zijn gereconstrueerd, verplicht gratis en seculier primair onderwijs ingesteld, onze waardigheid in Europa is hersteld, ons koloniaal bezit uitgebreid, en tenslotte en vooral zijn de vrede en orde bewaard bij de uitoefening van de meest onbegrensde vrijheden.'[283]

Begin februari 1893 merkte de krant op dat de Panama-affaires (meervoud) tot een einde kwamen: diegenen die ze voor hun eigen politieke gewin uitbuitten waren gedwongen hun aandacht te verleggen.[284] Maar midden maart nog verzuchtte *Le Temps* dat elke dag een nieuw incident bracht, en refereerde met betrekking tot de parallelle juridische en politieke ontwikkeling van het schandaal aan 'de ingebakken fataliteit' ('la fatalité originelle').[285] 'We zijn slachtoffer geworden van een of andere politieke hysterie, waarin niemand in staat lijkt om zijn kalmte of zelfbeheersing te bewaren om de gebeurtenissen de baas te blijven. Het bewijs van deze morbide overprikkeling waar alle geesten aan ten prooi zijn gevallen is dat niemand zichzelf de tijd geeft voor reflectie.'[286]

Volgens *Le Temps* was er geen bewijs dat de regering tekort was geschoten bij haar streven naar opheldering van de Panama-affaire.[287] Alle beschuldigingen en ontkenningen daarentegen die rondgingen in het parlement hadden een koortsachtige sfeer geschapen en het

---

[282] *Le Temps*, 4 maart 1893.
[283] Vrije vertaling van: 'ce qu'exigeait l'etat misérable où le système césarien avait laissé la patrie française en 1870, ce parlementarisme si décrié a su l'accomplir (…): l'armée et les finances nationales ont été reconstituées, l'instruction obligatoire laïque et gratuite fondée, notre dignité en Europe relevée, notre domaine colonial agrandi, enfin et surtout la paix et l'ordre maintenus dans l'exercice des libertés les plus illimitées.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 4 maart 1893.
[284] *Le Temps*, 2 februari 1893.
[285] *Le Temps*, 18 maart 1893. Met deze ingebakken of letterlijk 'oorspronkelijke fataliteit' doelde de krant op de verwarring van jurisdicties (strafrechtelijk en politiek).
[286] Vrije vertaling van: 'Nous sommes en proie à une sorte d'hystérie politique où personne ne paraît plus garder son sang-froid ni rester maître de lui-même pour rester maître des événements. La preuve de cette surexcitation morbide à laquelle tous les esprits sont en proie, c'est que personne ne se donne le temps de la réflexion.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 18 maart 1893.
[287] *Le Temps* 15 maart 1893. De krant geloofde niet dat de regering had geprobeerd om de juridische procedures te beïnvloeden. Zie ook *Le Temps*, 13 maart 1893.

aanzien van politiek naar beneden gehaald. 'Wie heeft er belang bij' vroeg de krant zich af, 'om te laten geloven dat in dit land magistraten niet langer standvastig zijn genoeg om de wetten op een onpartijdige manier toe te passen, noch afgevaardigden voldoende vrij van passies en zichzelf genoeg meester om de stilte te bewaren (...) tot het moment waarop het juryoordeel wordt gegeven?'[288] Door alle beschuldigingen werd het parlementaire bestel zelf geraakt. Bij de volgende verkiezingen zouden de kiezers volgens de krant wel raad weten met parlementariërs die hun eigen institutie actief in diskrediet brachten. Liberale instituties riskeerden devaluatie in de ogen van de publieke opinie. Revolutionair socialisme en dictatuur lagen op de loer. 'Welbeschouwd is de triomf van het socialisme primair een teken van sociale onrust en anarchie; hij is het hoogste gevaar en doet op enig moment de door de voorzienigheid beschikte messias verschijnen.'[289]

Maar dat was de stad. Dat was Parijs. Het echte Frankrijk lag volgens *Le Temps* elders. 'De kiesuitslagen van gisteren', schreef het op 21 maart, 'bewijzen eens te meer hoezeer de campagne van agitatie en schandaal die zekere politici zich inbeelden tegen de instituties zelf te voeren de eigenlijke natie, die werkt, die nadenkt en die stemt, onverschillig laat', stelde de krant met het oog op enkele voor republikeinen gunstig verlopen deelverkiezingen.[290] En nadat de beschuldigde parlementariërs door de jury waren vrijgesproken, merkte de krant op dat die jury blijk had gegeven van een beter beoordelingsvermogen en meer gezond verstand dan alle instituties samen. In plaats van de onderdrukking van bepaalde misdaden en overtredingen te eisen, hekelde de publieke opinie – waar iedereen van sprak maar vaak zonder het minste benul, aldus de krant – de parlementaire en perscampagne die nog steeds over het onderwerp Panama werd gevoerd.[291] Over Panama was uitputtend gedebatteerd. Het juryoordeel had verdere discussie nutteloos gemaakt. De Kamer hoefde alleen nog zijn

[288] Vrije vertaling van: 'Qui peut avoir intérêt à faire croire qu'il n'y plus en ce pays ni magistrats assez fermes pour appliquer impartialement les lois ni députés assez libres de passions et assez maîtres d'eux-mêmes pour garder le silence pendant que les jurés (...) et jusqu'au moment où leur verdict sera rendu?' Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 maart 1893.

[289] Vrije vertaling van: '(…) au fond, le tiomphe du socialisme est surtout un signe de trouble social et d'anarchie; il est la menace suprême qui rend nécessaire et fait apparaître au moment donné le Messie providentiel.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 16 maart 1893.

[290] *Le Temps*, 21 maart 1893. 'Les scrutins d'hier prouvent une fois de plus combien la campagne d'agitation et de scandale que certains politiciens se flattent d'exploiter contre les institutions elles-mêmes laisse indifférente la nation proprement dite, qui travaille, qui réfléchit et qui vote.' More significantly, *Le Temps* observed, in the elections, regarding one Senate and three departmental council seats, there had only been republican candidates.

[291] *Le Temps*, 23 maart 1893. Zie ook *Le Temps*, 24 maart 1893. De jury, schreef de krant daarnaast goedkeurend, geloofde dat de Reinach lijst met 104 gecorrumpeerde afgevaardigden was gefabriceerd om bepaalde mensen te beïnvloeden, nadat de bankier had begrepen welk risico hij liep om te worden vervolgd.
NB. De parlementariërs werden vrijgesproken; zoals eerder vermeld werden voormalig minister Baïhaut, de Lesseps jr. en Blondin veroordeeld, waarbij de laatste twee profiteerden van verzachtende omstandigheden. Lesseps jr. was op dat moment al veroordeeld tot vijf jaar; de Cour de Cassation schrapte beide veroordelingen echter in juni.

mandaat uit te dienen, meer niet: dan konden de gemoederen bedaren, kon de situatie ophelderen en hadden kiezers de tijd om na te denken en een goede keuze te maken zodat een geschiktere Kamer, in staat om een homogene regering te steunen, een nieuwe start kon maken.[292] De parlementaire onderzoekscommissie op haar beurt kon gelet op alle interne meningsverschillen wel worden opgedoekt: een resultaat dat *Le Temps* benadrukte al te hebben voorspeld. Volgens de krant had de regering een fout gemaakt door haar te steunen in plaats van het strafrechtelijk onderzoek zonder hinder te laten begaan en de schuldigen in het geval van schuldigverklaring voor een ere-jury te brengen: op een haar na had Frankrijk een ultieme crisis weten te vermijden.[293] De *Chambre* had op haar beurt 'te veel toegegeven aan de radeloosheid van het moment, de beschuldigingen vrij baan gelaten, de regering door haar verwarring verlammend, door haar onsamenhangendheid de juridische procedures dwarsbomend, zich tenslotte (...) overgevend aan de berekeningen van haar ergste vijanden.'[294] Volgens *Le Temps* toonden de resultaten van de deelverkiezingen gelukkig aan dat de bevolking, in tegenstelling tot haar afgevaardigden, haar zelfbeheersing had bewaard. De agitaties van het parlementaire leven waren slechts oppervlakkig. De vijanden van het regime en de Republiek hadden het nakijken: 'de diepere lagen van het algemeen kiesrecht' waren 'buiten schot gebleven' ('hors de leurs atteintes les couches profondes du suffrage universel').[295]

Op 29 maart leverde *Le Temps* commentaar op het anti-republikeinse manifest van de graaf van Parijs, en verweet hem net als de Franse boeren te denken die de overheid de schuld gaven van droogte of excessieve regen. Bewees de familiegeschiedenis van de graaf zelf niet dat ook tijdens de regering van een rechtschapen man fraude, gekonkel en bedrog kon plaatshebben? Ook tijdens het koningschap van zijn grootvader Louis-Philippe waren er immers schandalen; accepteerde de graaf het oordeel van schrijvers die meenden dat zijn grootvader daarvoor verantwoordelijk was? Volgens *Le Temps* kwamen malversaties en corruptie onder alle regimes voor, omdat ze aan menselijke zwakte vielen te wijten. Een blik

[292] *Le Temps*, 25 maart 1893.
[293] *Le Temps*, 25 maart 1893. In een ander artikel op dezelfde dag klaagde de krant naar aanleiding van een Kamerzitting dat hoewel Panama was uitgedreven uit de *Chambre*, 'het tijdperk van herrie' ('l'ère des potins') kennelijk nog niet was geëindigd: de sessie was koren op de molen van de vijanden van het parlementaire bestel.
[294] Vrije vertaling van: '(…) Elle n'a que trop cédé à l'affolement du moment, laissant le champ libre aux accusations, paralysant par son désarroi l'action gouvernementale, contrecarrant par son incohérence l'action judiciaire, s'abandonnant enfin (...) aux calculs de ses pires ennemis.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 28 maart 1893. Volgens de krant stelde het volk echter nog steeds vertrouwen in de *Chambre*, en was het niet te laat voor haar om nuttig werk te doen.
[295] *Le Temps*, 28 maart 1893. Dit bracht de krant ertoe te beweren dat de publieke geest enorm was gegroeid.

op Duitsland en Italië volstond om zich ervan te verzekeren dat monarchieën door dezelfde problemen werden geplaagd.[296]

De affaire eindigde zoals hij begon: met de val van een kabinet. Dit keer was het de regering Ribot die het onderspit dolf. *Le Temps* vroeg zich dan ook af wat een nieuwe regering zou brengen, en hoopte in dit verband op homogeniteit en een einde aan de bestuurlijke chaos. Op het huidige parlement hoefden de Fransen in ieder geval niet meer te rekenen. 'Van nu af aan moet men naar het land kijken, naar het land dat zich over een paar maanden zal uitspreken, naar het land dat dorst naar werk, orde en rust.'[297]

7.3 Politieke kritiek: eindbalans

Hoewel soms sterker benadrukt, of gebonden aan een iets andere context, zien we de meeste hoofdthema's van *Le Temps* politieke kritiek terugkeren in de periode 1889-1893.[298] Uiteraard komt hier het Panamaschandaal nog bij.

Het eerste was het functioneren van de *Chambre des Députés*. Voor *Le Temps* was de democratie in Frankrijk noodzakelijkerwijs indirect – een representatief systeem – en gebaseerd op algemene verkiezingen (van mannen door mannen). En hoewel de krant opkwam voor het parlement en schreef dat het in de mode was geraakt om het te beschimpen en te bekritiseren, of om het parlementaire bestel zelf de schuld te geven van de problemen in het land ('niets is onrechtvaardiger dan deze banale overdrijvingen'), was *Le Temps* ook vanaf de herfst van 1889 tot en met maart 1893 over het algemeen weinig te spreken over de rol van de *Chambre*. Ook *Le Temps* contrasteerde de verdeeldheid en het gebrek aan nuttige beraadslagingen met het ijverige, vruchtbare, echte Frankrijk van de Wereldtentoonstelling. De hoofdbezwaren waren dezelfde: de Kamer zou geen diepgaande notie hebben van het algemeen belang, zijn tijd verdoen met vruchteloze debatten, interpellaties en ruzies en in de greep zijn van rivaliteiten tussen partijen. De meeste van deze kwalen waren terug te voeren op een gebrek aan geschikte politieke zeden, oftewel politieke volwassenheid.

---

[296] *Le Temps*, 29 maart 1893.
[297] Vrije vertaling van: 'C'est au pays qu'il faut désormais regarder, au pays qui, dans quelques mois, aura à se prononcer, au pays qui a soif de travail, d'ordre et de tranquilité.' Geciteerd uit: *Le Temps*, 1 april 1893: strikt genomen buiten de onderzoeksperiode van dit proefschrift, maar inhoudelijk is het citaat een te passende afsluiting om te laten liggen.
[298] De in deze paragraaf gebruikte citaten zijn afkomstig uit de paragrafen 7.1 & 7.2.

De talloze incidenten en de schandalen straalden volgens de krant niet alleen negatief af op de Kamer, maar ook op het parlementaire bestel als zodanig. Bij diverse gelegenheden maande de krant de *Chambre* dan ook om harder en efficiënter te werken. Te veel zittingen 'griefden de goede burgers' en het parlementaire leven leek gemaakt voor spektakel, klaagde krant. De *Chambre* diende haar kalmte te bewaren en praktische economische wetten aan te nemen. Vaker dan in de eerste periode werd Engeland aangehaald als voorbeeld: debatten konden ook rustig en met de nodige reflectie plaatsvinden. In dit verband kan tevens het door *Le Temps* geschetste contrast worden geplaatst tussen nutteloze retoriek en de ware welsprekendheid, die met rechtvaardige en waardevolle ideeën gepaard zou gaan.

Te vaak prevaleerden andere invloeden en belangen in de *Chambre* boven het nationale. Parlementaire activiteit, schreef de krant, veronderstelt vrij debat van onafhankelijke vertegenwoordigers die hun geweten, voorkeuren en ratio volgen en niet het eigen of partijbelang vooropstellen. Tegelijkertijd was de vrijheid begrensd: zo was het volgens *Le Temps* nadrukkelijk niet de bedoeling dat republikeinse afgevaardigden zich zodanig onafhankelijk opstelden dat ze de regeringsmeerderheid in gevaar brachten. Er was meer logica en structuur nodig, meer discipline. Tijdens het Panamaschandaal merkte de krant zelfs op dat de Kamer 'in een staat van ontbinding en anarchie' verkeerde. Geen enkele afgevaardigde zou een plan hebben als de sessie begon: het kon alle kanten op in het Palais Bourbon, de richting werd bepaald door vliegensvlug veranderende en dikwijls tegenstrijdige sentimenten.

Door deze tekortkomingen en door het niet vormen en behouden van een stabiele meerderheid was de *Chambre* volgens *Le Temps* behalve hoofdschuldige aan de politieke instabiliteit ook hoofdschuldige aan de crisis rondom het Panamaschandaal.[299] De *Chambre* was bezweken aan paniek en had niets gedaan tegen de alomtegenwoordige beschuldigingen. Zij had de regering verlamd door haar verwarring, had de juridische procedures gehinderd door het oprichten van de enquêtecommissie en had zodoende haar vijanden in de kaart gespeeld. Toch konden volgens *Le Temps* alleen de Republiek en het parlementaire bestel de vrijheid garanderen. De Republiek was niet te vereenzelvigen met de tekortkomingen van individuele republikeinen. De democratie, schreef de krant op optimistischer momenten, leerde van haar fouten.

Een tweede thema vormden de Franse politieke zeden. Ook in de periode september 1889 tot en met maart 1893 was *Le Temps* consequent: in Frankrijk ontbraken behoorlijke

[299] Meer over de perceptie van Panama in het onderstaande.

politieke zeden. Echte parlementaire gewoonten waren er volgens de krant nog niet geworteld. In de woorden van *Le Temps* zelf: 'De eeuwige ellende in Frankrijk is dat we onze toevlucht altijd meer in teksten of geschreven verboden zoeken dan in onszelf, dat we geloven dat we vrijheid kunnen verordonneren en behouden (...) zonder altijd en elke dag de zeden van de vrijheid te hebben.' Terwijl juist de aanlering daarvan – of van de veelvuldig genoemde 'publieke geest' – een fundamenteel deel was van de oplossing voor de problemen waar het land mee kampte. Zowel politici als de pers hadden nog een flinke les te leren.

Le Temps wees op de alomtegenwoordigheid van laster en belediging in een bepaald deel van de pers. Dat moest ophouden: de pers diende zich terughoudender op te stellen en het aan het parlement over te laten om regeringen naar huis te sturen, in plaats van hun vorming te verhinderen. Belangrijker echter waren de noodzakelijke hervormingen in het politieke gedrag. In Frankrijk bestond er wat dat betreft geen traditie zoals in Engeland. De manieren en gewoonten van de vrijheid waren nog niet ingedaald. Concreet doelde *Le Temps* hiermee op diverse problemen die het ook al ten aanzien van de *Chambre* signaleerde: dat benepen partijbelangen te vaak boven het landsbelang werden gesteld, dat republikeinse afgevaardigden niet gedisciplineerd genoeg waren om een republikeinse regering structureel te steunen, dat een deel van de oppositie altijd regimeverandering nastreefde en dat het buitenlandbeleid te zeer werd beïnvloed door de vraag uit welke de hoek de partijpolitieke wind waaide. Om deze redenen waren conflicten in pers en politiek in Frankrijk volgens *Le Temps* heftiger dan in het buitenland, en hadden de fouten van het parlement en de regering een diepe weerklank.

Een echte oppositie diende zich volgens *Le Temps* te laten leiden door het nationale belang en mee te denken met de regering, haar in ieder geval niet te hinderen. Maar de publieke geest was 'veranderlijk en diep beïnvloedbaar' en speelde een kwalijke rol. Dit bedoelde *Le Temps* wanneer de krant lezers inprentte dat niet het republikeinse of parlementaire regime schuldig was aan de problemen, maar de kwetsbare omstandigheden waarin dit was gepraktiseerd: niet het instrument was gebrekkig, maar de bespelers hadden nog niet goed geleerd hoe het te gebruiken. Dit is waar de benodigde morele hervorming van pers en politiek overlapte. Krantenartikelen en gesprekken in de wandelgangen zorgden te vaak voor 'kunstmatige emoties', terwijl met de juiste zeden de politieke kalmte zich veel minder snel zou laten verstoren.

Een derde thema was de verhouding tussen politici en de bevolking. Het blijft enigszins onduidelijk hoe de krant de relatie inschatte tussen politici en het electoraat.

Althans, het is de vraag of *Le Temps* wat dit betreft optimistisch was. Zo stelde de krant in een commentaar dat er tussen de bevolking van arbeiders en boeren in de provincie en de politieke klasse geen enkele band meer bestond. Het vertrouwen in vertegenwoordigers zou door allerlei factoren – niet gehouden beloftes, instabiliteit van regringen, invloed van een bepaalde pers – compleet zijn geërodeerd. Een sentiment van 'scheiding en vijandig wantrouwen' zou overheersen. Tegelijkertijd was *Le Temps* optimistisch naar aanleiding van deelverkiezingen. De resultaten daarvan zouden bewijzen dat de Parijse opwinding weinig indruk maakte op het provinciale electoraat.

Le Temps plaatste de politiek tegenover het echte, ware Frankrijk, dat ijverig was en wars van holle retoriek. Alles wat was bereikt, schreef de krant eind september 1890, was te danken aan de natie, aan het volk en niet aan zijn politici. De echte natie haalde de schouders op over het tumult in kranten en op de politieke tribune; zij bewaarde de rust, werkte onverstoorbaar door en dacht na. Het Panamaschandaal had haar volgens *Le Temps* dan ook niet werkelijk geraakt. Sterker nog, het echte Frankrijk werd gesymboliseerd door de juryleden in het strafproces, die met hun vrijspraken meer beoordelingsvermogen en gezond verstand hadden getoond dan alle publieke machten samen.

Maar ook in deze periode was er niet alleen lof. Zo waren de Fransen volgens *Le Temps* behept met sensatie- en agitatiezucht. De bevolking – het electoraat – had de verantwoordelijkheid om een betere *Chambre* te kiezen. Voor een politicus was het volgens *Le Temps* echter gevaarlijk om de zwaktes van het algemeen kiesrecht te benadrukken, want de waarde daarvan was een afgeleide van de waarde van zijn volk, dat ook kon worden onderwezen en verbeterd.

Ook de *radicaux* keren in deze periode weer terug in *Le Temps*' politieke kritiek. Ook nadat het boulangistiche gevaar was geweken was *Le Temps* bijzonder kritisch, en verweet hen meermaals het voeren van een veel te dogmatische politieke koers, oftewel het najagen van 'hersenschimmen'. De *radicaux* beloofden te veel en prikkelden aldus de 'revolutionaire instincten' en zaaiden onvrede, waar het boulangisme of een andere, nieuwe tegen de republikeinse instituties gerichte beweging gretig gebruik van zou maken. Het bleef volgens *Le Temps* bovendien naïef om te denken dat het herzien van een grondwet de Franse problemen zou oplossen, terwijl het hameren op een dergelijke verandering de republikeinse meerderheid en dus ook de stabiliteit van de regering in gevaar brachten. Het zou gematigde conservatieven er bovendien van weerhouden om de Republiek te steunen.

Ook in deze periode bepleitte de krant daarom regelmatig een specifieke, concrete politiek, gebaseerd op een *concentration républicaine* en gericht op wat het beschouwde als niet-partijpolitieke hervormingen. Daar hadden de Fransen behoefte aan; niet aan 'pure politiek.' *Le Temps* beschouwde samenwerking tussen *opportunistes* en *radicaux* om deze reden als de drijvende kracht achter de Republiek. Door het vermeende gebrek aan behoorlijke politieke zeden in Frankrijk was dit echter een formidabele opgave.

Op basis van *Le Temps*' kritiek valt het een en ander te zeggen over de politieke koers die het wenste. Maar allereerst moet benadrukt worden dat de krant voor Frankrijk alleen het republikeinse, parlementaire bestel geschikt achtte. Niet omdat het ideaal was – naast voornoemde tekortkomingen was de wetgevende macht volgens de krant te dominant ten opzichte van de uitvoerende – maar alleen dat bestel zou in staat zijn om de vrijheden te waarborgen en had zich bovendien sinds 1870 bewezen. Frankrijk zou homogene kabinetten moeten hebben, die op een stabiele Kamermeerderheid konden rekenen. Verder maakte *Le Temps* ook vanaf september 1889 duidelijk een voorstander te zijn van de gematigde lijn: praktische, gematigd progressieve politiek die geen aanleiding zou geven tot ideologische verdeeldheid. Dit impliceerde een focus op economische kwesties en geleidelijke politieke en sociale verandering en ontwikkeling van het Franse potentieel. Niet alleen *Le Temps* wilde dit, de krant meende ook dat de Franse bevolking een dergelijke politiek verlangde. Om deze reden zou alleen het *opportunisme* met haar aspiraties en wensen stroken.

De *opportunistes* hadden echter geen duidelijke meerderheid in de *Chambre*, zodat een politiek van republikeinse concentratie onontbeerlijk was. Daarbij moest de focus liggen op verdediging van de instituties en een behoedzame democratische vooruitgang, en zouden partijpolitieke stokpaardjes en benepen partijbelangen het moeten afleggen tegen het algemeen belang. Geen debatten dus over constitutionele herziening of over de scheiding tussen kerk en staat, maar de reeds genoemde verzoeningspolitiek. In de woorden van *Le Temps* zelf, een politiek van 'verzoening, vrijheid en gelijk recht voor allen'. Geen destabiliserende interpellaties bovendien, maar een patriottische discipline.

En Panama? *Le Temps* beschouwde het kanaalproject vanuit economische en patriottische overwegingen als belangrijk voor Frankrijk. Hoewel het in de jaren 1880 een aanzienlijke som geld had ontvangen van de onderneming, omarmde het absoluut geen activistische rol toen eenmaal duidelijk was hoe belabberd de zaken ervoor stonden, en was de

krant zuinig met aandacht.[300] Hierin brachten de beschuldigingen van Delahaye in de *Chambre* verandering. *Le Temps'* eerste reactie was enigszins afstandelijk. Het waarschuwde voor de verwarring en de problemen die het parallel lopen van een politieke en een juridische, strafrechtelijke respons zou creëren, en suggereerde dat tegenstanders van het parlement en/of de Republiek het schandaal zouden uitbuiten: punten die het later benadrukte. In dit verband hekelde *Le Temps* het werk van de parlementaire onderzoekscommissie en waarschuwde zelfs voor het gevaar van tirannie als haar onderzoeksbevoegdheden werden uitgebreid. Panama, meende *Le Temps*, was eerst en vooral een probleem van conflicterende jurisdicties – en niet van politieke of persoonlijke ethiek – en de affaire werd door een minderheid gebruikt om stennis te schoppen. De Republiek maakte zogezegd een grote crisis door.

Het schandaal zelf zag de krant niet als de voornaamste kwestie. Integendeel, *Le Temps* bagatelliseerde het belang ervan en vroeg zich af of er überhaupt wel sprake was geweest van onfatsoenlijk gedrag. Immers, de nabijheid van zakenwereld en politiek was onvermijdelijk. Als er bovendien al fouten waren gemaakt dan waren die zeker niet veroorzaakt door de instituties of door de Republiek, maar toe te schrijven aan de betrokken individuen en voornamelijk te wijten aan verkeerde zeden. In de kern was er volgens *Le Temps* echter geen sprake van moreel tekortschieten – het bewijs zou dun zijn en de bekentenis van Baïhaut een uitzondering – maar van een juridisch falen: het parlementaire onderzoek naar het schandaal, in één adem genoemd met onder andere de staking in Carmaux, zou de affaire onnodig hebben verlengd. Het schandaal was in essentie een juridische kwestie waarover de rechtbank moest oordelen en niet de politiek. Maar telkens als Panama werd besproken in de *Chambre*, klaagde *Le Temps*, dan werd de kwestie politiek en een wapen in handen van de vijanden van de Republiek.

Voor *Le Temps* was de Panamacrisis daarmee een voorbeeld van het tumult en de politieke onkunde die het al jaren laakte. Als in Frankrijk een sterkere publieke gezindheid had bestaan en (dus) ook een loyalere oppositie en een gedisciplineerdere meerderheid, leek de krant te suggereren, dan was Panama slechts een kleine rimpeling in het water geweest, in plaats van een grote crisis die werd gebruikt om een caesaristische reactie te ontketenen en die de socialisten – die de grootste bedreiging vormden – in de kaart speelde. Maar ook op een andere manier zag de krant in Panama een bevestiging van het eigen gelijk: was de affaire

[300] Zoals opgemerkt citeert Mollier in dit verband het Flory rapport uit 1892 – gereproduceerd in het Vallé rapport van juli 1893. Daarin staat *Le Temps* genoemd bij de kranten die tussen 1880 en 1888 geld ontvingen van de Panamaonderneming, te weten 119.000 francs. Mollier, *Le scandale*, 384-385.

immers niet terug te voeren op de interventie van publieke machten in een private onderneming?

In de loop van maart 1893 werd de krant zelfverzekerder. Onder de dekmantel van kritiek op het parlementaire regime hadden de tegenstanders van de Republiek weliswaar het regime zelf in het vizier, maar volgens *Le Temps* zou de publieke opinie de Panamacampagne die nog in de pers en in het parlement werd gevoerd veroordelen. De Derde Republiek zou het overleven, bleek ook uit de resultaten van enkele deelverkiezingen. In tegenstelling tot zijn afgevaardigden had het Franse volk zijn kalmte bewaard. Uiteindelijk was de agitatie slechts oppervlakkig geweest. Nieuwe verkiezingen zouden de weg moeten wijzen. De les was er vooral een over de noodzaak van meer politieke transparantie en het achterwege laten van bepaalde gebruiken, zoals het aannemen door ministers van geld afkomstig uit het bedrijfsleven, of het kopen van positieve publiciteit: praktijken die niet de kern van het schandaal hadden gevormd.

8. Republikeinse kritiek op de democratie

Politieke schandalen kunnen leiden tot een debat over de fundamenten en merites van een politiek systeem. Door de focus te leggen op de politieke commentaren van *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893 en in het bijzonder op het boulangisme en het Panamaschandaal, zijn enkele van deze fundamentele debatten naar voren gekomen. Uit de bestudeerde commentaren zijn in de vorige hoofdstukken de hoofdthema's gedestilleerd, wat de weg heeft vrijgemaakt voor een vergelijking tussen de kranten. Eerst wordt de gevonden kritiek echter nog een laatste keer tegen het licht gehouden: hoe consequent was die nu eigenlijk?

8.1. De kritiek tegen het licht

Le Petit Journal

Enkele ambivalenties in de politieke kritiek van *Le Petit Journal* kwamen reeds aan de orde. Zo was er de inschatting dat het Wilsonschandaal aan de ene kant het failliet betekende van het parlementaire regime, maar aan de andere kant slechts een verdorven minderheid betrof; het volk zou onverstoorbaar zijn, maar wel hongeren naar zuiverheid en moraliteit (wat minder onverstoorbaarheid of afstand veronderstelde); Boulangers avontuur was niet in het Franse belang en hij streefde naar een constitutie die hem alleenheerser zou maken, maar hij gaf de mensen volgens de krant goede redenen om op hem te stemmen.

Naast deze punten springen nog een paar andere in het oog. *Le Petit Journal* hamerde veelvuldig op het belang van een politiek van republikeinse concentratie en een robuuste politiek in het nationale belang, maar deed behalve het roemen van de Wereldtentoonstelling als een voorbeeld ervan weinig moeite om een dergelijke politiek concreet te omschrijven. Dat die er een moest zijn die opkwam voor de Franse belangen en ook de Franse status in het buitenland hoog hield, valt niet te betwijfelen, maar verder? *Le Petit Journal* liet dit in het midden. De krant was daarnaast buitengewoon lovend over *het* Franse volk, dat het allerlei positieve kwaliteiten toedichtte en dat dikwijls werd gebruikt als een spiegel voor politici. Maar als dit volk zo deugdzaam en wijs was en het allemaal zo goed wist, waarom bepleitte de krant dan geen institutionele ordening waarbij het volk meer politieke macht in handen zou krijgen, met andere woorden waarom geen directe democratie?

Le Petit Journal presenteerde zich nadrukkelijk als een neutrale partij, een soort scheidsrechter. Een partij bovendien die het beste voor Frankrijk wilde en geen voorkeur had voor een bepaalde politieke combinatie. Die de waarheid 'beter kende dan wie dan ook' en haar altijd zou verkondigen. Deze vermeende neutraliteit weerhield *Le Petit Journal* echter niet van het bekritiseren van beleid of van het aanduiden wat er diende te gebeuren, of dat nu ging om een 'robuust' regeringsbeleid als antwoord op het boulangisme of om benodigde overheidssteun voor de Panamaonderneming. Omdat de krant zogenaamd boven of buiten de partijen stond, kón *Le Petit Journal* hun benepenheid ook makkelijker veroordelen. Het zag zichzelf als een bewaker van het nationale belang en zou op één lijn zitten met het Franse volk: net als de krant zelf, stelde *Le Petit Journal*, hadden de Fransen een afkeer van politiek gekonkel en geruzie. Tijdens het Panamaschandaal brak de façade: in plaats van de geclaimde neutraliteit in de praktijk te brengen viel de krant Clemenceau ongenadig hard aan.

Le Temps

Ook bij *Le Temps* zijn inconsequenties te ontwaren in de kritiek.[301] En ook bij *Le Temps* begint het al met de nadruk die de krant legde op de noodzaak van een politiek in het algemeen belang. Volgens *Le Temps* viel dat algemeen belang – net als de praktische, economische wetten die het zouden dienen – kennelijk objectief vast te stellen en werd het niet gekleurd door een partijpolitieke bril. De krant stelde het voor alsof het mogelijk was om die bril af te zetten en vervolgens scherp te zien wat het landsbelang was, alsof dat niet werd gekleurd door politieke overtuigingen. In dit verband werden de *radicaux* regelmatig bekritiseerd vanwege het opvoeren van hun dogma's of hersenschimmen, zonder het besef dat de *radicaux* er wellicht oprecht van overtuigd waren dat hun plannen – waarvoor een wijziging van de grondwet oftewel de *lois constitutionnelles* nodig was – in het landsbelang waren. Dat dit landsbelang derhalve niet op één manier viel uit te leggen en niet *automatisch* een bepaalde politiek impliceerde. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor debatten. Volgens *Le Temps* moesten die nuttig zijn en was het niet de bedoeling dat afgevaardigden daarin hun doctrines etaleerden. Voor de ware welsprekendheid, die rechtvaardige en juiste ideeën uitdrukte, was daarentegen altijd ruimte. Maar welke eloquentie was dit nu precies?

[301] Het is moeilijk te zeggen in hoeverre die waren te wijten aan personele wisselingen bij de krant: de artikelen werden niet ondertekend. Bovendien is het minder relevant voor dit onderzoek. Het gaat er hier in de eerste plaats om dat ze er waren, en welke.

Het antwoord lijkt te zijn: de welsprekendheid met betrekking tot de ideeën waar *Le Temps* het mee eens was.

Een andere kwestie was *Le Temps*' notie van de *Chambre* en van de benodigde houding van afgevaardigden. Aan de ene kant stelde de krant dat die laatsten hun voorkeuren, geweten en verstand moesten volgen. Of, zich moesten laten leiden door de permanente, essentiële belangen van Frankrijk. Zo waren bijeenkomsten van politieke groepen voorafgaande aan Kamerzittingen uit den boze, omdat de daar eventueel afgesproken partijlijn (een soort fractiediscipline avant la lettre) zou neerkomen op een imperatief mandaat. Anderzijds beweerde *Le Temps* ook dat er met name voor republikeinse afgevaardigden grenzen bestonden: het stond ze niet vrij om met hun stemgedrag de regeringsmeerderheid op het spel te zetten. Een verdere spanning lijkt te liggen in de nadruk van de krant op de benodigde hervorming van de Franse politieke zeden.[302] Bij een vrij regime zoals het republikeinse, parlementaire hoorden ook de zeden of gebruiken van de vrijheid – oftewel de verplichting om daar op een gedisciplineerde wijze gebruik van te maken – en wat dat betreft was Frankrijk volgens *Le Temps* niet zo gunstig bedeeld. Hervorming van die zeden was van fundamenteel belang. Vrijheid was immers niet per wet in te voeren.[303] Toch steunde de krant aanpassing van de perswet, zodat onder andere laster en belediging strenger konden worden aangepakt. Kennelijk diende het heil op dit punt wél te worden verwacht van een wet.

Ook ten aanzien van politieke agitatie, incidenten en schandalen was *Le Temps* niet altijd even strikt in de leer. Politieke crises en de fouten van de regering en het parlement, schreef de krant, resoneerden hard in Frankrijk en hadden forse repercussies voor het sociale leven. Zowel op het hoogtepunt van de boulangistische crisis als tijdens de Panamacrisis vormden de gebeurtenissen volgens *Le Temps* dan ook een gevaar voor de Derde Republiek. Zodra dat gevaar echter ogenschijnlijk was geweken sloeg de krant een hele andere, veel luchtiger toon aan: de agitatie was slechts oppervlakkig geweest en had de diepere lagen van het algemeen kiesrecht niet geraakt of aangetast: opmerkzame waarnemers zouden wel doorhebben dat het Parijse tumult de stadsgrenzen niet overschreed en dat in de provincies een heel ander, onverstoorbaarder Frankrijk bestond.

[302] Wat op zich al enigszins lijkt te contrasteren met *Le Temps*' nadruk op individuele verantwoordelijkheid (bijvoorbeeld in de Wilson- en Panamaschandalen). Immers, waar blijft die verantwoordelijk als de problemen het gevolg zijn van het ontbreken van de juiste politieke zeden?

[303] Een les die de Amerikaanse neoconservatieven die ruim een eeuw later de verspreiding van de democratie propageerden ter harte hadden kunnen nemen.

8.2 Vergelijking

In 1879 was de strijd om de invoering van de democratie wel zo'n beetje gestreden. De controverses over de betekenis van de term en het fenomeen 'republiek' waren echter nog niet voorbij.[304] Dit onderzoek heeft aangetoond dat ook republiekgezinde actoren – in casu kranten – hun bedenkingen hadden bij de manier waarop die Republiek in Frankrijk werd gepraktiseerd. Nu we van die bedenkingen in de afgelopen hoofdstukken een beter beeld hebben gekregen is het zinvol om een onderlinge vergelijking te maken, al was het slechts om daarmee het contrast beter tot zijn recht te laten komen. Een contrast dat al kort werd aangestipt, toen het ging over het journalistieke temperament van de gekozen kranten. Daarmee was echter nog niets gezegd over de manier waarop dat doorwerkte in de opvatting van de democratie. Deze kritiek komt in het onderstaande in vergelijkend perspectief aan bod, waarbij de focus ligt op de politieke crises. Daar liggen de grootste verschillen.

Boulanger

Soms was het bij het lezen van de politieke commentaren moeilijk te beseffen dat het echt om twee republikeinsgezinde kranten ging: zo verschillend was hun perspectief. Dat begon al bij het Wilsonschandaal, maar werd pas echt duidelijk toen Boulanger op het toneel verscheen. Na een aanvankelijke aarzeling, die vooral samenhing met het feit dat Boulanger nog in actieve dienst was, leek *Le Petit Journal* gefascineerd door diens campagne en achtte het zijn politieke aspiraties niet onterecht: ook *Le Petit Journal* meende dat het parlementaire regime faalde en dat (constitutionele) verandering nodig was. Veel meer dan *Le Temps* was de krant gevoelig voor Boulangers retoriek en beloftes, al kwam het niet tot openlijke steun. Toch was *Le Petit Journal* zelden kritisch op de generaal, ook niet toen de boulangistische beweging – die de krant omschreef als een coalitie van de ontevredenen – aan momentum won. Meer dan *Le Temps* legde *Le Petit Journal* de nadruk op het aandeel van de *Chambre* in het veroorzaken van die onvrede. Voor *Le Petit Journal* leek zowel Boulangers triomf als zijn nederlaag aanvaardbaar als de uitkomst van de politieke strijd, zolang daarna tenminste duidelijk richting werd gegeven aan het land. Al met al leek de krant ten aanzien van de generaal te schipperen tussen impliciete steun en waarschuwing, met als gehoopte uitkomst dat de regering eindelijk met een krachtig, robuust beleid zou komen en de *Chambre* zou doorpakken met concrete hervormingen, zodat er niet langer een voedingsbodem voor

[304] Agulhon, *La République*, I, 8.

ontevredenheid zou bestaan. De ontevredenheid verdween niet. Zodoende kwam Boulangers vlucht niet alleen de republikeinse politici, maar ook *Le Petit Journal* goed uit.

Le Temps schipperde niet. Al vrij snel nadat Boulanger uit actieve militaire dienst trad en het politieke pad op ging zag de krant hem als een bedreiging voor het parlementaire bestel en de Derde Republiek. Veel meer dan *Le Petit Journal* benadrukte *Le Temps* de waarde van de Senaat binnen de democratie, als check op de *Chambre* en het volk. Ook beschouwde het Boulangers plannen voor constitutionele herziening als een opstapje naar verlies van vrijheden en dictatuur, een term die in de periode al werd gebruikt. *Le Temps* bezag de opkomst van het boulangisme vooral vanuit het perspectief van het republikeinse establishment, waar het qua lezerspubliek dichtbij stond. Boulanger werd dan ook vooral als een bedreiging gezien voor de bestaande orde, die onbuigzaam was als het ging om de manier waarop de democratie was georganiseerd.[305] Een gevaar dat bovendien een echo vormde van een eerder, caesaristisch gevaar dat zich daadwerkelijk had geconcretiseerd en Frankrijk zowel in 1815 als in 1870 geruïneerd had achtergelaten; voor de lokroep waarvan men in Frankrijk nog steeds een restje gevoeligheid had. Voor *Le Temps* was die gevoeligheid net als andere kwalen van de politiek een consequentie van de onvoltooide politieke opvoeding van de Fransen, en van het ontbreken van behoorlijke en voor de democratie toepasselijke politieke zeden.[306]

Panama

Ook met betrekking tot het Panamaschandaal waren de verschillen tussen *Le Petit Journal* en *Le Temps* substantieel. Beide kranten beschouwden het schandaal als een grote crisis. Althans, terwijl het zich ontvouwde en Frankrijk werd overspoeld door een stroom van onthullingen en incidenten. Beide erkenden de immense druk die de publieke onvrede op de instituties legde en zagen nieuwe verkiezingen als de enige manier om de politieke problemen het hoofd te bieden en opnieuw te beginnen. Beide kranten zagen het schandaal als een bevestiging van hun visie, maar wat die visie was verschilde als dag en nacht.

Anders dan *Le Temps* trok *Le Petit Journal* de beschuldigingen zelf – net als bij het Wilsonschandaal – niet in twijfel. Die bevestigden voor de krant juist de staat van verval waarin het Franse parlementaire bestel verkeerde en met name ook de corruptie die binnen de

[305] Vgl. Lehning, *To be a Citizen*, 11 en 156-157.
[306] Het was niet de laatste keer dat een verband werd gelegd tussen politieke wanorde en (gebrekkige) educatie. Zo richtte de Spaanse filosoof José Ortega y Gasset in oktober 1913 de *Liga de Educación Política* op, gestoeld op de overtuiging dat politieke verandering zowel voorafgegaan als gepaard diende te gaan met onderwijs, in het bijzonder wetenschappelijk. Andrew Dobson, *An Introduction to the Politics and Philosophy of José Ortega Y Gasset* (Cambridge en New York 1989) 24-25.

Chambre bestond. Panama was een verwoestende klap voor de Franse eer: Frankrijk was ziek en moest genezen worden. Volgens *Le Petit Journal* lagen lang niet alle feiten van de affaire op tafel, maar stond politieke incompetentie opheldering in de weg en werden de zaken door vriendjespolitiek verder verdoezeld, wat wees op een verborgen plan en een doofpot. Bovenal was de affaire voor *Le Petit Journal* een bevestiging van het vernietigende oordeel over het zo geminachte parlementarisme, waaraan de krant nu nog iets toevoegde: hoezeer buitenlandse, Joodse binnendringers en hun Franse handlangers het land in hun greep hielden, erop parasiteerden en hun hebzucht ongehinderd konden botvieren. Frankrijk moest gezuiverd worden van de 'occulte dictatuur' die in het parlement de dienst uitmaakte. Panama bewees dat de afgevaardigden zelfs niet terugdeinsden voor hoogverraad. Wat volgde was de haatcampagne tegen Clemenceau die was vermengd met een flinke dosis antisemitisme. Aldus voorafschaduwden *Le Petit Journals* (latere) Panama-commentaren de stellingname in de Dreyfus-affaire en de 'draai' die de krant zou maken naar het rechtse nationalisme.

Le Temps had een volstrekt andere perceptie. De krant koos opnieuw de kant van het republikeinse establishment en probeerde krampachtig uit te leggen dat er eigenlijk helemaal geen sprake was geweest van een schandaal of moreel falen: de beschuldigde parlementariërs waren immers vrijgesproken. Dat was althans de eerste lijn van verdediging, extra opmerkelijk aangezien de krant al in 1887 had opgemerkt dat gunsten de smeerolie waren van de Franse politiek en dat zowel kiezers als afgevaardigden waren gericht op het oogsten van de materiële voordelen van de Republiek, in plaats van de politieke of ideologische. De tweede lijn was het benadrukken van iets heel anders dan corruptie als het eigenlijke probleem. Als er al sprake was van falen, meende *Le Temps*, dan was dit in eerste instantie politiek en opnieuw een teken van de gebrekkige Franse politieke opvoeding en onvolwassenheid: door het parallel lopen van de politieke en de juridische aanpak, dat wil zeggen door het overlappen van jurisdicties, was er institutionele verwarring gecreëerd. *Le Temps* haalde in dit verband het revolutionaire Comité du Salut Public van Robespierre erbij als schrikbeeld voor het scenario waarin de parlementaire onderzoekscomissie verregaande juridische bevoegdheden zou krijgen. Als derde verdedigingslijn benadrukte de krant dat schandalen van alle tijden en vooral van alle regimes waren, en dat individuele fouten niet aan het bestel waren toe te schrijven, maar aan de menselijke natuur. Tenslotte wees *Le Temps* naar de vijanden van de Republiek, die het schandaal als munitie tegen het regime zouden gebruiken en met Panama alsnog wilden klaarspelen wat tijdens de boulangistische crisis was mislukt.

Meer dan bij *Le Petit Journal* kwam de benadering van het Panamaschandaal van *Le Temps* voort uit een specifieke visie op Republiek en de democratie. Volgens *Le Temps* was een van de grootste gevaren daarvoor het bonapartisme, oftewel caesarisme. De krant noemde dit ook wel het bijgeloof in grote mannen en het product van een onvolledige politieke opvoeding, en onderstreepte aldus een fundamenteel thema in het republikeinse gedachtegoed, dat terugging tot de Verlichting: het nauwe verband tussen onderwijs en politiek. Ook de Republiek zelf was in deze visie het product van opvoeding en publieke of maatschappelijke deugden.[307] Nu hadden de Fransen haar weliswaar weten te vestigen, volgens *Le Temps* zaten ze nog opgescheept met de zeden uit een ander historisch tijdperk. Tussen de juridische sfeer – de formele Republiek – en de alledaagse praktijk – de voor een parlementaire democratie noodzakelijke zeden – zat nog licht. De eerste had zich sneller ontwikkeld dan de tweede. Op deze kloof was niet alleen het residu caesarisme terug te voeren, maar ook de volgens *Le Temps* onvolwassen opstelling van de *radicaux*, die er als het ware de politieke belichaming van vormden. Ook *Le Petit Journal* meende dat het mis was met die politieke zeden, maar refereerde in dat verband aan verval, vooral de wijdverbreide corruptie in de *Chambre*. Dit verval zou hand in hand gaan met de neergang van Frankrijk, veroorzaakt door parlementaire schandalen en gebrekkig patriottisme in de hoogste regionen.

Voor *Le Temps* was de vaststelling van het gebrek aan de juiste zeden eerder een opdracht. De krant wilde dat de Fransen zich zouden ontdoen van het politieke bijgeloof en zag onderwijs inclusief morele vorming zowel als de voorwaarde (het volk moest voldoende verlicht zijn) als een belangrijk doel (de concrete manifestatie in scholen en andere instituten) van de Republiek.[308] Founding father van het Franse republicanisme Emile Littré refereerde in dit verband aan ‘de leerjaren van de Republiek’ oftewel ‘l’apprentissage de la République’: het idee, in de woorden van de historicus Claude Nicolet, dat de Republiek zowel het product was van een geschoold of onderwezen algemeen kiesrecht, als zijn motor.[309] Het republicanisme hield daarom in dat waar de republikeinse politiek het onderwijs van de jeugd

[307] Maurice Agulhon, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983) 187. Zoals Agulhon opmerkt was dit al de visie van de republikeinen van 1848. Over de fundamentele ideologische connectie tussen de Republiek en onderwijs, zie Pierre Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France* (Parijs 1992), 341-379 aldaar.

[308] Net als de geleerde *Idéologues* aan het einde van de achttiende en begin van de negentiende eeuw. Zie Nicolet, *L’idée républicaine en France 1789-1924*, 126-129.

[309] Nicolet, *L’idée républicaine*, 214. Nicolet wijst erop dat deze formule leek op die van een andere founding father: Gambetta. Die refereerde aan herhaaldelijke verkiezingen op alle overheidsniveaus als ‘de opvoeding van het algemeen kiesrecht’ (l’éducation du suffrage universel’). Zoals we zagen prees *Le Temps* hem meermaals.

zou waarborgen, hij tegelijkertijd volwassenen zou opvoeden door het algemeen kiesrecht. Zo was de politiek 'de ultieme pedagogie' ('la pédagogie suprême').[310]

Maar niet alleen de jeugd en het algemeen kiesrecht hadden opvoeding nodig. Toen *Le Temps* schreef dat de Franse democratie nog niet het niveau van verfijning van de Britse had bereikt, doelde het vooral op politici. Pas als zij de juiste parlementaire zeden hadden verworven, konden ze het goede voorbeeld geven en goede wetten maken. Panama was voor de krant zoals gezegd een voorbeeld van de situatie waarin voornoemde zeden niet of onvoldoende aanwezig waren: een ongeduldige Kamer had het nodig gevonden om een parlementaire enquêtecommissie op te richten, die aan de wieg van alle institutionele verwarring en crisis stond. Waren de gewenste politieke zeden er wel geweest, dan was het schandaal binnen de juiste proporties gebleven: een juridische kwestie, gebaseerd op een dun laagje bewijs, waar de rechtbank in normale omstandigheden vlot mee had afgerekend. Corruptie leek in deze context voor *Le Temps* een zwart-wit kwestie, bestaande uit het verkopen van het parlementaire mandaat of de officiële invloed en alleen als er tastbaar bewijs was, anders niets. De gedachte zelfs dat iemand als Maurice Rouvier van een dergelijke daad kon worden beschuldigd, achtte de krant verwerpelijk, terwijl oud-minister Baïhaut nota bene bekende en ook het Wilsonschandaal ongetwijfeld nog vers in het geheugen lag. Voor *Le Temps* betrof de corruptie hoe dan ook individuen en niet het systeem.[311] De krant verdedigde juist het bestaan van politici met sterke banden met andere sectoren van de maatschappij: de politiek kon zogezegd niet gescheiden worden van de andere gebieden van activiteit van een natie.

Ondanks voorgaande verschillen zaten *Le Petit Journal* en *Le Temps* wat het Panamaschandaal betreft in één opzicht op dezelfde lijn: beide schonken geen aandacht aan corruptie in de media. Evenmin grepen ze het schandaal aan voor een diepere analyse van corruptie in de Franse politiek.[312] *Le Petit Journal* laakte weliswaar de wijdverbreide corruptie, maar onthield zich van verdere bespreking van de diepere oorzaken, laat staan van haar vaak subtiele mechanismes. Commercieel gezien valt die lacune wel te begrijpen: schrijven over de feitelijke verwikkelingen en schier eindeloze vertakking van een corruptieschandaal in het parlement en de politieke crisis die erop volgde stond garant voor mooie verkoopcijfers; doorwrochte analyses van corruptie in de Derde Republiek

[310] Geciteerd uit: Nicolet, *L'idée républicaine*, 497.
[311] Zoals Mollier heeft aangetoond (*Le scandale*) was corruptie vaak oneindig subtieler. Zie hierover (in de pre-1914 Derde Republiek) ook Robert de Jouvenel, *La République des Camarades* (Parijs 1914).
[312] Het dichtst bij een dergelijke analyse kwam *Le Temps* in 1887, voordat nog sprake was van het Wilsonschandaal. Zie hoofdstuk zes.

waarschijnlijk minder.[313] Ook het journalistieke temperament speelde hier uiteraard een rol. Dat was anders bij *Le Temps*, dat Panama überhaupt niet eens als een corruptieaffaire beschouwde. Toch ontvingen beide kranten op zekere momenten (tussen 1880 en 1888) geld van de Panamaonderneming in ruil voor positieve publiciteit: betalingen die ook nog eens bijdroegen aan de aantasting van de toch al precaire financiële positie van de onderneming. In het geval van *Le Temps* gold daarnaast dat de eigenaar, Adriën Hébrard, een zakenpartner was van Cornélius Herz.[314]

Democratie en vertegenwoordiging

Le Temps noch *Le Petit Journal* beschouwde het republicanisme als inherent gebrekkig, maar *Le Petit Journal* legde de nadruk wel op de crises en de onvrede die het aan de Republiek gekoppelde parlementaire regime in de praktijk produceerde. De instituties toonden niet de deugden die Frankrijk verdiende en waar het land naar hongerde, die het volk bovendien zelf wel bezat. Veel nadrukkelijker dan voor *Le Temps* lag het echte Frankrijk voor *Le Petit Journal* dan ook niet in zijn instituties. Naar eigen zeggen wilde de krant de belangen van de massa dienen, met wie het zich nu en dan expliciet identificeerde. Het hogere belang was de Franse reputatie, de Franse eer.

Le Temps plaatste daarentegen meer nadruk op het belang van de republikeinse instituties zelf, die het als garantie beschouwde voor de vrijheid. De Senaat en het presidentschap vormden in deze visie een check op de macht die het volk (het electoraat) via zijn afgevaardigden uitoefende. De krant benadrukte echter ook dat het volk een verantwoordelijkheid had. Meer dan in de commentaren van *Le Petit Journal* valt bij *Le Temps* een oprecht verlangen te bespeuren naar democratische vooruitgang: *Le Temps* vermaande niet alleen door deze of gene politieke crisis te hekelen, maar stelde zich op als een strenge schoolmeester die zich oprecht bekommert om zijn onstuimige pupil. Een meester die de weg voorwaarts oftewel het politieke ideaal en de concrete uitwerking bovendien in groter detail aangaf.[315] Wat dit betreft neigde het enigszins naar een technocratische kijk op de regering, die het verdedigde door op de republikeinse verdeeldheid te wijzen.

---

[313] Als republikeinse krant had *Le Petit Journal* opvallend weinig moeite met het feit dat de eigen aandacht voor – en obsessie met – het Panamaschandaal ongetwijfeld voor een sterke echo daarvan zorgde in het land (de krant beschikte over een uitstekend distributienetwerk) en dus voor een groeiend belang. Dat was bepaald geen reclame voor de parlementaire republiek.

[314] Mollier, *Le scandale*, 326 en 385. Voor *Le Petit Journal* zie ook Bourson, *L'Affaire Panama*, 17.

[315] *Le Temps* beschouwde Engeland als voorbeeld; *Le Petit Journal* schreef op 30 januari 1889 dat Frankrijk juist beter af was dan Engeland (en Oostenrijk), omdat de politieke gevechten er minder heftig waren, gegeven de sterke nationale eenheid.

Een en ander doet weinig af aan de overlap die tussen de kranten bestond waar het bepaalde thema's binnen de Franse democratie betrof, in het bijzonder het tekortschieten van de *Chambre des Députés* – hier was het vocabulaire van de kranten opvallend identiek – en de wijze waarop de afgevaardigden negatief contrasteerden met het echte Frankrijk: het volk, al dan niet in de provincie.[316] Uiteraard moeten we hier de context zoals in hoofdstuk een en twee geschetst niet vergeten: kortgezegd de instabiliteit van het politieke systeem en de soms uiterst venijnige pers. Het kan niet anders of gematigde republikeinse kranten als *Le Temps* en vooral het meer op de gewone man en vrouw gerichte *Le Petit Journal* voelden nu en dan de hete adem van hun extremistischer concurrenten *La Libre Parole*, *La Cocarde* en *L'Intransigeant*. Voor Panama gold bovendien dat *Le Petit Journal* een vurig pleitbezorger was geweest van het kanaalproject en een steunpilaar van de gedupeerden. De corruptieaffaire kwam voor de krant als een extra harde klap.

Zoals benadrukt zat hier tegelijkertijd een ambivalentie, vooral bij *Le Petit Journal*. Ondanks alle kritiek op de *Chambre* en de lof voor het electoraat of het volk waren beide kranten geen voorstander van directe democratie.[317] De vraag blijft: als het volk zulke verheven kwaliteiten bezat en als de machtigste democratische institutie faalde, waarom dat volk dan niet meer macht geven? Waarom geen bindende of zelfs correctieve referenda houden? Hier moet uiteraard worden gewezen op de herinnering aan Napoleon I en Napoleon III, die plebiscitaire democratie vooral als een manier zagen om hun eigen autoritaire macht te bekrachtigen. Toch blijft het opmerkelijk dat diezelfde natie die zogenaamd zo kalm en daadkrachtig was en bezig met werk en de toekomst van de eigen kinderen, volgens beide kranten qua temperament ongeschikt was voor (directe) machtsuitoefening. Het volk, ongeraakt door de Parijse agitatie en volgens *Le Petit Journal* verraden door gebrekkig leiderschap van mensen die er belang bij hadden om de boel nodeloos te compliceren, was de ruggengraat van Frankrijk; zijn gezonde en nuchtere oordeel contrasteerde met het inzicht van politici. Maar datzelfde volk moest zeker niet te machtig worden. Zo functioneerde het voor *Le Petit Journal* in zekere zin net als generaal Boulanger: als een spiegel om politici van tijd tot tijd voor te houden. Of, als het moest, als een stok om ze te slaan.

[316] Historisch is deze lof interessant, want zoals Rosanvallon opmerkt koesterden veel republikeinen zeker tot de jaren 1880 een negatief beeld van de landelijke massa en betwijfelden ze op zijn minst haar redelijkheid. Dit thema is uiteraard nauw verbonden met de vermeende noodzaak van onderwijs en een politieke opvoeding. Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 349-353.

[317] Deels reflecteerde de genoemde kritiek een bredere, afnemende waardering van parlementaire welsprekendheid en de noodzaak van een ordelijk, geïnformeerd en praktisch debat. Vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 253-254 en 260-261.

8.3 Een gedeelde taal?

Het voorgaande toont dat er weliswaar verschillen waren in politieke kritiek van de bestudeerde kranten, maar ook overeenkomsten. Een deel van de politieke kritiek van *Le Petit Journal* vertoonde overlap met die van Boulanger. Dit verklaarde deels de aandacht die de krant aan de generaal schonk en de impliciete goedkeuring die soms uit de commentaren sprak. Maar ook *Le Temps* gaat in dit verband niet vrijuit. Dat is opmerkelijk, gegeven hoezeer het Boulanger als vijand en serieus gevaar zag. *Le Temps* trachtte niet de woede en het wantrouwen van kiezers om te smeden tot een politiek wapen en dat tegen het politieke establishment te richten, maar de diagnose van de situatie verschilde niet fundamenteel van boulangistische taal uit manifesten of uit de mond van Boulanger zelf. Het betreft hier meer dan een incidentele gelijkenis.[318] Om dit punt kracht bij te zetten volgen hieronder enkele fragmenten uit de rede die Boulanger op 4 juni 1888 hield in de *Chambre*.[319]

‘‘Parlementarisme’’, zei hij, ‘‘veronderstelt een homogene, onpartijdigde, oplettende en belangeloze vertegenwoordiging die zich uitsluitend laat inspireren door liefde voor de publieke zaak. Voegen we toe dat zij ook en vooral regering in de handen van een beperkte klasse van bevoorrechten veronderstelt, tamelijk verenigd in haar denkbeelden, haar sentimenten, haar neigingen, opdat de vertegenwoordiging niet gemakkelijk kan splitsen behalve in twee partijen die elkaar de macht betwisten, in plaats van zich tot in het oneindige te verdelen, zoals noodlottigerwijs gebeurt met het algemeen kiesrecht.’’[320] In dezelfde rede refereerde Boulanger aan ‘‘de inertie waar de nationale vertegenwoordiging blijk van heeft gegeven als gevolg van de onmacht die haar aankleeft, vanwege de aard van onze parlementaire instituties.’’[321] ‘‘Nauwelijks aangekomen in het Palais Bourbon organiseren de afgevaardigden zich in groepen en in plaats van een louter nationale politiek te voeren dienen

[318] Zoals toen *Le Temps* het leger prees en dat aanwees als het hart van Frankrijk en het contrasteerde met ‘het scepticisme van oneerlijke politici’ (‘le scepticisme des politiciens véreux’). Geciteerd uit: *Le Temps*, 20 september 1890.

[319] Zoals Garrigues toont was de taal van het boulangisme fluïde (er zouden zoveel boulangismes zijn als er boulangisten rondliepen) en paste het zich aan zijn publiek aan (Garrigues citeert verkiezingsleuzen en manifesten van boulangistische kandidaten in verschillende Parijse arrondissementen). Garrigues, ‘Le boulangisme est-il antiparlementaire?’, 55-57. Bepaalde noties of thema’s keren bij Boulanger echter wel degelijk terug, waaronder de gegeven voorbeelden. Zie ook Boulangers verkiezingsmanifest gericht op arbeiders in het Seine departement. Gepubliceerd in: *L’Intransigeant*, 20 januari 1889.

[320] ‘‘Le parlementarisme (…) suppose une représentation homogène, impartiale, attentive et désintéressée qui s’inspire uniquement de l’amour du bien public (…). Ajoutons qu’il suppose aussi et surtout le gouvernement placé entre les mains d’une classe restreinte de privilégiés assez uniforme dans ses vues, ses sentiments, ses tendances, pour que la répresentation de ce pays légal puisse facilement ne se diviser qu’en deux partis se disputant le pouvoir, au lieu de se diversifier à l’infini, comme cela a fatalement lieu avec le suffrage universel.’’ Geciteerd uit: *Journal Officiel*, 5 juni 1888, 87e sessie (séance van 4 juni 1888) 1629.

[321] ‘‘(…) l’inertie dont la représentation nationale a fait preuve par suite de l’impuissance qui s’attache à elle en raison même de la nature de nos institutions parlementaires.’ Geciteerd uit: idem.

ze slechts partijbelangen en ambities van de kliek.''[322] ''Frankrijk walgt en is moe van dit regime, dat niets anders is dan lege agitatie, wanorde, corruptie, leugen en oppervlakkigheid.''[323] ''Als het parlementaire regime in overeenstemming was geweest met de democratie (...), dan zou herziening nutteloos zijn. Helaas beantwoordt de praktijk lang niet aan haar verwachtingen en lijkt de parlementaire regering zoals wij die beoefenen (...) meer op een constitutionele anarchie dan op een regering.''[324] En de overtreffende trap: ''verdeeld tegen zichzelf, verscheurd door de partijen, gecompromitteerd door de ellendige ruzies waarin men zonder dat het er zelf baat bij heeft en niet tot eer voor wie dan ook de krachten die aan het vaderland toebehoren en die alleen in zijn dienst gebruikt zouden moeten worden ziet verzwakken, wijst Frankrijk de partijpolitiek luidkeels af, en snakt het naar een nieuw regime.''[325]

Wat *Le Temps* betreft komen de verschillen pas echt goed tot uiting bij de oplossingen die Boulanger voor het Franse malheur in petto had: ''de remedie ligt duidelijk in een verbetering van onze politieke zeden, maar deze verbetering is zelf ondergeschikt aan de algehele hervorming van onze instituties. De constitutie van 1875 is republikeins, noch democratisch. Zij is oligarchisch en parlementair, dat wil zeggen in voortdurende tegenspraak met de geest, de zeden, de belangen en de behoeften van het hedendaagse Frankrijk.''[326] ''Om het land te onttrekken aan deze fataliteit van ministeriële crises die het tureluurs maken en uitputten, zullen de ministeriële functies onverenigbaar zijn met het wetgevend mandaat en zullen ministers, gezeten buiten het parlement, individueel verantwoordelijk zijn aan het staatshoofd.''[327]

---

[322] ''A peine arrivés au Palais Bourbon, les députés se distribuent en groupes; et, au lieu de suivre une politique purement national ils ne servent que des intérêts de parti et des ambitions de coterie.'' Geciteerd uit: *Journal Officiel*, 5 juni 1888, 87e sessie (séance van 4 juni 1888) 1630.

[323] Vrije vertaling van: ''La France est lasse jusqu'au dégoût de ce régime qui n'est qu'agitation dans le vide, désordre, corruption, mensonge et sterilité.'' Geciteerd uit: idem.

[324] Vrije vertaling van: 'Si le système parlementaire avait été compatible avec la démocratie (…) la revision serait sans objet. Malheureusement, la pratique a été loin de répondre à ses espérances, et le gouvernement parlementaire, tel que nous le pratiquons (…) ressemble plutôt à une anarchie constitutionnelle qu'à un Gouvernement.' Geciteerd uit: ibidem, 1629.

[325] Vrije vertaling van: ''Divisée contre elle-même, tiraillée par les partis, compromise par des querelles misérables où l'on voit s'user, sans profit pour elle et sans honneur pour personne, les forces qui appartiennent à la patrie et qui ne devraient être employées qu'à son service, elle répudie hautement la politique des partis, et elle appelle de tous ses voeux un régime nouveau.'' Geciteerd uit: ibidem, 1628

[326] ''(...) Le remède est évidemment dans une réformation de nos moeurs politiques, mais cette réformation est elle-même subordonnée à la réformation intégrale de nos institutions. La Constitution de 1875 n'est ni républicaine, ni démocratique. Elle est oligarchique et parlementaire, c'est-à-dire en contradiction constante avec l'esprit, les moeurs, les intérêts et les besoins de la France contemporaine.'' Geciteerd uit: ibidem, 1629.

[327] ''Afin de soustraire le pays à cette fatalité des crises ministérielles qui l'énervent et l'épuisent, les fonctions ministérielles seront incompatibles avec le mandat législatif et les ministres, tenus hors du Parlement, seront individuellement responsables devant le chef de l'Etat.'' Geciteerd uit: ibidem, 1630.

Dit proefschrift heeft niet Boulanger of het boulangisme als onderwerp, maar de fragmenten tonen de gemeenschappelijke grond aan tussen de analyse van Boulanger van de problemen in Frankrijk en de politieke kritiek van *Le Petit Journal* en *Le Temps* in de jaren 1887-1893: zowel qua taalgebruik als inhoudelijk is er sprake van overlap.[328] Beide kranten hekelden 'de traagheid van de nationale vertegenwoordiging', 'ambities van de kliek', 'lege agitatie, wanorde, oppervlakkigheid', hoewel *Le Temps* zich er altijd verre van hield ze toe te schrijven aan het politieke bestel. Anders dan bij Boulanger ging de noodzakelijk geachte hervorming van de politieke zeden bovendien aan het juiste gebruik van de instituties vooraf, en volstond zij daarvoor ook. Maar net als *Le Petit Journal* had ook *Le Temps* kunnen opmerken dat de *Chambre* vervreemd was geraakt van de aspiraties van het land.[329] Hetzelfde geldt voor de lofuitingen voor het volk, hoewel *Le Petit Journal* daarin zoals we zagen verder ging dan *Le Temps*, dat ook de andere zijde van de medaille benadrukte: de verantwoordelijkheid (van het electoraat).

Een en ander illustreert hoezeer het Franse republicanisme verwijderd was geraakt van Mirabeau's woorden van januari 1789, inhoudende dat de verzameling vertegenwoordigers de natie *was*.[330] Net zo opvallend wellicht is dat Boulanger in zijn Kamertoespraak opmerkte dat idealiter in Frankrijk niet meer dan twee partijen elkaar de macht zouden betwisten. Met andere woorden, het Britse systeem. *Le Temps* moet het er roerend mee eens zijn geweest. Niet voor niets wees het herhaaldelijk naar Engeland als voorbeeld van een land waar behoorlijke politieke zeden bestonden, al was het voor *Le Temps* niet door middel van een herziening van de grondwet dat de gewenste situatie werd bereikt. Blijft overeind dat ook nadat Boulanger van het toneel was verdwenen, in het republikeinse kamp nu en dan een echo van zijn retoriek weerklonk.

[328] Wat nogmaals met name voor *Le Temps* een opvallende constatering is.
[329] Garrigues, 'Le boulangisme est-il antiparlementaire?', 52.
[330] Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 57. M. Mérilhou (ed.), *Oeuvres de Mirabeau, t.VII* (Parijs 1825) 6. Zoals Rosanvallon stelt was het algemeen kiesrecht ondanks anti-parlementarisme de ongenaakbare horizon geworden van de Franse politiek. Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 387.

Conclusie

Ongemakkelijke omhelzing

Als iets duidelijk is geworden aan de hand van de bestudeerde politieke commentaren, dan is het wel het ongemak of zelfs de frustratie die *Le Petit Journal* en *Le Temps* voelden over de manier waarop de democratie binnen de Franse Derde Republiek eind negentiend eeuw functioneerde. Wellicht is het te sterk uitgedrukt om de verhouding van de kranten tot het regime als verstandshuwelijk te karakteriseren, maar van een klakkeloze aanvaarding was bepaald geen sprake.[1] Het illustreert de reikwijdte van de antiparlementaire stroom in het Franse eind-negentiende eeuwse publieke debat, waar ook republikeinse kranten niet ongevoelig voor waren. Dat publieke debat bevatte door politieke vijanden gedeelde noties over het systeem, die voortkwamen uit wijdverbreide onvrede. Die onvrede had echter niet dezelfde bron. Voor de tegenstanders van het regime kwam zij voort uit ideologische afkeer of haat; aan de republikeinse kant vooral uit teleurstelling over de onvervulde verwachtingen. Maar zoveel vertrouwen als *Le Petit Journal* en *Le Temps* hadden in de kracht van het Franse leger, in de onverstoorbaarheid van de gewone Fransen en in het echte Frankrijk en zijn natuurlijke hulpbronnen, zoveel strenger was hun oordeel over het politieke personeel, dat door zijn tekortkomingen – gebrekkige politieke zeden danwel zwak leiderschap, corruptie en afwezigheid van een stevige notie van het nationale belang – verantwoordelijk werd gehouden voor zowel het boulangisme als het Panamaschandaal. Zoals de journalist Robert de Jouvenel in 1914 al opmerkte in zijn boek over de Derde Republiek: 'Frankrijks krachten zijn intact, het zoekt instituties.'[2]

Oerzonde

Al dan niet vergezeld van een roep om robuuste regering, vruchtbare politiek of sterk leiderschap, benadrukte zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* veelvuldig de afwezigheid van een werkelijk nationale, patriottische politiek: een politiek die in het rationeel en objectief te bepalen nationale belang was. *Le Temps* zwoer zelfs expliciet dat het zich in zijn politieke commentaren alleen daardoor liet leiden. Maar hoewel het uitvoeriger dan *Le Petit Journal*

[1] Waarbij de populistische tendens van *Le Petit Journals* kritiek tijdens de Panamacrisis in zekere zin de 'inherente verbinding tussen populisme en democratie' onderstreept. Zie te Velde, *Van regentenmentaliteit tot populisme*, 245.
[2] 'La France, dont les forces sont intactes, cherche des institutions.' Geciteerd uit: De Jouvenel, *La République des Camarades*, 268.

inging op de concrete politiek die het wenste te zien, was ook *Le Temps'* kritiek grotendeels verbonden aan het vermeende ontbreken van een solide conceptie van het nationaal belang bij het republikeinse establishment in regering en *Chambre*, en van de politieke opstelling die dit belang vereiste.

Tot op zekere hoogte was dit standpunt typisch voor de negentiende eeuw.[3] Maar in de Franse context wijst het verlangen naar een waarlijk eensgezinde, nationale politiek ook op iets anders. Rosanvallon spreekt in dit verband van de 'horizon van unanimiteit' ('l'horizon de l'unanimité') die impliciet aanwezig zou zijn in de Franse notie van democratie.[4] Samen met de veronderstelde eigen onpartijdigheid waar met name *Le Petit Journal* zich op liet voorstaan maar waar ook *Le Temps* van uitging, hintte de dringende roep om een nationale politiek voorts op een ander aspect van de Franse democratie. Daarin zijn, zoals Rosanvallon stelt, het verlangen naar eenheid en harmonie en de nadruk op wat democratie moet zijn of dient uit te drukken – sentimenten die haar juridische worteling vergezelden – sterker dan waar dan ook verbonden met de werkelijk bestaande democratie. De Franse democratie is 'permanent georiënteerd naar het beeld van een gemeenschap zonder klassen, persoonlijke conflicten of misverstanden, bevrijd van alle claims van het verleden, eeuwig toegewijd aan de viering van zijn eigen eenheid.'[5] Of zoals het eerste artikel van de paragraaf over publieke machten van de Constitutie van 1791 luidde, 'soevereiniteit is één, ondeelbaar, onvervreemdbaar en onverjaarbaar. Zij behoort toe aan de natie: noch enig deel van het volk noch enig individu kan zich haar uitoefening toeëigenen.'[6] Deze aspiratie – of oerzonde – die knipoogt naar Rousseaus idee van de algemene wil en zijn notie van vertegenwoordiging als dominantie van deelbelang boven het algemeen belang, zou de aanvaarding van het pluralisme in Frankrijk hebben belemmerd.[7]

---

[3] Vgl. Te Velde, *Sprekende politiek*, 267.

[4] Rosanvallon, *La légitimité démocratique*, 10-11.

[5] Het hele citaat: 'La démocratie française est en permanence aspirée vers l'abstraction comme forme achevée de l'idéal politique: celui d'une société sans classes, sans conflits de personnes, sans malentendus, débarrassée de toutes les adhérence du passé, éternellement consacrée à célébrer son unité.' Geciteerd uit: Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 293.

[6] 'La Souveraineté est une, indivisible, inaliénable et imprescriptible. Elle appartient à la Nation; aucune section du peuple, ni aucun individu, ne peut s'en attribuer l'exercice.' Geciteerd uit: Pierre Rosanvallon, *L'État en France de 1789 à nos jours* (Parijs 1990) 84. Volgens Rosanvallon heeft deze voorstelling van soevereiniteit de vorming van een conceptie van het nationaal belang belemmerd (86). In deze context kan ook *Le Temps'* afwijzende houding tegenover deelverkiezingen worden gezien: die zouden verhinderen dat het electoraat zijn wensen *als eenheid* kenbaar maakte. Zie *Le Temps*, 30 januari 1892.

[7] Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 293; Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social ou principes du droit politique* (Amsterdam 1762; Parijs 1977). Volgens Rosanvallon loopt er een illiberale stroom door verschillende gebieden van de Franse cultuur, die tot uiting komt in een kritiek op politieke partijen, afwijzing van economische concurrentie en wantrouwen jegens sociale verschillen of verdeeldheid. *Le Temps*' commentaren illustreren echter dat deze geen ondeelbare drie-eenheid vormden. Over Rousseau's idee van de algemene wil, zie, Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen* 166-167.

Het is deze moeizame acceptatie van pluralisme die ten grondslag ligt aan *Le Petit Journals* en *Le Temps*' voorstelling van de afwezigheid van een politiek in het algemeen belang. Zij is echter ook indicatief voor een van de meest prominente aspecten van de Franse politieke cultuur, namelijk het streven naar eenheid en consensus door een politieke herschepping van sociale verbondenheid.[8] Verlichtingsthema's als onderwijs, rationele vaststelling van het algemeen belang en de macht van de rede conflicteren hier met het algemeen kiesrecht als uitdrukking van sociale eenheid en algemeenheid en politieke participatie. Ieders stem moet worden gehoord, ieders belang op de een of andere manier geaccommodeerd. Rosanvallon refereert in dit verband aan het fundamentele dualisme van het republikeinse gedachtegoed.[9]

Uiteraard doen deze theoretische reflecties over de filosofische wortels van de bestudeerde republikeinse kritiek weinig af aan de historisch reëel bestaande problemen van de Franse Derde Republiek. Het waren immers niet de hoogstaande aspiraties van de Franse democratie die het politieke tumult van de jaren 1880 en 1890 veroorzaakten. Er *waren* instabiliteit van regeringen, corruptie en verregaande polarisatie in pers in politiek. Maar voor *Le Petit Journal* en zeker voor *Le Temps* waren deze kwalen niet symptomatisch voor een gemankeerd systeem. Eerder illustreerden ze de kloof tussen aan de ene kant de institutionele democratische infrastructuur en anderzijds de vereiste mentaliteit en politieke geschiktheid van het personeel om die democratie behoorlijk te laten functioneren.

Veerkracht

Afgezien van een verschil door een ander genre en temperament vormde de politieke kritiek bij zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* een integraal onderdeel van de journalistiek. Inhoudelijk onderstrepen de bevindingen de mate van polarisatie van het Franse politieke landschap in de jaren 1880 en 1890.[10] Maar behalve op grote, al dan niet impliciete verwachtingen en onverenigbare democratische idealen wijst de republikeinse kritiek die in dit onderzoek voor het voetlicht is gebracht ook op iets anders: de veerkracht die de kranten de democratie toedichtten. *Le Petit Journal* noch *Le Temps* spaarde haar immers of aarzelde om de tekortkomingen van het Franse vertegenwoordigende regime te benoemen, hoewel

[8] Rosanvallon, *Le Sacre du citoyen*, 294.
[9] Ibidem, 449. Rosanvallon merkt op op hoezeer de nadruk op rationalisme verbonden is met een epistemologie of kennisleer waarin persvrijheid en onderwijs als voorwaarden gelden voor het voortbrengen van sociale waarheid (*évidence*). Hiermee botst het idee van de algemene wil (zie 158-160).
[10] Vgl. Weber, *France, Fin de Siècle*, 125.

laatstgenoemde krant er nog wel expliciet voor waarschuwde de democratie niet op te zadelen met al te hevige kritiek: die kon haar immers wel eens fataal worden.

Een en ander roept de vraag op of de kranten net zo uitgesproken waren geweest in hun kritiek als ze niet tegelijkertijd een rotsvast vertrouwen koesterden in het bestel en in de Republiek? Hadden ze dezelfde dingen geschreven als ze daadwerkelijk hadden gemeend dat de liberale democratie op instorten stond? Het valt te betwijfelen. We kunnen daarom het gebrek aan enthousiasme voor de republikeinse instituties benadrukken, maar net zo goed het vertrouwen in de veerkracht van het Franse politieke systeem dat de geuite kritiek bij zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* veronderstelde. Ondanks het boulangisme en de Panamacrisis en ondanks de vijanden die op de loer lagen werd het republikeinse bestel kennelijk in staat geacht om ook nog eens een flinke dosis kritiek van principiële medestanders te absorberen.

Terecht, zou de historicus met wijsheid achteraf kunnen zeggen. Maar in de jaren 1887-1893 was dit verre van evident. Zeker in de tweede helft van de jaren 1880 was het antiparlementarisme wijdverbreid en leek het bestel door de voortdurende rondedans van ministers en regeringen fragiel.[11] Het feit dat dezelfde ministers vaak terugkeerden en er ook wat betreft hoge ambtenaren sprake was van een zekere continuïteit – wat op meer stabiliteit duidt dan destijds werd aangenomen – zegt weinig over hoe de werkelijkheid werd ervaren. Het is te makkelijk om in dat verband met een beschuldigende vinger naar de pers te wijzen; het was dikwijls dankzij diezelfde pers dat bijvoorbeeld schandalen überhaupt naar voren kwamen en dat ze aanleiding konden geven, zoals bij Panama, tot een fundamenteel maatschappelijk debat. Bovendien had een krant als *Le Petit Journal* in de kern gelijk: er wás grootschalige corruptie, het systeem met de nabijheid van politiek, pers en zakenleven deugde niet.

Zoals we in hoofdstuk één zagen, was de politiek in de Derde Republiek volgens Agulhon te ingewikkeld in het parlement, te ongenuanceerd in crisistijd. Ook Rudelle benadrukt een bepaalde onverbiddelijkheid of absoluut karakter van de politiek, die volgens haar erg ideologisch was en daarom ongeschikt voor compromissen, en refereert in dat verband aan Frankrijk als een land dat de inspiratie vormde voor grondwetten over de hele wereld, maar zelf met een bevolking zat waarvan een deel de instituties afwees: 'een uitzonderlijk geval tussen alle grote Westerse democratieën.'[12] Met zijn referenties aan de Franse historische connotaties van de term democratie gaat ook Rosanvallon die kant op. En

[11] Mayeur, *La vie politique*, 119-120.
[12] Vgl. Agulhon, *La République,* I, 68 en 73; voor de moeilijkheid van compromissen, zie Rudelle, *La république absolue*, 288-291. Het citaat ('un cas exceptionnel parmi toutes les grandes démocraties occidentales') is afkomstig uit de digitale editie van het boek (aldaar 5-6).

ook Lehning onderstreept in zijn beschrijving van het dubbele gevaar dat Boulanger vormde voor het bestel, zowel via zijn kritiek op de bestaande republikeinse democratie als via de voor die tijd moderne organisatie van zijn politieke campagne; de onbuigzaamheid van het republikeinse establishment waar het de specifieke notie van democratie betrof.

De zwaktes van dat politieke bestel waren reëel. Hun taxatie ervan daargelaten, in onderlinge samenhang bezien stellen *Le Petit Journal* en *Le Temps* zo'n beetje al die zwaktes aan de kaak. En zoals ook Mayeur stelt: je kunt de Derde Republiek niet in een vacuüm bestuderen; een historische blik is geboden.[13] Vanuit die blik geredeneerd moet worden benadrukt dat het ontwerp van het parlementaire systeem van de Derde Republiek in de eerste plaats een reactie vormde op hetgeen voorafging, het Tweede Keizerrijk, terwijl het bovendien een vorm kreeg die was ingegeven door de praktijk van de jaren 1870 en 1880. Die vorm kan weer niet los worden gezien van de politieke realiteit: aan tegenstanders geen gebrek.

Zonder afbreuk te doen aan voornoemde historici valt echter te stellen dat een deel van de problemen niet zozeer samenhing met filosofische of feitelijke eigenaardigheden van 'het Franse geval', als wel met de beperkingen van de vertegenwoordigende democratie als zodanig, waarvan zoals opgemerkt de nadelen begonnen te verschijnen.[14] Zoals theoreticus van de democratie Bernard Manin stelt was het parlementarisme, dat hij beschouwt als de eerste fase van de vertegenwoordigende democratie, uit zijn aard elitair, omdat alleen notabelen beschikten over de middelen en bekendheid om zich verkiesbaar te stellen, terwijl afgevaardigden niet per se de spreekbuis van hun kiezers waren, maar stemden volgens hun eigen overtuiging, om een echte discussie te faciliteren.[15]

Die echte, op de inhoud van onderwerpen toegespitste discussies bleven vanwege het ideologische karakter van het debat dikwijls uit, en de vele kabinetswissels speelden in de publieke perceptie een prominente rol, terwijl een directe betrokkenheid van burgers door het republikeinse bestel werd uitgesloten. Zelfs met het wél typisch Franse caesarisme was er nog sprake van vormen van directe of plebiscitaire democratie, al diende die vooral ter bekrachtiging van de dictatuur. Met name de herinnering aan het beroep op volkssoevereiniteit door Napoleon III, die politieke legitimiteit ontleende aan instemming of goedkeuring door de bevolking, lag nog vers in het geheugen.[16]

---

[13] Mayeur, *La vie politique*, 9.
[14] Te Velde, *Sprekende politiek*, 207-208.
[15] Bernard Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 1995; 2012) 259-264.
[16] Mede om deze reden gold het Tweede Keizerrijk volgens Osterhammel als een modern regime. Osterhammel, *The Transformation of the World*, 590-591.

In de jaren 1880 van de Derde Republiek nam het publiek vooral geruzie waar, al was de verregaande, door republikeinen ingestelde persvrijheid wellicht de belangrijkste reden dat dat überhaupt kon worden geregistreerd. Hoewel Boulangers persoonlijke staat van dienst en het in die tijd populaire revanchisme in dit verband niet mogen worden vergeten, lag een belangrijke reden voor zijn politieke opkomst in het feit dat zijn retoriek over graaiende, met zichzelf bezig zijnde politici een snaar raakte. Hij profiteerde van een algemene onvrede over het parlement – politieke legitimiteitscrises faciliteren de opkomst van het populisme – dat vooral met zichzelf bezig leek terwijl het economisch niet goed ging. Boulanger legde de vinger op de zere plek en hekelde het verval van Frankrijk, en in de Kamer de vertegenwoordiging ‘‘die zich noodlottigerwijs tot in het oneindige verdeelt’’: een bezwaar dat nog vaak zou worden herhaald, zowel binnen als buiten Frankrijk, en dat ook de gemiddelde Nederlandse kiezer anno 2022 niet vreemd in de oren zal klinken; een verdeeldheid waar het populisme de projectie van eenheid tegenover zet.[17] Termen als democratie en landsbelang zijn bovendien normatief: ze vallen niet los te zien van ideologische overtuiging. Boulanger contrasteerde Republiek en democratie met oligarchie en parlementarisme. Die laatste twee fenomenen hoorden wat hem betreft bij elkaar.

Ondanks hun eigen bezwaren sprak uit de politieke kritiek van *Le Petit Journal* en *Le Temps* echter op een fundamenteel niveau een impliciet vertrouwen in het politieke systeem, althans in de weerbaarheid daarvan. Dat vertrouwen lag niet per se voor de hand en zou bovendien broodnodig blijken, want terwijl de Franse Derde Republiek het volhield, gaven ook de vijanden van het parlementaire bestel niet toe. Dat bestel, schreef de ene vooraanstaande historicus (Marc Bloch) in 1934 aan de andere (Lucien Febvre), was een ‘afschuwelijke en kinderachtige mengeling van slapheid, valse gemoedelijkheid, slechte werkethiek en een totaal gebrek aan intelligentie.’[18] Zo beschouwd is het zeventigjarig bestaan ervan een opmerkelijke prestatie.[19]

[17] Of, in het geval van Boulanger: twee grote politieke blokken of partijen die elkaar de macht betwisten.

[18] ‘A horrible and puerile mixture of flabbiness, false chumminess, bad work habits, and total lack of intelligence.’ Geciteerd uit: Eugen Weber, *My France. Politics, Culture, Myth* (Cambridge MA en Londen 1991) 249.

[19] Philip Nord beschrijft een sterk gewortelde republikeinse politieke cultuur als nalatenschap van de republikeinse beweging die midden negentiende eeuw begon en werd gevoed door de vrijmetselarij, de handel, het liberale protestantisme, het liberale jodendom, de advocatuur en de kunsten (Nord, *The Republican Moment*, 250, 253 en passim).

Slotbalans

In feite vallen er op basis van het verrichte onderzoek meerdere conclusies te trekken. De eerste is dat de politieke kritiek van de republikeinse kranten *Le Petit Journal* en *Le Temps* niet incidenteel was, maar dat zij gedurende de jaren 1887-1893 aanhield. De opeenvolgende regeringen, noch de *Chambre des Députés* danwel de parlementaire democratie als geheel werd daarbij gespaard. Zeker tijdens de boulangistische en de Panamacrisis was het kritische commentaar van de kranten – belangrijke stemmen binnen het Franse republikeinse publieke debat – overvloedig en fundamenteel. Maar de kranten zaten daarin zeker niet steeds op één lijn: deels ging de kritiek zelfs in een heel andere richting.

De tweede conclusie betreft de hoofdthema's van de politieke kritiek. Waar beide kranten – die niet in alles even consequent waren – het disfunctioneren van de *Chambre* aan de kaak stelden, dat wil zeggen de lege discussies, zinloze agitatie, lange interpellaties, persoonlijke rivaliteiten en het groepsbelang dat het algemeen belang te vaak domineerde, en soms ook politici in het algemeen laakten, waren er ook verschillen. *Le Petit Journal* hekelde de Kamer vooral voor het schaden van het Franse belang en de Franse eer, waar volgens de krant juist projecten als de Wereldtentoonstelling en het Panamakanaal positief op afstraalden. *Le Petit Journal* verlangde een sterke, robuuste regering voor Frankrijk, die duidelijk richting gaf en ook op het gebied van wetgeving de leiding nam. Zo'n beetje alles wat dit verlangen dwarsboomde, beschouwde de krant als een politiek van benepen ambities. Boulanger en zijn politieke beweging werden vooral gewaardeerd als een kracht die de boel goed wakker schudde, een noodzakelijke spiegel voor het zelfingenomen republikeinse establishment, dat zo kon worden herinnerd aan de noodzaak van een ferme, vruchtbare politiek. Wat de *Chambre* betreft zaten de generaal en *Le Petit Journal* bovendien grotendeels op dezelfde lijn, al was de krant minder uitgesproken in het eisen van grondwettelijke herziening.

In de politieke commentaren van *Le Petit Journal* klonk een constante bewondering voor 'het volk' door, dat de krant dikwijls contrasteerde met afgevaardigden of politici in het algemeen. Dat volk was ijverig, spaarzaam, standvastig, wijs. En niet in de laatste plaats, onberoerd door alle Parijse agitatie (ook *Le Temps* beweerde dit) en corruptie. Zichzelf dichtte de krant een neutrale rol toe: die van scheidsrechter, een partij zonder belangen op het spel, zonder voorkeuren, die alleen objectief beschreef wat hij waarnam, zonder zich te bekommeren om bepaalde invloeden. Voor *Le Petit Journal* was deze nadruk op de eigen onpartijdigheid, waarachter ongetwijfeld ook commerciële motieven schuilgingen, een geloofsartikel. In werkelijkheid cultiveerde *Le Petit Journal* een specifiek publiek van (niet

fabrieks) arbeiders en lage middenklasse en was allesbehalve neutraal. Het Panamaschandaal illustreert dat nog het beste. Dat vormde voor *Le Petit Journal* niet alleen aanleiding om eerdere kritiek te herhalen: de zwakte en corruptie van de *Chambre*, die geen sterke regering kon garanderen en niet tot de bodem van het schandaal wilde gaan; de oneerlijkheid en incompetentie van politici, die er andere morele standaarden op nahielden dan het volk; het verval en de ziekte van Frankrijk; het eerlijke volk. Het voegde hier nieuwe, populistische thema's aan toe, zoals de buitenlandse intriges en de Frankfurtse binnendringers die Frankrijk zouden leegzuigen, zonder dat het republikeinse politieke establishment het land had weten te beschermen. Alle pijlen werden daarnaast op Clemenceau gericht, die de krant als een funeste invloed beschouwde. De enige uitweg uit de ellende waren verkiezingen.

Voor *Le Temps* was het belangrijkste bezwaar jegens de *Chambre* dat die geen behoorlijke conceptie van het algemeen belang zou hebben en te verdeeld was: het ontbrak haar aan de juiste mentaliteit en politieke zeden. Met hun voorkeur voor ideologische thema's – de beruchte 'hersenschimmen' – als een scheiding tussen kerk en staat en constitutionele herziening zouden met name de *radicaux* deze gebrekkige politieke antenne en de afwezigheid van een fatsoenlijke publieke geest belichamen. Een dergelijke geest zou in ieder geval een gedisciplineerde oppositie met zich meebrengen, die niet met politiek rechts heulde om een andere republikeinse factie te dwarsbomen, en een regering en Kamer die een scherper idee hadden van het algemeen belang, te beginnen met praktische, economische wetten. Ook zou hij verhinderen dat de benepen eigen- of partijbelangen, dogma's en agitatie de boventoon voerden. De afwezigheid van deze zo onontbeerlijke publieke geest gold volgens *Le Temps* overigens niet alleen voor afgevaardigden of politici: zij betrof alle Fransen, wier zeden immers onder andere regimes waren gevormd dan het republikeins-democratische. De institutionele vooruitgang was uit de pas gaan lopen met de morele en maatschappelijke. In Frankrijk zou daarom nog een vleugje sympathie voor het caesarisme bestaan.

Duidelijker dan *Le Petit Journal* benadrukte *Le Temps* dat de parlementaire Republiek niet het probleem was, maar individuen, en dat die Republiek de beste waarborgen bood tegen het vertrappen van de vrijheden. Republicanisme stond in deze context synoniem voor de geleidelijke, progressieve ontwikkeling van het land door hervormingen in plaats van door aanpassing van de constitutie. Dáárin school volgens *Le Temps* het gevaar van Boulanger: de herziening die hij beoogde zou Frankrijk regelrecht naar de dictatuur voeren. Omdat de Republiek voor *Le Temps* boven ieder verwijt stond, schoot de krant in cristijd direct in de verdedigingsstand en focuste op diegenen die het ervan verdacht de republikeinse instituties te

willen ondermijnen. Die instituties stonden voor *Le Temps* los van kwesties als de Wilson- en Panamaschandalen. Althans, waar het corruptie betrof. Ondanks de analytische inslag besteedde *Le Temps* nauwelijks aandacht aan de politieke of economische krachten die die corruptie aanwakkerden of aan de banden tussen politiek en media, noch aan corruptie *binnen* die sectoren. Het taxeerde het Panamaschandaal enerzijds vooral als een juridisch probleem waarover de rechtbanken dienden te oordelen, anderzijds als een gevolg van de gewraakte politieke incompetentie. Het schandaal, door de vijanden van het republikeinse bestel uitgebuit, illustreerde zodoende het gebrek aan de juiste politieke zeden.

De derde conclusie is van algemenere aard. De politieke kritiek van zowel *Le Petit Journal* als *Le Temps* wijst op een bepaalde onvrede over de democratische praktijk. Het parlementaire bestel werd beschouwd als de nationale soevereiniteit in actie. *Le Temps* schreef dit letterlijk en ook *Le Petit Journal* bepleitte nooit een andere notie. Het parlement gedroeg zich echter niet naar behoren en produceerde niet de resultaten en projecteerde evenmin de eenheid waar de kranten naar verlangden. Een verlangen dat misschien voor een belangrijk deel voortkwam uit de Franse notie van democratie zelf, en in beide gevallen was verbonden met een sterke dosis patriottisme en gevoeligheid voor de reputatie van Frankrijk als natie.

Populistisch valt de kritiek van *Le Temps* niet te noemen. Voor het overgrote deel geldt hetzelfde voor die van *Le Petit Journal*. Er ontbraken een aantal kernaspecten van het fenomeen, zoals de roep om een sterke leider, de roep om meer directe machtsuitoefening door het volk danwel de bewering dat deze of gene factie daarvan de exclusieve vertegenwoordiger was. Toch bestaat er met betrekking tot *Le Petit Journal* ook een grijs gebied. Weliswaar was er geen discours dat een gecorrumpeerde elite tegenover het volk plaatste, maar het idee dat de politieke elite van afgevaardigden met het eigenbelang bezig was en dat liet prevaleren boven het nationale belang, dat bijvoorbeeld wel tot uiting kwam in een prestigeproject als de Wereldtentoonstelling, keerde regelmatig terug. Ook was er sprake van een retoriek waarin politici ongunstig contrasteerden met het volk, dat de krant op een voetstuk plaatste. Het Franse volk werd in wezen gepresenteerd als een onschuldig, hardwerkend, rechtschapen volk, dat door haar politici werd veronachtzaamd, volledig in beslag genomen als die waren door hun onderlinge bonje en gekonkel, en die de politiek compliceerden omdat ze daar baat bij hadden. Zonder het parlementaire systeem openlijk af te vallen droeg *Le Petit Journal* aldus wel bij aan het wijdverbreide wantrouwen daartegen.

Tijdens de Panamacrisis werd het grijze gebied echter verlaten en sloeg de kritiek van *Le Petit Journal* door naar een xenofobisch, antisemitisch nationalisme, verwant aan de versie van het populisme die nationale identiteit centraal stelt, het *populisme identitaire*. De krant legde immers de nadruk op het vermeende 'buitenlandse' (Joodse) aspect van de inmenging in 'Franse' zaken: de bedreiging voor het collectief, te weten het geschonden, pure Frankrijk, kreeg aldus een duidelijke etnische component. De indringers, Reinach, Herz en Arton, werden althans als buitenlanders beschouwd, die als doel hadden om het land waar ze weliswaar misschien geografisch maar niet werkelijk deel van uitmaakten, te verzwakken en het leeg te roven, terwijl ze daarbij hulp kregen van 'binnenuit'; van hebzuchtige medeplichtigen die de deur voor hun hadden opengezet.

In Frankrijk en ook elders bestaat de democratische praktijk inmiddels in een andere context. Maar niet alleen de omstandigheden zijn anders: ook de vertegenwoordigende democratie zelf is geëvolueerd. Na de eerste fase (die van het parlementarisme), met daarin een hoofdrol voor notabelen, onderscheidt Manin nog twee historische fases van de vertegenwoordigende democratie.[20] Eerst, vanaf het einde van de negentiende eeuw, de 'démocratie des partis', met een hoofdrol voor politieke partijen als weerspiegeling van stabiele sociaal-economische en culturele verschillen en gesteund door een relatief bestendig electoraat. Vervolgens, met de erosie van deze partijdemocratie vanaf de laatste decennia van de twintigste eeuw, een 'démocratie du public', waarin niet slechts op kandidaten als voorstanders van een bepaald programma wordt gestemd, maar waar hun persoonlijkheden een essentiële rol zijn gaan spelen en het electorale gedrag varieert naar gelang de thema's die de verkiezingscampagne domineren. Kiezers lijken hierin eerder te reageren op een keus die hun wordt voorgeschoteld, afhankelijk van factoren die relatief losstaan van het electoraat zelf (in de zin dat ze daar niet of in mindere mate dan voorheen uit voortkomen), dan dat ze met hun politieke stem een sociale of culturele identiteit tot uiting te brengen.[21]

Het is echter de vraag of deze ontwikkeling een dieperliggende kwestie kan verhullen: loopt de vertegenwoordigende democratie inmiddels niet tegen haar eigen grenzen aan?

---

[20] Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 1995; 2012) 264-286, aldaar vooral 279-286.

[21] Manin benadrukt (266) dat 'gouvernement représentatif' of vertegenwoordigende democratie ook in de tweede fase een elitaire aangelegenheid bleef: alleen het type elite verschilde. In het nawoord bij de tweede editie van zijn boek (2012) onderstreept hij voorts dat de overgang van fase twee naar drie niet per se meebracht dat politieke partijen overbodig waren of geen functie meer hadden. Eerder impliciert zij – naast onder meer de genoemde nadruk op persoonlijkheden en een andere betekenis van stemmen voor het electoraat – volgens hem dat die partijen in sommige opzichten, zoals wat betreft de binding van kiezers, aan invloed hebben ingeboet, maar in andere (bijvoorbeeld in het parlement en in verkiezingscampagnes) niet. De democratie draait niet zozeer meer om partijen, als wel dat die partijen aan een voortdurend veranderend electoraat een platform bieden, terwijl niet-geïnstitutionaliseerde vormen van politieke participatie (zoals petities en manifestaties) zijn toegenomen. Manin, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 2012) 309-327.

Binnen de oude, gevestigde democratieën is de onvrede immers alomtegenwoordig:[22] kiezers voelen zich genegeerd, ongekozen actoren zoals internationale organisaties lijken een steeds grotere invloed hebben en de politieke horizon reikt zelden veel verder dan vier jaar, terwijl het besef groeit dat effecten van beleid ook toekomstige generaties zullen treffen.[23] Van de onvrede die mede hiervan het gevolg is, getuigen de opkomst en toenemende invloed van populistische bewegingen en partijen.

De *case study* Frankrijk laat goed zien dat hoewel de historische context en het ontwikkelingsstadium van die vertegenwoordigende democratie verschillen, de frustratie over de democratische praktijk in de jaren 1880 en 1890 van de Derde Republiek deels aanleiding gaf tot dezelfde vragen die ook nu spelen. Die waren dus niet alleen met het Franse republicanisme verbonden, maar zijn fundamenteel, omdat ze gelden voor de democratie als zodanig: hoe kan de democratie het algemeen belang verdedigen en tegelijkertijd speciale belangen accommoderen? Hoe kan iedereen erbij worden betrokken en kan naar ieders ideeën worden geluisterd, terwijl toch rationele besluiten worden genomen? Hoe kan met andere woorden de praktijk van volkssoevereiniteit worden verzoend met haar impliciete beloftes (inspraak voor iedereen)? Kortom van wie is de democratie en voor wie bestaat zij eigenlijk? Eén ding staat vast: alleen een formele, institutionele vertegenwoordigende democratie biedt onvoldoende legitimiteit en volstaat niet als uitwerking van de democratische idee.

Wat dit betreft lezen de politieke commentaren gedurende de jaren 1887-1893 samen als één lange historische ervaring. En juist omdat het republikeinse kranten betreft op een moment waarop de Franse institutionele democratie nog jong was en niet geheel geaccepteerd, toont die ervaring aan hoezeer een gevarieerde en uitvoerige kritiek op de democratische instituties tijdloos is, oftewel hoort bij de democratie zelf. Referentie aan de afwezigheid van een robuuste, samenhangende politiek en aan de kloof tussen enerzijds de ware of echte en ook deugdzame natie en anderzijds het politieke establishment lijken hierbij vaste onderdelen van het discours. In Frankrijk, zo toont een vergelijking met boulangistische kritiek bovendien aan, was het kritische vocabulaire wellicht nog meer gemeengoed dan gedacht. Vanaf de jaren 1890 (in Frankrijk al iets eerder, zo zagen we), om de Franse historicus Nicolas Roussellier te parafraseren, confronteerde men de parlementaire democratie

[22] Samuel Hayat en Yves Sintomer, 'Repenser la représentation politique', *Raisons Politiques*, 2013 (2), nr. 50, 5-11, aldaar 5-6.
[23] Zoals *Le Petit Journal* het op 7 juni 1888 formuleerde ('La Chambre immobile'): was het niet 'onvoorzichtig en onbezonnen om de toekomst op het spel te zetten om het heden te waarborgen?'

echter niet zozeer meer met een politiek alternatief, maar met haar eigen gebreken.[24] Dat tonen de commentaren óók aan. Maar, hoe beperkt en gebrekkig het parlementaire bestel ook was, *Le Petit Journal* en *Le Temps* koesterden uiteindelijk de officiële, republikeinse versie daarvan. In die versie was directe democratie uit den boze. De Republiek, zo meenden ze, was ook met minder vergaande middelen wel te redden van de ondeugdelijke politici die haar bestuurden. Aldus getuigen de kranten – wellicht een beetje tegen wil en dank – van een fenomeen dat onmiskenbaar was en zeker niet specifiek Frans: de hoogtijdagen van de parlementaire democratie.[25] Eerder dan een republiek op drift, kunnen we afsluitend stellen, was er sprake van werk en democratie in uitvoering.

[24] Nicolas Roussellier, *Le parlement de l'éloquence. La souveraineté de la déliberation au lendemain de la Grande Guerre* (Parijs 1997) 17.
[25] Vgl. Roussellier, *Le parlement de l'éloquence*, 15-16. Roussellier stelt dat het parlementarisme een belangrijke rol speelde in de beslissende fase van de opbouw van moderne, Europese, homogene natiestaten, en dat in die landen waar het parlement zwak was of helemaal afwezig, dit ten koste ging van de ontwikkeling van de burgermaatschappij ('société civile'): daar bleef de natie fragiel.

Summary

After suffering military defeat at the hands of Prussia and its allies in the Franco-Prussian war (1870-1871), the French Second Empire (1851-1870) collapsed. A Government of National Defense or *Gouvernement de la Défense Nationale* was formed and France, for the third time in its own history, became a republic. In February 1871, after general elections were held by universal manhood suffrage, the government was replaced by a new one, headed by Adolphe Thiers, who later was to become the first officially elected President of the Third Republic. His government awaited significant challenges, the most important of which was striking a peace deal with the newly found German Empire. Not long after this was achieved, a socialist uprising broke out in Paris, also known as the Commune. But even following its brutal repression, the political situation remained unstable.

Although the republic had been proclaimed on September 4th 1870, it had been regarded as provisional, and the majority of its newly elected representatives were conservatives (monarchists). These monarchists however were not a homogeneous group. There were the so called *légitimistes*, who emphasized tradition and the role of the Catholic Church and nobility, and who strongly advocated monarchic rule in France by a member of the Bourbon family. Pro-monarchy as well, the *orléanistes* were more liberal and advocated monarchy personified by a member of the house of Orléans. The bonapartists, unstirred by the poor performance of 'their' empire in the war against Germany, were convinced that only a member of the house of Bonaparte could lead France.

The monarchist majority however did not lead to a restoration of monarchy itself. Instead, the republic lasted. But it took a political compromise between republicans and *orléanistes* for the Third Republic (1870-1940) to gain its official existence. This happened by way of the constitutional laws or *lois constitutionelles* of 1875, by which the Third Republic was recognized and parliamentary supremacy established. In 1876 republicans gained a majority in the House of Representatives or *Chambre des Deputés* and in 1879 also in the Senate. In the beginning of that year a political crisis had forced Thiers' successor, the conservative president Patrice de MacMahon, to resign. He was replaced by a moderate republican, Jules Grévy. But even though their Senate victory had left them in control of the three chief bastions of political power, republicans could not sit back and enjoy their victory.

Although the Third Republic and institutional democracy had been established, the republic still faced more than a few enemies, who notwithstanding their differences all

considered it a historical aberration, lacking proper legitimacy. These monarchist and bonapartist parties all endeavored to frustrate republican politics and, in one way or another, to force a return to monarchy. Conservatives intent on regime change however were not the only problem republicans had to face. Largely due to their own internal divisions, pitting the more moderate group of governmental republicans or *opportunistes* against the more progressive *radicaux*, the Third Republic was notorious for its governmental instability: in the years 1880-1914 some sixty governments saw the light, often featuring the same politicians.

While the idea of popular sovereignty was at the root of French democracy, in practice the representative system was elitist. Ordinary people felt increasingly dissatisfied with institutional democracy and the immobilism and ineffectiveness it came to be associated with. In some cases, disappointment grew into action, the most infamous example towards the end of the 1880s being the populist political movement called boulangism. This centered on former War minister and decorated general Georges Boulanger, and among other things advocated an end to parliament's institutional dominance. This was to be achieved by strengthening the position of the president of the republic, who was to be directly elected by the people. To enable this, boulangists promoted constitutional change, which to ruling (and later many other) republicans seemed a rather thinly disguised plan for Boulangers personal dictatorship.

Both in terms of his popularity as in terms of his smooth and modern political campaign organization, Boulanger presented an enormous challenge to the republican establishment. His political succes was fueled by a corruption affair involving president Grévy's own son-in-law, Daniel Wilson. Only with a prodigious effort were republicans able to stave off the threat to their power and positions. But boulangism was not the last major crisis that befell the young republic. Just a few years after the dust had settled, in the fall of 1892, the next one occurred. This crisis, the politico-financial corruption affair also known as the Panama scandal, evolved around a number of parliamentarians who had been bribed on behalf of the Panama company in order to grant it permission to issue bonds with a lottery attached to it. For the second time in five years, the parliamentary system was under attack.

The premise of this dissertation is that especially in such times of political upheaval, fundamental public debate will take place. Given the broad array and the tenacity of the Third Republic's foes, and the general sense of discontent its institutional democracy generated, one should not be surprised to find much criticism of the parliamentary system in it. Much less self-evident – and for that reason all the more interesting – was the fact that political criticism also came from the republican side. Precisely that criticism is the topic of this PhD- thesis.

With the waning influence of political salons, public debate occurred for a large part in newspapers. For that reason, the political commentaries in two key republican-leaning but temperamentally different (daily) journals have been studied in the years 1887-1893: years which include the boulangist and Panama crises. Selected titels are *Le Petit Journal*, a widely sold and distributed exponent of the mass press aimed at the common man, and *Le Temps*, a high-end intellectual journal that was extensively read among the Parisian republican ruling elite.

Again, even for the chronically unstable politics of the Third Republic, Europe's first parliamentary democracy based on universal manhood suffrage, the years 1887-1893 count as an especially turbulent time, in which fundamental debates about the political system took place. Although it was constitutionally safeguarded, that system was certainly not accepted by all those who participated in the political arena.

Boulangism and the Panama scandal both triggered critical public debates. At the hand of these episodes, this thesis has looked at a relatively unknown part of late nineteenth century French public debate: political criticism from within the republican camp. At the same time, the uncovered criticism tells us something not only about fin-the-siècle France, but about democracy in general, for the Third Republic in a sense served as a laboratory for institutional democracy and the counter-reactions it elicited.

In that democracy strong emphasis was placed on the ballot as a concrete expression of popular sovereignty, while political parties were absent in their modern form, and other means of democratic participation such as direct democracy were shunned. The resistance French institutional democracy met and the language in which that resistance was expressed is undisputedly related to the – frequently populist – criticism and opposition in our own time aimed at institutional democracy in Europe and the United States. Simply put, to the counter-reaction that organized democracy still prompts, due to a perceived lack of representation, and that therefore transcends the case-study of Third Republic France.

The introduction of this dissertation outlines the general political situation of that republic in the 1870s and 1880s. It emphasizes the endemic political turbulence. It also discusses populism, not only because boulangism is considered to be Western Europe's first populist movement, but also because the political criticism of especially *Le Petit Journal* at times revealed populist features. Specifically, a distinction has been made between a type of populism that emphasizes protest, or *populisme protestataire*, and one that underlines identity, *populisme identitaire*. The first form stresses the gap between the ordinary people and the political elite, while the term 'people' is considered to be a geographical construct. In

populisme identitaire, the idea of a threatened shared identity, of which ethnicity is a crucial component, is underlined.

The first chapter further treats the political context. The focus is placed on the French constitutional structure and political landscape, as well as on the key political actors, including Boulanger and his movement. Chapter two addresses the French press and identified its three main flaws: a profound polarization, a general corruptedness and antisemitism. Furthermore, it characterizes the selected journals in a more detailed fashion. The third chapter discusses *Le Petit Journal's* political commentaries in the years 1887-1889, a period that encompassed the rise and demise of boulangism. Chapter four deals with *Le Temps*. After an intermezzo on the origins of the Panama scandal in chapter five, chapters six and seven discuss the political commentaries of the journals in the years 1889-1893. The last chapter (eight) analyzes the uncovered political criticism in greater depth.

Le Petit Journal's political critique was largely directed against the disfunctioning of the *Chambre des Députés*. It contrasted the *Chambre* and French representatives regularly with *le peuple* or the people, and it lamented the absence of a coherent and robust governmental policy that upheld French honour. The journal did not perceive Boulanger and boulangism as a threat, but rather as warnings, and as logical products of the political incompetence of the republican establishment. According to *Le Petit Journal*, fundamental change was required. Political scandals such as the Wilson and Panama scandals only affirmed this, for the journal considered them first and foremost as symptoms of a widespread corruption within the parliamentary regime and of its decline. The Panama scandal particularly triggered an antisemitic, nationalistic hate campaign. Here *Le Petit Journal*'s commentaries show overlap with *populisme identitaire*.

Le Temps also denounced the disunion, agitation and rivalries in the *Chambre des Députés*, but the journal blamed those on French political immaturity. In this vision, politicians and the French people both lacked proper democratic *moeurs* or habits. The journal repeatedly stressed that the perceived problems were not ingrained in or engendered by the institutional structure, and that changing that structure would not improve anything. On the contrary: boulangism was a recipy for dictatorship. As was the case with *Le Petit Journal*, *Le Temps'* attitude towards the Panama scandal reflected earlier criticism. Instead of the corruption, it emphasized political incompetence (and thus the political immaturity) of the republican politicians in the government and parliament. For *Le Temps*, whereas Panama was chiefly a judicial affair, political scandals as such pertained to all times and all regimes, and were attributable to political ineptness. If individual mistakes had been made at all, they

merely concerned the persons who had committed them and certainly not the republican regime itself. One thing was above discussion: only the liberal democratic, parliamentary regime could ensure gradual democratic progress while preserving liberties. In the meantime, democracy would (have to) learn.

The exposed political critique of *Le Petit Journal* and *Le Temps* demonstrates to what extent republican political debate was peppered with criticism. This makes plain the intrinsic connection thereof with institutional democracy. But it also seems to touch upon two theoretical frictions that were inherently present in French democracy: on the one hand between its aspiration to be socially inclusive while making rational decisions in the general interest, and on the other hand between the need for unity and the theoretical indivisibility of sovereignty versus the practical need to accommodate sectional or partial interests.

General Georges Boulanger sought to remedy France's ills by changing the constitution. For him the constitution was more than merely a thorn in the side: the substantial parliamentary power it had established was the alleged cause of all problems. In this vision, constitutional adjustments were required in order to enable a politically powerful president, directly chosen by universal manhood suffrage, to lead the country. For *Le Petit Journal* and *Le Temps* however, direct democracy was a bridge too far: the journals did not trust the people *that* much. But they were confident it could elect a new, better Chamber. For the journals, national elections were the only feasible way out of the troubles.

The studied political criticism of *Le Petit Journal* and *Le Temps* also points towards something else: the fact that they both apparently considered their own institutional democracy to be able to absorb their criticism. The journals thus implicitly demonstrated how robust that democracy ultimately was.

Archieven & Literatuur

Archieven

Bibliothèque Nationale de France (Parijs)

Gedigitaliseerde bronnen (gallica.bnf.fr)

Journal Officiel

Le Petit Journal

Le Temps

L'Intransigeant

Le Figaro

Literatuur

Albert, Pierre, et.al., *Documents pour l'histoire de la presse nationale aux xixe et xxe siècles* (Parijs 1976).

Albert, Pierre, 'La Presse Française de 1870 à 1940', in: Claude Bellanger (ed.) et al., *Histoire générale de la presse française*, Tome III (Parijs 1972) 239-405.

Agulhon, Maurice, *La République 1880-1932, I* (Parijs 1990).

Agulhon, Maurice, *Marianne au pouvoir, l'imagerie et la symbolique républicaines de 1880 à 1914* (Parijs 1989).

Agulhon, Maurice, *The Republican experiment, 1848-1852* (Cambridge, New York en Parijs 1983).

Avenel, Henri, *Histoire de la Presse Française depuis 1789 jusqu'à nos jours* (Parijs 1900).

Balzac, Honoré de, *Illusions Perdues* (Parijs 1837; 1961).

Berman, Sheri, *The Primacy of Politics. Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century* (Cambridge etc. 2006).

Bern, Stéphane, *Secrets d'Histoire, tome 7* (Parijs 2016).

Blic, Damien de, ‘Cent ans de scandales financiers en France. Investissement et désinvestissement d’une forme politique’, in: Luc Boltanski e.a. (eds.), *Affaires, scandales et grandes causes. De Socrates à Pinochet* (Parijs 2007).

Blic, Damien de and Cyril Lemieux, ‘Le scandale comme épreuve. Éléments de sociologie pragmatique’, *Politix*, 2005/3, no. 71, 9-38.

Bösch, Frank, *Öffentliche Geheimnisse. Skandale, Politik und Medien in Deutschland und Großbritannien 1880-1914* (München 2009).

Bourson, Pierre-Alexandre, *L’Affaire Panama* (Parijs 2006).

Bouvier, Jean, *Les deux scandales de Panama* (Parijs 1964).

Brenton, Scott, ‘Scandals as a Positive Feature of Liberal Democratic Politics: A Durkheimian perspective’, *Comparative Sociology* 11 (2012) 815-844.

Brown, Frederick, *For the Soul of France* (New York 2010).

Candar, Gilles en Vincent Duclert, Jean Jaurès (Parijs 2014).

Canovan, Margaret, *Populism* (New York en Londen 1981).

Charle, Christophe, *Le siècle de la presse 1830-1939* (Parijs 2004).

Crépin, Annie, *Défendre la France: Les Français, la guerre et le service militaire, de la guerre de Sept Ans à Verdun* (Rennes 2005). Url: https://books.openedition.org/pur/17221.

Curtis, Michael, *Three against the Third Republic. Sorel, Barrès and Maurras* (New Jersey 1959).

Delporte, Christian, *Les journalistes en France 1880-1950. Naissance et construction d’une profession* (Parijs 1999).

Dobry, Michel, *Sociologie des crises politiques. La dynamique des mobilisations multisectorielles* (Parijs 1986; 2009).

Dobson, Andrew, *An Introduction to the Politics and Philosophy of José Ortega Y Gasset* (Cambridge en New York 1989).

Doty, Stewart C., ‘Parliamentary Boulangism after 1889’, *The Historian*, vol 32 (2), 1970, 250-269.

Drumont, Édouard, *Le Testament d’un antisémite* (Parijs 1891).

Duclert, Vincent en Henry Russo, *La République imaginée* 1870-1914 (Parijs 2010).

Dupuy, Roger, *La politique du peuple. Racines, permanences at ambiguïtés du populisme* (Parijs 2002).

Durkheim, Émile, *The Division of Labor in Society* (New York 1893; 1984).

Eatwell, Robert, 'Populism and Fascism' in: Cristobal Rovira Kaltwasser, Paul Taggart, Paulina Ochoa Espejo and Pierre Ostiguy (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017) 363-383.

Engels, Jens Ivo and Frédéric Monier, 'Pour une histoire comparée des faveurs et de la corruption: France et Allemagne (XIXe-XXe siècles)' in: Jens Ivo Engels, Frédéric Monier and Natalie Petiteau (eds.), *La politique vue d'en bas* (Parijs 2012) 127-148.

Engels, Jens Ivo, 'Revolution und Panama. Korruptionsdebatten als Systemkritik in Frankreich vom 18. Jahrhundert bis zur Dritten Republik' in: Jens Ivo Engels, Andreas Fahrmeir and Alexander Nützenadel (eds.), *Geld, Geschenke, Politik: Korruption im neuzeitlichen Europa* (München 2009).

Ehrhard, Thomas en Cédric Passard, 'Réformes électorales et changements institutionnels dans un contexte de démocratisation. Le choix du scrutin uninominal sous la Troisième République en France', *Swiss Political Science Review*, 24 (2018), 140-160. Url: https://doi-org.ezproxy.leidenuniv.nl/10.1111/spsr.12298

Ferenczi, Thomas, *L'invention du journalisme en France* (Parijs 1993).

Ferro, Marc, *Histoire de France* (Parijs 2009).

Fortescue, William, *The Third Republic in France 1870-1940. Conflicts and Continuities* (Londen 2000).

Fuller, Robert Lynn, *The origins of the French nationalist movement* (Jefferson (NC) 2012).

Garrard, John, 'Scandals: a tentative overview', in: James Moore en John Smith (eds.), *Corruption in Urban Politics and Society, Britain 1780-1950* (Aldershot 2007) 23-40.

Garrigues, Jean, *Les scandales de la République. De Panama à l'affaire Clearstream* (Parijs 2013).

Garrigues, Jean, 'Le boulangisme est-il antiparlementaire?', *Parlement(s), Revue d'histoire politique* (2013/3), nr. HS 9. 49-58.

Garrigues, Jean, ‘Les débuts de la Troisième République 1870–1914: un âge d’or de l’éloquence parlementaire’, *Parliaments, Estates and Representation*, 31:2 (2011), 165-179: https://www-tandfonline-com.ezproxy.leidenuniv.nl/doi/full/10.1080/02606755.2011.613173

Garrigues, Jean, ‘Boulanger, ou la fabrique de l’homme providentiel’, *Parlement(s), Revue d’histoire politique* (2010/1), nr. 13, 8-23.

Garrigues, Jean, ‘Le Sénat de la Troisième République (1875-1914). Réflexions sur une Chambre Méconnue’, *Assemblées et parlements dans le monde, du Moyen Âge à nos jours: actes du 57 e congrès de la Commission internationale d’histoire des assemblées d’État et de la vie représentative* (2010), 1169-1181. Url: http://www.parlements.org/publications/congres_CIHAE_2006_Jean_Garrigues.pdf

Garrigues, Jean, *Histoire du Parlement de 1789 à nos jours* (Parijs 2007).

Garrigues, Jean, *Le général Boulanger* (Parijs 1991).

Gluckman, Max, *Order and rebellion in tribal Africa* (Londen 1963).

Goguel, François, *La politique des partis sous la IIIe République* (Parijs 1957).

Hayat, Samuel en Yves Sintomer, ‘Repenser la représentation politique’, *Raisons Politiques*, 2013 (2), nr. 50, 5- 11.

Hutton, Patrick H., ‘Popular Boulangism and the Advent of Mass Politics in France, 1886-1890’, *Journal of Contemporary History*, 11 (1976), 85-106.

Ionescu, Ghita en Ernest Gellner (eds.), *Populism: its meanings and national characteristics* (Londen 1969).

Irvine, William D., *The Boulanger Affair Reconsidered. Royalism, Boulangism and the Origins of the Radical Right in France* (Oxford 1989).

Jankowski, Paul, *Shades of Indignation*. *Political Scandals in France, Past and Present* (New York 2008).

Jouvenel, Robert de, *La République des Camarades* (Parijs 1914).

Kaltwasser, Cristobal Rovira, e.a. (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017).

Levillain, Philippe, *Boulanger, fossoyeur de la Monarchie* (Parijs 1982).

Lehning, James R., *To be a Citizen. The Political Culture of the Early French Republic* (Ithaca 2001).

Malberg, Raymond Carré de, *La loi, expression de la volonté générale. Étude sur le concept de la loi dans la Constitution de 1875* (Parijs 1931).

Manin, Bernard, *Principes du gouvernement représentatif* (Parijs 1995; 2012).

Martin, Marc, *Médias et journalistes de la République* (Parijs 1997).

Maupassant, Guy de, *Choses et Autres. Choix de chroniques littéraires et mondaines 1876-1890* (Parijs 1993).

Mayeur, Jean-Marie, *La vie politique sous la Troisiéme République, 1870-1940* (Parijs 1984).

Mayeur, Jean-Marie, *Les débuts de la IIIe République 1871-1898* (Parijs 1973).

Maza, Sarah, *Private Lives and Public Affairs. The Causes Célèbres of Prerevolutionary France* (Berkeley 1993).

Mérilhou, M. (ed.), *Oeuvres de Mirabeau, t.VII* (Parijs 1825).

Miot, Jean, *La passion de la presse* (Monaco 2008).

Miquel, Pierre, *La Troisième République* (Parijs 1989).

Miquel, Pierre, *L'Affaire Dreyfus* (Parijs 1959).

Mollier, Jean-Yves, *Le scandale de Panama* (Parijs 1991).

Monier, Frédéric en Christophe Portalez, 'Une norme disputée: l'indemnité parlementaire en France (1789-1914)', *Cahiers Jaurès*, vol. 235-236, nr. 1-2 (2020) 15-36.

Mudde, Cas, '*Populism. An Ideational Approach*' in: Rovira Kaltwasser e.a. (eds.), *The Oxford Handbook of Populism* (Oxford 2017) 27-47.

Mudde, Cas, *On Extremism and Democracy in Europe* (Abingdon, Oxon 2016).

Mudde, Cas, 'The populist zeitgeist', *Government and Opposition* 39 (4), 2004: 541-63.

Müller, Jan-Werner, *What is Populism?* (Philadelphia 2016).

Neckel, Sighard, 'Political Scandals. An Analytical Framework', *Comparative Sociology* 4 (2005) 101-111.

Néré, Jacques, *La crise industrielle de 1882 et le mouvement boulangiste* (Université de Paris 1959).

Néré, Jacques, *Le Boulangisme et la presse* (Parijs 1964).

Nicolet, Claude, *L'idée républicaine en France 1789-1924* (Parijs 1982).

Nord, Philip, *The Republican Moment. Struggles for Democracy in Nineteenth-Century France* (Cambridge VS en Londen 1998).

Osterhammel, Jürgen, *The transformation of the world. A global history of the nineteenth century* (Princeton (NJ) 2014).

Palmer, Michael B., *Naissance du journalisme comme industrie. Des petits journaux aux grandes* agences (Parijs 2014).

Portalez, Christophe, 'Le scandale de Panama vu par un ancien député du Vaucluse: réseaux, amitiés et corruption sous la Troisième République', in: Engels, Monier and Petiteau (eds.), *La Politique vue d'en bas. Pratiques privées et débats publics 19e -20e siècles* (Parijs 2011) 169-191.

Prélot, Pierre-Henri, 'Le suffrage universel dans la république. Les débats parlementaires 1871-1875', *Revue Française d'Histoire des Idées Politiques*, 2013 (2), nr. 38, 305-328. Url: https://www.cairn.info/revue-francaise-d-histoire-des-idees-politiques1-2013-2-page-305.htm

Raffalovitch, Arthur, *L'abominable vénalité de la presse. D'après les documents des archives Russes 1897-1917* (Parijs 1931).

Remond, René, 'Scandales politiques et démocratie', *Études*, no. 6, t. 336 (1972) 849-864.

Renaudeau, Pierre-Marc, *La IIIe République* (Parijs 1998).

Rosanvallon, Pierre, *Le siècle du populisme* (Parijs 2020).

Rosanvallon, Pierre, *La légitimité démocratique. Impartialité, réflexivité, proximité* (Parijs 2008).

Rosanvallon, Pierre, *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France* (Parijs 1992).

Rosanvallon, Pierre, *L'État en France de 1789 à nos jours* (Parijs 1990).

Rousseau, Jean-Jacques, *Du contrat social ou principes du droit politique* (Amsterdam 1762; Parijs 1977).

Roussellier, Nicolas, *Le Parlement de l'éloquence. La souveraineté de la délibération au lendemain de la Grande Guerre* (Parijs 1997).

Rudelle, Odile, *La République Absolue* (Parijs 1982).

Schama, Simon, *Citizens: a Chronicle of the French Revolution* (New York 1989).

Simard-Houde, Mélodie, 'Les corps du reporter: corps propre, corps ''temoin'', corps public', *Contexte* (2018), 20. Url: https://doi.org/10.4000/contextes.6421

Sirinelli, Jean-François (ed.), *Histoire des droites en France* (Parijs 1992).

Sternhell, Zeev, *La Droite Révolutionnaire, 1885-1914 : les origines françaises du fascisme* (Parijs 1978).

Sternhell, Zeev, *Maurice Barrès et le nationalisme français* (Parijs 1972).

Taggart, Paul, *Populism* (Buckingham etc. 2000).

Taguieff, Pierre-André, *L'illusion populiste. De l'archaïque au médiatique* (Parijs 2002).

Taguieff, Pierre-André, 'Le populisme et la science politique. Du mirage conceptuel aux vrais problèmes', *Vingtième Siècle*, No. 56, oktober-december 1997, 4-33.

Tarchi, Marco, 'Populism and Political Science: How to get rid of the "Cinderella Complex"' in: Sergiu Gherghina, Sergiu Mişcoiu and Sorina Soare (eds.), *Contemporary Populism*. *A Controversial Concept and its Diverse Forms* (Newcastle upon Tyne 2013)114-137.

Tombs, Robert, *France 1814-1914* (Londen 1996).

Velde, Henk te, *Sprekende politiek. Redenaars en hun publiek in de parlementaire gouden eeuw* (Amsterdam 2015).

Velde, Henk te, *Van regentenmentaliteit tot populisme: politieke tradities in Nederland* (Amsterdam 2010).

Voyenne, Bernard, *L'information en France* (Parijs 1972).

Weber, Eugen, *My France. Politics, Culture, Myth* (Cambridge MA en Londen 1991)

Weber, Eugen, *France, Fin de Siècle* (Cambridge MA en Londen 1986).

Wesseling, H.L., *Frankrijk in Oorlog, 1870-1962* (Amsterdam 2007).

Winock, Michel, *La Droite racontée en famille* (Parijs 2008).

Winock, Michel, *La gauche en France* (Parijs 2006).

Winock, ‘Populismes français’, *Vingtième Siècle*, No. 56, oktober-december 1997, 77-91.

Winock, Michel, *La Fièvre Hexagonale. Les grandes crises politiques 1871-1968* (Parijs 1986).

Zeldin, Theodore, *France 1848-1945. Volume II. Intellect, Taste and Anxiety* (Oxford 1977).

Dankwoord

In de herfst van 2009 had ik het geluk om een semester in Parijs te mogen studeren. Daar, aan het Institut d'études politiques, maakte ik voor het eerst diepgaand kennis met de Franse geschiedenis. Het voelde alsof een wereld voor me openging. Een wereld die me intrigeerde, en die me ook na mijn vertrek uit Frankrijk bleef aanlokken. Ik geloof dan ook niet dat ik van groot psychologisch inzicht getuig door te bekennen dat mijn verlangen om een proefschrift te schrijven waarschijnlijk vooral een manier was om er 'een lijntje' mee te houden. Een lijntje met Parijs.

In 2013 stuurde ik een e-mail naar een Leidse professor en maakte mijn voornemen kenbaar. Hij gaf aan zelf niet zo goed thuis te zijn op het gebied van de Franse geschiedenis, maar suggereerde dat ik het eens probeerde bij prof. Henk te Velde. Dat bleek een gouden tip. Henk was officieel Hoogleraar *Nederlandse* geschiedenis, maar zijn ogen lichtten op zodra ik over Frankrijk begon.

Dat was eigenlijk steeds het geval. Zoals ik ook consequent kon rekenen op zijn tijd en toewijding, suggesties en opbouwende kritiek: in Leiden, Voorschoten en Parijs. Toen hij daar enkele maanden als gasthoogleraar verbleef – en ikzelf als schrijver-onderzoeker – namen we tijdens een lunch bij een brasserie in de buurt van het Panthéon de Franse eind negentiende-eeuwse politiek door.

Dank voor dat alles aan hem. En aan mijn copromotor, Dr. H.J. (Eric) Storm, voor zijn eveneens kritische blik en tijdsinvestering.

Dank aan mijn moeder tot slot, Henny Mackaaij, die op cruciale momenten zei: 'Je maakt het toch wel af, hè?'

Voilà.

De auteur

Na het behalen van zijn gymnasiumdiploma (Gemeentelijk Gymnasium Hilversum, 2002) volgde John Alexander Janssen (Alkmaar 1984) een *liberal arts* opleiding aan de Amerikaanse James Madison University, te Virginia.

In Nederland studeerde hij rechten aan de Universiteit Leiden (2003-2009; masters strafrecht & rechtsfilosofie, beide cum laude) en geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (2004-2009; master hedendaagse geschiedenis). Ook studeerde hij in Jeruzalem aan Hebrew University, en in Parijs aan het Institut d'études politiques de Paris.

Voorafgaande aan het behalen van zijn eerstegraads lesbevoegdheid geschiedenis (UvA, 2011) was John Alexander enige tijd in opleiding als officier van justitie/rechter.

Van 2011 tot 2018 werkte hij als docent geschiedenis in het middelbaar onderwijs, een baan die hij vanaf 2013 combineerde met het bestaan als buitenpromovendus aan de Universiteit Leiden.

In juni 2014 won hij een Prins Bernhard Cultuurfonds talent award; in september van dat jaar was hij winnaar van de *Prix de Paris*.

Vanaf 2016 is John Alexander auteur bij uitgeverij De Arbeiderspers; van zijn hand verschenen de romans *Een Verhaal uit de Zonnestad* (2017; nominatie Longlist Libris literatuurprijs), *Trocadéro* (2019) en *Va-banque* (2022).